

Berit Berg

Eksilets stoppesteder

Fra flukt og asyl til integrering og transnasjonale liv

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, juni 2010

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse
Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap

2. opplag

Retting – fotnote side 209

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Doktoravhandling for graden philosophiae doctor

Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse

Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap

© Berit Berg

ISBN 978-82-471-2189-4 (trykt utg.)

ISBN 978-82-471-2190-0 (elektr. utg.)

ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2010:112

Trykket av NTNU-trykk

Forord

It's cold, man, but not as cold as yesterday. Det er ti minusgrader og jeg er på vei til svigermor for å fyre opp i ovnen. I går krøp det ned mot minus tjue. Ved siden av meg går to somaliere fra asylmottaket i nærheten. De er lett å kjenne igjen med sine kritthvite joggesko, tynne marineblå boblejakker og syntetiske luer og skjerf. Klespakken asylsøkerne får når de kommer til Norge er direkteimportert fra Kina og koster 1400 norske kroner. Her er bare det aller mest nødvendige. Det ser kaldt ut. Selv er jeg kledd i ull og vindtett fra topp til tå. Et langt liv har lært meg hvordan man må kle seg for ikke å fryse i vinterkulda. Jeg ønsker de to asylsøkerne en god dag og lykke til. De smiler og går videre. Jeg hutrer meg inn til svigermor som fryser selv om termometeret i stua viser mer enn tjue varmegrader. Jeg forteller hvem jeg møtte på veien. Hun nikker og ser tankefull ut. For et halvår siden var nabolaget i harnisk over planene om å etablere asylmottak på det nedlagte sykehjemmet i nærheten. Det var underskriftskampanjer og store avisoppslag. I dag har motstanden stilnet, og den kalde velkomsten er erstattet av en blanding av likegyldighet og nysgjerrighet. På en fredelig januarsøndag er det kaldt i været, men kulda fra naboene merkes ikke lenger.

Tema for denne avhandlingen er flukt, eksil og flyktningers integreringsprosess. Den handler om mennesker som har forlatt sine hjemland på grunn av krig og forfølgelse og deres kamp for å skape et nytt og bedre liv i en annen del av verden. Flyktingene vi skal møte bor (eller har bodd) i Norge. De færreste av dem hadde noen idé om at det var akkurat her de skulle ende opp, men tilfeldighetene brakte dem altså hit. Noen av dem har nettopp kommet – slik som de to somaliske asylsøkerne jeg møtte tilfeldig i dag. Andre har bodd her lenge. Vi skal også møte noen av dem som har vendt tilbake til hjemlandet. Materialet til denne avhandlingen har blitt til over en lang periode. Det startet som et erfaringsmateriale allerede for tretti år siden, da jeg som ung sosionom fikk jobb i Flyktningsrådet. Jeg tok imot noen av de første flyktingene som kom til Trondheim i 1979 og jobbet i mange år med bosetting og integrering av flyktinger og asylsøkere. Seinere er erfaringene supplert med forskning. Det har blitt mange prosjekter, og på en eller annen måte har de aller fleste prosjektene spilt en rolle i arbeidet med denne avhandlingen. Prosjektene har hatt ulike finansieringskilder. I denne sammenhengen vil jeg først og fremst takke Norges forskningsråd for støtte gjennom mange år. I tillegg vil jeg takke Nordisk Ministerråd, Stiftelsen helse- og rehabilitering og Arbeids- og inkluderingsdepartementet for støtte til ulike store og små prosjekter det siste tiåret. Prosjektene har resultert i rapporter, artikler og bøker. Noe mer var aldri avtalt.

Denne avhandlingen har derfor blitt til ”mot alle odds”. Jeg jobbet lenge i et arbeidsmiljø der forskning var noe kollektivt – ikke noe som skulle føre fram til individuelle doktorgrader. Vi bygde opp et fagmiljø på innvandringsforskning. Vi dro på feltarbeid

sammen, vi skrev rapporter sammen, og vi var sammen om formidlingen tilbake til både praksisfelt og fagmiljøer. Doktorgrad var noe for de andre – ikke for meg. Jeg var forskeren som var mer opptatt av samfunnsnytte enn av faglig meritering. Men ting forandrer seg, og på et tidspunkt var det tid for å revurdere. Jeg hadde lyst til å skrive ”den lange teksten” der det var rom for å se både helhet og kompleksitet, ambivalens og forandring, individ, relasjon og samfunn. Så begynte et langt løp, med rykkvis innsats. Jeg måtte gjøre det på min måte. Verken den store eller lille verden kunne stoppes selv om jeg skulle ta doktorgrad.

Det er mange som skal takkes for bidrag underveis. Første og fremst vil jeg takke alle dem som har delt sine erfaringer med meg: flyktninger og asylsøker på eksilets mange stoppesteder. Jeg har møtt dere på asylmottaket, i kommunene og tilbake i hjemlandet hvor dere har snakket om alt fra politikk og religion til dypt personlige spørsmål. En særlig takk går til Le Ngoc Suong og Gricelda Manriquez. Jeg har kjent dere i snart tretti år. Først var dere ”flyktningene” og jeg ”sosialarbeideren” og (etter hvert) forskeren. Seinere har vi vært kolleger og venner. Vi har reist sammen, feiret høytidsdager sammen, og vi har grått og sørget sammen. Jeg er glad for å kjenne dere og takknemlig for alt jeg har lært av dere. Jeg vil også takke kolleger gjennom mange år: Kirsten Lauritsen, Marko Valenta og Torunn Fladstad. Dere har representert en viktig faglig inspirasjonskilde, og dere har vært flotte å jobbe sammen med. Jeg vil også få takke mine ”naboer” i gangen på Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap og kolleger ved NTNU Samfunnsforskning. Dere har vært gode å ha.

En stor takk går også til mine barn og stebarn. Dere har levd med en mamma (og Berit) som i perioder har vært mye bortreist, men dere har holdt ut – og hele tiden minnet meg om at livet består av mer enn jobbing. I det siste har nok særlig Karin lurt på om jeg snart skal bli ferdig sånn at vi kan gjøre noe hyggelig sammen. Samtidig har du vist både tålmodighet og overbærenhet, noe jeg har trengt – og er takknemlig for. Den aller største takken går til Jan (Tøssebro), som kjæreste og mann, men også som min veileder i min ”langspurt”. Du har utfordret meg faglig, du har stilt meg gode spørsmål på et fagfelt som kanskje ikke først og fremst er ditt eget, du har gitt meg selvtillit når jeg har vært i kjelleren, og du gitt meg lyst til å fullføre. Du har nok til tider vært frustrert over mine prioriteringer, men du kjenner meg godt og vet at jeg har måttet gjøre dette på min måte. Jeg har ikke greid å ”stoppe verden”, selv om det sikkert hadde ført meg raskere til målet. Det er meg – på godt og vondt. Men du har hatt tro på at jeg skulle greie det til slutt, og det er jeg veldig glad for.

Trondheim, januar 2010

Berit Berg

Sammendrag

Tema for denne avhandlingen er flukt, eksil, integrering og tilbakevending. Den handler om mennesker som har forlatt sine hjemland på grunn av krig og forfølgelse og deres kamp for å skape et nytt og bedre liv i eksil. Den handler også om noen av dem som etter år i eksil har vendt tilbake til hjemlandet. Vi skal møte flyktninger på eksilets ulike stoppesteder: På asylmottaket, som innbyggere i ulike norske kommuner, og etter mange år – enten fortsatt i Norge eller tilbake i hjemlandet.

I studier av eksilet beskrives ofte tilbakevendingen som ”eksilets punktum”. Samtidig ser vi at de fleste flyktninger som er innvilget opphold i Norge faktisk blir boende. Betyr det at de fortsatt betrakter seg selv som flyktninger, eller er det andre måter å avslutte eksilet på? Hva med dem som pendler mellom hjemlandet og Norge? Hva med alle dem som velger å bli i Norge, men drar til hjemlandet på ferie eller beskriver hjemlandet som et sted de vil flytte tilbake til når de blir gamle? Hvilken betydning har utviklingen av transnasjonale nettverk for flyktningers opplevelse av tilhørighet – både til opprinnelseslandet og det nye vertslandet? Hva er hjemland etter år i eksil? Et tema som ligger under flere av spørsmålene over er spørsmålet om hvor lenge du er flyktning. Hvor lenge er det relevant å bruke dette som en identifikasjon, og hvor lenge er dette en relevant identitetsmarkør? Hva tenker flyktninger selv, og hvordan håndteres dette av omgivelsene?

Eksilprosessen kan ta ulike former – og avsluttes på ulike måter. Den vil uansett ha noen fellestrekk:

- Den påvirkes av både individuelle forutsetninger og ytre betingelser
- Den påvirkes både av situasjonen i eksil og i hjemlandet
- Den påvirkes både av din egen innstilling og omgivelsenes vilje og evne til å gi deg innpass og muligheter
- Den påvirkes av tidsfaktoren

Flyktingene i mitt materiale representerer forskjellige tilpasninger til sin eksiltilværelse, og de representerer ulike erfaringer når det gjelder avslutningen av eksilet. De aller fleste har en sterk hjemlandsorientering, men denne leves ut på forskjellige måter. Et lite mindretall avslutter eksiltilværelsen ved å vende tilbake til hjemlandet for godt. Flertallet finner tilpasninger som på ulike måter representerer et ”både og”. De blir boende i Norge, samtidig som de opprettholder sterke bånd til hjemlandet. Mange beskriver seg som godt integrert og oppfatter flyktingtilværelsen som et tilbakelagt stadium. Andre strever med å finne en tilpasning som ivaretar behovene til både første og andre generasjon. Noen finner tilpasninger der de tilbringer så mye tid i hjemlandet som mulig, selv om de bor i Norge. For enkelte kan dette få karakter av en form for ”pendling”. I andre familier har løsningen

blitt at familien bor atskilt – noen i Norge, de øvrige i hjemlandet. Vi har også sett eksempler på familier som har prøvd å vende tilbake til hjemlandet, men av ulike årsaker har reinnvandret til Norge.

Selv om eksiltilværelsen både leves og avsluttes på ulike måter, lever de aller fleste en form for transnasjonale liv. Båndene til hjemlandet opprettholdes f.eks. gjennom reiser, hyppig telefonkontakt og chattegrupper på internett. I tillegg vedlikeholdes kontakten innad i eksilmiljøet – gjennom felles markering av høytider, gjennom kulturelle aktiviteter og gjennom å videreføre språk og tradisjoner til neste generasjon. De økonomiske forpliktelsene mange flyktninger har overfor slekt og venner, bidrar også til å forsterke hjemlandsorienteringen.

Avhandlingen består av ni kapitler. De første fire kapitlene utgjør avhandlingens bakgrunnsdel (del I). Her presenteres bakgrunn for valg av tema og problemstillinger, og her settes problemstillingene inn i en politisk og teoretisk ramme. Sentrale begreper og perspektiver som blir diskutert i denne første delen er blant annet: eksil og identitet, kultur og etnisitet, diskriminering og rasisme, interseksjonalitet og transkulturalisme, og integrasjon og tilbakevending, og forståelser av hjem og hjemland. Avhandlingens andre del handler om flyktingenes egne erfaringer, opplevelser og refleksjoner. Her møter vi flyktninger som befinner seg i ulike stadier av flyktningprosessen. Datamaterialet er hentet fra flere forskningsprosjekter, gjennomført i løpet av det siste tiåret. Dette materialet er supplert med et erfaringsmateriale, samlet inn over en 30-årsperiode.

English summary

The theme of this thesis is *refuge, exile, integration and repatriation*. It's about people who have left their homeland because of war and persecution and their struggle to make a new and better life in exile. It is also about some of them who after years in exile have returned to their homeland. Through this thesis we will meet refugees in different stages of their exile process: At the reception centre, as inhabitants in different Norwegian municipalities, and after many years – either still in Norway or back in their homeland.

Studies of the exile situation often describe the repatriation as the end of exile – a “last stop”. At the same time we experience that most refugees who are entitled residence in Norway actually keep on living here. How should this be interpreted? Do they still think of themselves as refugees, or are there other ways of terminating the exile? What about the ones who are commuting between homeland and Norway? And what about all of them who choose to stay in Norway, but are visiting their homeland in holidays or describe their homeland as a place they want to move back to when they are getting old? What influence has the development of *transnational network* for the refugee's experience of belonging? An underlying theme is the question: For *how long time does exile last*? For how long is it relevant to use this as an identification, for how long time is this a relevant identity mark? What do refugees think themselves, and how is this handled by the wider environment?

The exile process may develop differently – and also be terminated in different ways. Regardless of this it will have certain characteristics in common:

- It's influenced by both individual qualifications and external conditions
- It's influenced by both the situation in exile and in the homeland
- It's influenced by both your attitudes and the environment's willingness and ability to include you
- It's influenced by the time factor

Refugees in my material represent different adaptations to the exile situation, and they represent different experiences when it comes to the termination of the exile. Most of the refugees have a strong orientation towards their homeland, but it is practiced differently. A small minority terminate their exile by returning to their homeland on a permanent basis. The majority adjust to their situation by a “both – and” strategy. They keep on living in Norway, but at the same they maintain strong ties to their homeland. Many of them describe themselves as well integrated and perceive their exile as something which has been brought to an end. Other refugees struggle to find an adaptation which ensures the needs of both first and second generation. Some refugees find solutions where they are able to spend as much time as possible in their homeland, even if they live in Norway. For

some of them this may be like a sort of “commuting”. In other families the solution has been to split the family – some of the family members live in Norway, others live in their homeland. We have also met families who have tried to return to their homeland, but for different reasons have moved back to Norway.

Even if you live and terminate your exile in different ways, most refugees (or former refugees) live *transnational lives*. The ties to the homeland are kept up by for instance travelling, frequent telephone calls and chatting groups on internet. In addition people maintain activities within the exile community through different sorts of celebrations and national festivals, through cultural activities and through transfer of language and traditions to the next generation. The economical responsibilities most refugees have towards relatives and friends in their homeland, also contribute to enforcing the homeland orientation.

The thesis includes nine chapters. The first four chapters create the background (part one). Here I present the arguments for my choice of theme and research questions, and I link these questions to a broader theoretical and political framework. Key concepts and perspectives to be discussed in this first part are among others: exile and identity, culture and ethnicity, discrimination and racism, intersectionality and transnationalism, integration and repatriation, and understanding of home and homeland. In part two we meet refugees in different stages in their refugee process. The empirical data is based in several research projects, carried out in the last ten years. The material is supplemented by experiences from the field, carried out over a period of thirty years.

Innhold

Forord	5
Sammendrag	7
English summary	9
1. Innledning	15
1.1 Bakteppe	16
1.2 Følgesvenn og forsker	17
1.3 To tidsbilder	19
1.4 Eksilets stoppesteder	23
1.4.1 Brobygging	23
1.4.2 Tilbakevending	24
1.4.3 Eksilprosessen	26
1.5 Avhandlingens oppbygging	27
2. Flyktningpolitikk i endring - et bakteppe	31
2.1 Flyktningssituasjonen	31
2.1.1 Den internasjonale dimensjonen	32
2.1.2 FN-konvensjonen om flyktninger	33
2.1.3 Fra juss til politikk - kampen om flyktningstatusen	35
2.1.4 Flyktningbefolkningen i Norge	36
2.2 Et politikkområde i stadig endring	38
2.2.1 Flyktningarbeid som humanitært arbeid	39
2.2.2 Fra særomsorg til kommunalt ansvar	42
2.2.3 Statlig asylberedskap – oppbygging av mottak	45
2.2.4 Kollektiv beskyttelse og fokus på tilbakevending	47
2.2.5 Mangfold og økt rettsliggjøring	50
2.3 Integrering, likestilling, deltakelse	52
2.3.1 Integreringsbegrepet	53
2.3.2 Integreringsutfordringer	56
2.3.3 Kvalifisering som virkemiddel i integreringsarbeidet	57
2.3.4 Integrasjon og tilbakevending	61
2.4 Fra flyktningpolitikk til mangfoldspolitikk	62
3. Kultur, struktur, mangfold – minoritetsdebattens fronter	65
3.1 Individ, kultur, struktur	65
3.2 Det vanskelige kulturbegrepet	69
3.2.1 Kulturalisering	70
3.2.2 Kultur og rase	72
3.2.3 Kulturrelativismen	74
3.3 ”Mot en ny norsk underklasse”	75
3.3.1 Generaliseringsproblemet	77
3.3.2 Kulturproblemet	78
3.3.3 Maktdimensjonen	79
3.3.4 ”Velferdskolonialisering”	81
3.3.5 Klientifisering, pasifisering, avhengighet	83
3.4 Minoritetsdebattens fronter	84
3.5 Mangfold, antidiskriminering, inkludering	85

3.5.1	Mangfoldsbegrepet.....	86
3.5.2	Begrunnelser for mangfold.....	88
3.5.3	Kritikken av mangfoldsperspektivet	91
3.5.4	Mangfold versus forskjell.....	93
3.5.5	Vi og dem, oss og de andre	94
3.5.6	Integrering, inkludering, mangfold	96
4.	Eksil, identitet, etnisitet	99
4.1	Vitnesbyrd om eksilet.....	99
4.2	Eksilets ambivalens	100
4.3	Eksil og brobygging	102
4.4	Eksil og identitet.....	104
4.4.1	Identitetsbegrepet	104
4.4.2	Identitet som konstruksjon	106
4.4.3	Etnisitet og identitet	108
4.4.4	Kollektiv identitet.....	111
4.5	Eksil som psykologisk prosess	113
4.6	Eksil og diaspora	116
4.7	Eksilprosessen	117
5.	Eksilets representasjoner og forskernes fortolkninger	123
5.1	Datamaterialet	123
5.1.1	Likheter og forskjeller	123
5.1.2	Levekår i statlige mottak for flyktninger og asylsøkere.....	126
5.1.3	Psykisk helse for beboere i statlige mottak	129
5.1.4	Modeller for mottak og integrering av overføringsflyktninger.....	131
5.1.5	Evalueringsordningen for flyktninger.....	132
5.1.6	Flyktningers levekår og livsløp.....	135
5.1.7	Samlet materiale	136
5.2	“To allow people to become visible”	138
5.3	Flyktningenes fortellinger - bruddstykker av levd liv	141
5.4	”To share a burden”	142
5.5	Språk, kommunikasjon og bruk av tolk.....	144
5.6	Ethiske dilemma	147
5.7	Fra tale til tekst	149
6.	Fra flukt til mottak – ventetid og usikkerhet	151
6.1	Asylmottaket	151
6.2	”Jeg kom for å redde livet”.....	154
6.2.1	”Ingen vil flytte fra hjemlandet” - Suongs fortelling	156
6.2.2	”Vi trodde vi var forlatt” - Griceldas fortelling.....	159
6.2.3	”Skal jeg tvinges til å bo i marerittet” - Alexanders fortelling.....	162
6.3	Asyl og asylsøkere.....	165
6.3.1	Asylprosessen.....	166
6.3.2	Mottakssystemet.....	168
6.4	Å leve i asylmottak.....	172
6.4.1	Normale reaksjoner på unormale hendelser	173
6.4.2	Ansvarliggjøring og myndiggjøring.....	175
6.5	Asylmottaket som levested.....	176
6.5.1	Hverdagsliv	176

6.5.2	”Det hjelper å ha noe å gjøre”	180
6.5.3	Helse og psykososial situasjon	182
6.5.4	Arbeid og aktivisering	187
6.5.5	Språk, kommunikasjon, norskopplæring	191
6.5.6	Asylmottaket – rammebetingelse, organisering og drift	192
6.5.7	Asylmottaket – mellom ”hybelhuset” og den ”totale institusjon”	195
6.6	Barn, unge og familier i mottak	197
6.6.1	Foreldrerollen	198
6.6.2	Barnegrupper og foreldreveiledning	200
6.6.3	Enslige mindreårige asylsøkere	202
6.7	”A sense of coherence”	204
7.	Eksil og hverdagsliv	207
7.1	Innledning	207
7.2	Chilenere i eksil	210
7.2.1	To familier	211
7.2.2	Fra helvetes forgård til drabantbyliv i Norge	214
7.2.3	Doble landskap	219
7.3	Vietnamesere i eksil	221
7.3.1	De store kontrastene	221
7.3.2	Buis familie	222
7.3.3	Liens familie	228
7.3.4	Trangs familie	234
7.3.5	Integreringsutfordringer og hverdagsliv	239
7.3.6	Kjønnsroller og kultur i endring	242
7.3.7	Mellom foreldres forventninger og egne framtidsdrømmer	244
7.3.8	Vennskap og sosiale nettverk	245
7.3.9	Transnasjonale liv	247
7.4	Bosnisk eksil	253
7.4.1	Krig, flukt og eksil – et bakteppe	253
7.4.2	”For meg er Bosnia fortsatt hjemme”	258
7.4.3	”Et helt normalt liv”	264
7.4.4	Fortid, nåtid, framtid	269
7.5	Bånd, bruer og sosiale nettverk	271
8.	Tilbakevending – eksilets punktum?	275
8.1	Innledning	275
8.2	Tilbakevending som et flyktningpolitisk virkemiddel	277
8.3	Tilbakevending til Bosnia-Hercegovina	278
8.3.1	Vilkårene for tilbakevending	279
8.3.2	”Der var jeg ingenting, her er jeg usynlig”	280
8.3.3	”Push” og ”pull”- faktorer	283
8.3.4	”Stayers and movers”	285
8.3.5	De tilbakevendte flyktningene	287
8.3.6	De yrkesaktive som har vendt tilbake	290
8.3.7	Barn og unge	292
8.3.8	Gjeninnvandrede fortellinger	294
8.3.9	”Når situasjonen gjør det mulig”	296
8.4	Tilbakevending til Chile	298

8.4.1	Et lite bakteppe.....	298
8.4.2	Arbeidsmuligheter i hjemlandet.....	300
8.4.3	Når ”hjemme” er borte – om utfordringer knyttet til barn og unge	303
8.4.4	Når hjemme er både her og der	306
8.4.5	Å vende <i>tilbake</i> – tilbake til <i>hva?</i>	312
8.4.6	Splittede familier, pendling og gjeninnvandring.....	316
8.4.7	Psykologisk hjelp – en forutsetning for å komme videre.....	319
8.5	Tilbakevendings dilemmaer	320
8.5.1	Ulike kontekster, men like problemstillinger	320
8.5.2	Barn og unge – identitetsarbeid.....	321
8.5.3	”The myth of return”	323
9.	Eksil og livsløp.....	325
9.1	Flyktningprosessen	325
9.2	Eksilets stoppesteder	326
9.3	Hukommelse og forglemmelse.....	327
9.4	Brudd, kontinuitet og brobygging	330
9.5	Integreringsprosessen	332
9.6	Transnasjonale liv.....	335
9.7	Eksilets punktum	337
	Referanser.....	341

1. Innledning

Ifølge FNs beregninger er det om lag 41 millioner flyktninger i verden i dag. De fleste befinner seg i naboland, som ofte selv er politisk ustabile og preget av fattigdom, eller er internt fordrevne. Norge har siden 1980-tallet tatt i mot en kvote på rundt tusen FN-flyktninger i året, i tillegg til et varierende antall individuelle asylsøkere¹. Per januar 2009 var det registrert 143.400 mennesker i Norge med flyktningbakgrunn². De kommer fra alle verdensdeler, de tilhører ulike etniske grupper og har ulike politiske og religiøse oppfatninger. Flukten og eksilet har de felles, men for øvrig er dette mennesker som representerer stor variasjon. De kommer fra by og land, har levd i den dypeste fattigdom eller den største rikdom, de er alt fra analfabeter til høyt utdannede akademikere. De er kommunister – eller de har flyktet fra totalitære kommunistiske regimer. De er praktiserende muslimer – eller de har flyktet fra islamsk presteskap og fundamentalisme. De er menn og kvinner, unge og gamle, enslige eller familier. Lista kan gjøres nesten uendelig lang.

Flyktninger representerer med andre ord ingen homogen gruppe. Flere forskere diskuterer faren for at forskning med flyktninger som tema risikerer å forsterke bildet av denne kategorien innvandrere som *ofre* og gjennom dette bidrar til å marginalisere dem i forhold til majoritetssamfunnet (Malkki 1995, Brekke 2001, Kumsa 2006). Noen snakker om ”flyktningfellen” der det skjer en overfortolkning og jakt på felles opplevelser som kanskje ikke fins (Berg og Valenta 2008). Dette kan uten tvil være nyttige påminnelser, særlig når det er mye forskning som viser at merkelappen *flyktning* kan oppleves som ubehagelig, stigmatiserende og vanskelig å kvitte seg med. De som velger å bruke flyktningbegrepet, vil hevde at selv om flyktninger er en heterogen gruppe, har de mange erfaringer felles. Det viktigste er selve migrasjonsbakgrunnen, og denne har ytre sett noen felles kjennetegn.

Begrepene *eksil* eller *diaspora* er heller ikke entydige. Når jeg likevel har valgt å la disse tre begrepene være utgangspunkt for min avhandling, er det dels for å forsøke å forstå noe av den flertydigheten som ligger i begrepene og i de situasjonene de er ment å beskrive, dels er det et forsøk på å utfordre noen av de forståelsene som eksisterer omkring flyktningstilværelsen. Hva innebærer det å leve i eksil? Hva betyr eksilet for den enkeltes *identitetsutvikling* og *integreringsprosess*? Eksilet innebærer å forlate noe, men også å møte nye levesett, normer, verdier, språk, klima osv. Hva påvirker disse møtene, og hva

¹ De første registreringene av asylsøkere startet i 1981. Dette året ble det registrert 30 personer som søkte asyl. Tallet steg til et foreløpig toppunkt i 2002, da det ble registrert 17.400.

<http://www.ssb.no/emner/02/02/20/> ; <http://www.flyktninghjelpen.no/?aid=9177328> (lastet ned 27.12.09)

² Dette tallet omfatter både personer med flyktningstatus og opphold på humanitært grunnlag. <http://www.ssb.no/flyktninger/> (lastet ned 13. januar 2009)

skal til for å skape en vellykket integreringsprosess? Jeg vil også se nærmere på hvordan situasjonen i hjemlandet virker inn på beslutningen om en eventuell *tilbakevending* til hjemlandet. I forlengelsen av dette vil jeg se nærmere på det jeg vil omtale som *ulike tilpasninger til flyktningstilværelsen*.

1.1 Bakteppe

Innenfor en rekke fagområder har man forsøkt å beskrive og forstå migrasjon i vår moderne tid. Det skilles gjerne mellom frivillig og tvungen migrasjon, men ofte ser vi at beskrivelsen av disse migrasjonsformene flyter over i hverandre. Michael Piores klassiker *Birds of passage* (1979) handler om migrasjonsprosesser mer allment, men hans beskrivelser av ”trekkfuglene” har både overføringsverdi og relevans også for tvungne migranter – flyktninger. Det samme gjelder Jonathan Schwartz’ bok *In defence of homesickness* (1989) der vi møter den unge amerikaneren som ”valgte” eksil i Danmark framfor en soldattilværelse i Vietnam. Hans hjemlengsel er knyttet til mennesker, steder og hendelser – en opplevelse av *å høre til* (belonging to) mer enn et nostalgisk *lengsel* (longing for). Forfatteren Amy Tan har gjennom hele sitt forfatterskap formidlet fortidens betydning for nåtiden. Et eksempel er boka *Lykke og glede* (1989) der forholdet mellom mor og datter er i fokus. Her veksler historien mellom en fortid i Kina og en nåtid i USA, og gjennom en rekke hverdagslige hendelser ser vi hvordan livene til mor og datter er vevd sammen, tross avstand i tid og rom. Også andre skjønnlitterære forfattere har i sine beskrivelser av eksiltilværelsen lagt vekt på de hverdagslige minnene. Milan Kunderas *Latterens og glemselens bok* (Kundera 1991) er fortellingen om en enke fra Praha som i sin flyktningstilværelse i Frankrike forgjeves kjemper for å redde minnene fra glemselen.

Migrasjonsforskningen befinner seg i et skjæringspunkt mellom mange ulike fagdisipliner. Her møtes forskere med bakgrunn i antropologi, sosiologi, historie, psykologi, sosialt arbeid mv. Feltet er utpreget flerfaglig, noe som er både utfordrende og krevende. Vi benytter oss av ulike begrepssett og perspektiver, og vi har ulike ”innganger” til de fenomenene vi ønsker å studere. Selv om mye går på tvers og en del fag ligger tettere opptil hverandre enn andre, krever møtet mellom de ulike disiplinene en positiv grunnholdning til tverrfaglighet. Mens migrasjonsforskningen på 1970- og 1980-tallet var dominert av psykologer og antropologer, førte sosiologenes økte engasjement på feltet utover på 1990-tallet til en sterkere fokusering av maktrelasjonen i møtet mellom minoritet og majoritet. Denne tendensen ser vi klart i norsk/nordisk forskning, men også internasjonalt har det vært en tydelig dreining (se f eks Ålund & Schierup 1991, Berg & Schierup 1999, Similä 1992, Rex 1996, Brekke 2001, Rogstad 2001, Wrench 2007, Castles

2008). En gjennomgang av IMER-forskningen³ i Norge siden midten av 1980-tallet viser imidlertid flere parallelle tendenser. I tillegg til et sterkere flerfaglig engasjement, har det det siste året vært en økende tendens til å inkludere IMER-perspektiver i den mer disiplinbaserte forskningen (Berg og Valenta 2008).

På samme måte som migrasjonsforskningen befinner seg i et skjæringspunkt mellom flere fag og disipliner, befinner flyktningspolitikken seg i et skjæringspunkt mellom ulike politikkområder. Internasjonal politikk og konvensjoner setter rammer og legger føringer på den nasjonale flyktningspolitikken. Og - bistandspolitikk og flyktningspolitikk får et solid overlapp gjennom konstruksjoner som ”kollektiv beskyttelse” og ”tvungen repatriering”. På det nasjonale plan har de ulike politikkområdene innvirkning på hverandre. Velferds-politikk og arbeidsmarkedspolitikk er eksempler på politikkområder som i stor grad influerer på flyktingers muligheter til å delta i samfunnet på linje med majoritetsbefolkningen.

Dette er noe av bakteppet for denne avhandlingen. Over en periode på nesten 30 år har jeg, i ulike roller, blitt kjent med flyktinger som har kommet til Norge som asylsøkere, FN-flyktinger eller med midlertidig beskyttelse. Dette er mennesker som på grunn av krig, opprør og forfølgelse har måttet forlate sine hjemland. Tilfeldighetene brakte dem til Norge.

1.2 Følgesvenn og forsker

De første møtene mellom dem og meg var mellom flyktingene og flyktingarbeideren. Jeg tok imot de første chilenske og vietnamesiske flyktingene som kom til Trondheim på slutten av 1970-tallet. På denne tida var flyktingarbeid et nytt fenomen i offentlig sammenheng og verken strukturer eller kompetanse var på plass. Veien ble i stor grad til mens vi gikk. Men dette ga også en nærhet. Gjennom ”prøving og feiling” ble vi godt kjent med hverandre. Som flyktingarbeider deltok jeg i viktige familiebegivenheter, vi markerte høytider sammen, og vi engasjerte oss i flyktingpolitiske spørsmål. Vi ble det som Svante Lundberg kaller ”føljeslagare” – følgesvenner eller medvandrere. Mange av dem jeg tok imot som flyktinger på 1970- og 1980-tallet har jeg møtt igjen i andre sammenhenger. Etter hvert har det blitt mange møter – noen formelle, mange uformelle. Noen av de som kom ble etter hvert kolleger: tolker, flyktingkonsulenter, lærere, forskere. Andre har jeg

³ IMER – Internasjonal migrasjon og etniske relasjoner – brukes både i norsk og internasjonal sammenheng som en samlebetegnelse på forskning innen innvandringsfeltet. Den inkluderer alt fra forskning på flyktingrelaterte problemstillinger til studier av integrering, diskriminering og forholdet mellom minoritet og majoritet. Norges forskningsråd har hatt egne forskningsprogrammer på IMER-feltet siden midten av 1980-tallet.

truffet gjennom felles fritidsinteresser, og noen har jeg blitt så godt kjent med at jeg vil kalle dem for venner.

De siste to tiårene har de fleste møtene vært mellom meg som forsker og dem som informanter. Gjennom flere prosjekter, der vi har fokusert på ulike sider ved flyktningsliv, har jeg truffet igjen noen av de samme personene – og mange nye. Mens jeg som flyktningsarbeider i første rekke møtte FN-flyktninger fra Chile og Vietnam, har de seinere møtene vært med asylsøkere fra alle deler av verden, og med bosniere som fikk midlertidig beskyttelse i Norge tidlig på 1990-tallet i forbindelse med oppløsningen av Jugoslavia og krigen i Bosnia-Hercegovina.

Avhandlingen er basert på forskningsmateriale fra ulike prosjekter som ble gjennomført i perioden 1999-2008. Dette datamaterialet er fortolket gjennom mine egne erfaringer - som flyktningsarbeider, kollega, venn og forsker. Jeg har vært "følgesvenn" (Lundberg 1989) og vil bruke dette aktivt som fortolkningsgrunnlag. Når flyktninger reflekterer over hvordan det var å komme som flyktning til Norge på 1970-tallet, er det vanskelig å legge til side at jeg selv var en del av det som representerte mottaksapparatet på den tida. Dette gir mulighet til felles refleksjon der relasjonen mellom flyktningsarbeideren og den tidligere flyktningsarbeideren blir en kilde til ny innsikt. Hva vi husker og hva vi glemmer, handler om mange ting. Tidsfaktoren er selvsagt sentral, men også vår egen rolle og posisjon og hvilken kontekst vi inngikk i. Som nyankommen flyktning fra et land langt borte og ung flyktningsarbeider i en by i Norge, vil mye fortolkes ulikt.

Denne nærheten har to sider. På den ene siden gir dette en erfaringsbakgrunn og kompetanse som gjør det enklere å sette seg inn i hva flyktingene forteller. På den annen side kan det selvsagt innvendes at en slik nærhet gjør det vanskelig å skape en forskningsmessig distanse. Forholdet mellom nærhet og distanse (eller insider/outsider rollen) er en kontinuerlig diskusjon innen forskningen, og vil også i denne avhandlingen bli kommentert underveis. I denne omgang vil jeg nøye meg med å understreke at det er viktig å være oppmerksom på fallgruvene, men at kunnskap om feltet og den erfaringsverden informantene representerer i første rekke bør betraktes som et forskningsmessig privilegium. Refleksjon rundt en periode jeg som både forsker og "insider" har et nært forhold til, har gitt noen muligheter til å utfordre både mine og deres holdninger, hukommelse og forglemmelse – og ikke minst: virkelighetsoppfatninger. Det har også gitt rik anledning til å utfordre noen forenklete forestillinger om "de andre" (Gullestad 2002).

Flyktingers liv må forstås i en kontekst. Hvordan samfunnet betrakter migranter generelt og flyktninger spesielt, har betydning både for deres samfunnsmessige posisjon og opplevelse av seg selv. I den perioden jeg fokuserer på i denne avhandlingen, har den samfunnsmessige konteksten gjennomgått store endringer. Fra å snakke om "mennesker i

nød”, er fokus i dag rettet mot menneskehandel, terrorisme, tvangsgiftemål og lykkejegerer. Det er ikke lenger noe selvsagt at flyktninger som kommer til Norge blir møtt med sympati og støtteerklæringer. Like ofte møtes de med mistenkeliggjøring og med en avstand som er med på å opprettholde posisjonene ”vi” og ”dem”. Som en illustrasjon på dette stemningsskiftet, kan vi se på to tidsbilder.

1.3 To tidsbilder

Trondheim – høsten 1979

En kald oktoberdag i 1979 lander det et Braathensfly på Værnes. Om bord er det 20 båtflyktninger fra Vietnam. De kom fra flyktningleir i Singapore hvor de hadde oppholdt seg siden de ble plukket opp av et norsk skip i sørkinahavet. Etter mer enn et døgn på reise var de slitne og frosne, men også forventningsfulle. De har reist i over et døgn. Barn, foreldre og noen enslige ungdommer – alle kledd i tynne bomullsklær. Bagasjen er lett. De fleste har bare med seg en bærepose med påskriften ”IOM” – International Organisation for Migration. Noen av ungdommene bærer på radio- og kassettpillere. Dette er alt de eier. Velkomstkomiteen på Værnes består av to representanter for Flyktningerådets nyetablerte kontor i Trondheim. Jeg er en av dem. I tillegg er det journalister og fotografer fra Adresseavisen, Arbeider Avisen og et lite team fra NRK. Dette er en begivenhet som skal deles med hele Trondheims befolkning!

Jeg husker de spinkle skikkelsene som gikk ned flytrappa i tynne bomullsdrakter og sandaler. Dagen etter var flyktningene fra Vietnam førstesidestoff i både Adresseavisen og Arbeider Avisen. Det var nyhetsstoff at det kom flyktninger til kommunen. Selv om det bodde flyktninger i Trondheim fra før, var dette det første gruppemottaket på flere tiår. Et par uker seinere kom det 60 båtflyktninger til. De fleste var fiskere med lite utdanning. Ingen snakket norsk, kun to forsto litt engelsk. Dette var min debut som flyktningarbeider.

Siden denne oktoberdagen er det gått 30 år. Jeg regner meg fremdeles som en slags flyktningarbeider, selv om jeg har skiftet rolle. Det kommer fortsatt flyktninger til Trondheim - og de fleste andre norske kommuner. Flyktninger er også i dag nyhetsstoff, men det er ikke lenger ankomstene som blir dekket. Nyhetsoppslagene er tøffere. De handler om ”oss og dem” mer enn ”dem”. De handler om ”mislykket integreringspolitikk”, om ”velferdskolonialisering” og om ”klientifisering”. Dette spenningsfeltet er bakteppet for denne avhandlingen.

Å flykte innebærer risiko. For båtflyktningene fra Vietnam regnet FN med at 50 prosent aldri kom fram – de bare ”forsvant”. Av de som kom i sikkerhet, hadde mange opplevd

grufulle døgn på havet i overfylte fiskebåter, med mat, vann og drivstoff for kun et begrenset antall dager. Mange av båtene ble plyndret, kvinner ble voldtatt, og de som viste motstand ble tatt av dage. Selv om skip, etter internasjonale bestemmelser, er forpliktet til å hjelpe når noen er i havsnød, opplevde flere og flere at skipene bare seilte forbi. Redselen for å forplikte seg, veide tyngre enn plikten til å hjelpe. Båtflyktingenes skjebne var blitt storpolitikk. ”Tampa”-saken⁴ mer enn 25 år etter illustrerer hvordan flukt på havet kan utvikle seg til en makaber konkurranse om å fraskrive seg ansvar.

Improvisasjon kan stå som et stikkord på arbeidet i denne perioden. Arbeidsoppgavene besto i alt fra å organisere innkvartering, norskopplæring og sørge for økonomisk hjelp, til å være samtalepartnere for unge enslige som savnet foreldre og hjemland. Vi ble kjent med mennesker som representerte helt andre væremåter, tenkesett og livsstiler. Noe handlet om kulturelle forskjeller. Mye handlet om kontrasten mellom krig og fred, mellom velstand og fattigdom. Flere sleit med seinvirkninger etter mer enn 30 års krig, flukt og ventetid i overfylte flyktingleire. Søvnløshet og konsentrasjonsvansker rammet de fleste i perioder. For noen utviklet det seg til kronisk sykdom.

På slutten av 1970-tallet var det fortsatt høykonjunktur i Norge. Industri og servicenæring trengte arbeidskraft. Mottaket av flyktinger ble for mange en anledning til å skaffe nye arbeidskraft. En av dem som benyttet sjansen var personalsjefen på Nobø fabrikker i Trondheim – Bugge Pedersen. En dag tidlig i desember 1979 ringer telefonen på Flyktingerådet:

Det er Bugge Pedersen, personalsjef på Nobø, som ringer. Jeg så i avisa at det er kommet flyktinger til Trondheim. Vi trenger mer folk her på fabrikken, så jeg lurer på om du har noen mannfolk til meg?

Jeg bekreftet at det var kommet flyktinger til byen, men sa samtidig at de nettopp hadde begynt på norskkurs og ennå ikke kunne gjøre seg særlig forstått på norsk. Svaret fra Bugge Pedersen kom kontant: *Det spiller ingen rolle. Her jobber vi med øreklokker!*

Tidlig i januar begynte de første vietnameserne i jobb på Nobø. For voksne fiskere, som ikke hadde sittet på skolebenken på 20-30 år, var valget enkelt: Jobb er bedre enn å gå på norskkurs. Det samme tenkte mange av kvinnene. De fikk tilbud om jobb på Friogrill, Nidar, Trondheim Preserving. De ble vel ansett. De jobbet hardt og hadde lite fravær. Men ingenting varer evig... Etter ti år var de fleste av disse industribedriftene historie. Fiskerne

⁴ *Tampa* var navnet på et norsk skip som plukket opp flyktinger utenfor Australia, men ble nektet nødhavn av australske myndigheter. Saken fikk stor internasjonal oppmerksomhet. Den australske statsministeren var steil, mens det internasjonale storsamfunnet var i opprør.

som hadde jobbet med øreklokker ble arbeidsledige. Kampen om jobbene hadde hardnet til, og uten norskkunnskaper stilte de bakerst i en kø som bare ble lengre og lengre.

Oslo - høsten 2007

Det er gått snart 30 år. Det er ikke lenger noen sensasjon at det kommer flyktninger til Norge. Pressen er ikke lenger til stede når flyktninger setter beina på norsk jord. Det er ikke godt stoff, det selger ikke – med mindre det kan vinkles mot noe mer sensasjonelt. Menneskesmugling, tvangsekteskap, falske pass, kriminalitet på asylmottak, gjengslagsmål, drap... Fra å være ”mennesker i nød” er de blitt en trussel mot det norske. De er kravstore lykkejegere, de har falsk identitet, de lyver på alderen, de undertrykker sine egne kvinner og truer de norske, de tvangsgifter døtrene, tar jobbene fra oss, snylter på våre velferdsgoder og er en trussel mot vår kultur. Å være flyktning er blitt mistenkelig, og norsk integreringspolitikk blir beskrevet som forræderisk⁵.

I nyhetene kommenterer politikere fra Høyre og Fremskrittspartiet et forslag fra Utlendingsdirektoratet om at asylsøkere som har vært i Norge i mer enn 10 år uten å få avklart sin sak, bør får oppholdstillatelse. Dette er politikerne helt imot. Ifølge dem kan det stimulere flere til å komme til Norge. Målet må være at flest mulig vender tilbake til sine hjemland. Nyhetsoppslaget inneholdt også et intervju med en flyktning fra Rwanda. Han hadde bodd mer enn ti år på mottak. Norge ville ikke gi han opphold - Rwanda nektet å ta han tilbake. Han beskriver sin situasjon som verre enn å være i fengsel. Soner du en dom, vet du hvor lenge du må sitte inne. Som asylsøker lever du i konstant uvisshet. Mange andre asylsøkere deler hans erfaring. I en evaluering av asylsøkerers psykiske helse (Berg og Sveaass m fl 2005) beskrives ventetid og uvisshet som en belastning på linje med krig og flukt. Du vet ikke om du får bli i Norge, og du vet ikke hva som vil skje med deg hvis du blir sendt tilbake. Mange er redde for å dø.

Flyktning- og innvandringsdebatten har hardnet til, og begrepet *integreringspolitikk* brukes oftere som skjellsord enn som en positiv beskrivelse på en ønsket utvikling. Carl I Hagen og Fremskrittspartiet har lenge stilt seg kritiske. Rune Gerhardsen fra Arbeiderpartiet har gjennom sin snillisme-kritikk resonnert på lignende måte, og i valgkampen høsten 2009, så vi at flere og flere sentrale politikere har som premiss for debatten at integreringspolitikken er mislykket. Selv om dette blir forsøkt imøtegått, er det liten tvil om at vi står overfor et klimaskifte.

Politikerne er imidlertid ikke alene om å kritisere integreringspolitikken overfor flyktninger og innvandrere. Ottar Brox' bok fra 1991 *Jeg er ikke rasist, men...* kan leses

⁵ Jfr blant annet Unni Wikans bok *Generous Betrayal. Politics of Culture in the New Europe* (2002).

som et angrep på ensidighet og blåøydhhet i både politikktutforming, implementering og i det antirasistiske grasrotarbeidet. Unni Wikans bok fra 1995 *Mot en ny, norsk underklasse* følger opp og beskriver integreringsarbeidet som *velferdskolonialisering*⁶:

... en innsats som undergraver menneskers evne til å hjelpe seg selv. Og at mye norsk innvandringspolitikk er velferdskolonialisering i stor stil, er jeg ikke i tvil om. Det handler ikke om frihet, men om trelldom for livet. (Wikan 1995, s 10)

Hennes resonnement går i korthet ut på at sterke mennesker orientert mot overlevelse forvandles til passive klienter. Det stilles ikke krav, og hjelpen som ytes skaper avhengighet:

Mye tyder på at det skjer en klientifisering av flyktninger og innvandrere idet de kommer til Norge, og at klientrollen blir permanent for mange, eller endog for de fleste. Ressurssterke mennesker, som faktisk har maktet å ta seg hit og eventuelt også flytte en hel familie blir redusert til klienter på null komma null. En stakkarsliggjøring trer i kraft som undergraver respekten for individet. (ibid s 9)

Unni Wikan følger opp sine betraktninger fra 1995 i boka *Generous Betrayal* (2002), og får etter hvert følge av flere. Boka *Gode formål – gale følger?* (2003), redigert av Ottar Brox, Tore Lindbekk og Sigurd Skirbekk, er opptatt av at det de kaller *de problematiske konsekvensene ved norsk innvandring må kunne diskuteres mer åpnet og hemningsløst enn det vi hittil har vært i stand til* (ibid, s 10). Hege Storhaug fra Human Rights Service har i mer enn et tiår vært på barrikadene og kritisert norsk innvandringspolitikk for å være for liberal og norske politikere for å være naive. Hun mener norsk integreringspolitikk har mislyktes og er særlig kritisk til det hun omtaler som en naiv holdning til religionsfrihet og multikulturalisme⁷. Kampen mot bruk av religiøse hodeplagg er ett av mange eksempler på saker som hun og henne organisasjon har stilt seg i spissen for.

I løpet av en generasjon har det skjedd et klart stemningskifte. Debatten i dag handler om spørsmål som hvordan man kan redusere antallet asylankomster, hvordan enslige mindreåriges ”egentlige” alder kan avdekkes, hvordan flyktninger med endelig avslag kan sendes tilbake til hjemlandet og hvordan vi kan beskytte oss mot ”en økende islamisering”. Regjeringen lanserte i 2009 tretten punkter for å stramme inn på flyktningpolitikken⁸. Det skal bli vanskeligere å få familiegjennforening, og enslige mindreårige er ikke lenger sikret opphold etter at de har nådd myndighetsalderen. Fokuset på ”å hjelpe flyktninger i nød” er erstattet av en redsel for at ”de” skal bli for mange.

⁶ Wikan (1995) refererer her til menneskerettighetsforkjemperen Cortes.

⁷ Human Rights Service - <http://www.rights.no/publisher/publisher.asp?id=1> (lastet ned 13.12.09)

⁸ <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3404194.ece> (lastet ned 27.12.09)

1.4 Eksilets stoppesteder

Denne avhandlingen skal handle om eksilet og flyktingtilværelsens ulike stoppesteder. Eksilet, eller landflyktigheten som det ofte også kalles, knyttes vanligvis til mennesker som er tvunget til å bo utenfor sitt eget hjemland på grunn av krig eller forfølgelse⁹. Selv om eksilbegrepet kan brukes bredere, er mitt fokus knyttet til flyktinger og deres liv – i fortid, nåtid og framtid. Eksiltilværelsen innebærer store omveltninger i enkeltmenneskers og familiers liv. Omveltningene gjelder på mange områder – både praktisk og materielt, men ikke minst på det menneskelige plan. Flyktingers liv inneholder serier med brudd. De har forlatt sine hjemland, familier er splittet, og de har brutt med både mennesker og institusjoner der de kom fra. Å bryte opp er en del av flyktingtilværelsen, men flyktingtilværelsen innebærer også møter med nye levesett, normer, verdier, språk, klima osv. Aleksandra Ålund (1991) understreker at brudd ikke nødvendigvis står i et motsetningsforhold til kontinuitet. Det er mulig å bygge bro mellom fortid og nåtid og på den måten skape en ny form for kontinuitet. Også forskere som Gustavo Ramirez (1990) og Svante Lundberg (1989) er opptatt av eksiltilværelsen som noe dobbelt: det representerer et brudd med fortiden, men det representerer også noen nye muligheter. Paulo Freire, som selv levde deler av sitt liv i eksil, har i flere av sine arbeider beskrevet eksilet som *en læringsprosess* (Ramirez 1990). Implisitt i dette ligger det en forståelse av flyktingen som som et handlende subjekt – ikke et passivt offer.

1.4.1 Brobygging

Tidsdimensjonen er en sentral faktor i flyktingers liv, og i forskning om flyktingtilværelsen blir denne ofte brukt som et strukturerende element. Men i dette med *tid* ligger det ikke bare et spørsmål om antall år i eksil. Det handler også om en bevissthet omkring fortid og framtid – eller som Gustavo Ramirez sier det: *Flyktingarnas liv i et longitudinelt perspektiv* (Ramirez 1990, s 199).

Spørsmålet om hvordan man kommer til å håndtere framtiden handler med andre ord i stor grad om hvordan man takler eksilsituasjonen. Dette igjen er ikke bare et spørsmål om individuelle ressurser, motivasjon og personlighet, men skjer i et samspill med omgivelsene. Et viktig spørsmål blir, slik Freire uttrykker det, om man får anledning til å *vokse og utvikle seg i løpet av tiden i eksil* (Freire 1999). Ramirez stiller spørsmålet: Hva hender når både flyktingen selv og omgivelsene betrakter han som et offer og et problem? Svaret han gir er enkelt: han lever opp til forventningene og blir et offer. Hvis

⁹ Wikipedias definisjon av eksilbegrepet - <http://no.wikipedia.org/wiki/Eksil> (lastet ned 13.12.09)

resonnementet over holder, vil en slik generell perspektivforflytning ha betydning – ikke bare for tilpasningen til eksiltilværelsen, men også for hvordan flyktninger er forberedt på å mestre en eventuell tilbakevending til hjemlandet.

Jonathan Schwartz (1998) bruker begrepet ”det normale liv” for å illustrere dette mulighetsrommet. Han er opptatt av det normale – i en situasjon der det meste er unormalt. I stedet for å fokusere på bruddene og tapene, er han opptatt av potensialet som ligger i å gjenopprette et så normalt liv som mulig. Her er det en klar parallell til det Aleksandra Ålund omtaler som en *brobyggingsprosess*, og til begreper som *mestring* (coping) og *resiliens*. Nora Sveaass (2001) snakker om ”survivors” (overlevende), i kontrast til den offerrollen flyktninger ofte tildeles. Selv om begreper som brobygging, normalisering, mestring, resiliens og overlevelse har til dels ulike faglige opprinnelser, ser jeg et klart slektskap. De fokuserer på mulighetene, ikke begrensningene, og på overlevelsen i stedet for å dyrke offerrollen. I dette ligger det ingen devaluering av de påkjenningene flyktninger har vært utsatt for, men en retning på det livet som skal leves videre. Det handler om å ha fokus på det som handler om et normalt liv. Ytre sett handler dette om grunnleggende forhold som inntektssikring, et sted å bo, nærhet til familie og sosialt nettverk. På det individuelle plan handler det om alt fra god psykisk og fysisk helse til opplevelse av mening med tilværelsen og spørsmål av åndelig/religiøs karakter.

1.4.2 Tilbakevending

Betingelser for å skape et normalt liv er et sentralt fokus i denne avhandlingen. For mange er disse betingelsene knyttet til det som ofte beskrives som ”drømmen om tilbakevending”. Selv om de fleste flyktninger aldri får denne drømmen oppfylt¹⁰, viser en rekke studier at drømmen lever videre og holdes ved like i eksilmiljøer over hele verden. Ofte lever denne drømmen parallelt med at flyktninger over tid utvikler sterke bånd til sitt vertsland og etablerer det som utenfra kan betegnes som ”permanente liv” i sine nye hjemland.

Spørsmålet om tilbakevending reiser en rekke problemstillinger av både personlig og relasjonell art. Det berører deg som individ, som familiemedlem, som arbeidskollega og som nabo. Men disse menneskelige aspektene påvirkes også av strukturelle forhold: av den aktuelle situasjonen i hjemlandet, av internasjonal politikk, av nasjonal politikk og lokale forhold i hvert enkelt vertsland. Tilbakevending forutsetter en trygg situasjon i hjemlandet, men hva er trygt, og hvem skal vurdere når en tilbakevending er forsvarlig eller tilrådelig? Og – hvem skal vurdere om den er ønskelig? Vertslandets myndigheter? Eller er valget

¹⁰ Dette gjelder flyktninger som befinner seg i det som omtales som ’tredje land’ - ikke såkalte ’internt fordrevne’ (flyktninger som befinner seg på flukt i eget land) eller flyktninger som i kortere periode lever som flyktninger i naboland.

ditt? Spørsmål av denne typen kan ikke besvares på noen enkel og entydig måte. De er avhengig av tid, sted og lokal kontekst. Det eneste som er sikkert, er at spørsmålet om tilbakevending både er komplekst og konfliktfylt, og for det fleste – fylt av en rekke dilemmaer.

Spenningsforholdet mellom tilpasningen til vertslandet og drømmen om å vende tilbake ligger innebygd i selve eksilsituasjonen. Svante Lundberg (1989) snakker om tilbakevendingen som *eksilets punktum*. Samtidig beskriver han det som skjer i praksis som en gradvis ”permanentering”, der tidsfaktoren spiller en sentral rolle. Det som var tenkt som et midlertidig opphold blir mer og mer langvarig, og til slutt blir det permanent. Al-Rasheed (1994) omtaler dette som *the myth of return*. Du ønsker deg tilbake, men av mange grunner forblir det en urealisert drøm. Disse grunnene utgjør et komplekst bilde hvor det kan være vanskelig å skille de ulike faktorene fra hverandre. Faktorer knyttet til situasjonen i hjemlandet er vevd sammen med forhold i vertslandet.

Spørsmålet om tilbakevending handler altså ikke bare om situasjonen i hjemlandet. Graden av *integrering* kan stå som et stikkord, selv om det kan være vanskelig å si noe presist om hva som fungerer som ”push-faktorer” og hva som har en ”pull-effekt”. En del faktorer er tilsynelatende begge deler. Et eksempel kan være spørsmålet om arbeid. Tilknytning til arbeidsmarkedet blir av enkelte brukt som et argument for å *bli*, mens det av andre blir brukt som et argument for å *dra*. De første argumenterer med sikkerhet og begynnende tilhørighet, mens de andre argumenterer med at en kontinuerlig tilknytning til arbeidslivet gjør det lettere å komme i jobb i hjemlandet. På lignende måte argumenteres det når det gjelder utdanning og sosialt liv. Ut fra dette er det nærliggende å slutte at velintegreerte mennesker tilpasser seg best – både her og der, mens mennesker som føler at de mislykkes noen ganger vil bruke dette som et argument for å vende hjem, mens andre absolutt ikke vil vise fram ”hvordan det har gått” til slekt og gamle venner i hjemlandet (Brekke 2001).

Forholdet mellom tilbakevending og integrering er med andre ord komplekst. På politikknivå forsøkte man i norsk sammenheng å fange denne dobbeltheten gjennom det som ble omtalt som ”det tosporede løp” (Brochmann 1995, Berg 1999, Brekke 2001). Begrepet ble første gang brukt i forbindelse med mottaket av bosniske flyktninger tidlig på 1990-tallet og er i Stortingsmelding nr. 17 (1994-95) omtalt som en del av *en helhetlig flyktningpolitikk*. Det sentrale med denne nye, helhetlige politikken, var fokus på midlertidig beskyttelse så lenge det eksisterte et beskyttelsesbehov. Når beskyttelsesbehovet opphørte, skulle bosnierne tilbake til sine hjemland. Historien om de den norske tosporspolitikken endte med at bosniske flyktninger, etter tre års midlertidighet, fikk permanent opphold i Norge. Først med kososvoalbanerne noen år seinere ble midlertidigheten satt virkelig på prøve. Tross stor motstand mot å returnere, måtte de aller fleste dra tilbake til et land som kanskje var fredeligere enn da de flyktet, men hvor de

etniske motsetningene fortsatt var store, arbeidsledigheten skyhøy og fattigdomsrelaterte problemstillinger sto i kø.

Et sterkere fokus på tilbakevending har medført en økt oppmerksomhet på de dilemmaene som ligger innebygd i hele flyktingtematikken. På *individnivå* innebærer eksiltilværelsen en ambivalens. Ramirez begrep ”dobbelteksponering” billedliggjør dette. Du vil to ting på en gang – være her, samtidig som du trekkes mot hjemlandet. På et *relasjonelt nivå* får denne dobbeltheten konsekvenser for både hverdagsliv og framtidsplaner. Hva er vitsen med å lære norsk hvis jeg likevel ikke skal bli i Norge? Hvorfor skal jeg bli kjent med naboen når jeg kanskje må dra før vi er blitt ordentlig kjent? Og den andre veien: hvorfor skal den norske naboen eller arbeidskollegaen bruke tid på noen som bare er her midlertidig? På *politikknivå* handler det om å turnere forholdet mellom det sjenerøse og det restriktive, det humanitære opp mot det juridisk forpliktende. Den norske ”tosporpolitikken” kan forstås som et forsøk på å håndtere disse dilemmaene. Men også andre sider ved flyktingpolitikken kan oppfattes som en balansegang mellom de som ønsker åpnere grenser og de som ønsker en mer restriktiv politikk. Stikkord her kan være regelverket rundt familiejenforeninger, alderstesting av enslige mindreårige, midlertidighet og venting i asylmottak, mangel på tilbud for ofre for menneskehandel – for å nevne noe. Her er det mange dilemmaer, og det er minst like mange konfliktlinjer.

1.4.3 Eksilprosessen

Min ambisjon med denne avhandlingen er å bidra til å lyssette det komplekse bildet eksilet representerer. Et hovedspørsmål underveis har vært *hva som påvirker eksilprosessen og hvordan flyktingene selv reflekterer rundt sin situasjon*. Dette er spørsmål som har opptatt mange forskere, og det er problemstillinger som selvsagt berører de som selv lever eller har levd i eksil. Et sentralt spørsmål både i forskningen og i eksillitteraturen handler om eksilets betydning for den enkeltes identitetsutvikling og integreringsprosess. Eksilet innebærer å forlate noe, men også å møte noe nytt - nye levesett, normer, verdier, språk, klima osv. Hva påvirker disse møtene? Og – hva skal til for at det skapes en vellykket integreringsprosess? Og i forlengelsen av dette: Hva innebærer ”en vellykket integreringsprosess”?

Mitt fokus har vært på selve prosessen, hvor tidsfaktoren er et sentralt element. Enten det er asylsøkeren som sitter på et asylmottak og venter på svar på sin asylsøknad eller det er flyktingen som har levd mesteparten av livet sitt i Norge: alle snakker om *tid* som en viktig faktor. Noen av dem kom til Norge allerede på slutten av 1970-tallet og har levd mesteparten av livet sitt i eksil. Andre kom seinere, men har likevel rukket å bli vel etablert

i Norge. Vi skal også møte noen av dem som har vendt tilbake til hjemlandet. De har avsluttet sitt eksil og er tilbake i det landet de opprinnelig flyktet fra.

Flyktninger jeg har møtt, jobbet med og forsket på utgjør min viktigste inspirasjonskilde og mitt primære datamateriale. I deler av avhandlingen blir flyktingenes egne stemmer supplert med intervjuer med fagpersoner og representanter for sentrale myndigheter. Det er imidlertid *flyktningsperspektivet* som har vært det styrende for denne avhandlingen, og det er flyktingenes egne erfaringer, opplevelser og refleksjoner som er avhandlingens primære fokus. Jeg vil se nærmere på hvordan situasjonen i hjemlandet påvirker den enkeltes valg, hvordan arbeidstilknytning og sosiale nettverk i eksil virker inn på beslutningen om en eventuell tilbakevending til hjemlandet. Jeg vil også drøfte hvilken betydning kjønn og familiesituasjon har på både hverdagsliv og beslutninger knyttet til eksilet. I forlengelsen av dette vil jeg gå nærmere inn på det jeg vil omtale som *ulike tilpasninger til flyktningstilværelsen*

I studier av eksilet beskrives ofte tilbakevendingen som ”eksilets punktum”. Samtidig ser vi at de fleste flyktninger som er innvilget opphold i Norge faktisk blir boende. Betyr det at de fortsatt betrakter seg selv som flyktninger, eller er det andre måter å avslutte eksilet på? Hva med dem som pendler mellom hjemlandet og Norge? Hva med alle dem som velger å bli i Norge, men drar til hjemlandet på ferie eller beskriver hjemlandet som et sted de tenker å flytte til når de blir gamle? Hvilken betydning har utviklingen av transnasjonale nettverk for flyktingers opplevelse av tilhørighet – både til opprinnelseslandet og det nye vertslandet? Hva er hjemland etter år i eksil? Et tema som ligger under flere av spørsmålene over er spørsmålet om *hvor lenge du er flyktning*. Hvor lenge er det relevant å bruke dette som en identifikasjon, hvor lenge er dette en relevant identitetsmarkør? Hva tenker flyktninger selv, og hvordan håndteres dette av omgivelsene?

Mitt utgangspunkt er at det fins forskjellige utfall av en flyktningstilværelse, og disse utfallene befinner seg ikke bare på en skala fra ”integrrert til tilbakevendt”. De befinner seg heller ikke bare på en skala fra ”godt til dårlig”. Jeg vil forsøke å få fram noe av denne kompleksiteten, samtidig som jeg vil si noe om faktorer som kan ha betydning for de ”valgene” flyktninger gjør.

1.5 Avhandlingens oppbygging

Avhandlingen består av ni kapitler. De første fire kapitlene utgjør avhandlingens bakgrunnsdel (del I). I kapittel 1, *innledningen*, presenterer og begrunner jeg mitt valg av tema og setter dette inn i en faglig, men også politisk og personlig, sammenheng. Kapittel 2 har jeg kalt *Flyktningspolitikk i endring – et bakteppe*. Her gir jeg en kortfattet

gjennomgang av politikkendringene på flyktningfeltet. Formålet med kapitlet er for det første å gi en begrepsmessig gjennomgang og drøfting av flyktningbegrepet. For det andre presenterer jeg noen hovedlinjer og utviklingstrekk knyttet til norsk flyktningpolitikk. I kapitlet diskuteres også ulike flyktningpolitiske virkemidler. Et sentralt begrep i denne sammenheng er *integreringsbegrepet*, som har vært (og er) sentralt i både politikktutforming, implementering og mediedebatt.

Kapittel 3 og 4 representerer to ulike innfallsvinkler til å analysere flyktingers integreringsprosess. Den første innfallsvinkelen handler om forholdet mellom minoritet og majoritet, med *kultur, struktur og mangfold* som sentrale begreper. I kapittel 3 er det maktrelasjonen mellom minoritet og majoritet som er i fokus. I dette kapitlet presenteres (og drøftes) ulike forståelser av begreper som rasisme, diskriminering, integrering og mangfold. Kapittel 4 handler om den enkelte flyktingens erfaringer med eksiltilværelsen. Kapitlet er kalt *Eksil, identitet, etnisitet* – tre begreper som er sentrale i all litteratur knyttet til flyktningprosessen. Hovedtema i dette kapitlet er hvordan eksilet påvirker flyktningstilværelsen og hvordan det virker inn på selvoppfatning og identitetsforståelse.

Avhandlingens del II handler om flyktingenes egne erfaringer, opplevelser og refleksjoner. Her skal vi møte flyktinger som befinner seg i ulike faser av flyktningprosessen. Datamaterialet er hentet fra flere forskningsprosjekter som er gjennomført i løpet av det siste tiåret. Dette materialet er supplert med et erfaringsmateriale, samlet inn over en 30-årsperiode. I kapittel 5 presenterer jeg datamaterialet, det metodiske opplegget, samt metodiske og metodologiske utfordringer. Deretter følger tre kapitler der vi følger flyktinger gjennom flyktningprosessen. Presentasjonen følger en form for kronologi, der asylmottaket er vårt første stoppested (kapittel 6). Kapitlet er kalt *Fra flukt til mottak – ventetid og usikkerhet* og omhandler det som ofte beskrives som ”mottaksfasen”. Enten du er kommet som FN-flykting eller individuell asylsøker, representerer denne fasen det første møtet med Norge. Hvor lang tid du befinner deg på dette første stoppestedet varierer fra noen uker til mange år.

Neste stoppested omtales ofte som ”integreringsfasen”. I kapittel 7, *Eksil og hverdagsliv*, møter vi flyktinger som har fått oppholdstillatelse i Norge og som er klar for å møte hverdagens mange utfordringer. Kapitlet handler om forventninger, skuffelser, brudd og brobygging knyttet til det mange omtaler som ”det nye livet”. På samme måte som asylmottaket oppleves forskjellig, viser fortellingene om livet etterpå stor variasjon. Det handler om både gode og vanskelige liv, og det handler om hvordan tilværelsen endrer seg over tid. I kapittel 8, *Tilbakevendning – eksilets punktum?*, møter vi noen av dem som har valgt å vende tilbake til hjemlandet. Selv om bare et lite mindretall av dem som har fått asyl i et vestlig land faktisk repatrierer, eksisterer det en sterk forestilling om at alle skal vende hjem – en gang. Det siste kapitlet, som jeg har kalt *Eksil og livsløp* (kapittel 9)

diskuterer hvordan flyktningprosessen arter seg for ulike mennesker, i ulike livssituasjoner, på ulike tidspunkt. Her drøftes ulike tilpasninger til eksiltilværelsen, og ulike måter å avslutte eksilet på. Et sentralt begrep i dette avslutningskapitlet er utvikling av *transnasjonale nettverk*.

2. Flyktningpolitikk i endring - et bakteppe

I dette kapitlet vil jeg gi en kort gjennomgang av politikken på flyktningfeltet. Kapitlet skal tjene flere formål. For det første vil jeg drøfte *flyktningbegrepet* og plassere dette i forhold til internasjonale konvensjoner, og norsk lovgivning og praksis. For det andre vil jeg presentere noen hovedlinjer og utviklingstrekk knyttet til norsk *flyktningpolitikk* og hvordan dette politikkområdet settes ut i livet gjennom ulike former for *flyktningpolitiske virkemidler*. Et sentralt begrep i denne sammenhengen er *integreringsbegrepet*. Innenfor flyktning- og innvandringsfeltet brukes begrepet, som vi skal se, på en rekke ulike måter. Det er på en og samme tid en politisk målsetting (integreringspolitikk), et utøvende felt (integreringsarbeid) og et komplekst faglig begrep med grenseoppganger til en rekke andre faglige begreper.

2.1 Flyktningssituasjonen

Migrasjon er et fenomen som har eksistert til alle tider. Mennesker flytter på seg for å skape bedre livsvilkår, som et resultat av naturkatastrofer eller på grunn av forfølgelse. Arbeidsinnvandringen fra det tidligere Øst-Europa i dag, er et eksempel på det første. Høy arbeidsledighet og lavt lønnsnivå i land som Polen og Romania, gjør at mange velger å flytte til et vestlig land der arbeidskraftbehovet er stort. Norge har opplevd arbeidsinnvandring begge veier. I dag er nettoinnvandringen større enn utvandringen, men på 1800-tallet var situasjonen motsatt. I løpet av et hundreår utvandret nesten en million nordmenn til Amerika.

Arbeidsinnvandringen til Norge i dag og utvandringen til Amerika for et drøyt hundreår siden er eksempler på såkalt frivillig migrasjon. Frivillighetsbegrepet kan utvilsomt diskuteres – all den tid migrasjon ofte har sin bakgrunn i en vanskelig livssituasjon og en usikker framtid. Samtidig skiller denne formen for migrasjon seg fra flukt og evakuering, forårsaket av krig, konflikt, forfølgelse eller katastrofer. Her handler migrasjonen om å redde liv og helse – den er tvungen. Tsunamien som tok flere tusen liv i 2006 og gjorde titusener hjemløse, tvang de overlevende til å forlate sine hjemsteder. I media ble de ofte beskrevet som flyktninger. I rettslig forstand har flyktningbegrepet en mer avgrenset betydning.

2.1.1 Den internasjonale dimensjonen

Tvungen migrasjon har sin bakgrunn i konfliktsituasjoner i ulike deler av verden. Politisk undertrykking, forfølgelse av minoriteter, grove brudd på menneskerettighetene, krig og væpnet konflikt er eksempler på situasjoner som fører til at mennesker flykter fra sine hjemland. De søker beskyttelse fordi deres liv og helse er truet. Ofte er det imidlertid flere årsaksfaktorer som virker sammen. De fleste flyktninger kommer fra fattige land med autoritære og undertrykkende regimer, dype interne politiske konflikter og store sosiale spenninger. I en gjennomgang av fluktårsaker og beskyttelsesbehov, presenteres det i Stortingsmelding nr.17 (1994-95) tre ulike kategorier flyktninger: (1) Individuelt forfulgte aktivister, (2) mennesker som tilhører en utsatt gruppe eller etnisk minoritet som forfølges på grunn av sin gruppetilhørighet, eller (3) mer eller mindre tilfeldige ofre for en generelt uholdbar situasjon i hjemlandet på grunn av nød, krig mv. I mange tilfeller vil det finnes elementer av alle tre kategorier i en og samme flyktningstrøm (ibid s 29).

Eksempel på den første kategorien kan være chilenske flyktninger som kom til Norge på slutten av 1970-tallet, etter at Allende ble styrtet og Pinochet overtok makten gjennom et militærkupp i 1973. Kurdiske flyktninger kan stå som eksempel på den andre kategorien. De tilhører en forfulgt og undertrykt etnisk minoritet i flere land – blant annet Tyrkia og Irak. Som eksempel på den siste kategorien kan flere grupper nevnes. Flyktninger fra Rwanda, Somalia og Kongo kan stå som eksempler. Flyktninger fra Bosnia-Hercegovina nevnes i stortingsmeldingen som et eksempel. I perioden 1993-94 kom det om lag 13 000 bosniske flyktninger til Norge, som en konsekvens av krigsutbruddet i 1992. I samtlige av disse gruppene er det imidlertid mennesker som både er individuelt forfulgte og som har vært aktivister før flukten. Kategoriene går med andre ord over i hverandre og er til dels overlappende.

Ifølge FNs beregninger er det om lag 41 millioner flyktninger i verden i dag¹¹. Tallet omfatter både internt fordrevne (mennesker på flukt i eget hjemland), flyktninger som oppholder seg i naboland og mennesker som har søkt tilflukt i såkalte ”tredjeland”. Selv om det er knyttet stor usikkerhet til tallene, er det liten tvil om at et økende konfliktnivå i store deler av verden har ført til økte flyktningstrømmer. Det har imidlertid også tidligere vært store flyktningstrømmer, men det var først på 1900-tallet at det ble iverksatt omfattende internasjonale tiltak for å gi folkerettslig beskyttelse og materiell hjelp til flyktninger. Sett i forhold til verdens folketall var det også i forrige århundre store flyktningstrømmer¹².

¹¹ <http://www.flyktninghjelpen.no/?aid=9064643> (lastet ned 13.01.2010)

¹² Gjennomgangen bygger på tallmateriale fra diverse stortingsmeldinger (i første rekke St.meld. nr.17 (1994-95 og St.meld. nr. 17 (2000-2001)), Flyktningerådets jubileumsbok (Roll-Hansen & Østbye 1996), flere årganger av tidsskriftet ”På flukt”, utgitt av Flyktninghjelpen.

- På 1920-tallet etter krig og revolusjon i Europa (3,5 millioner flyktninger)
- Under og ved avslutningen av 2. verdenskrig (30 millioner hjemløse)
- Etter dramatiske og konfliktfylte hendelser ved delingen av India i 1947 (14 millioner på flukt)
- I forbindelse med opprettelsen av staten Israel i 1948 (2,3 millioner flyktninger)
- Revolusjonen i Kina i 1949 (flere millioner på flukt)
- Krigen i Øst-Pakistan på begynnelsen av 1970-tallet (10 millioner på flukt)
- Krigene i Indokina (blant annet Vietnam-krigen) (mange millioner på flukt)
- Militærkuppet i Chile – samt blodige konflikter og massive menneskerettighetsovergrep i en rekke latinamerikanske land
- Afghanistan-konflikten mot slutten av 1970-tallet (5 millioner på flyktet)
- Tørkekatastrofer, hungerskatastrofer og kriger i flere afrikanske land utover på 1980-tallet
- Oppløsningen av Jugoslavia og krigen i Bosnia-Hercegovina på begynnelsen av 1990-tallet førte flere hundre tusen mennesker på flukt

Oversikter av denne typen kan aldri bli nøyaktige. Mennesker på flukt er vanskelige å telle, og som vi allerede har vært inne på vil årsaksbildet være komplekst. En slik historisk gjennomgang kan likevel fungere som en påminning om det som er fluktens grunnlag: en internasjonal situasjon preget av krig, konflikt og opprør. Den kan også fungere som en påminning om at dette ikke er noe nytt fenomen. Da antallet flyktninger i verden sank utover på 1950- og 1960-tallet, var det mange som så med optimisme på hvordan man ved hjelp av internasjonale tiltak (blant annet FN-konvensjonen om flyktninger) kunne bidra til en mer varig løsning av ”flyktningproblemet”. Utover på 1970-tallet steg imidlertid konfliktnivået i verden på nytt, og i løpet av de siste tiårene har antallet flyktninger i verden økt med mer enn 20 millioner (ifølge FNs beregninger). Bare en liten andel av disse er kommet til Vest-Europa. De største mottakerlandene av flyktninger er naboland til land i konflikt. Ofte er dette land som selv er fattige og preget av politiske konflikter og ustabilitet. Dette gjelder en rekke asiatiske land (f eks Pakistan, som har et stort antall flykninger fra blant annet Afghanistan) og det gjelder mange afrikanske land (f eks Sudan, hvor mange somaliske flyktninger har søkt tilflukt).

2.1.2 FN-konvensjonen om flyktninger

Flyktningbegrepet, slik det brukes i dag, tar utgangspunktet FN-konvensjonen av 1951, som er tiltrådt av 145 stater – deriblant Norge. Utlendingsnemda sier dette om FN-konvensjonens avgrensning av flyktningbegrepet:

Spørsmålet om hvem som har rett til status og vern som flyktning er regulert i FN-konvensjonen av 1951 og protokollen av 1967 om flyktnings rettsstilling, som i dag er tiltrådt av 145 stater. Konvensjonen inneholder en definisjon av flyktningbegrepet i artikkel 1 og en rekke bestemmelser om flyktnings rettigheter og plikter i artiklene 2-33. Den viktigste i denne forbindelse er artikkel 33, som gir flyktninger rett til vern mot forfølgelse. Konvensjonen er universell i sin karakter. Den gjelder likt for alle mennesker uansett alder, kjønn eller opphav. Begrepet flyktning, slik det er definert i artikkel 1A i flyktningkonvensjonen, er en person som "med rette frykter forfølgelse på grunn av rase, religion, nasjonalitet, medlemskap i en spesiell sosial gruppe eller på grunn av politisk oppfatning, befinner seg utenfor det land han er borger av, og er ute av stand til, eller, på grunn av slik frykt, er uvillig til å påberope seg dette lands beskyttelse..." Utlendingslovens paragraf 16 henviser til denne artikkelen. (UNEs årbok 2003, <http://www.une.no/Menneskerettigheter/Menneskerettighet2/>)

Utlendingsnemnda understreker at flyktningbegrepet kan endres over tid, og det tolkes og praktiseres forskjellig fra land til land. Hvem som skal anses som flyktninger i Norge, er det med andre ord opp til norske utlendingsmyndigheter å ta stilling til. Utgangspunktet for vurderingen vil være fortolkningen av konvensjonsteksten og norsk lov. I Norge er retten til å søke asyl regulert i Utlendingslovens paragraf 17 og et av vilkårene for å få flyktningstatus er at man risikerer *forfølgelse*. Det fins imidlertid ikke noen klar definisjon av begrepet forfølgelse:

Begrepet knyttes til menneskerettighetskonvensjoner, men omfatter ikke dermed alle overgrep eller brudd på menneskerettighetene. Bruddene må være av kvalifisert art, det vil si av en viss alvorlighetsgrad. Forfølgeren kan enten være statlige myndigheter eller private aktører. Hvis det siste er tilfelle, vil det være avgjørende hvorvidt hjemlandets myndigheter har evne og vilje til å gi beskyttelse. (ibid)

Den som søker asyl, uttrykker nesten alltid en frykt for forfølgelse. Men selv en ærlig uttrykt frykt, er ikke nødvendigvis tilstrekkelig for å få gjennomslag. Konvensjonens uttrykk *med rette frykter forfølgelse* innebærer at frykten må være velbegrunnet. Det er altså ikke tilstrekkelig at søkeren opplever en subjektiv frykt for forfølgelse. Frykten må også være berettiget ut i fra en objektiv vurdering. Spørsmålet er om det foreligger en reell fare for å bli forfulgt. Denne vurderingen er i utgangspunktet framtidsrettet. Konvensjonen skal gi beskyttelse mot framtidige overgrep - ikke kompensere for tidligere overgrep. Et sentralt vurderingstema er dermed hvorvidt vedkommende kan risikere forfølgelse ved retur til hjemlandet.

2.1.3 Fra juss til politikk - kampen om flyktningstatusen

Debattene som jevnlig føres i media viser hvordan forståelsen av flyktningbegrepet varierer og hvordan det politiske Norge inntar ulike posisjoner mht hvem som til enhver tid skal betraktes som flyktninger og hvem som faller utenfor flyktningbegrepet. Sultestreikende afghanere i Oslo i 2007 kan stå som et eksempel på hvordan det offisielle Norge fortolker loven, og hvordan dette i tilspissede situasjoner skaper reaksjoner. Hjemsending av asylsøkere til områder der mediene daglig viser bilder av aktive krigshandlinger og blodig forfølgelse, tydeliggjør mange av utfordringene på dette feltet. Krig i et land gir ingen automatisk rett til beskyttelse med hjemmel i flyktningkonvensjonen. Heller ikke tilhørighet til en minoritetsgruppe gir noen automatisk rett til flyktningstatus. Du må kunne dokumentere eller sannsynliggjøre at du er i livsfare på grunn av din overbevisning eller tilhørighet til en bestemt gruppe.

Hvem som omfattes av flyktningbegrepet, er ikke tema for denne avhandlingen. Spørsmål knyttet til asyl og flyktningstatus er likevel en såpass sentral del av flyktningpolitikken, at det er grunn til å stoppe opp og kommentere det. Sammenhengen mellom juss og politikk på dette feltet er stor. Hvordan vi definerer flyktningbegrepet bestemmer hvem som til enhver tid får bli i Norge, og det bestemmer grunnlaget for deres opphold (Bø 2002). Hvis du tilhører de som innvilges asyl, har du flere økonomiske og juridiske rettigheter enn dem som får opphold på humanitært grunnlag. Dette gjelder uavhengig av om du har kommet til Norge som individuell asylsøker eller om du har kommet via FN-systemet som såkalt kvoteflyktning eller konvensjonsflyktning¹³. En tredje kategori er de som kun innvilges midlertidig opphold. Her er rettighetene ytterligere begrenset. Begrensningene er ikke bare knyttet til selve oppholdet, men til selve grunnlaget for å bli værende i Norge.

Praktisering av flyktningpolitikken virker også inn på det holdningsmessige klimaet i samfunnet. Når mange asylsøkere får avslag og må returnere til hjemlandet, skaper dette debatt. For noen er dette selve "beviset" på at mange asylsøkere seiler under falsk flagg, er "lykkejegere" og prøver å lure seg til et liv i et rikt vestlig land. De færreste er klar over hvor trangt nåløyet for å få flyktningstatus faktisk er. Det er først når vi får historiene til sultestreikende afghanere eller kurdiske kvinner i kirkeasyl det skjer noe i opinionen. Da vendes kritikken mot myndighetene som beskyldes for å føre en 'umenneskelig politikk'. På denne måten bli også opinionen et kritisk korrektiv til politikerne. Påvirkningen går med andre ord begge veier.

¹³ Begrepene *kvoteflyktning* og *konvensjonsflyktning* brukes ofte om hverandre – både i offentlige dokumenter, forskningsrapporter og i medieoppslag. Noen ganger brukes også begrepet *overføringsflyktninger*. I alle tilfeller er det snakk om flyktninger som kommer via FN-systemet. Norge har egne kvoter (i 2008 var den på 1200) - derav kvotebetegnelsen. De er innvilget asyl etter flyktningkonvensjonen – derav konvensjonsbegrepet. Og – de er overført fra leire eller andre former for transitt – derav overføringsbegrepet.

Det er rimelig å anta at folks holdninger til flyktningpolitikken også har betydning for integreringspotensialet i samfunnet. Dersom du ønsker flyktninger velkommen, er det sannsynlig at du i større grad vil bidra til å inkludere dem enn om du betrakter dem som ”inntrengere”, ”snyltere” eller ”lykkejegere”. Forholdet mellom holdninger og handlinger er imidlertid komplekst, noe jeg vil komme tilbake til i den konkrete analysen av integreringsprosessen.

2.1.4 Flyktningbefolkningen i Norge

Det bodde om lag 143 400 personer med flyktningbakgrunn i Norge 1. januar 2009. Halvparten hadde landbakgrunn fra Asia. Det var flest fra Irak og Somalia. 73 prosent av alle bosatte med flyktningbakgrunn per 1. januar 2009 var kategorisert som primærflyktninger, de resterende 27 prosent var familietilknyttet til en primærflyktning. Flyktninger fra Irak utgjør den største gruppa med i alt 18 700 personer (pr januar 2009). Personer med bakgrunn fra Somalia utgjør den nest største gruppa, med i alt 16 700 personer (SSB 2009)¹⁴. Mens flyktninger fra Bosnia-Hercegovina, Vietnam og Iran representerte de største gruppene for ti år siden, er det i dag Irak og Somalia som representerer de største flyktninggruppene.

Flyktninger er en del av den samlede innvandrerbefolkningen i Norge, som ved utgangen av 2009 var på ca 504.000 – eller om lag elleve prosent av den totale befolkningen i Norge. Hvorvidt dette er et høyt tall, avhenger av øynene som ser. Innvandrerbefolkningen er femdoblet på 25 år, noe som kan indikere at tallet er høyt. Sammenlignet med andre land i Europa, ligger Norge i det Lars Østby (2006) karakteriserer som ”det nedre midtsjiktet”:

Andelen utenlandsfødte i OECD-landene varierer mellom 33 prosent i Luxembourg og 1,5 prosent i Polen. Norge har i denne kilden 7,8 prosent utenlandsfødte, og 15 land har større andel og 11 har mindre. Vår andel utenlandsfødte ligger noe over Danmarks, og ellers lavere enn mange vesteuropeiske land og høyere enn landene i Øst-Europa. I en vest-europeisk sammenheng har vi altså ikke spesielt mange innvandrere, vi tilhører det nedre midtsjiktet. (Østby 2006, Samfunnsspeilet nr. 4, 2006)

Østby understreker samtidig at det ikke er lett å lage gode sammenlikninger. Dette skyldes dels at forskjellige land har ulike måter å definere og kategorisere ulike befolkningsgrupper på (f eks hvem som tilhører innvandrerbefolkningen), og dels skyldes det mangelfulle folkeregistreringer og befolkningsstatistikk (ibid). Hvis vi sammenligner

¹⁴ <http://www.ssb.no/flyktninger/> (lastet ned 28.12.09)

innvandrerbefolkningen i de skandinaviske landene, ser vi at Sverige har en innvandrерandel på nesten 18 prosent, mens Danmark ligger på om lag 9 prosent¹⁵. Sammensetningen er annerledes, og flere er såkalte etterkommere (annen- og tredje generasjons innvandrere), men tallene viser i alle fall samlet sett at Norge langt fra ligger øverst på statistikken. Sammenlignet med resten av Europa har Norge relativt sett flere med flyktningbakgrunn enn de andre landene, men alt i alt er vi heller ikke her i noen særstilling¹⁶.

Sammensetningen av flyktningbefolkningen har endret seg mye de siste årene. Fram til rundt 1980 var samtlige flytninger i Norge såkalte kvoteflytninger (også kalt konvensjonsflytninger eller overføringsflytninger). Dette var flytninger som kom via FN-systemet og representerte et avgrenset antall etniske grupper. Det var jøder, ungarere, uganda-asiater, chilenerne og vietnamesere (NOU 1986:8). Asylankomstene utover på 1980-tallet, medførte en endring i dette bildet.

I dag er det registrert personer fra 206 land i Norge, og av disse er mer enn halvparten opprinnelsesland for flyktninger. De største gruppene kommer fra Irak, Tyrkia, Bosnia, Somalia, Vietnam og Sri Lanka (SSB 2009, UDI 2009). De har sin flyktningbakgrunn felles, men ut over dette er det mye som er forskjellig. De kommer fra ulike deler av verden, de har forskjellige politiske og religiøse oppfatninger, de har ulike flukthistorier og livshistorier. Noen har bodd lenge i Norge og har barn som er født og vokst opp her. Andre har nettopp kommet og venter fortsatt på å få sin asylsøknad ferdigbehandlet. For enkelte er flukt og forfølgelse et tilbakelagt stadium. For andre er krig, flukt og forfølgelse en ufrivillig følgesvenn som oppsøker dem i nattlige mareritt og preger hverdagen selv etter mange år. Alle flyktninger har måttet forlate familie, venner, hus og hjem. For noen er det etter hvert mulig å vende tilbake, for andre er det et åpent spørsmål om de noen gang vil kunne treffe igjen dem de måtte forlate.

De siste årene har en økende andel av flyktningene til Norge vært såkalte enslige mindreårige - barn og unge som har kommet uten foreldre eller andre nære slektninger. Pr november 2009 hadde UDI registrert 2284 nye enslige mindreårige. De fleste (1595) var fra Afghanistan. Noen har flyktet med en klar forestilling om at de snart vil kunne gjenforenes med mor og far i Norge. De fleste av disse vil aldri oppleve noen gjenforening. Noen ganger skyldes dette situasjonen i hjemlandet, men ofte skyldes det norsk familieforeningspolitikk, som sjelden innvilger innreise for foreldre til barn og unge over 16 år (UDI 2009, Berg 2009).

¹⁵ http://no.wikipedia.org/wiki/Innvandrere_i_Norge (lastet ned 28.12.09)

¹⁶ <http://www.flyktninghjelpen.no/?aid=9064643> (lastet ned 13.01.10)

2.2 Et politikkområde i stadig endring.

Det ligger utenfor denne avhandlingens tematiske fokus å gå grundig inn på norsk flyktningpolitikk de siste tiårene. Samtidig ser jeg behovet for å gi et bilde av de mest sentrale politikkendringene. De sier noe om hvilke spørsmål som har vært i fokus og hvilke mål og virkemidler politiske myndigheter har hatt for arbeidet. En slik gjennomgang viser også at det i mesteparten av perioden har vært stor politisk enighet om de fleste flyktningpolitiske mål og virkemidler. Først mot slutten av 1990-tallet, med et sterkere fokus på asylpolitikk og diskrimineringsspørsmål, har de politiske motsetningene vært tydelige. Det er imidlertid viktig å understreke at motsetningene i hele perioden har vært sterke når det gjelder den praktiske gjennomføringen av politikken, med påstander om ”en mislykket integreringspolitikk” og ”snillisme” som gjengangere. Det har også vært stor uenighet om praktiseringen av asylinstituttet. Uenigheten har dels kommet til uttrykk i konkrete asylsaker, og den var f.eks tydelig da Stortinget i april 2008 debatterte den nye Utlendingsloven.

Hvis vi går drøye femti år tilbake i tid, var flyktningpolitikken fokus knyttet til hjelp og bistand overfor jødiske flyktninger. I norsk sammenheng var omfanget av den jødiske flyktninginnvandringen ganske begrenset, og mottaksapparatet bar også preg av improvisasjon og frivillighet. På lignende måte var situasjonen da Norge i 1956 tok imot flyktninger fra Ungarn og i 1973 da det kom en gruppe asiatiske flyktninger fra Uganda. Først på begynnelsen av 1980-tallet har mottak av flyktninger vært betraktet som en permanent oppgave, med faste årlige kvoter av FN-flyktninger og (etter hvert) et statlig og kommunalt apparat for å ivareta oppgavene (NOU 1986:8, Berg (red) 1990, Berg og Thorseth 1995, Tjelmeland og Brochmann 2003, St. meld. nr.49 (2003-2004)).

En gjennomgang av denne endringsprosessen kan presenteres på ulike måter, avhengig av hva som er fokus. Ulike flyktninggrupper har dominert mottakene, og arbeidet har vært organisert på forskjellige måter. De politiske målsettingene har også endret seg. Vi fikk vår første stortingsmelding om Norges hjelp til flyktninger i 1952 (St.meld. nr 11 (1951-52)), etterfulgt av Stortingsmelding nr. 81 (1967-68) Om Norges deltaking i flyktningarbeidet siden 1945). Denne ble avløst av Stortingsmelding nr. 84 (1978-79) Om Norges hjelp til flyktninger, som på mange måter representerer et tidsskille ved at den for første gang presenterer ”generelle retningslinjer for det arbeidet som gjøres for flyktninger som kommer til Norge”.

Politikk og virkemidler henger nært sammen, og på et felt som i sterk grad er preget av et sterkt offentlig engasjement, utgjør disse rammebetingelsene et viktig bakteppe for å forstå flyktnings ”tilpasningsprosess” – enten vi med tilpasning mener integrasjon og inkludering, eksklusjon og marginalisering eller vi snakker en planlagt eller gjennomført

tilbakevending til hjemlandet. Fra slutten av 1970-tallet og fram til i dag (2009) er det kommet mer enn tjue stortingsmeldinger og offentlige utredninger som presenterer politikk for flyktning- og innvandringsfeltet. I tillegg til dette kommer et stort antall offentlige meldinger og utredninger som direkte og indirekte har relevans for dette feltet – uten av det flyktningsspesifikke er det sentrale fokus. Jeg vil løfte fram noen av de meste sentrale dokumentene, som illustrasjoner på politisk fokus, organisatoriske løsninger og konkrete virkemidler. For å tydeliggjøre endringsperspektivet, har jeg valgt å presentere gjennomgangen som ulike faser¹⁷:

Fase 1: Flyktningarbeid som humanitært arbeid (1945-1978)

Fase 2: Fra særomsorg til kommunalt ansvar (1979-1988)

Fase 3: Statlig asylberedskap – oppbygging av mottak (1989-1993)

Fase 4: Kollektiv beskyttelse og fokus på tilbakevending (1994-2001)

Fase 5: Mangfold og økt rettsliggjøring (2002-)

Fasene tar utgangspunkt i sentrale politikkendringer på feltet. Det er imidlertid viktig å understreke at det i mange tilfeller er vanskelig å definere et klart start- og sluttidspunkt. Politiske endringer kan være et resultat av en langvarig prosess, et målrettet reformarbeid, politisk press eller som et resultat av ytre hendelser som gjør endringer nødvendig. I flyktningpolitikken finner vi eksempler på alt dette. Dette gjør at faser flyter over i hverandre, det gjør at fasene kan ha ulik lengde, og det betyr at det innenfor en og samme fase kan ha skjedd flere viktige endringer. Et eksempel på dette er de siste årenes økende fokus på utvikling av en generell inkluderings- og mangfoldspolitikk, sammen med en sterkere lovgivning på hele diskrimineringsfeltet. Parallelt med dette har vi fått en ny introduksjonslov som regulerer rettigheter til norskopplæring for nyankomne flyktninger, en ny utlendingslov og nye bestemmelser knyttet til barnevernloven som regulerer ansvaret for enslige mindreårige flyktninger. En fellesnevner kan være *økt rettsliggjøring*. Samtidig har de siste årene vært preget av et sterkere fokus på innvandringens samfunnsmessige sider. Det handler ikke lenger om ”innvandrernes integreringsprosess”, men om utviklingen av Norge som flerkulturelt samfunn. Økt arbeidsinnvandring, som et resultat av EU-utvidelsene, har også satt sitt preg på både debattklima og politikktutvikling.

2.2.1 Flyktningarbeid som humanitært arbeid

Flyktningssituasjonen i Europa etter andre verdenskrig bidro til at Norge i 1945 opprettet et eget Direktorat for fange- og flyktningssaker under Sosialdepartementet. Dette direktoratet

¹⁷ Faseinndelingen bygger på en gjennomgang av offentlige dokumenter, debatter og forskning fra slutten av 1970-tallet og fram til i dag. I hele denne perioden har jeg selv vært både tilskuer og aktiv deltaker på det flyktningpolitiske feltet. En tidlig versjon av denne faseinndelingen er tidligere presentert i artikkel ”Kommunalt flyktningarbeid i endring” (Tidsskrift for samfunnsforskning 4/1996).

hadde ansvaret for å hjelpe nordmenn som under krigen var blitt flyktninger og de ca 1500 utlendingene som var kommet til Norge på grunn av krigen. I tillegg hadde direktoratet ansvar for å koordinere arbeidet i forhold til jødiske flyktninger som kom til Norge etter krigen. I 1953 ble Flyktningerådet opprettet, i første omgang som et halvoffentlig organ med en rådgivende og koordinerende funksjon. Situasjonen i Europa etter andre verdenskrig kunne tilsi at land som Norge ble mottakerland for mange av de som hadde flyktet eller var hjemløse. Slik ble det imidlertid ikke. Bare et lite antall jødiske flyktninger (om lag 600) søkte tilflukt i Norge i perioden 1947-55. Av disse reiste om lag halvparten videre – til USA, Australia, Canada eller Israel. I Stortingsmelding nr. 84 (1978-79) beskrives norsk flyktningpolitikk etter andre verdenskrig på følgende måte:

Norge har i etterkrigstiden ikke ført noen aktiv innvandringspolitikk. Fram til begynnelsen av 1970-årene var hovedlinjen i norsk flyktningpolitikk å ta imot et relativt begrenset antall europeiske flyktninger med utvandningsproblemer. Ett unntak fra denne linjen representerer mottaket av 1500 ungarske flyktninger i 1956/57. I 1970-årene har norske myndigheter på grunnlag av oppfordringer fra internasjonale flyktningorganisasjoner valgt å prioritere særlig utsatte flyktninggrupper fra andre verdensdeler. (ibid, s 40)

Statistikken for denne perioden forteller om en svært begrenset flyktninginnvandring. Bortsett fra tre ”topper” – en rett etter krigen med jødiske flyktninger (600), en i 1956/57 med ungarske flyktninger (1500) og en i 1972-75 da Norge tok imot et lite antall ugandaasiater (300), lå det årlige antallet på drøyt hundre. Fra midten av 1970-tallet begynte det å komme latinamerikanske og vietnamesiske flyktninger. Dette gjorde at tallene økte fra drøyt hundre til i underkant av 500 pr år i 1978. Totalt ble det fra 1945 til 1979 tatt imot 6 397 flyktninger (ibid, s 41).

I perioden fra 1945 til midten av 1970-tallet var flyktningarbeidet preget av små mottak og lite offentlig engasjement. Selv om kommunene ble tildelt en koordinerende rolle, ble det meste av arbeidet utført av frivillige gjennom ulike hjelpeorganisasjoner. I en beskrivelse av mottaket av de ungarske flyktningene, skriver Julian Kramer følgende:

Så godt som all materiell støtte – klær, husgeråd, sengetøy osv. skaffet de lokale hjelpeorganisasjonene til veie. Bare ved den aller siste overføringen av flyktninger, i desember 1957, brukte myndighetene litt penger på utstyr til flyktningene. Hjelpeorganisasjonene drev også det humanitære arbeidet i gjennomgangslirene. (NOU 1986:8, s 89)

Denne fasen i norsk flyktningarbeid var preget av ad hoc arbeid. Selv om det offentlige engasjementet var til stede både på nasjonalt nivå (gjennom Sosialdepartementet og

Flyktningerådet) og lokalt (gjennom kommunenes koordinerende innsats), var det i første rekke de humanitære organisasjonene som sto for både den praktiske gjennomføringen og for den materielle støtten. Arbeidet i denne perioden var preget av en blanding av idealisme og nøkternhet. Idealismen var presentert ved det store antallet frivillige som gjorde en innsats. Nøkternheten handlet om fraværet av rettigheter og tilfældigheter mht tilgang til materielle goder. Hva den enkelte flyktning i denne perioden fikk av hjelp, ble derfor tilfeldig. Gjennom slagord som ”Hver kommune, sin flyktning” og appeller til det norske folk om å gi penger, klær og utstyr ble det stablet på beina hjelp til flyktningene (Roll-Hansen og Østbye 1996).

Norge hadde ikke i denne perioden noen klart formulert politikk når det gjaldt oppfølgingen av flyktningene som kom til landet. Fokuset var i første rekke rettet mot reguleringsmessige forhold og koordinering/organisering av det lokale arbeidet. Stortingsmeldingene som kom mot slutten av perioden varsler imidlertid en ny bevissthet omkring selve tilpasningsprosessen. Stortingsmelding nr. 39 (1987-88) slår fast at norsk politikk overfor innvandrere (og flyktninger) skal bygge på *integrering* – ikke assimilering, som i stor grad hadde preget arbeidet fram til da. Ungarske flyktingers syn på tilpasningsprosessen er dermed nokså tidstypisk:

Ungarernes syn på tilpasning var at de ikke ville få det godt her i landet ved å ikke oppføre seg mest mulig norsk, spesielt utenfor hjemmets fire vegger. Å innordne seg norske forhold var derfor et krav de fleste stilte til seg selv. (NOU 1986:8, s 151)

Assimileringspolitikken – eller fornorskingspolitikken, som den ofte ble kalt – kjenner vi også igjen i samepolitikken. Forbud mot å snakke samisk på skolen eller å bære samekofte (Tjelmeland og Brochmann 2003) på offentlig sted, eksisterte langt ut på 1960-tallet. Selv om det er vanskelig å finne offentlige dokumenter som slår fast assimilasjonslinjen overfor flyktninger og innvandrere, lå en slik holdning implisitt i den tenkingen som dominerte både i det offentlige Norge og blant folk flest. *Man fikk ta skikken der man var kommet*, var holdningen. Først i stortingsmeldingene som kom mot slutten av 1970-tallet, ble det formulert politikk som tar til orde for kulturell pluralisme:

Et slikt flerkulturelt samfunn må etter Regjeringens mening bygge på prinsippet om likestilling og like muligheter for grupper og kulturer. Den enkelte innvandrere må likestilles med norske borgere med hensyn til rettigheter og plikter. De ulike innvandrere- og minoritetsgruppers kulturelle, sosiale og religiøse særtrekk må dessuten respekteres og gis muligheter til utfoldelse på lik linje med majoritetssamfunnets kultur. (St. meld. nr. 74 (1979-80), s 28)

Det understrekes i meldingen at disse prinsippene omfatter hele innvandrerbefolkningen, inkludert flyktninger. Det understrekes også at de tiltakene som iverksette overfor flyktninger må ha *reell likestilling* som mål. Stortingsmelding nr. 84 (1978-79) *Om Norges hjelp til flyktninger* utdyper hva en slik likestillingspolitikk må inneholde.

2.2.2 Fra særomsorg til kommunalt ansvar¹⁸

Denne fasen representerer starten på det vi kan omtale som *profesjonaliseringen* av flyktningarbeidet. Det skjedde store endringer i organiseringen av arbeidet, og det var opphetede debatter om hva som skulle være bærende prinsipper for mottaks- og integreringsarbeidet. I løpet av 1970-tallet hadde de årlige mottakene av flyktninger økt fra rundt 100 flyktninger i året til om lag 500. Sett i lys av dagens ankomsttall på nærmere 17.500 i året¹⁹, er tallene små. Likevel representerte den jevne økningen et varsko om at mottak og integrering av flyktninger må betraktes som en permanent oppgave og at en slik oppgave må ivaretas av et apparat som er mindre ad hoc preget enn det som til da hadde eksistert. Allerede på midten av 1970-tallet hadde Flyktningerådet etablert egne distriktskontorer i flere deler av landet (Oslo, Bergen, Kristiansand og Hamar). Høsten 1979 ble det også etablert et eget kontor i Trondheim. Debatten om etableringen av dette siste kontoret hadde bølget fram og tilbake i departements-korridorene. Mange mente det var uforsvarlig å etablere flyktningmottak nord for Dovre (!). Økt tilstrømming av båtflyktninger fra Vietnam gjorde imidlertid at det ble bestemt at kontoret skulle etableres.

I perioden 1979-88 ble det mottatt ca 6500 flyktninger via FN-systemet, samt om lag 1500 individuelle asylsøkere. Det ble ikke utarbeidet noen egen statistikk over asylankomster før i 1983. Det eksisterte ikke noe apparat for å ta imot personer som på individuell basis søkte asyl i Norge, og det var heller ingen praksis mht hvordan ”papirløse” personer skulle behandles av politi- og justismyndighetene. I Trondheim ble f.eks den første asylsøkeren plassert i Trondheim fengsel mens arbeidet med å behandle hans asylsøknad pågikk. Asylsøkeren selv, en åttebarnsfar fra Eritrea, tok fengselsoppholdet med stor ro. Som han sa: *Jeg har aldri bodd så fint i mitt liv!* Som ”mottakssystem” var det imidlertid ganske klart at dette var uegnet. Et økende antall asylsøkere utover på 1980-tallet gjorde det nødvendig å se nærmere på organiseringen av mottaksarbeidet.

Allerede i 1979 ble det fra statlig hold slått fast at kommunene burde ta et klarere ansvar for visse deler integreringsarbeidet overfor flyktninger. Dette gjaldt i første rekke ansvar

¹⁸ Dette kapitlet bygger på flere kilder – både publiserte og upubliserte. De upubliserte kildene består av et arkivmateriale fra Flyktningerådet, bygd opp i den perioden jeg selv var ansatt ved distriktskontoret i Trondheim. I tillegg har jeg benyttet NOU 1986:8, Berg (red) 1990, Roll-Hansen og Østbye 1996 og Tjelmeland og Brochmann 2003.

¹⁹ Revidert prognose for 2009 (jfr UDI-direktør Ida Børresen, 16. desember 2009).

for undervisning og morsmålsopplæring. Når det gjaldt selve mottaksarbeidet, var dette et statlig ansvar som ble ivaretatt av Flyktningerådets distriktskontorer. Etter hvert som flyktningankomstene økte, skapte dette kapasitetsproblemer – både i mottaksapparatet og i forhold til de tjenestene kommunene hadde et særskilt ansvar for. Mange steder oppsto det også konflikter knyttet til ansvar. Kommunene, som ikke var tildelt egne ressurser for å ivareta disse nye oppgavene, krevde kompensasjon for merarbeidet. De krevde også større innflytelse med hensyn til hvem og hvor mange flyktninger som skulle bosettes i kommunene. I denne perioden var det et stort press på boligmarkedet, noe som skjerpet konfliktene.

Det oppsto også uenighet om hva som burde være det faglige innholdet i flyktningarbeidet. Spørsmålene ble spissformulert som et spørsmål om ”særomsorg eller integrering” (Berg (red) 1990, Berg 1996, Roll-Hansen og Østbye 1996, Tjelmeland og Brochmann 2003). Kommunene beskyldte Flyktningerådet for ”å sy puter under armene” på flyktninger som kom. Ifølge kommunene fikk de mer hjelp – både praktisk, økonomisk og psykososialt enn nordmenn i tilsvarende situasjon. Flyktningerådets ansatte mente derimot at det var vanskelig å sammenligne behovene til nyankomne flyktninger med behovene til norske sosialhjelpsmottakere. Flyktninger som kom rett fra flyktningleire starter bokstavelig talt med to tomme hender når de kommer til et nytt land. De mangler mat, klær, bolig og utstyr. I tillegg mangler de språk og nettverk. Mange av flyktningene har behov for psykososial oppfølging på grunn av traumatiske opplevelser knyttet til forfølgelse, flukt og eksil. Ut fra dette mente man at flyktninger trengte særtiltak den første tida – særtiltak som best kunne ivaretas gjennom et eget forvaltningsapparat. Kommunene mente oppgavene kunne ivaretas best gjennom det kommunale apparatet – forutsatt at staten stilte økonomiske midler til disposisjon. De fikk også drahjelp fra den svenske arbeidsgiverorganisasjonen for kommunesektoren, som i 1992 ga ut boka *Bättre blandad än särbehandlad: Om kommunernas framtidiga invandrarpolitik* (Svenska Kommunförbundet 1992). Sverige hadde i flere år hatt et kommunalt basisansvar for flyktningarbeidet. I Danmark hadde man ikke noen tilsvarende debatt og helt fram til i dag har Dansk Flygtningehjælp (parallell til Flyktningerådet) vært en sentral aktør i arbeidet med flyktninger.

Resultatet av den norske debatten om organisering av flyktningarbeidet ble at Flyktningerådets innenlandsavdeling, inklusive fem distriktskontorer, ble nedlagt og arbeidsoppgavene ble overført til kommunene. Dette skjedde i 1982. I boka ”Velkommen nye landsmenn” beskrives prosessen på følgende måte:

Et hovedpoeng ved omorganiseringa av flyktningarbeidet i 1982, var å erstatte særomsorg i statlig regi med et desentralisert og integrert mottakssystem i kommunal regi. I Trondheim betydde dette å erstatte et lokalkontor av

Flyktingerådet, som hadde hatt ansvar for å ta imot og følge opp flyktinger de første månedene, med et system der kommunen ble satt til å gjøre den samme jobben. Omorganiseringa skjedde raskt. Vi som var ansatt i Flyktingerådet fikk våre oppsigelsesbrev i mars 1982. Fra 1. mai samme år var det kommunens ansvar å utføre arbeidet. Uansett hvordan man ser på selve reformen, er det liten tvil om at omstillingstida var for kort. Mye erfaring fra Flyktingerådet gikk tapt – og det ble unødvendig mye famling i det nye kommunale systemet. Av redsel for å ta med seg for mye av "særomsorgsarven" inn i det kommunale systemet, kastet man heller ut noen unger med badevannet. Det var mye svart-hvitt-tenking på denne tida. Enten var man for særomsorg, eller man var imot det. En tilsvarende polarisert debatt har vi sett innenfor mange deler av samfunnslivet. Integrering har vært 70- og 80-åras honnørord – enten det dreide seg om funksjonshemmede, eldre eller flyktinger (...) (Men) integrering er ikke noe trylleord. Det er ei målsetting som først vil fungere hvis ting legges til rette for det. Ganske ofte er det nødvendig med en hel rekke særtiltak for å gjøre integrering mulig. Det var erkjennelsen av dette som manglet i 1982. (Berg (red) 1990, s 25-26)

Debatten omkring organisering, arbeidsformer og faglig profilering har vært en del av flyktingarbeidet så lenge det har eksistert som eget fagfelt. Tidlig på 1980-tallet var det "særomsorg eller integrering" som var det store temaet. I første omgang var dette en debatt omkring organisering og administrativ tilknytning. Etter at oppgavene ble flyttet fra Flyktingerådet til kommunen, ønsket mange å sette et endelig punktum for alle typer særtiltak. Etter avviklingen av Flyktingerådets innenlandsavdeling, ble Statens Flyktingsekretariat (SFS) opprettet. SFS var forløperen til Utlendingsdirektoratet (UDI) og etter hvert Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi).

Da det kommunale flyktingarbeidet var i sin oppbyggingsfase på midten av 1980-tallet, var det to politikkdokumenter som var sentrale: Stortingsmelding nr. 39 (1987-88) Om innvandringspolitikken og Stortingsmelding nr. 61 (1989-90) som tok for seg økonomiske og administrative ordninger knyttet til det kommunale flyktingarbeidet. Mye av fokus i begge disse dokumentene var på organisering og administrativ tilrettelegging. Når det gjaldt det faglige innholdet i flyktingarbeidet, var det fortsatt en opphetet debatt omkring særomsorg og integrering. Særomsorgsdebatten gjaldt imidlertid ikke bare flyktingfeltet. 80-tallet var preget av en stor integrasjonsiver på en rekke samfunnsområder. Etter mye prøving og feiling ble fasiten justert en del. Selv om målet fortsatt skulle være integrering, ble det etter hvert større grad av aksept og åpenhet for at virkemidlene i en periode kunne være ulike former for særtiltak. Parallelt med dette vokste det fram en økende erkjennelse av at tiltak må tilpasses den enkeltes behov. Noen vil trenge mye bistand, andre kan greie seg med mindre. *Differensiering* ble ett av de nye honnørordene, sammen med *selvstendig-gjøring* og *avklientifisering* (Berg (red) 1990, Berg og Vedi 1994).

2.2.3 Statlig asylberedskap – oppbygging av mottak²⁰

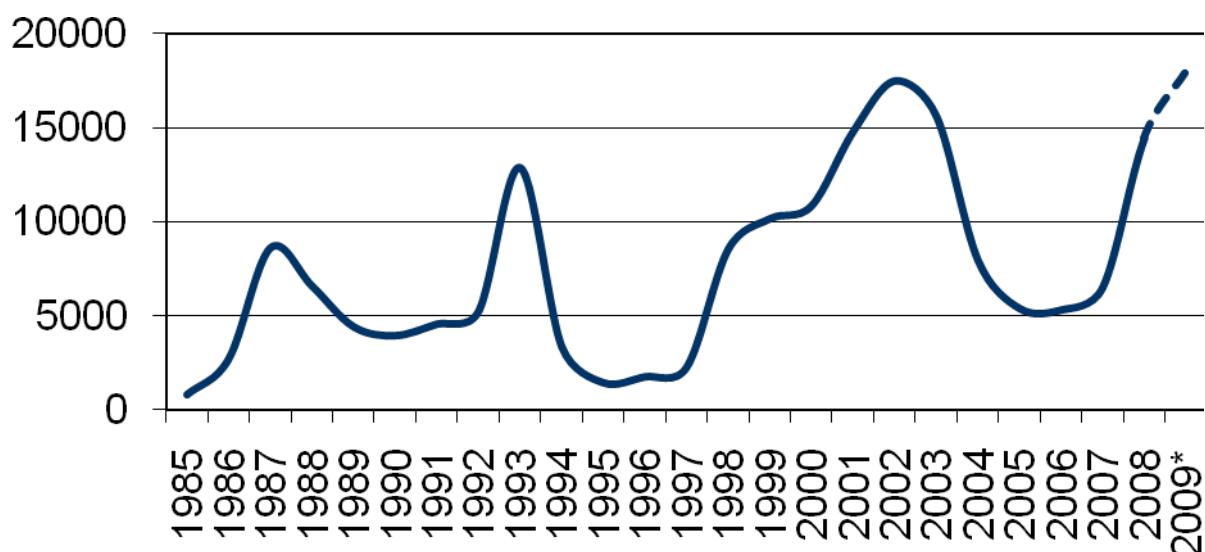
Fram til midten av 1980-tallet var antallet individuelle asylsøkere som kom til Norge svært begrenset. I 1985 var det registrert 829 asylsøkere. Tallet økte i 1986 til 2722, for så å nå en foreløpig topp i 1987 på 8613. I perioden 1989-1994 økte antallet asylankomster ytterligere. Til sammen kom det drøyt 26 000 i løpet av denne 5-årsperioden. Antallet kvoteflyktninger og familiegjenforeninger lå i hele perioden på ca. 1000 pr. år. Fasen var preget av omorganiseringer på flere områder og nivåer: Ansvar for utforming og samordning av innvandrings- og flyktningpolitikken ble lagt til Kommunaldepartementet. SFS ble nedlagt og erstattet med Utlendingsdirektoratet (UDI). Det ble opprettet seks regionkontorer for å ivareta det lokale arbeidet. Samtidig iverksatte man en storstilt spredningspolitikk på bosettingssiden. Antallet kommuner med flyktninger ble mange-doblet, og for første gang var samtlige fylker "satt på kartet". I samme periode ble det også etablert en egen statlig mottaksberedskap for asylsøkere. Man innførte med andre ord en tydeligere arbeidsdeling mellom stat og kommune på dette feltet: Staten fikk ansvaret for å etablere et *mottaksapparat* for asylsøkere, mens kommunene skulle konsentrere seg om for *bosettings- og integreringsarbeidet*.

I perioden som fulgte lå antallet asylankomster på mellom fire og seks tusen, mens antallet igjen økte kraftig i 1993 til 12 876. I perioden 1994-98 lå antallet asylsøknader på mellom 1500 og 2400. I 1998 steg tallet til 8374, for å fortsette å stige fram til 2002 da tallet endte på 17 480 registrerte asylsøknader. Tallene gikk noe ned i årene som fulgte, for så å stige igjen. Prognosen for 2009 er på 17.500 – altså det samme antallet som i 2002. Svingninger i antall asylankomster skyldes flere forhold – både nasjonalt og internasjonalt.

Asylpolitikken i resten av Europa har en klar innvirkning på antallet asylsøkere som kommer til Norge. Når visumreglene strammes inn i EU, har f.eks. dette en umiddelbar effekt på antallet ankomster til Norge. Hvordan dette møtes politisk i Norge, får selvsagt også følger. Innstramminger i asylpolitikken generelt eller innstramminger som omfatter bestemte grupper, vil resultere i flere avslag – og etter hvert kanskje færre ankomster. Når det gjelder opprinnelsesland, viser statistikken at dette har variert i hele perioden (fra slutten av 1980-tallet og fram til i dag). Mens bosniere og kososvoalbanere utgjorde de store gruppene på 1990-tallet, er det nå asylsøkere fra Afghanistan, Irak, Aserbajdsjan og Somalia som dominerer bildet.

²⁰ Kapitlet er basert på kap. 2 i Lauritsen og Berg (1999): *Mellom håp og lengsel. Å leve i asylmottak*, Berg og Sveaass (red) 2005, St.meld. nr. 17 (2000-2001) og tilgjengelig statistikk fra SSB, UDI og NOAS.

Asylankomster til Norge 1985-2009

Kilde: Utlendingsdirektoratet, desember 2009

De store svingningene i antallet asylkomster får følger for mottaksapparatet. Oppbyggingen av det nåværende statlige mottakssystemet startet i 1987. Før dette var mottaket av asylsøkere i større grad basert på tilfeldighet og provisoriske løsninger. Innkvartering av asylsøkere på skip, høyfjellshoteller eller i dyre leilighetshoteller ble nå avløst av et statlig system der en betydelig del av mottaksplassene var plassert i *seksjonshus* og andre nøkterne boformer. Antall mottak og mottaksplasser følger i store trekk ankomstene. Staten stiller krav til at kapasitetsutnyttelsen skal være på 90 prosent. Dette fører til hyppige opp- og nedbygginger. I 1994 var det i alt 147 mottak. Tre år seinere var tallet nede i 18. Også de siste årene har det vært store endringer. I 2009 passerte antallet mottak 150, mens det bare et par år tidligere hadde vært nede i det halve. Slike svingningene skaper problemer for både asylsøkere, ansatte og driftsoperatører. Det blir vanskelig å planlegge, og det skaper liten stabilitet.

2.2.4 Kollektiv beskyttelse og fokus på tilbakevending²¹

Den store økningen i antallet asylankomster utover på 1990-tallet satte mottakssystemet på en prøve. På bakgrunn av (det foreløpige) toppåret 1993, skrev Utlendingsdirektoratet (UDI) følgende:

Aldri før har det kommet så mange hit til landet for å søke ly mot forfølgelse og undertrykkelse, men allikevel utgjør disse asylsøkerne bare rundt en halv promille av verdens flyktninger. (UDI, Fakta om flyktninger 1994)

Av de nesten tretten tusen flyktningene som kom til Norge i 1993, kom mer enn elleve tusen fra det tidligere Jugoslavia (Bosnia-Hercegovina, Kroatia og det såkalt Rest-Jugoslavia). I 1994 sank igjen antallet asylankomster. En viktig årsak til dette var at Norge høsten 1993 innførte visumplikt for bosniske borgere for å begrense antallet asylsøkere fra denne regionen. Situasjonen på Balkan fikk igjen tallet på asylsøkere til å stige. I april 1999 vedtok regjeringen å ta imot 6000 kosovoalbanske flyktninger. Både bosniere og kosovoalbanere fikk innvilget såkalt ”midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag”. Beskyttelsen innebar rett til opphold så lenge det eksisterte et beskyttelsesbehov. Når dette ikke lenger var til stede, var det intensjonen at flyktningene måtte returnere til hjemlandet.

Fokuseringen på tilbakevending var et uttrykk for en dreining i politikken – ikke bare i Norge, men i hele vesteuropa:

Denne dreiningen har vært fremkalt av situasjonen i tidligere Jugoslavia, men må samtidig vurderes som uttrykk for noe mer. Myndighetene har ønsket å etablere et større register når det gjelder beskyttelsesformer, samt legge grunnlaget for fleksibilitet i håndteringen. (Brochmann 1995, 49)

Et argument som var mye fremme i debatten i Norge, var at en sterkere fokusering på tilbakevending når behovet for beskyttelse ikke lenger var til stede, ville gjøre det mulig å hjelpe flere. Samtidig ble det understreket at hjelp til flyktninger i eksil og aktiv bistand i nærområdene måtte sees i sammenheng.

De første bosniske flyktningene kom til Norge i 1992. På seinhøsten samme år ble det besluttet at asylsøkere fra Bosnia-Hercegovina skulle gis midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag. Dette innebar at de ble det gitt tidsbegrenset oppholds- og arbeidstillatelse (først 6 måneder, deretter 12 måneder), med mulighet til å søke fornyelse (Brochmann

²¹ Dette avsnittet bygger på rapporten Berg, Berit (1999): *Når situasjonen gjør det mulig... Om bosniske flyktninger og tilbakevending*. Trondheim: SINTEF

1995). Det ble også besluttet at behandlingen av de individuelle asylsøknadene skulle utsettes i inntil tre år fra det tidspunktet den midlertidige oppholdstillatelsen ble innvilget.

Den norske politikken overfor bosniske flyktninger er blitt karakterisert som et tosporet løp – eller en “dobbelstrategi”:

Det som særpreger den norske tilnærmingen, er en “dobbelstrategi” med sterk betoning av både integrasjon og tilbakevending. Et aktivt liv i eksillandet blir ansett som den beste forutsetning for en vellykket tilbakevending. Følgelig vil norske myndigheter legge til rette for en best mulig tilpasning i det norske samfunnet, samtidig som returperspektivet blir vedlikeholdt. (Brochmann 1995, s 50)

Fram til nå hadde det kommunale flyktningarbeidet bestått i ulike former for integrerings- fremmende tiltak. Nå sto plutselig tilbakevending²² på dagsorden. For å sikre et tilstrekkelig antall kommuneplasser, gikk daværende kommunalminister Gunnar Berge ut med en sterk oppfordring til norske kommuner om å ta imot flyktninger fra Bosnia-Hercegovina – eller som det ble sagt: delta i “den store dugnaden”. Dugnadsånden viste seg å være stor. Ved utgangen av 1994 var det bosatt bosniske flyktninger i alle fylker og i nesten halvparten av landets 430 kommuner (Vedi 1996). Utfordringen for kommunene var å iverksette den statlige “tosporpolitikken” – integrasjon av flyktninger i nærmiljø og storsamfunn, parallelt med en forberedelse for tilbakevending. Utfordringen for den enkelte flyktning var å finne seg til rette i et nytt land – uten å ane hvor lenge oppholdet ville vare:

Ved midlertidige tillatelser gitt på kollektivt grunnlag er det en forutsetning at innehaverne av tillatelsene skal vende tilbake til hjemlandet når forholdene der ligger til rette for det, selv om de primært skulle ønske fortsatt opphold i Norge. (St meld nr 17 (1994-95), s 83)

Forholdet mellom frivillighet og tvang, ble et hett politisk tema – både i media, blant flyktninger og innvandrere og blant kommunale flyktningarbeidere. Selv om midlertidig beskyttelse som fenomen hadde oppslutning, var det sterk motstand ute i kommunene mot en eventuell *tvungen* tilbakevending. I en drøfting av forholdet mellom frivillighet og tvang skrev Grete Brochmann følgende:

Det gjenstår å se hvordan lokalsamfunnene i Norge vil reagere hvis man får en situasjon der myndighetene definerer situasjonen i Bosnia-Hercegovina som trygg, og herav setter i gang tilbakevendingsoperasjonen. Man kan også få et begrunnelses-problem i forhold til andre flyktninggrupper med bosettingstillatelse.

²² I rapporten brukes begrepene “tilbakevending” og “repatriering” som synonyme begreper.

Også for norske myndigheter er det en balansegang i forhold til nasjonal opinion og det ytre, fremtidige migrasjonspotensialet. (Brochmann 1995, s 60-61)

Til tross for undertegnelsen av Daytonavtalen, er det foreløpig ikke blitt noen stabil fred i Bosnia-Hercegovina. Fra FNs høykommisær for flyktninger ble det i mai 1996 advart mot å sende flyktninger tilbake foreløpig, og på et møte 13. mai uttalte hun bl a at en *ukoordinert, rask og omfattende tilbakevending er en direkte trussel mot den skjøre freden i Bosnia-Hercegovina* (Nyhetsbrev om norsk flyktning- og innvandringspolitikk, nr.9, 31. mai 1996). På dette tidspunktet hadde de første flyktningene vært i Norge i tre år og kunne på individuell basis kreve behandling av sine asylsøknader. Midlertidigheten varte lenger enn forventet, og for mange var integrasjonsprosessen i full gang.

Den 7. november 1996 kom vendepunktet. Den kollektive beskyttelsen ble opphevet og erstattet av en generell oppholds- og arbeidstillatelse for alle bosniske flyktninger i Norge.

Beslutningen innebærer at alle som selv ønsker det, kan bli i Norge, og at all tilbakevending vil være basert på frivillighet. (Nyhetsbrev om flyktning- og innvandringspolitikk, nr.15, november 1996)

For mange kom denne beslutningen overraskende. Selv om konflikten i Bosnia-Hercegovina dro ut mer enn noen kunne ane på forhånd, hadde politikken med *midlertidig* beskyttelse blitt oppfattet som nærmest hellig. I ettertid kan en imidlertid se at regjeringens holdning til dette spørsmålet endret seg det siste året før amnestiet ble gitt. Fra å understreke at alle skal hjem, var departementenes nyhetsbrev etter hvert tydeligere på at tilbakevendingen må skje planmessig – og at en håper så mange som mulig vil vende tilbake frivillig. Under overskriften “Situasjonen avgjør når tilbakevending blir mulig”, uttalte politisk rådgiver Roger Ingebrigtsen dette i mars 1996:

Jeg håper vi kan være ferdige med denne diskusjonen for en stund, og heller bruke kreftene på å legge forholdene best mulig til rette for dem som faktisk ønsker å vende hjem etter helt eget ønske. (Nyhetsbrev om flyktning- og innvandringspolitikk, nr.5, mars 1996)

Fram til i dag (2009) har om lag 3400 av de i alt 13.500 bosnierne i Norge vendt tilbake til sitt hjemland. Dette er en større andel tilbakevendte enn det vi har sett i våre naboland, samtidig som det altså er vesentlig færre enn det opprinnelig ble lagt opp til.

Innføring av visumplikt satte en stopper for tilstrømningen av flyktninger fra det tidligere Jugoslavia, og det totale antallet asylsøkere ble for en kort stund redusert til noen få tusen i året. I 2001 kom Stortingsmelding nr. 17 (2000-2001) *Asyl- og flyktningpolitikken*. Her

redegjøres det for de ulike beskyttelsesformene og det blir understreket at asylinstituttet i utgangspunktet er ment å innebære midlertidighet. Mer vekt på forebygging, større innsats i nærområdene og økt vekt på tilbakevending er viktige stikkord i meldingen. Stortingsmeldingen setter flyktningpolitikken inn i en global ramme, der både utenrikspolitikk og bistandspolitik blir viktige premissleverandører for Norges politikk overfor flyktninger. Samtidig legges det vekt på at *integreringsarbeid* fortsatt bør være et viktig virkemiddel lokalt ("det tosporede løp"). Her befinner man seg med andre ord i et spenningsfelt mellom beskyttelse (som i utgangspunktet er midlertidig) og integrering (som de fleste vil tenke på som en mer langsiktig eller permanent strategi).

2.2.5 Mangfold og økt rettsliggjøring

Den siste fasen i min gjennomgang av flyktningpolitikken handler om perioden 2002-2009. I løpet av denne perioden skjedde det flere store endringer som direkte eller indirekte fikk betydning for det flyktningpolitiske feltet. Vi fikk tre nye lover: Introduksjonsloven (om rett og plikt til norskopplæring for nyankomne innvandrere), Diskrimineringsloven og ny Utlendingslov. I tillegg er det gjort lov- og forskriftsendringer som blant annet styrker flyktningbarns rettslige stilling, og det er foretatt endringer når det gjelder enslige mindreåriges rettsstilling (jfr FNs barnekonvensjon). Økt fokus på juridiske rettigheter kjennetegner denne fasen. Dette er imidlertid en tendens vi ser innenfor hele det velferdspolitiske feltet. Mens rettighetsfesting har vært et sentralt velferdspolitisk instrument i mange land (som f eks Sverige, Finland, Storbritannia, USA), har Norge i større grad benyttet andre typer virkemidler (Berg og Håpnes 2001, 2002). På innvandringsfeltet har vi f eks hatt en rekke handlingsplaner med målsettinger knyttet til alt fra tvangsekteskap til bedre bruk av innvandreres kompetanse. Vi har også, sammenlignet med mange land, hatt et bredt tjenestetilbud. Det nye nå er at tjenestene i større grad er blitt en rettighet.

I hele den perioden som er beskrevet i denne gjennomgangen, ser vi at flyktningpolitikk, innvandringspolitikk og velferdspolitikk glir over i hverandre. Tendensen er at fokus skifter fra det flyktning- og innvandringsspesifikke til et mer generelt mangfoldsfokus etter hvert som vi nærmer oss vår egen tid. Stortingsmelding nr. 49 (2003-2004) *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse* er helt eksplisitt på dette. I innledningen til meldingen står det blant annet følgende:

Meldingens fokus er ikke på introduksjons- og integreringstiltak for nye innvandrere. Regjeringen mener at perspektivet må utvides. Samfunnsendringene det her snakkes om, har følger for langt mer enn norskopplæring, kvalifiseringstiltak og sosiale inkluderingstiltak for nyankomne. De nye

utfordringene gjelder alle i samfunnet: nye innvandrere, etablerte innvandrere, deres barn og resten av befolkningen i Norge. (ibid, s 17)

Den nåværende regjeringen uttrykker en tilsvarende holdning i Handlingsplan for integrering og inkludering av innvandrerbefolkningen og mål for inkludering (Vedlegg til Statsbudsjettet 2007). I forordet til meldingen sier arbeids- og inkluderingsministeren følgende:

Norge skal være verdens mest inkluderende samfunn. Alle som bor her skal ha like muligheter til å bidra og å delta i fellesskapet. Innvandrerbefolkningen må kunne oppnå likeverdige levekår som resten av befolkningen. Dette er mål vi så langt ikke har nådd. (ibid, s 2)

Handlingsplanen retter innsatsen mot fire hovedområder: (1) Arbeid, (2) Oppvekst, (3) Utdanning og språk, (4) Likestilling og deltakelse. I tillegg er det utarbeidet mål for områder som helse, bolig, kultur og rettsvesen. Det understrekes imidlertid at innvandrerbefolkningens situasjon må sees i en bred samfunnsmessig sammenheng. Situasjonen i dag, med en opphoping av levekårs- og fattigdomsproblemer blant første generasjons innvandrere, representerer en samfunnsmessig utfordring – ikke bare et individuelt problem (Henriksen 2007, SSB 2009). Introduksjonsloven, som fra 2004 gir nyankomne innvandrere rett til norskopplæring med samfunnskunnskap, blir beskrevet som et virkemiddel for å styrke innvandreres deltakelse i yrkes- og samfunnslivet. I Stortingsmelding nr. 49 (2003-2004) blir formålet med introduksjonsordningen beskrevet på følgende måte:

Formålet med introduksjonsordningen er å styrke nyankomne innvandreres mulighet for å delta i yrkes- og samfunnslivet, og deres økonomiske selvstendighet. Hensikten er videre å gi kommunene en bedre rettslik ramme i sitt integreringsarbeid overfor nyankomne innvandrere (...) Et individuelt tilpasset introduksjonsprogram skal gi grunnleggende ferdigheter i norsk samfunnsliv, samt forberede for deltaking i yrkesliv og/eller utdanning. (ibid, s 75)

Retten til norskopplæring gjelder i første rekke flyktninger (inkludert personer som har fått opphold på humanitært grunnlag) og deres familier. Betegnelsen ”nyankomne innvandrere” kan derfor virke nokså upresis, noe som blant annet kom fram på et høringsmøte på Stortinget like før loven ble vedtatt. For flyktninger representerer imidlertid introduksjonsordningene et stort framskritt. I praksis snakker vi om mer enn en tidobling når det gjelder timer til norskopplæring fra 1980-tallet og fram til i dag. Flyktninger som kom til Norge på begynnelsen av 1980-tallet fikk 240 timer – uansett utdanningsnivå og forutsetninger. Tallet ble økt til 500 timer i 1986, med en mulighet til

ytterligere 250 timer ut fra en individuell vurdering. Da det på 1990-tallet ble satt fokus på norskopplæringens betydning for integreringsprosessen, ble det satt i gang forsøksvirksomhet som etter hvert altså resulterte i en egen Introduksjonslov om rett og plikt til norskopplæring (Berg og Vedi (red) 1994, Djuve og Pettersen 1997, Berg, Annfelt og Vedi 1998, Berg 2001, Kavli, Hagelund og Bråthen 2007).

Hovedargumentet for å innføre introduksjonsordningen er som vi har sett knyttet til muligheten for økt yrkes- og samfunnsdeltakelse. En lang rekke forskningsrapporter peker på sammenhengen mellom innvandrernes kvalifikasjoner (blant annet språklig) og deres muligheter på arbeidsmarkedet. Samtidig understrekes det at manglende yrkesdeltakelse bare delvis kan forklares med manglende kvalifikasjoner. Som det blir oppsummert flere steder: Det handler ikke bare om kvalifisering, men også om diskriminering²³. Boktittelen "Mellom faktiske og forestilte forskjeller" (Rogstad 2001) er i så måte en god karakteristikk av situasjonen for innvandrere på arbeidsmarkedet. De havner bakerst i køen – enten det er grunn til det eller ikke. Lovverket som skal beskytte mot urimelig forskjellsbehandling har imidlertid vært svakt (Craig 2007). Det er derfor knyttet forventninger til den nye diskrimineringsloven. Hvorvidt den blir et effektivt instrument i bekjempelsen av diskriminering på arbeidsmarkedet, gjenstår å se.

2.3 Integrering, likestilling, deltakelse

Da kommunene i 1982 overtok ansvaret for bosetting og integrering av flyktninger, markerer dette på mange måter et tidsskille. Fra å være betraktet som en ad hoc oppgave som kunne ivaretas av private aktører, ble flyktningarbeidet profesjonalsert og det forvaltningsmessige ansvaret ble lagt til kommunene. På denne tiden var det FN-flyktninger som dominerte bildet, samt familiemedlemmer som ble gjenforent med disse. I løpet av denne 25-årsperioden har "kommunalt flyktningarbeid" utviklet seg til eget forvaltningsområde og fagfelt. I dag innebærer kommunalt flyktningarbeid et forvaltnings- og fagansvar for *bosetting og integrering* av flyktninger. Ansvaret for det som omtales som *mottak* (ansvar for etablering og drift av asylmottak), er imidlertid statlig.

Flyktninger som har fått oppholdstillatelse i Norge får etter hvert tildelt bolig i en kommune. Beslutningen om hvilken kommune flyktingene "bosettes" i, skjer i et samarbeid mellom Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi) og Kommunenes interesse- og arbeidsgiverorganisasjon (KS). Hvert år anmoder IMDi norske kommuner om

²³ Se blant annet Berg 1990, 1995, 2001, Craig 2007, Djuve og Hagen 1995, Rogstad, 2001, SMED 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004-05).

bosetting av et visst antall flyktninger. På IMDi's hjemmesider²⁴ understrekes det at bosetting av flyktninger er en frivillig oppgave og at det er kommunene som vedtar hvor mange flyktninger de ønsker å bosette. Ved å gjøre et vedtak om bosetting forplikter kommunen seg blant annet til å gi tilbud om introduksjonsprogram i henhold til introduksjonsloven²⁵. Det er en uttalt målsetting at bosettingen skal skje innen seks måneder. Understrekingen av at bosetting av flyktninger er frivillig, gjelder imidlertid bare kommunene – ikke den enkelte flyktning. De får tildelt en kommune og kan normalt ikke protestere på kommunevalget – i alle fall ikke uten å risikere å miste både bolig, økonomiske ytelser og norskopplæring.

2.3.1 Integreringsbegrepet²⁶

Begrepsbruken innenfor dette feltet er et tema i seg selv. Jeg skal la det meste ligge, men knytte et par kommentarer til begrepene *bosetting* og *integrering*. I dagligtale assosieres *bosettingsbegrepet* med geografi og demografi. Bruken av begrepet innenfor innvandringsfeltet handler for så vidt også om sted og folk, men ordet brukes ikke i første rekke om mennesker som bosetter seg (en aktiv handling), men om mennesker som *blir bosatt*. Fra å være et aktivt handlende subjekt, er du blitt et objekt – en man bosetter. Selv om bosettingsprosessen forutsetter medvirkning fra den enkelte flyktning, er selve beslutningen om hvilken kommune du tilbys gjort av IMDi og KS.

Hvis vi stopper opp litt ved *integreringsbegrepet*, kan også dette forstås på forskjellige måter avhengig av hva vi velger som fokus. I det kommunale flyktningarbeidet brukes integreringsbegrepet som en betegnelse på en forvaltningsoppgave og et fagfelt. Det innebærer et ansvar for å tilrettelegge for integrering. Ut over dette problematiseres begrepet i liten grad. Det gis et konkret innholdet gjennom de oppgavene myndighetene knytter til kommunenes ansvar. Oppgaver som boligetablering og språkopplæring er eksempler på kommunale forpliktelser som følger av dette ansvaret. Som en kompensasjon for dette mottar kommunene over en femårsperiode et statlig tilskudd (integreringstilskudd). I dagligtale forstås integreringsbegrepet nærmest synonymt med ”tilpasning”. Om innvandrere kan vi f.eks. høre uttalelser som: ”Han er dårlig integrert”, som da betyr at vedkommende i liten grad har tilpasset seg omgivelsenes krav og forventninger, han har ikke lært seg majoritetsspråket, han har kanskje ikke noen jobb osv. Eller motsatt: ”Hun har integrert seg så fort”, som da illustrerer en situasjon der innvandrerkvinnen både er i stand til å kommunisere og forholde seg til omgivelsene - på

²⁴ <http://www.imdi.no/no/Bosetting/> (lastet ned 03.01.10)

²⁵ <http://www.lovdata.no/all/nl-20030704-080.html> (lastet ned 03.01.10)

²⁶ I dette kapitlet drøftes integreringsbegrepet knyttet til politikkutforming. Integrering (eller integrasjon) som faglig begrep og teoretisk betegnelse vil bli drøftet nærmere i neste kapittel.

deres premisser. Vi bruker begrepet normativt - uten henvisninger til verken ordninger eller en avgrenset tidsperiode. Og som jeg har vært inne på tidligere - i den politiske debatten ligger det som et underliggende premiss at integreringspolitikken har mislyktes.

Den faglige debatten omkring integrering av flyktninger, viser at spørsmålet må presiseres nærmere før man kan konkludere om politikken har vært vellykket eller ikke. Hvem snakker vi om? Hvilke arenaer og livsområder henviser vi til? Og hva slags målestokk opererer vi med? Mange vil avvise hele problemstillingen med en generell henvisning til at integreringsbegrepet jo handler om gjensidige prosesser og ikke kan avgjøres ved å studere minoritetsgruppers tilpasningsmønster. Innenfor forvaltningssystemet har integreringsfasen en mer presis betydning. Den viser til perioden etter at flyktningene har fått avklart sin formelle status i Norge og er blitt innvilget opphold og tildelt bolig i en norsk kommune. Selve overgangen fra asylmottak til kommune omtales som "bosetting" av myndighetene, mens fasen etter at selve bosettingen har funnet sted omtales som "integreringsperioden"²⁷.

Eksemplene illustrerer krav om en *ensidig tilpasningsprosess* og har egentlig lite med integrasjon å gjøre. Likevel er det på denne måten vi i dagligtale oftest møter begrepet. Opp mot dette kan vi sette det *relasjonelle integrasjonsbegrepet*, der *gjensidighet* er et vel så viktig stikkord som tilpasning. Dette stiller krav til både minoritets- og majoritetsgrupper. Integrasjon forutsetter åpenhet og nytenking både på et individnivå, et relasjonelt nivå og et strukturelt nivå. Brukt på denne måten blir integrasjon noe langt mer enn en ambisjon om at individer må tilpasse seg.

Norge har siden begynnelsen av 1970-tallet hatt *integrering* som uttalt målsetting for sin flyktning- og innvandringspolitikk. I offentlige dokumenter brukes uttrykk som *integrering på grunnlag av likeverd*, og det snakkes om *flerkulturelle samfunn*. De øvrige nordiske landene har lignende formuleringer i sine policy dokumenter. Utover på 1980- og 1990-tallet ser vi at integreringsbegrepet i stor grad erstattes av begreper som *likestilling*, *valgfrihet* og *kulturelt mangfold*.

Likestillingsbegrepet har klare likhetstrekk med det engelske "equal opportunities" - *like muligheter*. Selv om det norske likestillingsbegrepet vanligvis knyttes til det å oppnå *likhet*, legger Stortingsmelding 17 (1996-97) seg tett opp til den engelske definisjonen av likestillingsbegrepet og snakker om *like muligheter, rettigheter og plikter til deltakelse for alle, uansett opprinnelse* (s 9). Integreringsbegrepet rommer imidlertid noe mer. Integrering handler om *gjensidighet* og stiller krav både til minoritets- og majoritetsgrupper. Det er ikke bare innvandrere som skal tilpasse seg samfunnets

²⁷ Se Integrerings- og mangfoldsdirektoratets hjemmesider for mer detaljert informasjon om rettigheter og plikter knyttet til bosetting og integrering. <http://www.imdi.no/no/Nyheter/2009/integreringstilskot/>

majoritetskultur. Også majoritetssamfunnet skal gi plass for nye tenke- og væremåter. Sagt på en annen måte: integreringsbegrepet er videre og favner både det individuelle, det relasjonelle og det strukturelle - kanskje også det universelle. I Stortingsmelding nr. 49 (2003-2004) slås det fast at det ikke fins noen enhetlig oppfatning eller definisjon av hva integrering betyr:

Begrepet gir forskjellige assosiasjoner, og brukes i ulik mening. Den ene hovedbetydningen er når integreringsbegrepet omtaler veien mot målet. Det omhandler integreringsprosessen og integreringsfremmende tiltak. Andre ganger snakker man om integrering som mål og resultat av en prosess. Grupper av mennesker eller enkeltpersoner kan være mer eller mindre integrert i forhold til politiske målsettinger, for eksempel i arbeidslivet. Hvis målene ikke er presise og etterprøvbare er det stor fare for at en snakker forbi hverandre. (ibid s 28)

I stortingsmeldingen drøftes ulike definisjoner og forståelser av integreringsbegrepet. Her vises det blant annet hvordan begrepet er brukt i ulike stortingemeldinger det siste tiåret. En lignende drøfting finner vi i Handlingsplan for integrering og inkludering av innvandrerbefolkningen og mål for inkludering (Vedlegg til Statsbudsjettet 2007). I stikkords form presenteres følgende forståelser av integreringsbegrepet:

- Integrering som motsatsen til både segregering og assimilering
- Integrering som like muligheter, rettigheter og plikter
- Integrering som en gjensidig tilpasningsprosess
- Integrering som demokrati, vern av mindretallets rett og brukerretting
- Integrering som inkludering og deltakelse
- Integrering som motsatsen til rasisme og diskriminering

Handlingsplan for integrering og inkludering understreker at målet for regjeringens inkluderingspolitikk er at alle som bor i Norge skal delta i samfunnet og ha like muligheter – uavhengig av etnisk bakgrunn, kjønn, religion, seksuell orientering eller funksjonsdyktighet. Det står videre:

Likeverd, solidaritet, rettferdighet og en god fordelingspolitikk er grunnverdiene for å skape et slikt samfunn. De er bærebjelkene i regjeringens integrerings- og inkluderingspolitikk. Et inkluderende samfunn forutsetter likestilling mellom kjønnene, og et samfunn fritt for rasisme og diskriminering. (ibid, s 6)

Det er vanskelig å finne gode målestokker på integrering. På systemnivå blir målestokkene gjerne for generelle, og på et individuelt eller relasjonelt nivå er det lett å bli ensidig fokusert mot arenaer der integrering lar seg måle. Ofte brukes f eks innvandreres deltakelse

på arbeidsmarkedet som en indikator på integrering. I og for seg kan dette være et uttrykk for integrering, men det kan lett bidra til å ta oppmerksomheten bort fra alle de mellommenneskelige relasjonene som er vanskeligere å måle. Sagt enkelt handler det om å lykkes i å skape gjensidighet og likeverd mellom minoritet og majoritet, og ut fra dette handler en integreringspolitikk om å legge til rette for at en slik gjensidighet oppstår.

2.3.2 Integreringsutfordringer

Forvaltningen av flyktning- og innvandringspolitikken har vært et sentralt tema opp gjennom hele 1980-tallet og første halvdel av 1990-tallet. Holdningen til en rekke spørsmål, både organisatoriske og flyktningpolitiske, er som vi har sett endret flere ganger. Noen ganger fram og tilbake, andre ganger er det snakk om nyorientering. I tillegg til raske endringer i tid, finner vi på ett og samme tidspunkt svært ulike måter å organisere det kommunale flyktningarbeidet på. Noen steder organiserer man fortsatt flyktningarbeidet som en særomsorg. I andre kommuner har man valgt å la det ordinære apparatet ta ansvaret, supplert med noen øremerkede stillinger fordelt på ulike etater. I andre kommuner igjen er det svært utydelig hvem som gjør hva, eller om det i det hele tatt er noen som har ansvar for å ivareta flyktning- og innvandrergruppas interesser.

På enkelte områder er det mulig å se at endringene er ledd i en *utvikling med klar retning*:

- Fra veldedighet til rettighet
- Fra privat til offentlig ansvar
- Fra særomsorg til integrering
- Fra omsorg til selvhjelp

På andre områder er det vanskeligere å se at endringene har hatt noen klar retning. På noen områder handler det mer om *pendelsvingninger*. Etter en periode der det har vært mye fokus på f eks det flyktningsspesifikke, justeres politikken over til det mer generelle i innvandringspolitikken, for så igjen å justeres noe tilbake. Det samme ser vi omkring temaet tilbakevending. Mens dette med ”å vende tilbake når situasjonen gjør det mulig” var en levende del av debatten og en selvfølge for chilenerne som kom som kom på 1970-tallet, var dette i liten grad på dagsorden da vietnamesiske båtflyktninger kom noen år seinere. Da spørsmålet igjen ble aktualisert i forbindelse med mottaket av bosniere og kososvoalbanere på 1990-tallet, var dette en sentral del av flyktningpolitikken, men ikke nødvendigvis en like sentral del av flyktningenes bevissthet.

Det største problemet for kommunene har imidlertid vært mangel på samsvar mellom ideologi og praksis. Til tross for målsettinger om "rask integrering" og "likestilling og

deltakelse", er flyktninger i liten grad integrert i det norske samfunnet. De deltar ikke på viktige samfunnsarenaer, de stiller bakerst i arbeidsmarkedskøen, deres utdanning fra hjemlandet blir ikke verdsatt osv.

I mange kommuner sliter man også med å få oppslutning om de sentrale målsettingene i flyktning- og innvandringspolitikken. Dette gir seg blant annet utslag i at kommuner sier nei til bosetting eller at de stiller "kvalitetskrav" til hvem de skal bosette. De sier nei til å bosette flyktninger som er kronisk syke eller har en funksjonsnedsettelse, eller de sier nei til å bosette enslige mindreårige flyktninger. Enkelte kommuner vil ikke bosette enslige flyktninger fra bestemte deler av verden. Ofte kamufleres en slik motvilje med argumenter av typen: *Det er vanskelig å skaffe hybler og små leiligheter*. Andre steder vegrer man seg mot å ta imot flyktninger som har "et dårlig rykte". Lenge har dette blant annet rammet unge somaliere. I andre perioder har det gått ut over andre grupper. Boligmarked, arbeidsmarked, utdanningsmuligheter og kapasiteten innen helsevesen blir brukt som silingsgrunnlag. Selv om dette ikke gjelder flertallet av norske kommuner, vil de fleste kommuner kjenne igjen argumentene fra debatter i kommunestyre og formannskap når forespørselen fra IMDi om å bosette flyktninger skal behandles.

Kommunene føler seg presset. De skal sette iverksette politikk som forutsetter virkemidler de selv bare i begrenset grad rår over. Den største utfordringen er arbeid. Arbeidsledigheten blant flyktninger er 3-4 ganger så høy som for gjennomsnittet i befolkningen, og selv for de som er i jobb, er inntektsnivået gjennomgående lavere enn for befolkningen som helhet. Flyktninger er overrepresentert i sosialhjelpstatistikken, og de utgjør en økende andel i barnevernstatistikken (Henriksen 2007, SSB 2009). En sterkere fokusering på kvalifisering, vil sannsynligvis bidra til å snu noe av utviklingen. Samtidig er det, som vi har sett, klare indikasjoner på at utestengingen av flyktninger og innvandrere på arbeidsmarkedet skyldes diskriminering, vel så mye som mangel på kvalifisering. På denne bakgrunn kan et økt fokus på mangfold og antidiskrimineringsarbeid sees som et viktig flyktningpolitisk virkemiddel. Eller som det ble sagt av en flyktningarbeider for noen år tilbake: *Man kan ikke løse et diskrimineringsproblem med kvalifiseringstiltak* (Berg, Vedi og Annfelt 1999).

2.3.3 Kvalifisering som virkemiddel i integreringsarbeidet

Michael Piores ga i 1979 ut boka *Birds of passage*. Boka, som handler om hvordan migrasjonen bidrar til å skape "utenforskap", er på mange måter en klassiker innenfor migrasjonslitteraturen. Den viser hvordan migranten blir møtt av synlige og usynlige barrierer i sitt nye hjemland. En av barrierene er knyttet til deltakelse i arbeidslivet. Et tiår seinere kom Leo Eitinger med boka *Fremmed i Norge* (Eitinger 1981). Selv om boka i

første rekke fokuserer på de psykologiske effektene av migrasjon, handler også denne boka om hvordan migrasjon og flukt fører til marginalisering.

Innvandring og arbeidsliv har vært et sentralt forskningstema i Norge siden Ragnar Næss gjorde sine første studier av arbeidsinnvandrerne i Oslo på 1970-tallet. På denne tiden var det arbeidsinnvandrere (eller fremmedarbeidere som de ble kalt den gangen) som var den dominerende gruppen innenfor innvandrerbefolkningen. Først på begynnelsen av 1980-tallet ble problemstillinger knyttet til *flyktninger* og arbeid satt på dagsorden. Det tok likevel mange år før mer flyktningsspesifikke sider ble viet oppmerksomhet. En av de første rapportene som drøfter dette mer spesifikt er rapporten *Bakerst i køen. Om flyktnings deltakelse på arbeidsmarkedet* (Berg 1992). En sentral problemstilling er hvordan flyktingenes bakgrunn (fengsling, flukt og eksil) virker inn på arbeidsmulighetene. Ifølge rapporten er det både flyktingenes fortid og usikkerhet knyttet til framtida som skaper problemer i forhold til arbeidsmarkedet:

Kompetansen fra fortida inneholder både kompetanse og erfaringer, men mange flyktninger opplever at denne bagasjen plutselig er blitt verdiløs her i Norge. Utdanningen deres blir ikke verdsatt, arbeidserfaringen er det ingen som kan vurdere, og deres kulturelle kompetanse er knyttet til det samfunnet de forlot. Møtet med Norge betyr et brutalt brudd med fortida. De må starte på nytt. I stedet for å bygge framtida på erfaringene fra fortida, må de starte fra grunnen av. (ibid, s 100)

Rapportens hovedkonklusjon er at flyktninger havner bakerst i arbeidsmarkedskøen. Hvor mye av dette som er relatert til flyktningsspesifikke forhold, er vanskelig å si. Rapporten peker på at marginaliseringen av flyktninger på arbeidsmarkedet handler om et samspill mellom individuelle forutsetninger og eksterne rammebetingelser. Det er med andre ord snakk om et årsakskompleks der vi finner et sett av faktorer knyttet til flyktingenes kvalifikasjoner, og et sett av faktorer som handler om strukturelle forhold, der ulike former for diskriminering kan stå som overskrift.

Denne årsaksforståelsen går igjen også i den seinere litteraturen om innvandring og arbeidsliv (Djuve og Hagen 1995, Augustsson 1996, Broomé 1996, Djuve og Pettersen 1997, Djuve m.fl. 1999, Håpnes og Iversen 2000, Berg og Håpnes 2001, Rogstad 2001, Seeberg og Dahle 2005). Selv om disse studiene har hatt ulike innfallsvinkler og de færreste har fokus på det rent flyktningsspesifikke, understreker samtlige at årsaksbildet er komplekst. Enkeltfaktorer er vevd sammen og både påvirker og påvirkes av hverandre. For eksempel er faktorer som språk, utdanning og kulturell bakgrunn faktorer som i stor grad henger sammen. Det handler om arbeidssøkernes kompetanse. På tilsvarende måte kan man gruppere faktorer som uttrykker arbeidsgivernes krav og forventninger til arbeidssøkerne.

I forlengelsen av studier som omhandler flyktningers og innvandreres situasjon på arbeidsmarkedet, finner vi et stort antall evalueringsrapporter som omhandler ulike former for kvalifiseringstiltak for denne målgruppen. Forskningsstiftelsen Fafo har for eksempel gjennomført evalueringer av introduksjonsordningen for nyankomne flyktninger og innvandrere. (Djuve og Kavli 2005, Kavli, Hagelund og Bråthen 2007).

Flere undersøkelser analyserer også arbeidsplassens betydning for sosial integrasjon av flyktninger. Som vi har vært inne på tidligere, er spørsmålet om arbeidstilknytning eller ikke, det som oppleves som det mest sentrale. Hvis du befinner deg utenfor arbeidsmarkedet, bidrar dette ofte til å sette deg på sidelinjen i samfunnet. Høy arbeidsledighet blant førstegenerasjons flyktninger, er derfor en negativ faktor når det gjelder sosial integrasjon. For flyktninger som er i arbeid, vil muligheten til å etablere vennsrelasjoner i første rekke være avhengig av om jobben gir muligheter for kollegialt samvær eller ikke. I tillegg til dette vil spørsmål knyttet til aksept eller miskjenning være faktorer som har betydning for den sosiale integrasjonen (Djuve og Hagen 1995, Borchgrevink 1996, Rogstad og Orupabo 2007, Valenta 2008).

Fokus på *kvalifisering* som et virkemiddel i integreringsarbeidet kjennetegner mye av arbeidet i fra midten av 1980-tallet og fram til i dag. Sentrale stikkord var: differensierte tiltak med individuelle karriereplaner som virkemiddel, bedre bruk av flyktingenes kompetanse, ansvarliggjøring og selvstendigjøring, framfor omsorgstenking og klientifisering. Høy arbeidsledighet i store deler av innvandrerbefolkningen har vært en viktig begrunnelse for å utvikle bedre kvalifiseringssystemer. Selv om det både fra forskerhold og fra myndighetene er understreket at høye ledighetstall bare delvis kan forklare manglende kvalifikasjoner, har det vært stor enighet om at en sterkere målretting av kvalifiseringsarbeidet er nødvendig for å øke innvandrernes integreringsforutsetninger (Berg 1992, 1996, 2000, Djuve og Hagen 1995, Borchgrevink 1996, Berg, Annfelt og Vedi 1999, Rogstad 2001, Berg og Håpnes 2001). Fokus i debatten har imidlertid vekslet. På slutten av 1980-tallet var man opptatt av kvalifisering som et ledd i selvstendigjøring og avklientifisering. Utover på 1990-tallet var fokuset knyttet til bedre bruk av innvandrernes kompetanse. Det siste tiåret har kvalifiseringsdiskusjonen vært knyttet til et mer generelt fokus på arbeidslinja i sosial- og velferdspolitikken.

Ansatte innenfor det kommunale flyktingarbeidet var pådrivere for det som i ettertid er omtalt som ”den store snuoperasjonen” i flyktingarbeidet. Kommunenes Sentralforbunds årlige landskonferanser på flyktingfeltet ble brukt som en arena for både politikkutvikling og erfaringsutveksling. På landskonferansen i Ålesund våren 1990 ble det slått fast at ”passiv sosialhjelp” til nyankomne flyktninger hindrer integrering. I oppsummeringen fra

konferansen ble det understreket at innsatsen for å få flyktninger ut i arbeid må økes gjennom et sterkere fokus på målrettet kvalifisering:

Dette har lenge vært en sentral innvandringspolitisk målsetting. Likevel ser vi at ledigheten blant flyktninger og innvandrere er flere ganger så høy som blant nordmenn. Flyktninger med høy utdanning har problemer med å få godkjent sine papirer i Norge. Kvalifiseringskurs tilpasset en enkeltes behov er fortsatt mangelvare. Ansvar for rådgiving, veiledning og oppfølging etter kurs og skolegang er ikke avklart. Og sist, men ikke minst: Mangelfulle norskkunnskaper er fortsatt en alvorlig hindring når det gjelder denne gruppas muligheter på arbeidsmarkedet. (Berg (red)1990, s 202)

Det ble understreket at det var behov for ”skreddersydde tiltak”, tilpasset den enkeltes nivå og forkunnskaper. Ålesundkonferansen representerte på mange måter startskuddet for det som i ettertid er omtalt som ”den store snuoperasjonen” innenfor flyktningfeltet. Den faglige tenkingen omkring disse spørsmålene ble videreutviklet gjennom ”FLY-prosjektet” – Utviklingsprosjekt for kommunalt flyktningarbeid (Berg og Thorseth 1995). I dette prosjektet deltok 26 kommuner fra hele landet. En viktig målsetting i FLY-prosjektet var å finne fram til arbeidsformer i det kommunale arbeidet som bidrar til selvstendigjøring og aktiv deltakelse av den enkelte flyktning. Et av virkemidlene var å prøve ut kvalifiseringstiltak som tar utgangspunkt i flyktingenes ressurser. Viktige stikkord var mer *skreddersøm* og større *variasjonsbredde* i tiltakene. I oppsummeringen fra prosjektet ble følgende liste presentert:

- Mer systematisk bruk av karriereplanlegging
- Bedre rutiner for godkjenning av utenlandsk utdanning
- Mer og bedre tilpasset norskopplæring
- Økt bruk av kombinerte norskkurs og arbeidsmarkedstiltak
- Mer fleksibel bruk av både arbeidsmarkedsetatens og kommunenes midler til tiltak
- Flere og mer skreddersydde kurs/tiltak
- Utvikling av tiltak med sikte på egenetableringer
- Økt målretting i forhold til grupper med særskilte behov

Utover på 1990-tallet ble det i statlig regi etablert forsøk med en introduksjonsordning for innvandrere. Tankegangen bygde på erfaringene fra forsøksvirksomheten tidlig på 1990-tallet, men med en tydeliggjøring av arbeidslivets rolle i kvalifiseringsarbeidet. Omfanget av norskopplæringen ble også økt betydelig. I NOU 2001:20 ble det foreslått å gjøre

ordningen permanent, og fra 2004 ble altså den såkalte *Introduksjonsloven* innført som en fast ordning for alle nyankomne flyktninger²⁸.

2.3.4 Integrasjon og tilbakevending

I beskrivelsene av politikken overfor de bosniske flyktingene, står *integreringsbegrepet* sentralt. Det blir brukt som motsatsen til *tilbakevending* og illustrerer dermed det vedvarende, eller permanente – i motsetning til det midlertidige. Den norske "to-spors-politikken" i forhold til bosniske flyktninger har av mange blitt betraktet som motsetningsfylt. Integrasjon har blitt oppfattet som tilbakevendingsens motpol. Norske myndigheter har imidlertid forsøkt å få oppslutning om følgende tese: *En god integrasjonspolitik er en god tilbakevendingspolitikk*. Et stykke på vei har de nok lyktes. Selve integrasjonspolitikken møter i dag liten motstand. I dette ligger det ikke nødvendigvis en dyp erkjennelse av at integrasjon bidrar til å lette tilbakevendingsprosessen. Derimot ligger det sannsynligvis mye sunn pragmatisme. For hva er alternativet? Langvarige opphold på asylmottak? Ingen norskundervisning? Ingen arbeidstillatelse? Ingen skolegang for barna? Et rikt, sivilisert samfunn kan ikke være bekjent av å tilby flyktninger et institusjonsliv isolert fra alt som minner om et "normalt liv" (Larsen 1998). I løpet av kort tid ville vi fått merke hva en slik form for marginalisering ville ført til. Det er uverdige - og det ville skapt store sosiale problemer og ført til et konfliktnivå som kunne gitt uante konsekvenser. Vi vet etter hvert mye om hva institusjonsliv gjør med folk. Asylmottakene har "den totale institusjonens" kjennetegn (isolasjon, passivitet, mangel på kontroll) (Goffman 1961). Tilværelsen i disse institusjonene er nøye beskrevet i flere norske studier (Solheim 1990, Berg 1990, Fladstad 1994, Utsigt 1998, Lauritsen og Berg 1999, Berg og Sveaass m fl 2005).

Det viktigste forsvar for den norske integrasjonspolitikken overfor bosniske flyktninger vil med andre ord være av defensiv karakter: Alternativet ville vært verre (Berg 1998, Brekke 1998, 2001). I en drøfting av den norske "dobbelstrategiens" dilemmaer, påpeker Grete Brochmann at politikken kan fremstå som en form for sirkelslutning:

Teorien norske myndigheter baserer seg på, skiller ikke mellom "objektive" forutsetninger på den ene siden og personlig motivering på den andre. Selv om de velintegreerte flyktingene lettere kan klare en eventuell reetablering i hjemmeområdene, er det på ingen måte gitt at deres personlige ønsker og motivasjon går i den retningen. (Brochmann 1995, s 58)

²⁸ <http://www.imdi.no/no/Kunnskapsbasen/Innholdstyper/Lover-og-regler/2008/Lovverk-om-integrering-og-mangfold1/> (lastet ned 28.12.09)

Forholdet mellom objektive forutsetninger og personlige ønsker er bare ett av flere dilemmaer. Innebygd i selve eksiltilværelsen vil det også vært usikkerhet, tvil og ambivalens som til sammen vil skape nye typer dilemmaer. Det er imidlertid liten tvil om at den myndighetsskapte situasjonen, med ”trusselen” om en tvungen retur, bidro til å øke presset på den enkelte (Brekke 1998).

2.4 Fra flyktingpolitikk til mangfoldspolitikk

Gjennomgangen over viser store endringer på det flyktingpolitiske og flyktingfaglige feltet de siste tiårene. Antall flyktinger har økt, rammebetingelsene er endret, og politikken har gjennomgått en rekke forandringer i perioden. Fra spredte mottak på noen hundre flyktinger pr år i etterkrigstida, har antallet de siste to tiårene vært på mellom fem og femten tusen i året. Flere tusen ansatte er på ulike nivåer direkte engasjert i oppgaver relatert til flyktingarbeid. Bare på statlig nivå er det ansatt oppunder tusen medarbeidere med dette som sitt fagfelt (i UDI og IMDi). Mer enn halvparten av alle norske kommuner har avtaler med statlige myndigheter om bosetting av flyktinger. I tillegg er det flere titalls private og offentlige driftsoperatører som har i oppgave å ivareta oppgaver knyttet til mottak av asylsøkere. Det har også skjedd noe med holdningene i det norske samfunnet. Oppmerksomheten rundt mangfoldsproblematikk har økt, kunnskapsnivået har blitt større, men debattklimaet har også blitt tøffere. Flere har tatt stilling til spørsmål knyttet til arbeidsinnvandring, asylsøkere, morsmålsopplæring, Islam, tvangsekteskap, omskjæring, bruk av hijab osv. Debatten handler ikke lenger bare om ”dem”, men om relasjonen mellom ”dem og oss” – om forholdet mellom minoritet – majoritet. Selv om vi fremdeles kan spore en klar flyktingprofil i politikken, er mer og mer av politikktutviklingen på flyktingfeltet integrert i en mer generell mangfoldspolitikk. Hovedtrekkene i utviklingen på det flyktingpolitiske feltet de siste tiårene kan oppsummeres i følgende punkter:

For det første har det skjedd en endring når det gjelder sammensettinga av flyktinggruppa. Fram til midten av 1970-tallet var mottakene sporadiske, og dreide seg i det vesentlige om krigsflyktinger og/eller overføringsflyktinger som kom via FN. Det kunne gå flere år mellom mottakene. Individuelle asylsøkere kom det først mot slutten av 1970-tallet og utover 1980-tallet. Innvandringsstoppen, som ble innført i 1975, forklarer nok en del av denne utviklingen. Den fungerte som en effektiv bremse på innvandringen fra den 3.verden. Å søke asyl ble for mange eneste utvei. Antallet asylsøkere økte kraftig opp gjennom hele 1980-tallet, men nåløyet for å få innvilget politisk asyl ble trangere. Færre fikk også opphold på humanitært grunnlag. Innføringen av visumplikt for innvandrere utenfor EØS (i 1994) gjorde at antallet asylsøkere sank kraftig en periode.

For det andre har det skjedd en endring med hensyn til ansvar. Mens mottak av flyktninger i etterkrigstida ble tatt hånd om av humanitære organisasjonene, ble flyktningarbeid utover 1970-tallet i større grad et offentlig anliggende. På økonomisiden har staten vært inne i hele perioden, men på 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet var de også aktivt inne i den operative delen av virksomheten. Nedleggelsen av Flyktningerådets distriktskontorer i 1982 innebar en dreining fra statlig til kommunalt ansvar. Fra å være et statlig særtiltak, ble det nå tatt til orde for at flyktningarbeidet i størst mulig grad skulle integreres i det ordinære kommunale apparatet. Det forvaltningsmessige kom mer i fokus, på bekostning av det flyktningsspesifikke. Parallelt med denne klare endringen i forvaltningsansvar, kan man også spore en motsatt tendens: Flere tar til orde for et større privat engasjement innen dette feltet. Humanitære organisasjoner, religiøse organisasjoner og menigheter, selvhjelpsgrupper osv er eksempler på ikke-offentlige institusjoner (NGOer – Non Governmental Organisations) som i dag utgjør en viktig “underskog” (motvekt og/eller supplement) til flyktningarbeidet i offentlig regi.

Den tredje endringen er knyttet til hva som har vært i fokus i arbeidet. Her har utviklingen gått fra en ensidig vektlegging av det flyktningsspesifikke, via en sterk fokus på kvalifisering som virkemiddel i integreringsarbeidet til en økende oppmerksomhet rundt mangfoldsproblematikk og utfordringer knyttet til forholdet mellom minoritet og majoritet. Sagt på en annen måte: fokus har dreid fra det spesielle til det generelle – og fra det individuelle til det relasjonelle. Fra å ha et ensidig fokus på ”dem”, er vi i dag i større grad opptatt av forholdet mellom ”dem og oss”, der ambisjonen er å skape et fellesskap der minoritet og majoritet skaper et nytt ”vi”. Begreper som mangfold og det flerkulturelle samfunn er en del av denne retorikken. Det startet allerede på slutten av 1990-tallet, med Stortingsmelding nr. 17 (1996-97) *Om innvandring og det flerkulturelle Norge*. Her fokuseres det på de permanente utfordringene Norge står overfor som flerkulturelt samfunn. Meldingen vektlegger de positive aspektene ved innvandring og peker på majoritetsbefolkningens ansvar for å bidra til integrering og deltakelse for minoritetsbefolkningen. Disse synspunktene blir videreført i Stortingsmelding nr. 49 (2003-2004) *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse* og i utredningen *Rettslig vern mot etnisk diskriminering* (NOU 2002:12).

I denne gjennomgangen har fokus i første rekke vært knyttet til den statlige politikk og lokal implementering. Politikk utvikles imidlertid ikke i noe vakuum. Parallelt med de endringene vi har sett på det flyktningpolitiske området har det foregått en til dels opphetede debatter om både virkemidler, begrepsbruk og faglige perspektiver. Debattene har foregått både i det offentlige rom og i de mer lukkede akademiske kretser. Frontene har vært sterke – enten det har vært debatter om norsk asylpolitikk, ”snillisme” i integreringsarbeidet, tvangsgiftemål og omskjæring eller rasisme og diskriminering på ulike samfunnsarenaer. Den akademiske debatten har dreid seg om begrepsbruk og

perspektiver – f eks spørsmål om kulturel relativisme, interseksjonalitet og transnasjonalisme. Disse spørsmålene skal vi se nærmere på i neste kapittel.

3. Kultur, struktur, mangfold – minoritetsdebattens fronter

Flyktningprosessen påvirkes av en rekke forhold – både flyktningsspesifikke og forhold som peker ut over det som er knyttet til forfølgelse, flukt og eksil. Både når det gjelder politikk og organisering ser vi at det flyktningsspesifikke glir over i mer generelle innvandringspolitiske problemstillinger, og at også det innvandringspolitiske må sees i sammenheng med generelle samfunnsmessige forhold. På et overordnet nivå handler flyktnings møte med Norge om et møte med det norske samfunnet, med alt det dette innebærer i form av kultur, ideologi, organisering og virkemidler. På et relasjonelt nivå handler møtene med Norge om møter mellom mennesker som er både like og forskjellige. Det handler om møter mellom ”oss” og ”dem” (Gullestad 2002).

I dette kapitlet skal det handle om samhandlingen mellom etniske minoriteter²⁹ og den norske majoritetsbefolkningen. Jeg vil blant annet se nærmere på *kulturbegrepet*, og jeg vil drøfte ulike forståelser av begreper som *rasisme*, *diskriminering*, *integrering* og *mangfold*. Disse begrepene tilhører, som vi skal se, et minefelt - både politisk og faglig. Dette har med jevne mellomrom gjenspeilet seg i heftige politiske debatter og skarpe faglige fronter. For å belyse meningsforskjeller og faglige skillelinjer, skal vi stoppe opp ved noen av debattene. Poenget er ikke debattene som sådan, men hva disse debattene bidrar til å tydeliggjøre når det gjelder perspektiver og forståelser av forholdet mellom minoritet og majoritet. Et sentralt spørsmål er hva som påvirker innvandreres integreringsprosess. Handler det om innvandrernes kulturbakgrunn eller handler det i første rekke om samfunnsmessige strukturer?

3.1 Individ, kultur, struktur

Forholdet mellom minoritet og majoritet er et tema som går igjen både i de politiske debattene og innenfor fagmiljøene. Det er også et tilbakevendende tema i media og i det offentlige rom. Folk flest har meninger om det, og synspunktene er gjerne kjennetegnet av ytterstandpunkter med lite rom for nyanser. Også debatten i akademia har i perioder vært preget av tydelige fronter. Allerede på midten av 1990-tallet oppsummerte Thomas Hylland Eriksen det han kaller *frontlinjene i den offentlige debatten om minoriteter og deres integrasjon i Norge* (kronikk i Dagbladet 22. oktober 1996). I hans analyse er det tre

²⁹ Begrepene ”etniske minoriteter” og ”den norske majoritetsbefolkningen” er ingen klart avgrensede kategorier. I denne sammenhengen er begrepene brukt for å få fram både maktdimensjonen (minoritet/majoritet) og den etniske dimensjonen.

begreper som er sentrale: *individ, kultur, struktur*. Kampen om disse begrepenes forklaringskraft har pågått så lenge innvandringsdebatten har pågått. I norsk sammenheng snakker vi om en periode på mer enn 30 år. Det har selvsagt pågått diskusjoner om innvandring og innvandrings spørsmål også før dette, men arbeidsinnvandringen på 1970-tallet og innføringen av innvandringsstoppen i 1975 var to hendelser som satte fortgang i debatten. Både debatt og forskning har i denne perioden hatt ulike tematiske fokus, men også temaene speiler det jeg vil kalle *en ideologisk dreining* (Berg 1996, St meld nr 74 (1979-80)). Sterkt forenklet kan en snakke om:

- 1970-tallet som *kulturfokusets* epoke.
- 1980-tallet med fokus på *struktur, makt* og *klasse*.
- 1990-tallet med sin stadig større oppmerksomhet på *den individuelle* dimensjonen.
- 2000-tallets fokus på *mangfoldsperspektivet*

En slik fokusendring er både generell og spesiell. Det generelle er knyttet til strømninger vi finner i samfunnet som helhet – ikke bare til innvandringsfeltet. Det spesielle er knyttet til særtrekk ved det feltet som i særlig grad er i fokus. På innvandringsfeltet har det gjennom disse fire tiårene skjedd store endringer når det gjelder sammensetting av innvandrergruppen – både med hensyn til *hvem* som har kommet, *hvor mange* som har kommet, *hvorfor* og *hvordan* de har kommet mv. Og på tilsvarende måte er det knyttet variasjon til *hvordan de er mottatt* – både organisatorisk, kunnskapsmessig og holdningsmessig. Disse endringene over tid har i stor grad forsterket generelle ideologiske strømninger.

På 1970-tallet var vi inne i en høykonjunkturperiode. De fleste av innvandrerne kom hit var arbeidsmigranter. De kom fordi Norge trengte arbeidskraft. Det mest ”problematisk” (sett med majoritetssamfunnets øyne) var at de ikke snakket så godt norsk og at de hadde ”fremmede” klesdrakter og matvaner. Det var liksom noe ”eksotisk” over innvandrerne på 1970-tallet. De var annerledes, men på en lite truende måte. De tok de jobbene nordmenn ikke ville ha, og de spiste mat de færreste nordmenn misunte dem. Utover på 1980-tallet endret den økonomiske situasjonen seg. Arbeidsledigheten økte, og innvandrere som var så ”heldige” å ha jobb, ble beskyldt for å ta jobben fra nordmenn. Samtidig ble det tydeligere og tydeligere at innvandrerne som gruppe ble de store taperne når de økonomiske nedgangstidene slo inn for fullt (IMDi 2008). I denne situasjonen ble det åpenbart for de fleste at marginaliseringen skyldtes noe mer enn ”kultur”. Den handlet om strukturelle forhold som rammet noen mer enn andre. Også utover på 1990-tallet hadde de strukturelle forklaringene fortsatt mye støtte, men de ble etter hvert utfordret av mer liberalistiske ideer om ”personlig ansvar” og ”individuell valgfrihet”. Her ble skytset i særlig grad rettet mot det offentlige engasjement i flyktning- og innvandrerarbeidet – et engasjement som bidro til ”å sy puter under armene på folk”. Jeg har brukt Unni Wikan som eksempel på denne

posisjonen, men både i den politiske og faglige debatten har hun hatt selskap av flere: Carl I Hagen, Rune Gerhardsen, Inger-Lise Lien, Walid al-Kubaisi m fl.

Å snakke om ”fire epoker” er selvsagt en forenkling av en kompleks virkelighet. Både individ-, kultur- og strukturperspektivet har levd side om side hele vegen – eller riktigere: det har vært en kamp om perspektivene hele vegen. Allerede på 1980-tallet beskrev f eks Bente Puntervold Bø (1984,1987) innvandrernes marginaliserte situasjon på bolig- og arbeidsmarkedet som en følge av strukturelle forhold, og ”Immigranten-miljøet” i Oslo (seinere Antirasistisk senter) var et sterkt talerør for å erstatte kulturperspektivet med maktperspektivet. Debatten i ”Invandrere & minoriteter” på slutten av 1980-tallet viser at heller ikke 1980-tallet hadde gitt ”den endelige avklaringen”, og debatten på 1990-tallet viser til fulle hvordan pluralismen rår. Fokus på mangfold og individuelle rettigheter i vårt eget århundre, viser at debattfokuset nok en gang har skiftet, samtidig som det også viser at debatten kretser rundt de samme spørsmålene. Det handler om kulturens betydning for innvandrernes integreringsprosess, det handler om i hvilken grad og på hvilken måte strukturelle forhold kan forklare marginalisering og utenforskap, og det handler om individers plikt til ”å hjelpe seg selv”. Eriksen (1996) omtaler frontlinjene slik:

Den ene fronten, som jeg vil kalle A., argumenterer for at den største hindringen for innvandreres integrasjon er visse aspekter ved deres kultur, deres holdninger og deres sosiale organisasjon. Ifølge disse debattantene er nordmenns største problem at de altfor lett blir ”omvendte rasister”, altså overdrevent tolerante. (...) Den andre fronten (heretter B) hevder at den viktigste hindringen er etnisk diskriminering i utdanning, arbeidsliv og andre fellesarenaer, og mener at motparten karikerer ”innvandrer-kulturen” og avsporer debatten ved å ty til ubegrunnede generaliseringer og en moralsk fordømmende holdning som forhindrer likeverdig dialog. For dem betyr integrasjon innvandrernes rett til selv å velge på hvilken måte de vil bli norske, innen rammene som settes av norsk lov. (Dagbladet 22. oktober 1996)

I sin kronikk gjennomgår Thomas Hylland Eriksen en del standpunkter som tydeliggjør frontlinjene og viser meningsforskjellene. Her nevnes holdninger til tvangsekteskap, synet på språkopplæring, forklaringer på arbeidsledighet, oppfatninger om nordmenn/holdninger til innvandrere mv. Opplistingen levner ingen tvil om at det er snakk om klare meningsforskjeller. Eriksens poeng er imidlertid ikke i første rekke å påvise alle forskjellene, men å lete fram en slags kjerne: hva handler uenigheten om *egentlig*? Eriksens svar er ikke krystallklart, men han antyder at det *har å gjøre med ulike holdninger til pluralisme*. Han sier videre:

A. tilkjenner sjelden kritiske holdninger til det etniske norske samfunnet, mens B. både ironiserer over den oppblåste norske selvgodheten og kritiserer innstramminger i asylpolitikken, hjerteløse utvisninger og den karakteristiske blindheten overfor fremmed kultur – den manglende evnen til å oppdage kulturelle ressurser som er forskjellige fra ens egne. (...) A. går inn for spredningen av ”norske verdier”, mens B. svarer med ”mangfold”.

Der altså A. kritiserer visse sider ved ”innvandrernes kultur”, kritiserer B. det norske samfunnet for ikke å la innvandrerne integrere seg på sine egne premisser. Eriksen påpeker imidlertid en sammenheng mellom disse to perspektivene: *Jo mindre det norske samfunnet er villig til å behandle innvandrere som forskjellige, men likeverdige, desto vanskeligere vil det bli for enkeltindivider å integrere seg.* Eller sagt på en annen måte: *Jo mer B. får rett i sin kritikk, desto mer får A. rett i sin.*

Det er gått et drøyt tiår siden Eriksen skrev sin kronikk. Spørsmålet er om det har skjedd et skifte i debattfokus? Mitt svar er både ja og nei. På den ene siden er det fortsatt slik at forholdet mellom strukturelle, kulturelle og individuelle forklaringsfaktorer er sentralt i debatten. Det har likevel skjedd en endring. Endringen handler i første rekke om at det i dag er større aksept for pluralistiske forklaringer. Det handler ikke i samme grad om et ”enten eller”, men om en kompleksitet der individuelle, kulturelle og strukturelle forklaringer må sees i sammenheng. Kjønnsperspektivet er også kommet sterkere inn, og bevisstheten om at forhold som kjønn, etnisitet og klasse må studeres under ett, har fått en sterkere betoning gjennom begrepet *interseksjonalitet* (Acker 2006, de los Reyes, Molina og Mulinari 2002, de los Reyes og Mulinari 2005). Begrepet har sitt utspring i en antirasistisk kritikk av den hvite feminismen (Crenshaw 1989). I dag brukes imidlertid begrepet bredere og kan i prinsippet handle om alle former for maktstrukturer og relasjoner og deres gjensidige påvirkning. De los Reyes og Mulinari (2005) forklarer begrepet slik:

Med interseksjonalitet menar vi att synliggöra och problematisera de sammanlänkingar som är konstititiva för maktutövandet och beroandet av ojämlikheten. Det innebär att lyfta fram det kvalitativt annorlunda tillstånd som uppstår genom den simultana effekten av kön, klass och ”ras”. (ibid, s 24)

Et viktig stikkord her er *gjensidige påvirkninger*. Det handler prosesser som går begge veier, og det handler om at kategorien innvandrere må sees i sammenheng med forhold som klassetilhørighet og kjønn. I et større perspektiv bør også andre ulikhetsskapende forhold inkluderes i analysen: alder/generasjon, by/land, funksjonsnivå mv.

En sterkere betoning av det komplekse, kan sees i sammenheng med generelle trekk ved det postmoderne samfunn. Sånn sett kan endringer av debattfokus innenfor

innvandringsdebatten sees som et uttrykk for et mer allment fokusskifte. Spørsmålet er om vi også kan snakke om et *paradigmeskifte*? Det kommer an på hvor streng en skal være med paradigmebegrepet. Kuhn definerer et paradigme som *det sett av oppfatninger, verdier og teknikker som deles av et vitenskapelig fellesskap* (Kuhn 1997). Innenfor innvandringsfeltet har det utvilsomt skjedd endringer på samtlige av disse områdene. Og – selv om de ikke er delt av et helt ”vitenskapelig fellesskap”, eksisterer det en form for konsensus knyttet til *kompleksitet* og *pluralisme* som innebærer at analyser av forholdet mellom minoritet og majoritet må ta både individ, kultur og struktur i betraktning (Ålund 1991). I dette ligger det både en avvisning av den rå determinismen (innvandrere som ofre for kultur eller struktur), samtidig som det ligger en erkjennelse av at kultur og struktur skaper betingelser for den individuelle handlefriheten.

3.2 Det vanskelige kulturbegrepet

Kulturdiskursen har spilt fallitt. Mine samtaler med både innvandrere og nordmenn tyder på at begrepet er blitt en hellig ku som avføder avmektighet, intoleranse og ansvarløshet. Mange innvandrere opplever at ”kultur” fungerer til å putte dem selv i bås, undergrave respekt for individet og forhindre integrering. Nordmenn på sin side klager over at ”kultur” er blitt et skremsel som brukes til å stemple dem selv som rasister; og at det dessuten tjener til å beskytte nordmenn fra å ta ”deres” problem innover seg. Kall det ”kultur”, og du er unnskyldt. (Wikan 1995, s 20)

Jeg velger å la dette sitatet av Unni Wikan innlede en drøfting av kulturbegrepet innenfor innvandringsdebatten. Det illustrerer det problematiske med både kultur som begrep, som forklaringsfaktor – kanskje også som fenomen. Allerede i forsøket på å *definere* kultur, støter vi på problemer. I 1963 ble det foretatt en gjennomgang av definisjoner som var i omløp. Den gangen kom man, ifølge Wikan, til 156! (ibid). Tallet er neppe mindre nå. Det som består som en slags fellesnevner i disse definisjonene, er følgende: *Kultur refererer til summen av lært (i motsetning til biologisk) kunnskap og erfaring i en gruppe* (ibid, s 17). Denne definisjonen er inspirert av Taylors mer enn hundre år gamle versjon:

Kultur eller sivilisasjon, forstått i vid etnografisk betydning, er den komplekse helhet som omfatter kunnskap, tro, kunst, moral, lover, skikker og alle andre ferdigheter og vaner som mennesket har ervervet som medlem av et samfunn. (Taylor etter Haugen 1987, s 17)

Thomas Hylland Eriksen har valgt en helt annen tilnærming i sin definisjon av begrepet. Ifølge Eriksen er kultur *det som gjør kommunikasjon mulig* (Eriksen 1994). Her er det det

relasjonelle som står i fokus, ikke kjennetegn ved ulike kulturer. Mens Taylors kulturbegrep gjerne blir forbundet med studier av ”de andre”, er Eriksen i sin forståelse helt eksplisitt på at kultur må forstås i relasjon til noe annet. Selv om forskere som Marianne Gullestad har gjort en viktig jobb med ”å bringe antropologien hjem”, illustrerer også hennes hverdagslivsbeskrivelser problemet med å anvende kulturbegrepet på seg selv. De fargerike beskrivelsene er av arbeiderklassens ”elg i solnedgang” – ikke av akademisk sofistikerte diskusjoner og kafékultur.

3.2.1 Kulturalisering

Innenfor innvandringsfeltet har kulturbegrepet de siste tiårene vært et sentralt og omdiskutert begrep. Kritikken har vært rettet mot kulturbegrepets evne til å forklare menneskers handlinger, tenking og følelser (Hertzberg 2006). Kritikken har gått i to retninger:

För det första har man kritiserat det sätt på vilket termen ”kultur” relaterer grupp- eller kategoritillhörighet till social interaktion och socialt aktörskap, såväl individuellt som kollektivt. För det andra har man uppmärksammat de politiska konsekvenserna av detta begrepps användning inom samfunnsvetenskaplig forskning, socialpolitik och offentlighet. (ibid s 119)

Diskusjonen omkring kulturbegrepet, slik denne tok form innenfor innvandringsfeltet, handler i første rekke om begrepets forklaringskraft. I både innvandringsdebatten og i innvandringsforskningen brukes begrepet til å forklare ulikhet, underordning og marginalisering, uten at koblingen til ”kultur” problematiseres. Aleksandra Ålund beskriver dette som ”kulturalisering”:

Problem som i realiteten snarast är förbundna med social ojämnlighet ”kulturaliseras” (...) ”Annorlunda kultur” förstås som den grundläggande orsaken till alla problem som förknippas med invandrarna. Men kulturalisering döljer den sociala verklighetens reella åtskillnader och problem. (Ålund 1997, s 12)

I skandinavisk sammenheng var Aleksandra Ålund og Carl-Ulrik Schierup blant de første til å artikulere disse standpunktene (Ålund 1988, Ålund og Schierup 1988, Schierup 1993). Men vi kjenner igjen fenomenet også fra den norske debatten. Marginalisering i forhold til arbeidsliv og samfunnsliv blir fortolket i lys av innvandrernes kulturelle bakgrunn – riktignok uten at selve kulturbegrepet defineres eller problematiseres. ”Kultur” blir en slags ”restkategori” og en ”universalforklaring” på sosial ulikhet og marginalisering – eller som

Hertzberg sier, med henvisning til Yngve Lithman (1987): *Kultur blir en etikett man klistrer på det som er vanskelig å forstå eller forklare* (Hertzberg 2006, min oversetting).

Carl-Ulrik Schierup ga i 1993 ut boka *På kulturens slagmark*. Her har han hentet slagmarkmetaforen fra den amerikanske forskeren Immanuel Wallerstein, som ifølge Schierup hevder at:

Det "kulturelle" er blevet til en central ideologisk slagmark for en "ny verdensordens" forskjelligheder, uligheder og sociale og økonomiske modsætninger (...) Denne slagmark kan ikke forstås uden for samtidens komplekse sociale skel og konflikter, forankrede i den moderne kapitalistiske verden. Dominerende herskertechnikker så vel som forskjellige former for modstand mod en rådende økonomiske og politisk orden udtrykkes stadig oftere i termer af "kultur" og etnisk særegenhed. (Schierup 1993, s 151)

Bakteppet for det Schierup skriver er den politiske utviklingen på Balkan, med oppløsningen av det tidligere Jugoslavia og krigen i Bosnia-Hercegovina. Som han sier videre: Brodermord og etnisk rensing blir forklart med henvisninger til *uforenlige kulturmønstre, religioner og traditioner* (ibid). Han trekker paralleller til en rekke konfliktområder, der både kultur, etnisitet og religion blir brukt som forklaringsfaktorer på dyptgående politiske og økonomiske motsetninger. Golfkrigen er ett av flere eksempler, der "islamsk kultur" blir satt opp mot det han kaller "den vestlige sivilisasjon". Men Schierup finner også "kulturelle slagmarker" i vår del av verden:

I Danmark er det såkaldte "invandrerproblem" blevet til en tilsvarende slagmark. Her kappes en række politiske aktører og samfundsdebattører om, hvordan man skal definere "indvandrernes kultur" og løse de samfundsproblemer, den påstås at være ophav til. (...) Det akademiske forskersamfund faldbyder de forskjellige kombattanter en række forklaringer på forskjellige problemforhold under betegnelser som "kultursammenstød", "kulturkløfter" og "kulturelle misforståelser". Kurer for disse svøber markedsføres under varemærker som "kulturforståelse", "kulturell kompetence" eller "pluralistisk integration". (ibid)

I likhet med Ålund er Schierup opptatt av (og bekymret for) hvordan "kultur" blir brukt som forklaring på sosiale problemer. Det bidrar til å underkommunisere strukturelle, ulikhetsskapende forhold i samfunnet. Samtidig bygger det på en idé om kulturelle forskjeller som essensielle og absolutte, noe som igjen gir næring til det som tidlig på 1980-tallet gikk under betegnelsen "nyrasisme" eller "kulturell rasisme", der kulturforklaringer ble oppfattet som en forkledning eller kamuflasje for en ny form for rasisme.

3.2.2 Kultur og rase

Den franske rasismeforskeren Pierre André Taguieff (1987) betegner utviklingen i de vesteuropeiske samfunnene som en for for "rasialisering":

"Rasialisering" vil nærmere bestemt sige, at forvandle særlige for oprindelse og kulturell eller etnisk baggrund til absolutte skel mellom mennesker; en slags absolut udelukkelsesprinsipp, som bygger på en statisk og nærmest "biologiseret" oppfattelse af "kultur". (Schierup 1993, s 154)

Nyere forståelser av rasismebegrepet knyttes ofte til den britiske debatten, med forfattere som John Rex (1986, 1988), Charles Husband (1982), Martin Barker (1981) og Paul Gilroy (1987) som sentrale bidragsytere. I Norge ble den britiske debatten om rasismebegrepet en inspirasjonskilde for etableringen av det såkalte "Immigrantmiljøet" - en forløper til "Antirasistisk senter". I media ble denne dreiningen i fokus betegnet som en sterkere politisering av innvandringsdebatten, og forskningsmiljøene ble tildelt politiske merkelapper ut fra hvordan de forsto og forholdt seg til sentrale begreper som kultur (herunder begreper som kulturel relativisme), rase og rasisme. Debattene har hatt sine bølgetopper. På 1980-tallet ble det meste av debatten oppfattet som et internt anliggende for innvandringsforskere "på venstresiden"³⁰. På 1990-tallet blusset debatten igjen opp, med Unni Wikan (1995), Ottar Brox (red) (1998) og Hege Storhaug (1998) som sentrale aktører. I det siste har lederen for Antirasistisk senter, Kari Helene Partapuoli, pustet nytt liv i debatten med artikkelen "En rasist i oss alle!" (Aftenposten 15. april 2008). Hennes budskap er at rasismen har fått en ny terminologi. Moderne rasister snakker ikke lenger om raselære, biologi eller utledninger. De hevder bare å være ute etter å øve kritikk mot andre kulturer og religioner – islam i særdeleshet. Sorteringskriteriet er med andre ord ikke "rase", men "kultur". På den måten blir kritikken mer spiselig – sett med manges øyne. I en kommentar til Partapuoli skriver en av Aftenpostens redaktører, Knut Olav Åmås, følgende:

Jeg er en av dem som har ment at rasismebegrepet er for utvannet i dag, og brukes alt for ofte. Jeg er ikke lenger like sikker på det. Det er ingen tvil om at det av og til blir brukt urettmessig. Men atskillig viktigere er det å bekjempe usynliggjøringen av rasisme i Norge i dag. Det sterke ordet trengs. (Aftenposten 10. mai 2008)

³⁰ Se blant annet debatten mellom Guri Larsen og Ragnar Næss i tidsskriftet "Invandrere & minoriteter" på midten av 1980-tallet.

Kommentaren i Aftenposten var en del av en helsides reportasje fra et seminar i forbindelse med 25-årsdagen for Antirasistisk senter. Det er ikke hver dag Antirasistisk senter får støtte på lederplass i Aftenposten! Det er heller ikke hverdagskost at aktører som Norges Eiendomsmeglerforbund vedtar at meglere skal si opp salgsoppdrag hvis en selger ikke vil handle med en kjøper med annen hudfarge. Lederen i meglерforbundet, Christian Dreyer, begrunner dette med at diskriminering er ”ondskap”, og at det er på tide å vise avsky mot *en væremåte som vi ønsker å bli kvitt* (Aftenposten 10. mai 2008).

Hva som skal forstås som rasisme og hvor omfattende problemet er, er det imidlertid stor uenighet om. Henrik Lunde, som i en årrekke har frontet Antirasistisk senter, mener det er vanskelig å si med sikkerhet hvor mye rasisme det er i Norge eller om rasismen øker eller minsker. Rasisme omfatter, som han sier, *alt fra holdninger til handlinger, fra drap til avisinnlegg. Å sette tall på dette, er svært vanskelig* (Henrik Lunde m fl 2003).

Dette er også et av hovedpoengene til Ronald Craig, i et paper med tittelen *Subjective Experiences of Discrimination as an Indicator of Ethnic Discrimination*. Her tar han til orde for å bruke subjektive indikatorer og erfaringsmateriale i studier av diskriminering:

There is today however no effective way of measuring the objective reality of discrimination in society. Laws and sanctions for the violation of laws must necessarily relate to an objective evaluation of an alleged discriminatory act. Yet, court decisions which objectively decide the question of discrimination are hardly a measure of discrimination in society. (Craig 2001)

Verken Lunde eller Craig er motstandere av å tallfeste forhold som faktisk lar seg tallfeste. Deres poeng er at mye rasistisk praksis vanskelig lar seg måle og veie. Den er subjektiv, den er sammensatt og den er situasjonsbestemt. Det gjør den ikke mindre alvorlig. For å møte rasismens ulike framtredelesformer, trengs det både en brei forståelse og konkrete tiltak.

Rasisme forkledd som kulturforskjeller er en gjenganger i både samfunnsdebattene og i forskningen. Ottar Brox' bok *”Jeg er ikke rasist, men...”* (Brox 1991) er ett av mange eksempler på hvordan framtredelede samfunnsaktører velger å fortolke rasismen som mer eller mindre utilsiktede handlinger, fordommer, uvitenhet eller tankeløshet. Et lignende budskap formidler Inger Lise Lien i boka *”Ordet som stempler djevlene”* (Lien 1997). Med Hege Storhaug bok *”Tilslørt. Avslørt. Et oppgjør med norsk naivisme”* (Storhaug 2007) fikk debatten imidlertid en mer aggressiv form. Mens Brox og Lien i første rekke er uenig i begrepsbruk og virkemidler, advarer Storhaug mot selve ideen om et flerkulturelt samfunn – og i særdeleshet et samfunn som tolererer islam. For henne er islam en trussel som må bekjempes med (nær sagt) alle midler.

3.2.3 Kulturrelativismen

I en artikkel med tittelen *Kritikk av relativismekritikken* (Samtiden 1/2008) fokuserer Berit Thorbjørnsrud på det hun beskriver som en dreining i den offentlige debatten på 1990-tallet i forbindelse med den såkalte ”snillisme-debatten”:

Der man før snakket om likeverdige rettigheter, dreide plutselig det offentlige ordskiftet seg om å kritisere minoritetenes holdninger. Og de som prøvde å nyansere dette bildet ble fort stemplet som naivister, anti-humanister og kulturrelativister. (Intervju med Berit Thorbjørnsrud i Klassekampen, 25. mars 2008)

Thorbjørnsruds artikkel utløste en stor debatt – både om kulturrelativismen som begrep og om kulturbegrepet mer allment. Thorbjørnsruds hovedpoeng er at man må skille mellom normativ og metodisk relativisme. Hun tar avstand fra den normative relativismen:

I sin ytterste konsekvens kan det medføre at det oppfattes som like akseptabelt å være rasist som antirasist. Ut fra en slik posisjon vil det alltid bli feil å intervensere i andres liv, og alt politisk reformarbeid vil være meningsløst. Metodisk relativisme innebærer derimot kun at man forsøker å forstå andre på deres premisser, dvs. forstå deres utsagn og deres livsstrategier utifra deres totale livssituasjon. Det medfører ikke at forskeren overtar verdisynet deres, og det betyr heller ikke at man aksepterer at alt de sier er sant og at handlingene deres er riktige. Men det er et metodisk grunnleggende begrep som også krever vilje og evne til å se forbi egne verdier. (Thorbjørnsrud 2008, s 101)

Thorbjørnsrud får støtte av blant andre Thomas Hylland Eriksen. Som et svar på spørsmålet om kulturrelativismens posisjon innenfor antropologien, svarer han blant annet følgende:

Det er et stort spørsmål. Kulturrelativisme kan jo bety ulike ting og mange antropologar vil nok finna kulturomgrepet like problematisk som relativismeomgrepet. Kulturomgrepet kan verka veldig deterministisk når ein skal skildra korleis folk er. Sjølv har eg teke til orde for ein individbasert relativisme. Folk er ulike, også innan kulturar. (Intervju med Thomas Hylland Eriksen i Klassekampen, 27. mars 2008)

Understrekingen av at folk er ulike, også innenfor kulturer, har Eriksen utdypet i en rekke av sine arbeider. I boka *Kulturelle veikryss* (1994), bruker han betegnelsen ”kulturelle

blandingsprodukter” når han skal beskrive oss mennesker. Det er ikke *udelelige pakker av skikk og bruk som man enten har eller ikke har* (ibid, s 14). Og som en tilføyelse understreker han at man slett ikke skal føle seg så sikker på at den såkalte vestlige kultur alltid går av med seieren ved et kulturmøte.

Thomas Hylland Eriksen har, ved siden av Marianne Gullestad, vært sentrale bidragsytere til den hjemlige kulturdebatten innenfor innvandringsfeltet. Med boktitler som ”Røtter og føtter” (Eriksen 2004) og ”Det norske sett med andre øyne” (Gullestad 2002) har de, på hver sine måter, gitt viktige bidrag til forståelsen av komplekse sammenhenger mellom minoritet og majoritet, samtidig som de på mange måter også har bidratt til å revitalisere den norske innvandringsdebatten. Deres forståelse av kultur som noe dynamisk og integrasjonsprosesser som noe gjensidig, går som en tråd gjennom deres arbeider. Når Eriksen snakker om mennesker som ”kulturelle blandingsprodukter”, er han opptatt av hvordan vi hele tiden påvirkes av (og selv påvirker) våre omgivelser. Innvandrere i Norge er både bærere av sin ”opprinnelige kultur”, samtidig som de er påvirket av sine norske omgivelser. På tilsvarende måte skjer det også noe med holdninger og handlinger hos etniske nordmenn. Denne ”kulturblandingen” eller ”hybridiseringen” (som Eriksen kaller det) er lettest å se i ungdomsmiljøene, men sett i bakspeilet ser vi at det kontinuerlig skjer endringer i både væremåter og tenkemåter i det norske samfunnet som direkte eller indirekte har sammenheng med globalisering og innvandring.

3.3 ”Mot en ny norsk underklasse”

Mange av skiftene innenfor innvandringsfeltet kan oppfattes som *paradigmeskifter*. De handler om endringer i synet på hva som skal være styrende for politikken. Da Unni Wikan i 1995 ga ut boka ”Mot en ny norsk underklasse”, ble denne på mange måter starten på en debatt om både innvandringspolitiske mål, velferdspolitiske virkemidler, faglige standarder og arbeidsformer. Debatten tydeliggjorde også den klare sammenhengen mellom politikk og vitenskap. Jeg vil derfor bruke denne debatten som et bakteppe for en mer generell drøfting av posisjoner og konfliktlinjer i norsk innvandringsdebatt og -forskning de siste tiårene.

Debatten rundt Wikans bok dreide seg om flere ting: hennes begrepsbruk, kvaliteten på datakildene og verdisynet boka representerer. Førsteoppslaget i boka hennes oppsummerer ganske godt hva det hele dreier seg om:

Vi har fått en ny underklasse i Norge, en underklasse av mennesker som skiller seg ut på forskjellige vis: De fleste er mørkere i huden enn nordmenn flest og snakker

gebrokkent norsk, om overhodet. Mange lever på trygd eller sosialhjelp, og de menger seg ikke med "nordmenn". Deres barn, født og oppvokst i landet, kan lite eller ikke noe norsk når de begynner på skolen, og lite når de går ut. Det er ikke uvanlig at slike norske barn, født og oppvokst i Norge, snakker så dårlig norsk etter ni års skolegang at de ikke kan få arbeid i landet. (Wikan 1995, s 7)

I forlagets baksidetekst stilles spørsmålet: *Hva skal til for å snu denne utviklingen?* Den samme baksideteksten gir oss en del av svaret: *Utfordringen er å hjelpe innvandrere og barna deres inn i en livssituasjon der selvhjelp er sentralt. Respekt kan ikke kreves, det må vinnes.*

Så brøt debatten løs. Noen nikket gjenkjennende til hennes beskrivelser av klientifisering og pasifisering av innvandrere i det norske samfunnet og satte pris på hennes nådeløse kritikk av norsk integrasjonspolitik. Andre stemplet boka som *Norsk fundamentalisme i vitenskapsfrakk* (Roald Helgheim i Klassekampen, 1/11-95). Wikan ble beskyldt for å *ha entret den politiske arena med en debattbok i Norge basert på et halvt års avisutklipp og tidligere opphold i Kairo* (Brochmann og Rogstad 1996). Av de argeste kritikerne ble boka beskyldt for å være *et personlig korstog mot "kulturfundamentalistene"* (Trond Berget i 3. verden magasinet 6/95) og for at den *overhodet ikke trekker inn majoritets/minoritetsperspektivet eller rik/fattigdimensjonen* (Naushad Ali Qureshi i Dagbladet 18/5-96). Fædrelandsvennen derimot utropte dette til årets viktigste bok, og oppfordret: *Les Unni Wikans bok og bli vis. Etterpå kan vi starte opp innvandringsdebatten igjen* (Jon P. Knudsen 16/11-95). Også Ottar Brox tilhører gruppa som nærmest hyller Wikan:

Professor Wikan har to vektige budskap til oss i denne vektige, men samstundes lettleste boka. Det eine er fagleg, det andre politisk. (...) Denne boka gjev meir innsikt og kunnskap enn noko anna som er på marknaden om innvandring i landet vårt. (Dag og Tid 23/11-95)

Hva er det som gjør at 200 lettleste boksider får både leg og lærd til reagere så kraftig? En nærliggende forklaring er at hun skrev om noe som virkelig berører folk, noe som oppleves som viktig. Og det gjorde hun utvilsomt. Hennes bekymring over pasifisering, klientifisering og manglende integrasjon, deles av samtlige debattanter. Likedan hennes harselering med kulturbegrepet og understrekingen av at *det ikke er kulturer, men mennesker som møtes*. Selv om ingen av disse observasjonene er nye, er det liten tvil om at Unni Wikan her berører noe sentralt. Problemene oppstår når Wikan skal fortolke det hun observerer. Unni Wikan beskriver marginaliseringen av innvandrere: De snakker ikke norsk, de går for lite på skole, de bor dårlig, de er arbeidsledige, de er fattige – de er i ferd

med å bli en ny norsk underklasse. Denne typen beskrivelser møtes med flere typer innvendinger. Den første handler om Wikans generaliseringer.

3.3.1 Generaliseringsproblemet

Wikans observasjoner tar utgangspunkt i muslimske miljøer i Oslo. Dette sier hun eksplisitt, selv om hun også understreker at hun har snakket med ”mange andre”- både nordmenn og innvandrere – som støtter opp om hennes Oslo-observasjoner. I en rekke avisinnlegg ble Wikan kritisert for å gjøre innvandremiljøene mer homogene enn de vitterlig er, og for å la ”storbyproblemer” i integreringssammenheng utgjøre fasiten når det gjelder resten av kommune-Norges bestrebelser på inkludering og integrasjon av ”nye landsmenn”. Men heller ikke Oslo er ”ett rike”. I Fafo-rapporten ”Skaff meg en jobb!” (Djuve og Hagen 1995) beskrives riktignok mye av den samme marginaliseringen av innvandrere i Oslo som Wikan refererer til, men her nyanseres bildet. Her eksisterer ikke Innvandreren med stor I, men vi får beskrevet et problemkompleks der kjønn, alder, utdanning og botid er viktige forklaringsvariabler – i tillegg til etnisk bakgrunn. Selv om Wikan bruker flere kapitler av boka på å begrave ”kulturforklaringene”, faller hun for eget grep når hun gjør Islam til den viktigste årsaken til innvandreres manglende integrasjon. Om dette sier Brochmann og Rogstad:

Poenget hos Wikan er at ”kultur” fungerer rasistisk (...) Hun påpeker videre det problematiske ved å betrakte individer som produkter av sin kultur, da en slik bruk både er deterministisk og nedvurderende. I følge Wikan har det også i mange tilfeller vært tilstrekkelig å henvise til en persons kultur for på den måten å frita vedkommende fra ansvar for egne handlinger. (Brochmann og Rogstad 1996, s 560)

Wikan vil erstatte kulturbegrepet med andre begreper, men dette fører henne bare inn i en rekke selvmotsigelser. Hun makter heller ikke selv å frigjøre seg fra dette problematiske begrepet:

Tydeligst kommer dette til uttrykk i de viktigste delene av boken, hvor hovedtesen sammenfattes: De muslimske innvandrerkvinnene kan ikke bli ”like som oss” fordi de har alvorlige handikap med hensyn til språk, arbeid, kulturell og samfunnsmessig kompetanse (s 152), samt manglende kjennskap til normer og regler (s 100). Resonnementet hviler her nettopp på antakelser om at etniske nordmenn har felles erfaringer og lik kompetanse, som er ulike muslimske innvandreres felles erfaringer og verdier. (ibid)

Med andre ord: Her er det ikke bare innvandrere som blir kategorisert (som uintegreerte muslimske fundamentalister), men også ”vi nordmenn”.

3.3.2 Kulturproblemet

Vi er over i den andre alvorlige innvendingen mot Wikans bok – nemlig hennes forhold til *kulturbegrepet*. Hun får riktignok honnør fra de aller fleste i sin understrekingen av ”kulturforklaringenes utilstrekkelighet”, men som Naushad Ali Qureshi sier:

70- og 80-årenes overfokusering på kulturforklaringer i forbindelse med innvandrere er blitt kraftig kritisert... Kritikerne var en gjeng med masekopper som ikke visste nok om antropologi og om det norske samfunnet, mente ”kulturekstremister” den gang. At en av antropologiens sentrale personligheter gjør kritikernes synspunkter til sine egne, oppfatter jeg som en stor anerkjennelse for de innvandrere som har vært kritiske til overfokuseringen på kulturforklaringer. Problemet er bare at denne anerkjennelsen kom 10-15 år for sent. (Aftenposten 18/5-96)

Problemet med Unni Wikan og kulturbegrepet er at hun både tar avstand fra det og gjør aktiv bruk av det som forklaringsfaktor. I kapittel 2 skriver hun blant annet:

Det er noe dypt nedvurderende i en menneskemodell som tror seg å kunne forklare folk i kraft av kultur alene. (...) ”Kultur dekker over menneskelig mangfold og menneskelig egenart, at vi alle, uansett bakgrunn, er både barn av ”vår kultur” og i høyeste grad oss selv – individer av ulik bakgrunn med meget felles. (Wikan 1995, s 31)

Hvordan kan det da samtidig ha seg at de muslimske innvandrerkvinnene aldri kan bli ”som oss”? Hvor er den individuelle egenarten ”hos dem” og ”hos oss”? I bokas innledende kapitler har Wikan noen gode poenger nettopp omkring *kulturen som er løs i gatene*, som hun kaller det. Hun er opptatt av det dynamiske ved kulturen (kultur er i stadig endring), og hun understreker at det er mennesker, ikke kulturer som møtes. Hun er bekymret over eksotiseringen av kulturbegrepet, og hvordan det i mange sammenhenger fungerer rasistisk. På mange måter kan hennes gjennomgang stå som en oppsummering av 80-tallets kulturkritikk fra migrasjonsforskere. Men en viktig ting mangler. Hun unnlater fullstendig å diskutere *strukturelle forhold*. På den måten blir Wikans gjennomgang bare ”halve historien”. Hun tydeliggjør på en overbevisende måte forholdet mellom individ og kultur, men ”glemmer” de strukturelle rammene som omslutter individene. Hun rammes av det samme som Carl-Ulrik Schierup beskriver i sin bok *På kulturens slagmark*:

(...) ”integrationsproblemerne” (ses) altså først og fremmest som kulturelt betingede. Men man ser mindre ofte ”problemets” sammenhænge med sociale spændinger og interessekonflikter. Man peger sjældent på diskrimineringen og undertrykkelsen i samfundet. (...) Med andre ord: man kulturaliserer ”indvandrersproblemet” og fremstiller mange problemer, som i virkeligheden er sociale, som kulturelt betingede. (Schierup 1993, s 194)

Dette bringer oss over i den tredje innvendingen knyttet til Wikans bok: Mangelen på analyser av de strukturelle forholdenes betydning for innvandreres integrasjon. I Wikans analyser er hele *maktdimensjonen* borte.

3.3.3 Maktdimensjonen

Unni Wikans utgangspunkt er at hele den norske integrasjonspolitikken har spilt fallitt. Innvandrere lærer ikke norsk, de får ikke jobb, de bor kummerlig osv. Hennes *observasjoner* er det få som har kritisert henne for (selv om hun er anklaget for å være unyansert). Marginaliseringen av innvandrere har vært et sentralt forskningstema de siste to tiårene. At Wikan ikke refererer til denne forskningen, er en parentes i denne sammenhengen. Det som er atskillig verre, er hennes *fortolkning* av problemene. Wikans analyser mangler forståelse for *de samfunnsmessige prosessene* som skaper utstøting og marginalisering. *Gud hjelper den som hjelper seg selv*, sier Unni Wikan. For henne handler manglende integrasjon i første rekke om individuelle og relasjonelle forhold – ikke institusjonelle. Hun er opptatt av de *individuelle pliktene*, mer enn *de samfunnsmessige rettighetene*. Marginalisering blir forklart som mangel på personlig innsats, og medisinen er: flere plikter og mer ansvar.

Det står et menneskesyn på spill, sier Unni Wikan (s 11). Ja, det gjør det utvilsomt – men hvilket? Wikans analyser har mye til felles med blant annet Høyres kritikk av velferdsstaten:

Høyre hevder at når staten griper inn på områder som tradisjonelt har vært privatsfærens, sivil-samfunnets og lokalsamfunnets doméne, vil det etter hvert føre til forvitring av ansvarsfølelsen og det sosial samholdet lokalt. Enkelte hevder at veksten i offentlig sektor og statlig styring av velferd har ført til at enkeltindividets ansvarlighet har blitt underminert, med desintegrasjon og marginalisering som følge. Innenfor denne politiske retningen vil gjenreising av individuelle plikter, sosialt ansvar og lokal handling være nødvendig for å komme

oppløsningstendensene til livs. Også Wikan plasserer seg langt på vei i denne kritikken, gjennom sin bok om den nye underklassen. (Brochmann og Rogstad 1996, s 572)

Analyser av forholdet individ-samfunn er sentrale både i politikken og i samfunnsvitenskapen. Procacci (1994) hevder at det siste tiåret har vært tendenser til et fokusskifte fra det institusjonelle til det individuelle. Fra å vektlegge de samfunnsmessige betingelsene, blir i dag individenes egenskaper og handlinger i større grad tillagt vekt. Innvandringsdebatten kan i så måte stå som en god illustrasjon. Mens debatten på 1970- og 80-tallet i store grad dreide seg om kultur- versus strukturforklaringer, har vi i dag en debatt om kultur- versus individforklaringer. Bildet er selvsagt ikke entydig, men en gjennomgang av den innvandringspolitiske debatten på 1970-, 1980- og 1990-tallet viser et tydelig skifte av fokus. Sverker Björk gjorde på slutten av 1990-tallet en analyse av det han kaller *den innvandrerspolitiske* diskursen i Sverige (Björk 1997). Gjennomgangen bekrefter påstanden om et slikt fokusskifte – eller mer presist: fokusskifter. I hans oppsummering skiller han mellom tematiske og begrepsmessige forandringer, og her finner han en tydelig forskyvning av debatten fra å fokusere på det offentlige til det sivile. Dette gjenspeiler, ifølge Björk, grunnleggende forandringer i samfunnet. Han understreker derfor at den innvandringspolitiske diskursen i så måte speiler en generell dreining i debattklima i samfunnet.

I artikkelen ”Annerledes på en annen måte. Kampen om innvandrerskapets kategorier” gir Anja Bredal gode eksempler på endringer i både debattfokus og fagligpolitisk posisjonering. I en karakteristikk av det hun kaller ”de antirasistiske forskerne” på 80-tallet sier hun blant annet følgende:

Blant de sterkeste kritikerne av kulturfokuset er de såkalte antirasistiske forskerne som på sin side framhever den strukturelle underordningen og diskrimineringen av etniske grupper. Konflikter mellom innvandrere og nordmenn må i følge denne retningen forklares som klassekonflikter heller enn kulturkonflikter, noe myndighetene tilslører med sin vekt på kulturelle forklaringer. (Bredal 1994, s 44)

Men også erklærte ”antirasister” er kritiske til ensidigheten i både forskningsfokus og debatt. En av dem er Aleksandra Ålund, som vil erstatte en ensidig fokusering på enten kultur eller struktur med et mer overskridende og dynamisk perspektiv som kan gjøre rede for hvordan nye former for etnisk bevissthet og identitet oppstår i et samspill mellom kultur og struktur (Ålund 1991, Bredal 1994). Andre forskere (meg selv inklusive) har vært opptatt av det komplekse samspillet mellom *både individ, kultur og struktur* (Berg 1992). Ut fra en slik posisjon blir ikke spørsmålet om innvandrere og marginalisering et enten-eller spørsmål, men et både-og. Mens innvandrersforskerne på 1970- og 1980-tallet tonet

flagg og plasserte seg klart politisk (på venstresiden i norsk politikk), forsøker Wikan å gjøre sine standpunkter nærmest universelle. Avisa Klassekampens overskrift: *Norsk fundamentalisme i vitenskapsfrakk*, illustrerer motstandernes karakteristikk av Wikans politiske posisjon. Selv framstår hun som ”verdifri” i betydningen ”høyt hevet over alle verdier”.

3.3.4 ”Velferdskolonialisering”

At Wikans resonnementer og standpunkter er noe vi vanligvis finner igjen i høyresidens politiske programmer, er i og for seg ikke noe argument i denne sammenhengen. Men samtidig: nettopp denne pendlingen mellom politisk misjonering og vitenskapelige analyser er et sentralt trekk ved Wikans bok. Det er kanskje ikke så rart at politikere som Carl I Hagen flittig henviste til Wikan for å legitimere egne standpunkter. Unni Wikan blir selvsagt ikke Fremskrittspartimedlem av den grunn, men det bør bekymre når Hagen i sin tale til landsmøtet i Frp uten forbehold trykker professoren til sitt bryst:

Skal vi hindre utviklingen mot et konfliktfylt samfunn i de strøk av landet med en betydelig fjernkulturell muslimsk innvandring er det nødvendig at vi nå lytter til professor Unni Wikan. (Carl I Hagens tale til Frps landsmøte 1996)

Innen det politiske miljø er det imidlertid ikke bare Hagen som har brukt Wikan. Eller for å sitere Brochmann og Rogstad: *om kulturen er løs i gatene, er Wikan løs i politikken!*

Wikans synspunkter og resonnementer har mye til felles med Rune Gerhardsens angrep på det han kalte den norske *snillismen*. I boka *Snillisme på norsk* går Gerhardsen til angrep på det han kaller ”overdreven hjelpetrang”. Han ønsker å gjenreise samfunnsmoralen og det personlige ansvaret – blant annet på innvandringsområdet:

Det krever ganske mye å forlate sitt hjemland og slå seg ned i et helt fremmed land. Men de møter en del vanskeligheter nettopp fordi landet og språket er fremmed. Derfor må de selv satse litt ekstra når de skal slå seg ned i et annet land, enten det skjer frivillig eller ufrivillig. Og språket er viktigst. Derfor er det ikke noe urimelig at de selv tar ansvar for sin egen og sine barns språkopplæring. (Gerhardsen 1991, s 54)

Å hjelpe seg selv, er et sentralt poeng hos både Wikan og Gerhardsen. Wikan sier det på denne måten:

Man gjør en forferdelig ting mot mennesker når man fratar dem ansvaret for sine egne liv. Men slik velferdskolonialisering er hva Norge innbyr til. (Wikan 1995, s 160)

Begrepet *velferdskolonialisering* har hun hentet fra den amerikanske menneskerettighetsforkjemperen Cortes:

(...) en innsats som undergraver menneskers evne til å hjelpe seg selv. Og at mye norsk innvandrerpolitikk er velferdskolonialisering i stor stil, er jeg ikke i tvil om. Det handler ikke om frihet, men om trelldom for livet. (Wikan 1995, s.10)

Hennes resonnement går i korthet ut på at sterke mennesker orientert mot overlevelse forvandles til passive klienter. Det stilles ikke krav, og hjelp som ytes skaper avhengighet:

Mye tyder på at det skjer en klientifisering av flyktninger og innvandrere idet de kommer til Norge, og at klientrollen blir permanent for mange, eller endog for de fleste. Ressurssterke mennesker, som faktisk har maktet å ta seg hit og eventuelt også flytte en hel familie blir redusert til klienter på null komma null. En stakkarsliggjøring trer i kraft som undergraver respekten for individet. (ibid s 9)

Påstanden om at “hjelp skaper avhengighet” går igjen i Wikans argumentasjon. Og hennes løsning er klar: Vi må redusere hjelpen. Som hun sier, med henvisning til mange “vanlige mennesker”: *Myndighetenes politikk for å integrere innvandrere er fåfengt (s. 8).*

Flyktninger har overlevd mye før de kom til Norge. Selv om jeg ikke uten videre deler Wikans oppfatning om at det bare er de ressurssterke som flykter, er det ingen tvil om at flyktninger som har tatt seg til Norge både har overlevelsessevne og ressurser til å greie seg. Betyr så dette at de uten videre vil mestre tilværelsen i Norge? Betyr det at deres mestringsstrategier fra hjemlandet kan overføres til vårt samfunn? Ikke nødvendigvis. For å greie deg i Norge, må du først og fremst beherske språket. Dette er en forutsetning for å kunne orientere deg i et komplisert informasjonssamfunn som det norske. Å lære et nytt språk for godt voksne mennesker er ikke alltid like enkelt - særlig ikke hvis du har lite skolegang fra hjemlandet og kanskje aldri har lært noe fremmedspråk. Det tar tid, det krever konsentrasjon og det krever motivasjon. Mange strever, men de fleste lærer etter hvert språket - til tross for at norskopplæringen lenge var preget av lave timerammer og mangelfull tilrettelegging.

Språket er en forutsetning for å kunne orientere seg og delta i samfunnet. Men det er ikke nok. Norge er et gjennomregulert informasjonssamfunn. For nordmenn som er vokst opp her (eller i et annet vestlig samfunn), er mye selvsagt. Vi vet f eks at det kreves papirer for

det meste - for å komme inn på skole, for å søke jobb, for å starte butikk osv. Og - det kreves ikke hvilken som helst papirer. Utdanning tatt i et ikke-vestlig land må gjennom en lang godkjenningprosedyre før den evt gis et betinget godkjentstempel i Norge. De fleste må gjennom lange rekvalifiseringsopplegg for å få et papir som er noe verdt (Berg og Håpnès 2001, 2002). Men heller ikke dette er nødvendigvis nok. Svært mange velutdannede flyktninger må starte på nye utdanningsløp i Norge for i det hele tatt å komme i betraktning på det norske arbeidsmarkedet.

3.3.5 Klientifisering, pasifisering, avhengighet

Det er ikke vanskelig å dele Wikans bekymring for klientifisering, pasifisering og avhengighet. Spørsmålet er imidlertid: Er det “myndighetenes” integreringsarbeid som har skapt denne situasjonen, eller skyldes det andre forhold? En viktig forutsetning for å greie deg selv, er at du har arbeid. For 20 år siden var det få flyktninger som hadde problemer med å få jobb - selv etter kort tid på norsk kurs. Avhengighetsskapende integreringsarbeid kan neppe forklare disse flyktningenes status som sosialklienter. Tvert imot er det mye som tyder på at *mangel på integreringsarbeid* forklarer hvorfor så mange aldri kom seg i gang igjen. Dårlig tilrettelagt (og for lite) norskopplæring og mangel på tilpassede kvalifiseringsordninger kan stå som stikkord. Dette forsterkes av generelle utestengingsmekanismer i det norske samfunnet. Utdanning og arbeidserfaring fra hjemlandet blir ikke verdsatt, det er vanskelig å få godkjent utenlandske vitnemål og attester, og selv med norske papirer opplever mange at de havner bak nordmenn i de viktige køene.

Flyktninger som kom til Norge på 1990-tallet opplevde et arbeidsmarked med mange stengte dører. Når Wikan etterlyser mer krav og mindre hjelp, stemmer dette dårlig med virkeligheten ute i norske flyktningkommuner (Berg 1992, 1996, 1998, 2001, Berg og Thorseth 1995, Djuve og Pettersen 1997, Håpnès og Iversen 2000, Rogstad 2001, Lund 2003, 2006, Djuve og Kavli 2005, Kavli m. fl. 2007)). Det er forskjell på avhengighetsskapende særtiltak og tiltak som har som siktemål å kompensere for ulikhet. Det første bidrar til klientifisering. Det andre bidrar til å øke folks selvhjulpenhet. *Kompensatoriske tiltak* er et velkjent begrep knyttet til hele vår oppbygging av velferdsstaten. Det gjelder med andre ord ikke bare flyktninger og innvandrere. Målsettingen om likestilling innebærer at vi må skifte fokus fra å tenke *like tilbud* til å tenke *likeverdige tilbud*. Eller om du vil: Fra å fokusere på *tilbudslighet* til å rette fokus mot *resultatlighet*.

3.4 Minoritetsdebattens fronter

Jeg sa innledningsvis at jeg ville la Unni Wikans bok *Mot en ny norsk underklasse* danne bakteppet for en mer generell drøfting av posisjoner og konfliktlinjer i norsk innvandringsdebatt og -forskning. Jeg har allerede referert en rekke innlegg der Wikans resonnementer blir imøtegått. Men verken Wikan eller hennes meningsfeller lot seg dekonstruere – i alle fall ikke uten kamp. Det ga i stedet ammunisjon til et helt års heftig debatt – både om professor Wikan og hennes bok og om innvandringspolitiske spørsmål mer generelt.

Retten til å være forskjellig, eller om du vil: holdninger til pluralisme, er et kjernepunkt i innvandringsdebatten. Det offisielle Norge har tatt et slags standpunkt ved å formulere målsettinger om likestilling og integrering. I St.meld. nr. 17 (1996-97) Om innvandring og det flerkulturelle Norge, slås det fast at *integrering, likestilling og deltakelse i et flerkulturelt Norge er en forutsetning for at samfunnet skal få del i innvandrernes ressurser og erfaringer*. I St.meld. nr. 49 (2003-2004) Mangfold gjennom inkludering og deltakelse sies det enda tydeligere:

Regjeringen har en dynamisk kulturforståelse. Den ønsker ikke sosial og kulturell segregering. Regjeringen ønsker heller ikke sosial og kulturell assimilering, i betydningen av at mindretallene uten videre må underlegge seg dominerende livsstiler, kulturuttrykk, religiøs tro, moralske normer, eller oppfatninger, selv om spilleregler og plikter skal gjelde alle. Fra historien vet man at sterkt assimileringsspress ofte blir fulgt opp av tvang. Tvang fremmer motstand hos dem som nå underkaste seg, snarere enn fellesskap og tilhørighet. (ibid, s 31)

Det er ikke vanskelig å se kontrasten mellom det offisielle Norge og Unni Wikan. Wikan kritiserer muslimer i Norge for manglende tilpasning til det norske samfunnet. I boka si stiller hun spørsmålet:

Men bør vi ikke respektere andre kulturer? Nei, ikke nødvendigvis. Jeg har ikke respekt for "kultur", for kultur er ingen ting, bare et navn vi har gitt på mange slags fenomener, hvorav noen beforder menneskelig frihet og velferd, mens andre er direkte destruktive. (Wikan 1995, s 41-42)

Wikan føyer riktignok til at hun respekterer *mennesker* (i motsetning til kulturer), men hun tar seg samtidig retten til å foreta en form for klassifisering av kulturer ut fra et sett av mer eller mindre skjulte kriterier. Hun hevder videre:

Det er også for meg uakseptabelt at mennesker som har valgt å komme hit og nyte godt av Norges goder – som frihet og materielle velferd – stiller seg så fordømmende til sider av den kultur vi har bygget opp, og som ligger til grunn for den velferd som innvandrere nyter godt av. (ibid)

Det er interessant å se hvordan Unni Wikan, når hun selv har behov for et navn på fenomenet ”kultur”, selv tar i bruk det kulturbegrepet hun har forkastet. I denne sammenhengen er det imidlertid mer interessant å merke seg Wikans holdning til henholdsvis ”dem” (muslimene) og ”oss” (vi som er født og oppvokst i Norge). Naushad Ali Qureshi kommenterer dette slik:

Hva er det som gjør at hun har rett til å kritisere andre religioner og kulturer når hun selv ikke aksepterer at andre har kritiske meninger om den norske kulturen? Kan det være noe med hudfarven eller er det bare god, gammeldags paternalisme i ny drakt? Ligger det i ”det forplikter å være norsk” å nedvurdere andre?
(Aftenposten, 18. mai 1996)

Selv om det kanskje ikke er Wikans intensjon å hierarkisere kulturer, er det vanskelig å oppfatte boka hennes annerledes. Uansett er hennes oppfatning om ”å ta skikken der man kommer” lite forenlig med ideen om et flerkulturelt samfunn, der *retten til å være forskjellig* er helt sentral. Denne retten har selvsagt noen grenser, men spørsmålet er hvor disse grensene skal gå. Unni Wikan er opptatt av innvandrerens *plikter* i forhold til majoritetssamfunnet. Qureshi (og andre som representerer hans posisjon i innvandringsdebatten), er mer opptatt av *rettighetene*. På tilsvarende måte kan en snakke om grenseoppgangen mellom *frivillighet* og *tvang*, mellom *hjelp* og *selvhjelp* osv. Dette er grenseoppganger som ikke bare berører innvandringsdebatten. Dette handler om forholdet mellom individ og samfunn, mer allment, og mer spesifikt: om *synet på velferdsstaten*. På dette området har Unni Wikan tonet tydelig flagg, gjennom det hun omtaler som ”velferdskolonialisering”.

3.5 Mangfold, antidiskriminering, inkludering

Selv om mye av innholdet i innvandringsdebatten har gått igjen de siste tiårene, har det skjedd endringer når det gjelder begrepsbruk. Vi ser det tydeligst når det gjelder ”navning” av grupper. På 1970-tallet snakket vi om ”fremmedarbeidere”. I dag heter det ”arbeidsinnvandrere”. Lenge snakket vi om ”annen og tredje generasjons innvandrere”. Så skulle vi kalle det ”etterkommere”, inntil Statistisk sentralbyrå i oktober 2008 lanserte betegnelsen ”Norskfødt med innvandrerforeldre”. Ord som ”neger” og ”sigøyner” er ute.

Dette skjedde riktignok ikke uten sverdslag, men uansett posisjon viste debatten at ord og begreper er viktige. De innebærer ikke bare navnsetting. De representerer også verdisyn.

I tillegg til at begrepsbruken er endret, advares det også mot generaliseringer og mot kategoriseringer som kan virke stigmatiserende og stemplende. Vi ser en tilsvarende tendens i forhold til andre grupper – f eks når det gjelder personer med funksjonsnedsettelse. Både fra myndigheter, brukere og forskere tas det til orde for en varsomhet mot å sette merkelapper på folk. Selv om merkelappen i seg selv verken er diskriminerende eller stigmatiserende, risikerer man at fokus flyttes fra den allmenne og generelle til det særegne og spesielle. Fokus på *mangfold* kan forstås mot et slikt bakteppe. Her rettes fokus mot individualitet mer enn annerledeshet. Individualitet er noe vi alle har. Annerledeshet er noe de andre er i besittelse av.

Mangfoldsbegrepet brukes i en rekke sammenhenger uten at det foreligger klare definisjoner eller begrepsavklaringer. Ordet ”mangfold” tilhører hverdagspråket. Mangfoldsbegrepet tar utgangspunkt i at noe er forskjellig, men forskjellighet blir her oppfattet som noe positivt. I Mangfoldsmeldingen (St.meld. nr. 49 (2003-2004)) argumenteres det for å forandre bildet av ”vi i Norge” slik at det samsvarer med den faktiske befolkningssammensetningen. Dette kan best skje ved at alle grupper er inkludert og representert på ulike samfunnsområder. Og som det står: *i framtidens Norge vil (det) bli mindre meningsfylt å trekke strenge skillelinjer mellom innvandrere og nordmenn, mellom ”oss” og ”dem”* (ibid, s 10).

3.5.1 Mangfoldsbegrepet

Det er vanskelig å finne klare definisjoner av mangfoldsbegrepet. En utredning som har problematisert selve begrepet er den svenske utredningen *Alla lika olika – expertbilagor*” (Näringsdepartementet, Ds 2000:69). I forordet til utredningens kapittel om svensk mangfoldsarbeid står det kort og godt følgende:

I begreppet mångfald ingår kön, etnisk bakgrund, funktionshinder, ålder, klassbakgrund samt sexuell läggning. (ibid s 307)

Utredningen bygger på intervjuer med nøkkelpersoner i 16 større virksomheter. Bare knapt halvparten av disse virksomhetene hadde noen klar definisjon av mangfoldsbegrepet i sine policydokumenter. En av disse definerte mangfold som *allt som gör en individ unik* (ibid s 313). Denne svært brede definisjonen er likevel spesiell. Selv om de fleste virksomhetene manglet en klar definisjon av mangfoldsbegrepet, bygde deres arbeid på en *implisitt forståelse*. Denne forståelsen oppsummeres slik:

Även om flera har anammat en bred definition av mångfaldsbegreppet så handlar det konkreta arbete främst om etnisk mångfald. I vissa fall inkluderas även kön och ålder, och i ett fall även kompetensprofil. Här avses att fler yrkeskategorier ska accepteras i organisationen och att arbetsuppgifter ska kunna differentieras baserat på detta, drivkraften är arbetskraftbrist. Åtgärder och aktiviteter när det gäller övriga dimensioner av mångfaldsbegreppet, såsom funktionshinder och sexuell läggning, är ovanligt inte. (ibid)

Mångfaldsbegreppet brukes med andre ord i første rekke i forhold til etnisk mangfold. Dette er i tråd med erfaringene fra andre europeiske land. Storbritannia skiller seg kanskje noe ut gjennom sin "equal opportunities" politikk som omfatter alle utsatte og marginaliserte grupper. Det er likevel slik, også i Storbritannia, at *etnisk* mangfold er viet størst oppmerksomhet i den praktiske gjennomføringen. Britene har også en egen "Race Relations Act" som lovregulerer sentrale deler av dette feltet.

Hvis vi går til den norske litteraturen, er situasjonen nokså lik den svenske. Mangfaldsbegreppet blir definert vidt, men anvendes i første rekke på etnisk mangfold. I UDIs hefte *Flerkulturelle arbeidsplasser* (UDI 2000) er mangfoldsarbeid beskrevet som *aktiviteter med sikte på en jevnere fordeling av goder og byrder for ulike grupper i organisasjonen* (s 18). Begreppet *mangfoldspolitikk* blir definert på følgende måte:

...en strategi som skal bidra til å likestille ansatte med ulik etnisk og nasjonal bakgrunn. Den kan også ha likestilling mellom kjønnene og ulike aldersgrupper som målgruppe. Poenget er å utnytte de ulike gruppenes forskjeller på en positiv måte i forhold til organisasjonens mål. En mangfoldspolitikk kan ha mål knyttet til like rettigheter, like muligheter eller like resultater. I alle tilfeller er den overordnede målsettingen en jevnere fordeling av goder og byrder. (ibid)

I denne definisjonen presiseres det at målene for mangfoldspolitikken kan variere. Ved å skille mellom *rettigheter, muligheter og resultater*, berøres noen sentrale forskjeller når det gjelder politikkenes utforming. Å være mulighetsorientert, betyr at fokus rettes mot arbeidsformer. Å være resultatorientert, innebærer en vektlegging av mål og måloppfølging. Å være rettighetsorientert, innebærer en vektlegging av lovverket som virkemiddel i mangfoldsarbeidet. I norsk sammenheng har lovverket på dette feltet vært brukt i mindre grad enn f eks i Sverige og Storbritannia. Dette er imidlertid i ferd med å snu. Vi fikk i 2005 en egen lov mot diskriminering på grunn av etnisitet, religion mv. (diskrimineringsloven) (Ot.prp. nr.33). I begrunnelsen for loven står det blant annet:

Regjeringen har sterkt fokus på like muligheter og på å legge til rette for aktiv samfunnsdeltakelse for alle. Inkludering i det norske samfunnet er avgjørende for at etterkommere av nye innvandrere skal få de samme rettigheter som andre barn og unge, slik at de ikke støtes ut og derfor ta avstand fra det norske samfunnet. Det kulturelle og religiøse mangfoldet i befolkningen er kommet for å bli. Det må anerkjennes og vises respekt, og ikke brukes som utgangspunkt for diskriminering. (ibid, s 9)

Det understrekes at bedre lovverk kun er ett av flere virkemidler for å bekjempe diskriminering. Og som det står – *diskriminering løses ikke i rettsalen alene*. Lovforslaget må derfor sees i en bredere sammenheng der holdnings- og påvirkningsarbeid er like viktig.

3.5.2 Begrunnelser for mangfold

Mangfold kan begrunnes på ulike måter. I USA har slagordet *Diversity Pays* fått sterk oppslutning. Hovedfokuset er her på økonomisk lønnsomhet. I Sverige er tankegangen videreført i slagordet *Mångfald löner sig*. Også her er det i første rekke de økonomiske aspektene som er i fokus. I tillegg pekes det på samfunnsmessige argumenter av ikke-økonomisk art. I Storbritannia har de, som vi allerede har vært inne på, en årrekke hatt *Equal opportunities* som en uttalt målsetting. Argumentasjonen er her først og fremst knyttet til sosiale, etiske og samfunnsmessige forhold – mer enn til økonomisk lønnsomhet. I skandinavisk arbeidsliv har vi en sterk *likestillingstradisjon* der sosial rettferdighet og demokrati kan stå som sentrale stikkord.

Ut fra dette kan vi snakke om tre sett med argumenter for mangfold:

- Sosiale og samfunnsmessige argumenter
- Etiske argumenter
- Forretningsmessige argumenter

Lik behandling og å unngå diskriminering er viktige mål i seg selv. I en rekke land har vi sette at varig utstøting og diskriminering av store grupper av befolkningen skapt eksplosive situasjoner og opprør med store skader både individuelt og samfunnsmessig som konsekvenser. Ungdomsopprøret i Frankrike i 2006, kan stå som ett eksempel. Når grupper systematisk holdes utenfor både arbeidsliv og samfunnsliv for øvrig, oppstår det ikke bare en sosial underklasse. Det skapes også misnøye som kan bidra til å skjerpe motsetningene mellom minoritet og majoritet.

På samme måte som for spørsmålet om likestilling mellom kvinner og menn, er det en rekke argumenter for å rekruttere innvandrere i norske bedrifter som handler om *rettferdighet og menneskeverd*. Dersom en voksende generasjon av innvandrerdøtre erfarer at foreldrenes kvalifikasjoner ikke blir verdsatt eller brukt i det hele tatt, vil dette kunne medføre en pessimisme på egne vegne i forhold til muligheter i framtida. Hvorfor satse på en lang og dyr utdanning hvis en likevel har erfaring med at de som har prøvd dette før blir forbigått ved ansettelser? Å bryte slike negative mønstre vil ha betydning for neste generasjons motivasjon for å satse på utdanning.

I flere amerikanske forskningsprosjekter har en fokusert på at mangfold lønner seg "diversity pays". "Mangfold lønner seg", blant annet fordi *det innebærer å rekruttere den beste*. Det lønner seg å ha et arbeidsliv som *gjenspeiler befolkningen* – enten vi tenker kjønn, etnisk bakgrunn eller andre "marginaliserende egenskaper". For bedrifter med internasjonale kontakter (kunder, samarbeidspartnere, mm) kan det være store *markedsmessige fordeler* både i å ha personale med flerspråklig og flerkulturell bakgrunn, men også i det å synliggjøre for utenlandske kontakter at bedriften har *en internasjonal profil*.

De siste årene er det gjennomført en rekke studier av mangfolds- og antidiskrimineringsarbeid i europeisk sammenheng. I 1990 kom ILOs gjennomgang av diskriminering i arbeidslivet, basert på studier i følgende seks land: Belgia, Frankrike, Tyskland, Nederland, Sveits og Storbritannia. Rapporten konkluderte med at diskriminering av ikke-vestlige arbeidssøkere er...

... so widespread, systematic and irrefutable that national and international policy-makers are called upon to reflect on ways and means of combating this discrimination. (Zegers de Beijl 1990, p.iii, etter Wrench 1998 s 7)

Et år seinere kom sluttrapporten fra det såkalt *Community Relations Project* initiert av Council of Europe (Europarådet). Her argumenteres det med at fordi diskrimineringen ofte er skjult eller indirekte, blir ofte det virkelige omfanget undervurdert. Der man imidlertid har gjennomført større vitenskapelige forskningsprosjekter, har det vist seg at diskrimineringen er langt mer omfattende enn man først hadde antatt (Wrench 1998, s 7).

En siste rapport som bør nevnes er en EU-rapport som dokumenterer rasisme og diskriminering i arbeidslivet i 15 medlemsland, pluss Norge. Rapporten viser at det i de fleste av landene som deltok i studien var eksempler på åpen rasistisk eller etnisk diskriminering, som f eks avslag på jobb med henvisning til hudfarge eller etnisk bakgrunn. Det var også en rekke eksempler på indirekte diskriminering, som utydelige og

høyst diskutable subjektive kriterier i rekruttering av nye arbeidstakere. John Wrench oppsummerer rapporten på følgende måte:

The report (also) illustrated a general ignorance of the problems of racism and discrimination in employment on the part of many European employers, trade unionists, labour inspectors, and so on, and confirmed that there has been relatively little research work carried out at a European level on the issues of migrants, discrimination and the labour market. (ibid s 8)

Som et svar på dette nokså nedslående bildet av situasjonen i Europa, har ILO utarbeidet et eget program for bekjempelse av diskriminering i arbeidslivet. Programmet har fått navnet *Combating discrimination against (im)migrant workers and ethnic minorities in the world of work*. Programmet, som omfatter tiltak i Europa, Canada og USA, foreslår forskning og dokumentasjon både når det gjelder omfanget av diskrimineringen, innholdet i den og eksempler på antidiskrimineringsarbeid. Wrench har studert noen av de foreløpige resultatene fra ILO-prosjektet. Han trekker her bl a fram store forskjeller mellom landene når det gjelder bruk av lovverket mot diskriminering i arbeidslivet. Samtidig understreker han at et sterkt juridisk vern mot diskriminering er nødvendig, men ikke tilstrekkelig i kampen mot diskriminering i arbeidslivet. Han sier bl a :

The effect of such legislation is often that racism becomes more subtle, and that indirect, institutional or unintentional discrimination becomes more important. Therefore, as well as laws against discrimination, there also exists a range of social policy initiatives against racism and discrimination at an organisational level, including equal opportunities programmes. (ibid s 10)

Som eksempel på slike programmer, nevnes ulike opplæringsprogrammer for personer med ansvar for rekrutteringsarbeid i bedrifter og virksomheter. Slike opplæringsprogrammer kan være forskjellige i både innhold og innretting, og de kan også til dels bygge på ulike strategier.

Det omtalte ILO-programmet har utviklet en typologi over opplæringstiltak mot diskriminering (Anti-Discrimination Training Typology)³¹. Typologien inneholder seks punkter. De viser hvordan opplæringstiltakene kan ha ulikt fokus. De ulike punktene står ikke i motsetning til hverandre. Tvert imot vil vi ofte i den praktiske utformingen av opplæringsprogrammer finne elementer fra flere av disse typene samtidig. Typologien er

³¹ Typologien, som er utarbeidet av Wrench and Tayler (1993), er en videreutvikling av en typologi som opprinnelig var utviklet av Luthra and Oakley (1991).

derfor ikke ment å vise gjensidig utelukkende strategier, men er et forsøk på å tydeliggjøre hva som er fokus for de ulike tiltakene som iverksettes³²:

1. Informasjonstiltak (Information Training)
2. Opplæring i kulturbevissthet (Cultural Awareness Training)
3. Bevisstgjøring omkring rasisme (Racism Awareness Training)
4. Opplæring i likestillingsarbeid (Equalities Training)
5. Opplæring i antirasistisk arbeid (Ant-Racism Training)
6. Opplæring i mangfoldsarbeid (Diversity Training)

Det siste punktet, opplæring i mangfoldsarbeid, er det siste som er utviklet som en egen strategi. Denne strategien blir av Wrench omtalt som både bredere og mer ambisiøs og langsiktig enn de øvrige fem strategiene. Som han sier: Målet er ikke å assimilere minoriteter (og kvinner) inn i den dominerende hvite (og maskuline) organisasjonskulturen, men å utvikle en *heterogen* kultur (ibid s 21).

3.5.3 Kritikken av mangfoldsperspektivet

I både USA og i mange europeiske land er mangfoldsbegrepet i ferd med å ta over for ”gamle” begreper som likestilling og antidiskriminering. Handler dette bare om ordvalg? Eller handler det også om endret meningsinnhold? I en artikkel i det svenske tidsskriftet *Invandrare & Minoriteter* (I&M 6/2000), diskuterer John Wrench noen sider ved mangfoldsperspektivet som til nå har vært lite framme i debatten. Han tar utgangspunkt i begrepet *mangfoldsledelse* og ser nærmere på noen implikasjoner knyttet til denne ledelsesformen i praksis. Wrench beskriver mangfoldsledelse som en strategi som i første rekke styrker virksomhetenes konkurransekraft og effektivitet. Tenkingen har bedrifts- og markedsinteresser som sine fremste drivkrefter (ibid). Mangfoldsledelse kan være et misvisende begrep. Her handler det ikke bare om en ny form for ledelse, men om utvikling av en ny *organisasjonskultur*. Mangfoldsstrategien oppmuntrer bedrifter og virksomheter til å utnytte kulturelle forskjeller som et middel til å øke lønnsomheten. Argumentet er at arbeidslag og organisasjoner med store demografiske forskjeller har fordeler sammenlignet med homogene grupper. Det skapes med andre ord en ”vinn-vinn-situasjon”. Ifølge Wrench har mangfoldsledelsen noe å gi alle parter.

Kritikken mot mangfoldsstrategien handler i første rekke om at fokus på mangfold og lønnsomhet, fjerner oppmerksomheten fra de store likestillingsutfordringene i arbeidslivet.

³² Den engelske typologien benytter ordet ”training”. Dette begrepet rommer mer enn det norske ”trening”. I vår oversettelse har vi enkelte steder valgt å benytte begrepet opplæring, andre steder har vi forsøkt å omskrive teksten slik at meningsinnholdet i størst mulig grad blir tatt vare på.

Kritikerne mener at mangfoldstrategien i for liten grad tar hensyn til at en del grupper historisk sett er rammet hardere av fordommer og diskriminering enn andre. Noen har vært marginalisert gjennom generasjoner, og overfor en del av disse gruppene er heller ikke ”mangfoldskalkylen” like overbevisende. Til et visst punkt er det mulig å argumentere med mangfold som et konkurransefortrinn: To kjønn, flere aldersgrupper, etnisk mangfold osv gir tilgang til en større erfaringsverden og bidrar til å speile mangfoldet i befolkningen. Men – vil resonnetet være like effektivt om det f eks anvendes på fysisk og psykisk funksjonshemmede? Vil mangfold fortsatt være lønnsomt? Og – er det sikkert at det alltid vil gi *bedriftsmessig* lønnsomhet å ansette eldre arbeidstakere? Og videre – er det på kort sikt mulig å høste lønnsomhetsgevinster ut av å ansette en innvandrer som trenger bedriftsintern språkopplæring for å kunne yte full innsats?

Det er mulig å stille en rekke slike spørsmål, og svaret på de fleste av dem vil være et klart ”nei”. Det lønner seg ikke – ut fra rene (kortsiktige) *forretningsmessige* argumenter. Men som vi har vært inne på tidligere: Begrunnelsene for mangfold er ikke nødvendigvis bare rent forretningsmessige. En kan tenke seg både *etiske* og *samfunnsmessige* argumenter som gjør spørsmålet om mangfold i arbeidslivet til noe langt mer enn et spørsmål om ledelse og styring. Til nå er dette i liten grad reflektert i mangfoldslitteraturen. Med henvisning til en amerikansk debatt formulerer John Wrench seg slik:

Den mest djupgående kritikken av mangfoldsstyrning är att den suddar ut den moraliska aspekten av insatser för jämställdhet. Argumenten för införande av jämställdhetsåtgärder och positiv särbehandling har att göra med jämlikhet och social rättvisa. Kritikerna hävdar att mangfoldsstyrningen har gjort att jämställdhet inte längre är en etisk fråga utan en affärsstrategi. Somliga oppfattar denna utvecklingen som en fördel, eftersom den ökar sannolikheten för att arbetsgivarna skall vidta åtgärderna i fråga. Men andra ser det som en svaghet på lång sikt. Problemet är att kampen mot rasism och diskriminering nu kommer att uppfattas viktig enbart om det finns affärsmässiga skäl. (ibid s 36)

Resonnementet bak mangfoldstenkingen er at en variert sammensetting av arbeidstakergruppa øker lønnsomhet og konkurransevne. I tidsskriftet *Public Management Review* (Wise and Tschirhart 2000) er det gjengitt en litteraturgjennomgang som viser at mange av disse ”løftene” bare i begrenset grad kan underbygges empirisk. En lignende amerikansk gjennomgang (gjengitt av Wrench 2000) viser det samme. Under ideelle forhold kan mangfold ha en positiv effekt gjennom å bidra til at organisasjonene vil få en bredere erfaringsbasis. Men det forutsetter bevissthet om hva et slik mangfold kan brukes til, og det må utvikles strategier og arbeidsformer som gjøre det mulig å utnytte denne forskjelligheten på en positiv måte. Det er med andre ord ikke nok å ”hulle mangfoldet”. Hvis det skal føre til en mer rettferdig rekruttering og integrering i

arbeidslivet, må det ifølge Wrench kombineres med bevisste likestillingsstrategier, kompensatoriske tiltak og en aktiv kamp mot alle former for diskriminering.

3.5.4 Mangfold versus forskjell

Thomas Hylland Eriksen har i flere sammenhenger stilt seg kritisk til mangfoldsbegrepet (Eriksen 2001, 2007). Hans kritikk inneholder mange av de samme momentene som Wrench' kritikk. I kortversjon handler det om at vi på den ene siden hyller mangfoldet". På den andre siden bekymrer vi oss for konsekvensene. For å utdype dette, retter Eriksen fokuset mot distinksjonen mellom begrepene *mangfold* og *forskjell*. Disse to begrepene uttrykker grunnleggende forskjellige måter å håndtere og identifisere kulturell variasjon på. Som han sier:

Banalt uttrykt er det betydelig sympati for mangfold i den offentlige sfære i våre samfunn, mens forskjell i økende grad blir betraktet som en hovedårsak til de sosiale problemene som forbindes med innvandrere og deres etterkommere.
(Eriksen 2007, s 114)

Eriksen avgrensner mangfoldsbegrepet til det han omtaler som *et estetisk, politisk og moralsk uttrykk for kulturell variasjon*, mens forskjellsbegrepet viser til moralsk diskutabile oppfatninger og praksiser i en minoritet. Dette kan enten handle om oppfatninger/praksiser som skaper konflikt mellom majoritet og minoritet, som svekker legitimiteten til det politiske systemet eller som fører til uakseptable menneskerettighetsbrudd innenfor minoritetsgruppene. Som eksempler nevnes blant annet debattene om arrangerte ekteskap, kvinnelig omskjæring, bruk av hijab mv. Distinksjonen mellom mangfold og forskjell retter, ifølge Eriksen, oppmerksomheten mot et grunnleggende dilemma:

På den ene siden er ikke samfunnet noe annet enn et resultat av et mangfold av individuelle valg. På den annen side er disse valgene umulige med mindre det på forhånd eksisterer et samfunn som gir oss et språk og et verdisett, og som identifiserer alternativene det er mulig å velge blant. (ibid, s126)

Her ser vi med andre et dilemma: Vi bejubler mangfoldet – så lenge det lar seg forene med samfunnets rådende verdier og normer. Når forskjellene utfordrer de grunnleggende verdiene, blir de ikke harmløse lenger. Da mobiliserer vi som aldri før – ikke mot kultur og religion, men mot individer som undertrykker – enten det skjer i kulturens navn eller "bare" er uttrykk for individuelt uakseptable praksiser.

Vi ser med andre ord at bejublingen av mangfoldet har noen grenser. Eller sagt på en annen måte: Implisitt i mangfoldsbegrepet ligger det en skjult hierarkisering av akseptable og mindre akseptable verdier og praksiser. Dette er i og for seg ikke noe nytt. Alle samfunn har oppfatninger om pent og stygt, rett og galt, bra og dårlig. Det er heller ikke nytt at det er knyttet en maktdimensjon til denne typen vurderinger. Minoritetsgrupper, enten de representerer den ene eller den andre typen annerledeshet, vil ha større problemer med å få aksept for sine verdier og normer enn de som representerer "mainstream" – i alle fall hvis ideer og praksiser truer de grunnleggende verdiene. Noen vil si at dette følger, nærmeste som en selvfølge, av at man tilhører en "minoritet". Men hvis dette er så selvfølgelig: hvilke konsekvenser får det i så fall for hele mangfoldsideen? Hvor går grensen mellom det vi aksepterer og det vi ikke aksepterer? Og hvem er dette "vi" som skal avgjøre det?

3.5.5 Vi og dem, oss og de andre

I begrepsparet "vi – dem" ligger det en innebygd oppfatning om at noen er innenfor, mens noen er på utsiden. "Vi" aksepterer "dem" – så lenge det ikke rokker ved "våre" grunnleggende verdier og så lenge det er "vi" som har definisjonsmakten. Dette er et av hovedpoengene til Marianne Gullestad i artikkelen "Rasisme uten ansikt" (Gullestad 2002). Her skriver hun blant annet om det hun kaller en *komplementær verdsetting* av "oss" og "dem" – en komplementaritet som er *noe mer enn bare en dikotomi, noe mer enn bare en rangering og noe mer enn bare etnosentrisme* (ibid, s 167). I artikkelen diskuteres verdsettingsproblematikken i forholdet mellom forsker og utforsket – med særlig adresse til antropologien:

Mange antropologer er vant til å bedrive antropologiske studier i et 'felt' som ligger langt borte, der de såkalte informantene er analfabeter. Det blir en helt annen kontekst når 'de andre' bor i samme by og kan komme til å formulere sine erfaringer i de fora der antropologen opptrer. Å arbeide som antropolog i det 'egne' samfunnet forstyrrer derfor den grunnleggende kategoriseringen som følger av den komplementære verdsettingen. (ibid, s 167)

I boka *Det norske sett med nye øyne* (Gullestad 2002) er det nettopp *det norske samfunnet* som er hennes studieobjekt, og relasjonen mellom minoritet og majoritet som hovedfokus. I de seinere årene har dette fokuset i økende grad dominert både forskning og debatt på feltet. Debatten om mangfold og multikulturalisme i Klassekampen våren 2008, kan stå som en illustrasjon. I et intervju med avisa 29. april understreker Elisabeth Sem Christensen, som ledet regjeringens arbeid med Mangfoldsmeldingen, følgende:

Vi må ha flere tanker i hodet på én gang i inkluderings- og mangfoldsdebatten. Klasseperspektivet er utrolig viktig, men også individets rett til å være annerledes er grunnleggende. (...) Det norske samfunnet vil ikke bli like ensartet igjen som det har vært, og våre forestillinger om "det norske" blir utfordret av mangfoldet. De tre kjernespørsmålene blir: Hva er lovlig? Hva skal samfunnet bry seg med? Og hvilke virkemidler skal vi da velge? (Klassekampen 29. april 2008)

Christensen er opptatt av at ikke alle forskjeller mellom "oss" og "dem" må bli forstått som kulturforskjeller. Eller som hun sier: *Kultur og etnisitet får ofte skylden for problemer som er knyttet til klassebakgrunn.* Hun er likevel en klar forsvarer av mangfold og multikulturalisme som politiske strategi. Sosialantropologen Farida Ahmadi deler mange av Christensens synspunkter, men stiller seg imidlertid sterkt kritiske til dette som en politisk strategi:

Multikulturalisme passer best på vestkanten. I lavere sosiale lag fører forklaringsmodeller som tar utgangspunkt i kultur bare til konflikt (...)
Multikulturalismen skaper konflikt, fordi den ser mennesker bare ut i fra kultur, etnisitet og religion. Før ville ikke osloborgere leie ut leiligheter til nordlendinger. Nå er det somalierne som blir stigmatisert. De får to ulike alternativer: Enten å bli som nordmenn, eller å bli slik nordmenn tror de er. (Klassekampen 18. april 2008)

Et nytt trekk ved innvandringsdebatten det siste tiåret er at den ikke lenger er dominert av nordmenn som snakker om "de andre". Debatten er i dag like mye preget av at det er "de andre" som snakker om forholdet mellom "oss" eller om forholdet mellom "oss" og "dem". Et annet tydelig trekk er at debatten preges av et større meningsmangfold. Når den muslimske advokaten Abid Q. Raja forsvarer homofiles rett til å adoptere barn, skaper det uorden i rekkene. Samtidig som han tar et modig standpunkt i en opphetet debatt, bidrar han til "å rote til" bildet av "oss" og "dem". Det samme gjelder når debattanter med minoritetsbakgrunn kritiserer arrangerte ekteskap, religiøst begrunnet bruk av hodeplagg, kvinnelig omskjæring mv.

Språk og kultur henger nøye sammen, og gjennom å studere hvordan språket utvikler seg vil vi også kunne se hvordan kulturen påvirkes av både samfunnsmessige og befolkningsmessige endringer. I områder der det etniske mangfoldet er stort, ser vi hvordan majoritetsspråket påvirkes av ulike minoritetsspråk. På slutten av 1990-tallet oppsøkte et TV-team Holmlia, en bydel i Oslo der innvandrerandelen er i overkant av 30 prosent. Blant ungdom i bydelen hadde det utviklet seg en egen språklig sjargong (et eget "stammespråk") der det norske språket var tilført en rekke ord og vendinger med opprinnelse i språk som urdu, kurdisk, tyrkisk, arabisk og vietnamesisk. Dette er imidlertid ikke et norsk fenomen. Da jeg var på studietur i England på begynnelsen av 1980-tallet,

oppdaget jeg at det i en del bydeler i London ble snakket ulike former for "blandingsspråk". Det samme registrerte jeg i Sverige noen år seinere. Boka "Et øye rødt" av Jonas Hassen Khemiri som kom ut på svensk i 2003, er en god illustrasjon på dette fenomenet (Khemiri 2005). Den er skrevet i et språk som er en blanding av svensk, marokkansk og andre "innvandrerspråk" i det området bokas hovedperson Halim vokser opp i.

På samme måte som det er en sammenheng mellom språk og kultur, er det en klar sammenheng mellom språk og identitet. På 1980-tallet var dette et sentralt tema i innvandringsforskningen, med Tove Skutnabb-Kangas som en av de sentrale bidragsyterne. Med bøker som *Tvåspråklighet* (1981) og *Minoritet, språk och racisme* (1986) synliggjorde hun språkets betydning i både identitetskonstruksjon og integreringsprosessen.

3.5.6 Integrering, inkludering, mangfold

Mangfoldsdebatten bidrar til å flytte fokus. Mens vi tidligere hadde (et ensidig) fokus på innvandreres integreringsprosess, snakker vi i dag (i større grad) om gjensidige prosesser. I offentlig politikk har integreringsbegrepet et mer avgrenset fokus. Ifølge Mangfoldsmeldingen retter den seg mot personer som har innvandret og handler om forutsetningene for at innvandrere skal kunne delta i samfunnet og forsørge seg selv i størst mulig grad. Mangfoldspolitikken retter seg mot alle borgere i samfunnet og er opptatt av forholdet mellom minoritet og majoritet (St.meld. nr. 49 (2003-2004), kap 3.4).

Flyktninger som kommer til Norge blir berørt av både integreringspolitikken og mangfoldspolitikken – i tillegg til flyktningspolitikken. Selv om politikk kan være vanskelig "å få øye på", kan de politiske virkemidlene være desto mer konkrete og synlige. Innføringen av introduksjonsordningen for nyankomne innvandrere (i praksis flyktninger) representerer en ordning som både er konkret og har fått umiddelbare følger for integreringsprosessen. Målene i mangfoldspolitikken er av en annen karakter. Her handler det i første rekke om å uttrykke premisser for den langsiktige og gjensidige tilpasningsprosessen mellom majoritet og minoritet. I Mangfoldsmeldingen er disse omtalt som "Premisser for mangfold gjennom inkludering og deltakelse" og formulert i følgende seks punkter:

- Like rettigheter og plikter for alle, herunder lojalitet til lov- og regelverk
- Fravær av rasisme og diskriminering
- Vilje og evne til å inkludere mennesker som er forskjellig fra en selv
- Respektere ulike måter å være norsk på, og at norsk kan snakkes med aksent

- Verdsette sosial tilpasningsdyktighet og fleksibilitet
- Løse konflikter og sosial spenning innenfor demokratiske rammer og med aksepterte virkemidler

I neste kapittel skal vi bevege oss fra politikk og samfunnsnivået til individnivået. Vi skal se på hvordan flyktningprosessen påvirker den enkelte, men også hvordan det individuelle må sees i sammenheng med ytre forhold – lokalt, nasjonalt og globalt.

4. Eksil, identitet, etnisitet

Flukt og eksil innebærer store omveltninger i menneskers liv. Du må forlate ditt hjemland, familien splittes, og du tvinges til å bryte med både mennesker og institusjoner som du er vant til å ha rundt deg. Å bryte opp er en del av flyktningsliv. Dette gjelder enten flukten skjer som et resultat av krig, et plutselig opprør eller individuell forfølgelse. For mange er flukten et resultat av en langvarig prosess. For andre skjer oppbruddet brått og uten forberedelser. For barn og unge vil flukten ofte oppleves som uforberedt – for hvordan kan du forberede et barn på at det plutselig skal forlate alt og alle som representerer det trygge og kjente, det som representerer kontinuitet? Også for de voksne representerer flukt og eksil et skritt ut i noe ukjent. Og på hvert av eksilets mange stoppesteder oppstår det nye utfordringer – og dilemmaer. Selve flukten har sine spørsmål: Når, hvor, hvordan? Når beslutningen er tatt, oppstår det nye spørsmål og nye utfordringer. Du må forsvare at du har dratt, og du må bevise nødvendigheten av å søke tilflukt i et nytt land. Den friheten du søkte, har sin pris. Som asylsøker må du bevise at ditt liv var i fare. Det er ikke nok at du selv vet – andre må overbevises om at du snakker sant. Hvis du lykkes og du oppnår ditt asyl, har du ankommet neste stoppested: eksilet. Et liv i usikkerhet erstattes av et liv ”på vent”.

I dette kapitlet skal vi se nærmere på hva det innebærer å leve i eksil. Hvordan påvirker det tilværelsen? Hvordan virker det inn på din oppfatning av deg selv, og i hvilken grad samsvarer dette med det bildet andre har av deg? Hva skjer over tid? Blir du for alltid ”flyktningen”, eller greier du å etablere en identitet som yrkesutøver, familiemedlem og samfunnsborger?

4.1 Vitnesbyrd om eksilet

I artikkelen ”A century in Exile: Social Sciences as Witness” lar den dansk-amerikanske antropologen Jonathan Schwartz oss møte det han omtaler som ’eksilets vitner’. Dette er samfunnsvitere som selv har erfaringer med å leve i eksil og som betoner og beskriver eksiltilværelsen på ulike måter. Han starter med Alfred Schutz, som han omtaler som sitt ’sjefsvitne’ når det gjelder å forstå eksiltilværelsen som fenomen. Han flyktet fra Østerrike til USA like før andre verdenskrig og ifølge Schwartz:

(...) found welcome refuge in the New School of Social Research in New York, sometimes called affectionately ”the university in exile”. Schutz thus continued the elaboration of phenomenological research in his new milieu and was able to merge

European phenomenology with American pragmatism. To use one of Schutz own expressions, he "geared into" American discourse (...) European phenomenology (in exile) "geared into" American pragmatism, (Schwartz 1993, s 125)

Schutz' erfaringer fra sitt eksil handler om å ta med seg det beste fra fortiden inn i en ny livsverden. Med formuleringen "gire om til den amerikanske diskursen", uttrykker han en åpenhet i forhold til sitt nye vertsland. Som en kontrast til Schutz presenterer Schwarz oss for sitt andre vitne – Theodor Adorno. Hans opplevelser og erfaringer fra sitt amerikanske eksil oppsummeres på følgende måte:

Whereas Schutz would "gear into" the life world, Adorno would resist any project that synchronized with the status quo (...) Adorno expresses the abrasive, marginal situation of the exile, while Schutz speaks for the potensial integration. (ibid, s 127)

Adorno beskriver separasjonen fra sitt hjemland som ødeleggende og finner lite forsonende i sin eksiltilværelse. I sin analyse av eksilet brukes begreper som "Belonging" og "Feeling at home" som imperativer for å forstå hva eksilet representerer av tap.

"Home", "Homesickness", and "Homelessness" are three primary realities of the century in exile. They constitute, if not a cognitive map, at least an emotive map for exiles, refugees, migrants, guest workers, expatriots – and probably other persons in "none of the above" categories. (ibid, s 130)

Schwartz lar oss møte flere vitner, som plasserer seg i forhold til de to ytterpunktene Schutz og Adorno representerer. Vi møter den ungarske filosofen Agnes Heller, vi møter Ludwig Wittgenstein, og vi møter "barn" av disse som med sine ulike erfaringer bekrefter Schwartz analyse. Der Schutz framstår som den optimistiske, nysgjerrige og endringsorienterte, framstår Adorno som den pessimistiske, skeptiske og hjemløse. Det de imidlertid har felles er en beskrivelse av eksiltilværelsen som noe "enten eller"- som mulighet eller skjebne. Hvis vi beveger oss videre – både tidsmessig og geografisk, vil vi se at denne enten-eller tenkingen utfordres av et syn på eksiltilværelsen som noe sammensatt. Eksilet representerer oppbrudd, tap, lidelse og svik – men eksilet representerer også en mulighet til læring og vekst.

4.2 Eksilets ambivalens

Sett fra utsiden er det forandring og diskontinuitet som preger eksiltilværelsen. Samtidig opplever vi at flyktninger, ofte mer enn andre, er opptatt av *sammenhengen* mellom fortid, nåtid og framtid. Mangel på ytre kontinuitet forsøkes kompensert gjennom å forsøke å

skape en indre sammenheng. Svante Lundberg beskriver eksilet som en bevegelse i tid og rom:

Exilen ses som en dubbelexponering: den är å ena sidan ett landskap som flyktingen bär med sig, ett av det egna samhället och de egna tidigare erfarenheterna betingat mönster som breds ut över den nya tillvaron; å andra sidan är den ett främmande landskap som, med sina hinder och öppningar, inväntar nykomlingen. (Lundberg 1989, s 19)

Eksilet representerer det midlertidige, mens integrering i første rekke er et begrep som henspeiler på det varige, det permanente (Piore 1979, Lundberg 1989). Flyktinger befinner seg i dette *spenningsfeltet mellom det midlertidige og det permanente*. Alle tidsperspektiver er uklare. Fortiden er preget av turbulens og oppbrudd, nåtiden er preget av usikkerhet, men samtidig et ønske om ro og stabilitet. Flyktingenes framtid er preget av ny usikkerhet, og sannsynligvis også nye brudd og oppbrudd.

Eksilet inneholder utfordringer som det i sin ytterste konsekvens er umulig å finne gode løsninger på. John Chr. Knudsen bruker begrepet *exilets ambivalens* (Knudsen 2005). Gustavo Ramirez (1990) kaller det de *antagonistiske følelsene*. Han beskriver flyktingers liv på denne måten:

Man kan också definera flyktingens liv som motsägelsesfullt och kaotisk, som en ständig kamp mellan det kända og förflutna, den många gånger obegripliga och ohanterliga vardagen och den osäkra morgondagen. En kamp mellan det som den uruguayanske författaren Mario Benedetti kallat exilens sju plågor: pessimismen, defeatismen, mislyckandet, likgiltigheten, tvivlet, modlösheten og missanpassningen. (Ramirez 1990, s 5)

Ramirez er opptatt av hvordan disse antagonistiske følelsene både får konsekvenser for tilpasning i eksil, for sannsynligheten for tilbakevending og for hvordan det blir for dem som reiser tilbake. Han refererer blant annet en undersøkelse gjennomført av Centrum för Utbildningsforskning och Utveckling (CIDE) der 800 chilenerne i eksil i seks ulike land ble spurt om sin innstilling til retur/tilbakevending. Undersøkelsen innbefattet også 170 chilenerne som allerede hadde vendt tilbake. Undersøkelsen viser at 28 prosent ville vende tilbake så snart det var politisk mulig, 57 prosent ville vente, mens 15 ville bli igjen i eksillandet.

I en studie av flyktingers integrasjonsprosess i fire norske kommuner, stilles flyktinger fra åtte forskjellige land det samme spørsmålet. Her svarer 14 prosent at de ønsker å reise tilbake når det blir mulig, 36 prosent svarer at de vil bli igjen i Norge, mens hele 50 prosent

svarer at de ikke vet (Berg og Svarva 1994). Bak dette siste ligger det ikke, som ved mange andre vet ikke-svar, manglende refleksjon. Poenget er at flyktninger vet at dette er en vanskelig beslutning og at både argumenter og følelser rundt det er motstridende.

4.3 Eksil og brobygging

Flyktningers liv er kjennetegnet av mange *brudd*: Flukt, eksil – og kanskje tilbakevending. Samtidig er tilværelsen kjennetegnet av en streben etter å etablere en form for *kontinuitet*. Mange vil oppfatte dette som en nærmest umulig oppgave, men er det nødvendigvis slik at tilværelsen mangler sammenheng selv om du har opplevd brudd og reetableringer? Nei, mener Aleksandra Ålund. I boka ”Lilla Juga” studerer hun jugoslaviske kvinners identitetsarbeid i sitt svenske eksil. Her skriver hun blant annet:

Det är kring föreställningen om social framgång, möjlig och önskvärd, liksom kring de främväxande mellanskiktens värdesystem som förändringen äger rum. I en tid av kulturbrytning och social omvandling verkar kvinnornas informella ledarskap både som förmedlande, mellan tradition och modernitet, och sammanhållande av den egna sociala gruppen. (...) Deras identitetsarbete har innslag av såväl civilisationskritik som av etnisk och könsbunden medvetandeproduktion. (Ålund 1991, s 154)

Ålund understreker at dette spenningsfeltet mellom frigjøring og tilpasning også skaper noen moralske kriser. På den ene siden – det tradisjonelle og kollektivistiske jugoslaviske bondesamfunnet, på den andre siden det urbane og individualistiske Sverige. Samtidig presenterer hun oss for kvinner som både greier å opprettholde en ”orden” i forhold til sitt eget innvandrerkollektiv, samtidig som de deltar i en forandringsprosess både av seg selv og andre. Denne bearbeidingen innebærer også en kollektiv bearbeiding av egne tradisjoner, som igjen ligger til grunn for utvikling av integrasjonsstrategier.

Et viktig poeng i Ålunds analyser er at ytre forandringer påvirker deg, men de bestemmer ikke over deg. Det er med andre ord mulig å bygge bro mellom fortid, nåtid og framtid, selv om betingelsene for slik brobygging kan synes vanskelig. I boka ”Balansekunstnere” diskuterer Annick Prieur (2004) en del av de samme spørsmålene med utgangspunkt i en studie av unge innvandrere i Norge. Hun er opptatt av kompleksiteten i unge innvandreres situasjon. Utvandring innebærer et brudd med det gamle, men for å forstå de unges situasjon i innvandringslandet, må en også forstå familiens historie og deres forventninger til sine barn. Forventningene kan være knyttet til alt fra utdanning og yrkesvalg til spørsmål om livsførsel og etiske spørsmål. Prieur er opptatt av hvordan man skal fortolke

de unges situasjon – i et krysspess mellom det nye og det gamle, mellom det etnisk norske og det som representerer deres opprinnelige nasjonalitetskultur. Samtidig advarer hun mot et ensidig fokus på dette som en motsetning mellom ”det tradisjonelle” og ”det moderne”:

Dimensjonen tradisjonell-moderne begrepsfester kulturelle forhold på en mer dynamisk måte enn etniske etiketter gjør, men innebærer samtidig en temmelig arrogant antakelse om at alle samfunn følger samme utviklingslinje, og at noen bare har kommet kortere enn andre. Stemplet ”gammeldags” er heller ikke en etikett folk liker å få satt på seg. Betegnelsen ”tradisjonell” innebærer en forestilling om kulturell overføring mellom generasjoner. Men det er ikke så lett å si at forrige generasjon var tradisjonell og neste er moderne. (Prieur 2004, s 41)

Motsetninger mellom det tradisjonelle og det moderne kan trekkes både innad blant ulike nasjonalgrupper og mellom dem, og det er heller ikke nødvendigvis samsvar mellom nytt og moderne, gammelt og tradisjonelt. Unge innvandreres møter med det norske samfunnet, handler om noe mer komplekst – der både kjønn, generasjon, etnisitet og klasse spiller inn. Og som hun sier: *Problemet med å stille dette opp som motsetninger mellom nasjonalkulturer, er at det gir et alt for generalisert, absolutt og statisk bilde av disse nasjonalkulturene* (ibid, s 40). For egen del vil jeg tilføye at det ikke bare gir et ensidig bilde av kulturen i opprinnelseslandene, men også et ensidig (og forenklet) bilde av det norske samfunnet og innvandrernes møter med dette samfunnet. Disse møtene inneholder nok en del felles elementer, men de oppleves også nokså forskjellig. Her spiller også tidsfaktoren en rolle. Aleksandra Ålund snakker om dette som en *brobyggingsprosess*, og hun bruker begrepet ”transcultural bricolage” når hun beskriver denne brobyggingsprosessen. Også Prieur bruker *bricolage* begrepet:

Det som foregår, er en ’bricolage’ (”sammensnekring”) hvor noen idealer hentes ett sted fra fordi de passer til en bestemt ideologi, noen stilemeneter hentes et annet sted fra fordi de passer til et bilde man ønsker å gi av seg selv. (ibid, s 101)

I forlengelsen av dette stiller hun spørsmål ved at unge innvandreres kulturarv ofte forstås som en dyptgående pregning som de vanskelig kan slippe fri fra. Torunn Fladstad (1993) er inne på det samme i en studie av unge vietnamesiske flyktninger:

’Bricolagen’ som skapes vil være en vedvarende prosess hvor inkonsistens og motsetninger aldri helt kan overskrides. (...) ’Bricolagen’ fremtrer som en kontinuerlig dialog mellom ’bricoleuren’ og omgivelsene. (Fladstad 1993, s 45)

Dialogen Fladstad snakker om er egentlig hele den fortolkningsprosessen som ligger til grunn for våre virkelighetsoppfatninger og -beskrivelser. Hvilke elementer i tilværelsen vi

til enhver tid vektlegger, er avhengig av en rekke forhold. Ut fra et slikt resonnement er ikke virkeligheten noe som er objektivt gitt, men en konstruksjon. Hvordan vi til enhver tid konstruerer virkeligheten, avhenger av samspillet mellom oss og omgivelsene. Når omgivelsene forandres (som f.eks. ved migrasjon), rekonstrueres virkeligheten. Det betyr ikke nødvendigvis at du forandrer mening om grunnleggende spørsmål, men at hverdagen preges av andre spørsmål enn tidligere.

4.4 Eksil og identitet

Eksiltilværelsen representerer endring på mange plan. Ytre sett representerer den endring av oppholdssted og andre livsbetingelser. På det indre plan representerer eksilet en form for reorientering når det gjelder egen posisjon, roller og opplevelse av hvem man er. Det utfordrer egen identitet – både den individuelle og den kollektive. I forlengelsen av dette blir det relevant å spørre hvordan flukt og eksil påvirker flyktnings identitet. Er eksiltilværelsen en trussel mot egen identitet, eller er det slik at eksilet kan oppfattes som en del av en kontinuitet?

4.4.1 Identitetsbegrepet

Identitetsbegrepet er sentralt i studier av migrasjonsprosesser generelt og flyktningprosessen spesielt. Litteraturen på feltet spenner fra psykologisk orienterte identitetsstudier til kunnskaps sosiologiske analyser der identitet forstås som noe dialogisk og prosessuelt (Berger og Luckmann 1988). Identitet som begrep er imidlertid også omdiskutert. Kritikken kommer fra flere hold. Begrepet kritiseres for å være upresist, det kritiseres for å være statisk, og det kritiseres for å implisere en form for essensialisme (Brubaker and Coopers 2000, Peters 2003, Prieur 2004). Når begrepet likevel har beholdt en sentral posisjon, må dette kunne tolkes som at begrepet (tross alt) fanger en dimensjon som det er vanskelig å uttrykke på andre måter. Selv blant de sterkeste kritikerne brukes begrepet. Her ser vi en klar parallell til kulturbegrepet, som på en og samme tid er utskjelt og i flittig bruk. Om kulturbegrepet blir det ofte hevdet at vi mangler et bedre begrep. Det kan kanskje også sies om identitetsbegrepet. Den danske filosofen Hans Fink beskriver *identitet* som et forvirrende begrep.

På den ene side synes det klart, at identitet er noget, et menneske har én og kun én af, men på den anden side taler vi også om, at mennesker har mange forskjellige identiteter. På den ene side må identitet nødvendigvis være noget oprinderligt og umistelig, på den anden side taler vi også om noget, man ikke uden videre har, men

først må søge, finde eller langsomt opbygge, noget som forandrer sig i livets løb, og som man risikerer at tabe enten med ét slag eller i en gradvis nedbrytningsproces.
(Fink 1991, s 204-205)

Fink sier videre at identitet både kan oppfattes som noe dyptliggende, noe som nærmest bestemmer vår atferd ”bak ryggen på oss selv”, og samtidig som noe overflatisk, som roller vi selv går ut og inn av. Identitet beskrives både som noe objektivt og noe subjektivt, og det kan oppfattes både som noe verdifullt og som noe som ”setter en i bås”.

Strengt taget skulle man mene, at identitet ikke kunne være alt dette på én gang; men vi taler faktisk alle om identitet, som om det var tilfældet. (ibid, s 205)

Et sted beskriver Fink identitet som ”en begrepsmessig joker”, noe som indikerer at det nærmest kan brukes til å uttrykke det meste. Noe av forklaringen på denne begrepsmessige forvirringen knyttet til identitetsbegrepet handler om at begrepet har en lang historie og at forståelsen har utviklet seg fra 1700-tallets bruk av ordet som nærmest et synonym for individualitet og personlighet, til dagens vektlegging av identitet som noe foranderlig og sammensatt. Men heller ikke i dag eksisterer det en entydig forståelse av identitetsbegrepet. I artikkelen ”Beyond ’identity’” foretar Rogers Brubaker og Frederick Coopers (2000) en gjennomgang av de mange (og til dels motstridende) betydningene av begrepet. Annik Prieur gjengir fem ulike hovedbetydninger av begrepet innenfor dagens forskning (Prieur 2004, s 134):

1. ”Identitet” benyttes som en motsetning til ”interesse”, i en bestrebelse på å tydeliggjøre ikke-instrumentelle former for sosial og politisk handling
2. ”Identitet” forstås som et kollektivt fenomen og betegner en grunnleggende likhet blant medlemmer av en gruppe eller kategori – objektivt forstått eller subjektivt opplevd
3. Forstått som en kjerne i selvet brukes identitetsbegrepet til å betegne noe som skal være dypt og grunnleggende
4. Forstått som et produkt av sosial eller politisk handling brukes identitetsbegrepet til å rette oppmerksomheten mot den prosessuelle utvikling av den formen for solidaritet eller fellesskapsfølelse som gjør kollektiv handling mulig.
5. Forstått som et flyktig produkt av multiple og konkurrerende diskurser anvendes identitetsbegrepet til å vise det ustabile, skiftende og fragmenterte preg menneskers opplevelser av seg selv har i dag

Brubaker og Coopers foreslår å erstatte identitetsbegrepet med andre begreper for å tydeliggjøre hva man sikter til. De foreslår begreper som identifisering, kategorisering, selvforståelse eller sosial plassering for å betegne den subjektive opplevelsen, mens de går

inn for å bruke fellesskap, tilknytning, tilhørighet eller gruppefølelse for å beskrive opplevelsen av seg selv i forhold til andre mennesker (ibid, s 135).

Ambisjonen om større treffsikkerhet når det gjelder begrepsbruken, er det lett å gi sin tilslutning til. Det er heller ikke vanskelig å si seg enig i at begreper som fellesskap og gruppefølelse i mange sammenhenger kan erstatte begrepet ”kollektiv identitet”. Jeg er derimot ikke like sikker på om begreper som identifisering og selvforståelse fullt ut dekker det som ligger i begrepet identitet. Slik identitetsbegrepet brukes i dag, rommer det etter min oppfatning noe dypere – uten dermed å havne over i essensialismen.

4.4.2 Identitet som konstruksjon

På samme måte som f eks kultur og etnisitet forstås forskjellig, er det også ulike faglige forståelser av identitetsbegrepet. Unigheten handler om flere forhold, men en sentral dimensjon er forholdet statisk-dynamisk. Skal identitet forstås som noe (nærmest) uforanderlig – som en essens, eller er identitet noe som påvirkes og endres over tid? Et annet spørsmål er om identitet er noe man har én av, eller er det mulig å ha flere delidentiteter? Svarene på disse spørsmålene har betydning for hvordan vi forstår endringsprosesser – enten de er frivillige eller tvungne. Haci Akman (1993) understreker at identitet ikke kan forstås i lys av seg selv, men må ha en referanseramme. Den formes av sosiale prosesser og vedlikeholdes og modifiseres av sosiale relasjoner.

Skal man tolke et menneskes identitet, vil dette vanskelig la seg gjøre hvis man ikke samtidig griper tak i den virkelighet individet befinner seg i. Identiteten blir uforståelig hvis den ikke relateres til en verden i et vekselspill med den samme verden. (...) Sosialisering er en livslang prosess, men forutsetter hele tiden en sosial interaksjonsarena, selv om denne i fysisk forstand endrer seg i løpet av livet. I eksil opplever flyktningene at det er en stor diskrepans mellom ”hjemmevirkeligheten” og ”bortevirkeligheten” som de skal forholde seg til i eksil. (Akman 1993, s 65, 67)

Identitet kan med andre ord ikke forstås uavhengig av den sosiale strukturen i samfunnet. Når strukturen endres (f eks som et resultat av migrasjon), påvirker dette oppfatningen av hvem du er. Eller sagt på en annen måte: identitet kan ses som en sosial konstruksjon. En etnisk identitet er ikke noe fast og uforanderlig. Prieur (2004) understreker samtidig at valgfriheten eller spillerommet når det gjelder identitetsutforming har klare begrensninger.

Individene begrenses av at tegn har sosialt etablerte betydninger, og mange av disse betydningene kan de ikke manipulere fritt med. Frihetsgraden når det gjelder

klesstil, er stor, men den er uhyre liten når det gjelder kroppslige eller språklige tegn. Navn, religion og innsosialiserte væremåter plasserer seg mellom disse to ytterpunktene. (ibid, s 132)

Identitet er noe som konstrueres i interaksjon med andre. Det er med andre ord ikke uten betydning hvordan andre oppfatter deg. Eller som Camilla Elg uttrykker det: Mennesker speiles i hverandres blikk, gjenkjennes eller miskjennes, ses som like eller forskjellige, tilrekkes eller frastøtes av hverandre (Elg etter Prieur 2004, s 133).

Muligheten til å skape sin egen identitet begrenses, som Prieur er inne på, av det rent kroppslige. Du kan ikke fjerne mørk hudfarge eller en språklig aksent. Det er heller ikke så lett å legge av seg væremåter som har preget deg gjennom et langt livsløp. Andre markører kan det tilsynelatende være lett å endre på, men det kan likevel oppleves som en stor omkostning. Endring av klesstil, kan være en slik markør. Debatten om bruk av hodeplagg, stiller dette skarpt fordi det er en religiøs dimensjon forbundet med det. Men også en rekke (tilsynelatende) mindre dyptgripende hverdagssituasjoner knyttet til klær og klesstil kan oppleves som alvorlige trusler mot egen identitet. Et eksempel på dette er den tyrkiske kvinnen som fikk praksisplass som ”stuepike” på et hotell og ble bedt om å bruke langbukse og t-skjorte som arbeidsantrekk³³. Kvinnen, som kom fra den tyrkiske landsbygda, hadde aldri brukt bukser før og opplevde det vanskelig å stille på jobb uten kjole eller tunika. Selv om ikke hennes religion forbød henne å gå kledd på denne måten, opplevde hun det ubehagelig. For henne var ikke dette et spørsmål om pent eller stygt, men et spørsmål om hva som sømmer seg for en voksen kvinne. I dette tilfellet endte det, etter en del forhandlinger, godt. Den tyrkiske kvinnene fikk lov til å bruke en kjole utenpå langbuksa, forutsatt at kjolen hadde samme farge som ”uniformens” t-skjorte. Det ble også gitt tillatelse til at de andre stuepikene kunne gjøre det samme. Det viste seg nemlig at flere av de norske kvinnene hadde reagert på arbeidsantrekket, som ifølge dem var alt for tettsittende og ungdommelig.

Eksemplet viser hvordan en arbeidsuniform bryter med egen identitet som voksen, sømmelig kvinne. Hvorvidt dette også har en etnisk dimensjon, kan diskuteres. Det faktum at også voksne norske kvinner ønsket et annet arbeidsantrekk, tyder på at dette kanskje handler mer om alder og holdninger enn om etnisk tilhørighet. Samtidig er det neppe noen tvil om at dette også kan tolkes som et møte mellom moderne, vestlig kultur og en tradisjonell ikke-vestlig kultur. Det kan også tolkes som noe påtvunget, knyttet til en mer eller mindre ufrivillig flytting fra en type samfunn til et annet. Begrepsparet tvang-frivillighet må her forstås som noe relativt. Poenget er å vise hvordan ytre forhold, som i

³³ Eksemplet er gjengitt i rapporten ”Kvalifisering for norsk arbeidsliv” (Berg og Møller 2001).

dette tilfellet er skapt av eksiltilværelsen, kan utfordre egen identitetsoppfatning. Marita Eastmond sier det på denne måten i boka *The Dilemmas of Exile*:

Exile represents a social disruption at structural levels which leaves no domain of social experience untouched, with profound and existential consequences (...) The condition affects the lives of refugees in all their vital dimensions – social, cultural, emotional and even physical – as it ruptures the basis of the social world of those affected and attacks their ontological security. (Eastmond 1989, s 7)

En rekke feministiske forskere har uttrykt ambivalens i forhold til bruk av identitetsbegrepet. På den ene siden bidrar det til å klargjøre posisjoner, men det kan også føre til at det utvikles oppfatninger av stereotype og 'rene' kulturer. Ifølge Ålund er ofte identitetsbegrepet basert på en reduksjonistisk oppfatning av kulturell homogenitet (Ålund 2002, s 28). Med henvisning til Iris Young (1990) gir hun følgende alternativ:

What is needed, Young tells us, is the recognition of cultural difference within the framework of equal conditions. (Ålund 2002, s 28)

Den svarte feministen bell Hooks inntar en lignende posisjon når hun understreker at identiteter er komplekse og at en dekonstruksjon av begrepet må ta hensyn til heterogeniteten innad i gruppa. Eksempler på slik heterogenitet kan være kjønn, klasse, etnisitet mv. Da dette ble uttrykt tidlig på 1990-tallet, var begrepet *interseksjonalitet* knapt oppfunnet som faglig term. Selv om man også den gangen var opptatt av skjæringspunktene mellom ulike kategoriseringer ble selve begrepet interseksjonalitet utviklet seinere (de los Reyes og Martinsson (red) 2005). Det er imidlertid liten tvil om at bell Hook er inne på det samme i sin understreking av heterogenitet og kompleksitet.

4.4.3 Etnisitet og identitet

For 40 år siden (1969) kom boka *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* (Barth (red) 1969). Boka er blitt en klassiker innen etnisitetsforskningen. Da boka kom ut i ny utgave i 1998, kommenterte Fredrik Barth bokas betydning på denne måten:

To achieve our breakthrough, our empirical strategy was to give particular ethnographic attention to the anomalous persons who change their ethnic identity: a discovery procedure aiming to lay bare the processes involved in the reproduction of ethnic groups. (Barth 1998, s 6)

Et sentralt stikkord her er *forandring*, og et av Barths metodologiske grep var å studere personer og grupper som endrer sin etniske identitet, for på denne måten å kaste lys over det som reproducerer etnisk identitet. Eller som Barth selv har uttrykt det:

Hensikten med denne oppdagelsesprosedyren var å komme på sporet av de prosessene som er virksomme i reproduksjonen av etniske grupper, nettopp ved å analysere omstendighetene i tilfeller hvor de ikke fungerer slik de pleier. (Barth 1994, s 174)

Hva var så budskapet i Barths artikkel? Kort oppsummert inneholder den følgende hovedpoenger:

- Etnisk identitet er et trekk ved sosial organisasjon, snarere enn et aspekt ved kultur. Etnisitet dreier seg om organisering av grupper på grunnlag av kulturforskjeller.
- Søkelyset må rettes mot den sosiale gruppas grenseprosesser og rekrutteringsprosesser, og ikke mot summen av alt det kulturelle stoffet som den etniske grensen omslutter
- Siden etnisitet har med identitet å gjøre, må medlemskap i en etnisk gruppe bero på både tilskrivelse og selvtilskrivelse: det må være en identitet som andre erkjenner og forholder seg til, og som medlemmene selv opplever som forpliktende.
- De kulturelle trekkene som får betydning for etnisitet, er de som skiller ulike grupper fra hverandre, særlig når folk selv bruker trekkene som tegn på forskjeller. De er viktig fordi de er grensemarkører og identitetsmerker, ikke fordi de er mest karakteristiske eller mest opprinnelige for den kulturen det dreier seg om.
- Entreprenørrollen er viktig for mobiliseringen av etniske grupper i kollektive handlinger.

Et sentralt poeng hos Barth er tydeliggjøringen av forholdet mellom kultur og etnisitet og at etnisk identitet handler om sosial tilhørighet. Understrekingen av det kollektivt forpliktende, er kanskje noe av det som har tydeligst relevans i forhold til mennesker som frivillig eller ufrivillig befinner seg utenfor det kollektivet de er vant til å være en del av. Migrasjon utfordrer den etniske bevisstheten gjennom å tydeliggjøre grensene mellom minoritet og majoritet. Resultatet kan bli alt fra en fornektning eller undertrykking av egen etnisk bakgrunn, til en utfordring av grensene. Etterkommere av innvandrere blir ofte brukt som eksempler på det siste. Mange blir "kulturpendlere" (Long 1992), men vi finner også eksempler på det som ofte omtales som en "etnisk oppvåkning", der den etniske identiteten styrkes og hvor klær og væremåter blir brukt som markører på tilhørighet til egen etnisk gruppe. Gjennom historien kjenner vi mange slike eksempler på at geografisk avstand kan skjærpe den etniske bevisstheten. Nordmenn som utvandret til Amerika på slutten av 1800-tallet kan stå som eksempel på dette. Den dag i dag finner vi spor av både lusekofte, brunost og norske dialekter i deler av USA. Utvandringen ble en manifestasjon av

”norskhet” – en norskhet som virker fremmed for oss i Norge i dag fordi den aldri fikk gjennomgå den utviklingen som kjennetegner levende og dynamiske kulturer.

Gregory Bateson (2000) har uttrykt at det eneste i verden det er mulig å ha kunnskap om, er forskjeller – eller som han presiserer: *differences that make a difference*. På tilsvarende måte var Barth opptatt av å forstå etnisitet gjennom å studere situasjoner der den etniske identiteten forandres eller utfordres. Barth viser mange ulike eksempler på hva som kan utløse en slik forandring, og han viser eksempler på forskjellsmarkører. Slike forskjellsmarkører kan være alt fra språk, utseende og religion, til synspunkter på barneoppdragelse og rettferdighet. I etterordet til boka *Mellom to kulturer* (Alghasi, Fangen og Frønes (red) 2006), kommenterer Thomas Hylland Eriksen det han kaller *alle de andre forskjellene*:

Ingen ting er fastlåst, heller ikke etnisk identitet. Én bemerker at klassereisen for ham var minst like dramatisk som reisen til Norge, og en annen registrerer at norske arbeidsfolk har et klassehabitus som minner om det man finner i hans opprinnelige land. For å unngå at historiene om fremmedhet bidrar til å fastlåse grensen mellom norskinger og utlendinger ytterligere, men snarere løser den opp til en utydelig grenseflate slik at den kanskje en gang i fremtiden kan forsvinne helt, er det nødvendig å trekke inn alle de andre forskjellene også. Jeg synes for eksempel det er kult at det i norsk offentlighet har dannet seg en egen gruppe av rogalendinger med muslimsk bakgrunn. De er kanskje ikke enige om så mye, men de fremstår som minst like rogalandske som muslimske. (ibid, s 229)

Eriksen er blitt kritisert for begrepsbruken ”norsking” og ”etnisk norsk”, men til sitt forsvar sier Eriksen at så lenge forskjeller produseres langs etniske linjer, er det behov for et begrep som beskriver mennesker som har det felles at de har norske stamfedre og –mødre.

Når samfunnet blir fargeblindt, når kulturbakgrunn og utseende blir irrelevant for ens muligheter og anerkjennelse, kan slike begreper kastes på dynga, men ikke før. Det er ingen grunn til å late som den dominerende kulturen ikke klassifiserer folk på et slikt grunnlag. (ibid, s 230)

Kultur og etnisitet må forstås som dynamiske begreper, eller som Eriksen har uttrykt det i en annen sammenheng: Det handler om hvilke forskjeller som gjøres relevant i samhandlingen. I samfunn der kulturbakgrunn og etnisk tilhørighet er med på å bestemme din posisjon i samfunnet, representerer dette relevante forskjeller. Men dette er et empirisk spørsmål. Som en avsluttende kommentar til sin egen artikkel fra 1969 påpeker Fredrik Barth at både etnisitet i seg selv, og de debattene som dreier seg om etnisitet, har en tendens til stadig å forandre både form og innhold. Han sier videre:

I dag er vi bedre i stand til å modellere kultur som et felt i stadig endring, uten grenser og i kontinuerlig variasjon. Da kan vi lettere sette fokus på sosiale dikotomiseringsprosesser, og analysere hvordan enkelte typer aktivitet påvirker kulturell distribusjon gradvis, og dermed smir om på menneskelige identiteter og menneskeskjebner. Vi kan erkjenne at de dikotomiserte kulturelle forskjellene som produseres på denne måten, i betydelig grad blir overkommunisert i deltakernes egne etniske diskurser, og dermed kan vi henviser de mer standhaftige mytene om dypstrukturelle kløfter mellom "kulturer" til den kategorien av tankemodeller de hører hjemme i – nemlig formative myter, som opprettholder den sosiale organisasjonen av forskjeller, men som ikke beskriver hvordan kulturelt stoff faktisk er fordelt. (Barth 1994, s 192)

Vi kjenner igjen dikotomiseringene gjennom begrepspar som 'vi og dem', 'minoritet versus majoritet', 'vestlig/ikke-vestlig' osv. De inngår som en så naturlig del av språket at vi knapt reflekterer over hva de representerer av statisk tenking. Gjennom språket bidrar vi til å opprettholde myter og til å sementere kategoriene. Eller som Marianne Gullestad sier det:

Selvfølgeliggjøringen av kategoriene innebærer at deres politiske karakter usynliggjøres. Politikk handler om å skape et handlende 'vi', og dette innebærer forskjellige former for symbolsk praksis knyttet til navngiving og identitetsbygging. Spørsmålet om hvem som er 'oss' og hvem som er 'dem', berører derfor helt sentrale politiske spørsmål. Majoritetens makt ligger i muligheten til å definere og navngi sosiale grupper, inkludert hva som er 'samfunnet' og hva slags enheter det består av. (Gullestad 2002, s 43)

Kategoriene blir våre tolkningsrammer og dermed et viktig utgangspunkt for både holdninger og handling. En viktig grunn til å kategorisere og gruppere, er å tydeliggjøre forskjeller. I noen sammenhenger (f eks i statistikk), er kategorier helt nødvendige for å få fram budskapet. I andre sammenhenger kan kategoriene bidra til å opprettholde bilder av "oss" som vesensforskjellig fra "de andre". Det bidrar til å skape murer, ikke til å bygge porter.

4.4.4 Kollektiv identitet

Barth snakker om etnisitet som noe kollektivt forpliktende. Mange bruker i dag begrepet 'kollektiv identitet' for å uttrykke noe av det samme. Begrepet brukes både i forskning

omkring nasjonal identitet og i debatt og forskning omkring migrasjonsprosesser og multikulturalisme mer allment. Som begrep er imidlertid 'kollektiv identitet' omdiskutert:

Within the new discourse of multiculturalism, however, 'collective identity' has been used with marked ambivalence. So has the terms 'assimilation' and 'integration'. But while group identities might be seen as part of the pattern of multiculturalism, these latter terms have fallen in stronger disrepute because of their stronger connotations of cultural homogeneity and reduction of 'difference'. (Peters 2003, s 13)

Ifølge Bernhard Peters kan begrepets miskreditt ha sammenheng med det han omtaler som en 'begrepsmessig forvirring'. Selv forsvarer han bruken av 'kollektiv identitet', men mener begrepet trenger en mer presis avgrensning og formulering. Hans forståelse av begrepet er at det handler om summen av representasjoner, symboler og mening knyttet til en kollektiv kultur. Han tar avstand fra alle ideer om homogene kulturer med felles kjerneverdier og en verktøykasse for å produsere de riktige holdningene og handlingene. Han sier det slik:

There is no national culture and identity that is a coherent system of beliefs and meanings. Contemporary culture and collective identity is eclectic, syncretist, internally fragmented, a jumble of heterogeneous elements, not an organic whole at all. (ibid, s 20)

Understrekingen av det dynamiske, går igjen hos både Peters og Barth. Det kollektive er ikke knyttet til homogenitet, men til et repertoar av kulturelle elementer og symboler. Peters understreker at kollektive identiteter både kommer til uttrykk gjennom det han omtaler som '*discursive meanings*' (ideer og overbevisning uttrykt via skrift og tale) og som '*presentative meanings*' (uttrykt gjennom bl a musikk, poesi, kunst og ritualer). Det vil føre for langt å gå inn i Peters nokså omfattende resonnement. Det sentrale i denne sammenhengen er å peke på fellestrekkene i oppfatning omkring de kollektive verdiene, uten at dette skal oppfattes som statisk, homogent eller essensielt. Et spørsmål i forlengelsen av dette er imidlertid hvor heterogen man kan tillate seg å være innenfor et slikt kollektiv. Hvem har makt til å bestemme om du befinner deg innenfor eller utenfor? Hvor går grensene for den kollektive identiteten? Og på tilsvarende måte rundt det dynamiske: Hvor mye forandring tåles uten at dette går på bekostning av det man har felles? Så lenge et kollektiv beveger seg i noenlunde takt, er dette neppe noe problem. Men hva hvis den kollektive identiteten for noen er representert ved det gamle, mens den for andre har tatt imot impulser utenfra og representerer en ny tid?

Thomas Hylland Eriksen diskuterer dette i flere sammenhenger, blant annet med utgangspunkt i begrepsparet ”røtter og føtter” (Eriksen 2004). Mens man tidligere har tenkt kultur og identitet i betydningen ”røtter”, representerer begrepet ”føtter” (både i konkret og overført betydning) en tid der folk i større grad beveger seg og hvor impulser fra en hel verden påvirker hvem man er og føler fellesskap med. Etnisk identitet vil i en slik sammenheng bare være en av flere kollektive identiteter. Og som det også understrekes av mange med innvandrerbakgrunn: det er også fullt mulig å føle tilhørighet til flere etniske grupper. Begrepet ”bindestreksnordmann” illustrerer dette. Det er mange måter å være norsk på ³⁴.

Migrasjon og økende globalisering gjør verden mindre – i betydningen at avstandene blir kortere og påvirkningen utenfra øker. I store deler av verden ser folk de samme filmene, leser de samme bøkene og følger de samme klesmotene. Da vi på 1960-tallet for første gang fikk smake ”kinamat” og pizza i Norge, var dette bare starten på en matrevolusjon. I dag spiser mange ungdommer mer sushi og kebab enn kjøttkaker og fårikål. Samtidig bidrar migrasjon også til å tydeliggjøre forskjeller, både etniske og klassemessige. Vi får også mer av verdens urettferdighet tettere innpå oss, dels gjennom media, dels gjennom økt innvandring fra deler av verden preget av fattigdom, krig og undertrykking.

4.5 Eksil som psykologisk prosess

Eksiltilværelsen innebærer endring av det sosiale og kulturelle landskapet du befinner deg i. Disse endringene kan oppleves som en trussel mot din etniske identitet, og det kan få følger for den personlige identiteten. Eller sagt på en annen måte: de interne identitetskriteriene (egne normer og verdier) stemmer ikke overens med de eksterne. Det skjer et brudd i identitetsopplevelsen. I ekstreme tilfeller kan dette føre til ’etnisk anomi’ – en tilstand der du verken greier å identifisere deg med egen etniske gruppe eller med omgivelsene i det nye samfunnet.

Mange forskere har vært opptatt av den psykologiske prosessen mennesker i eksil gjennomlever – ofte beskrevet ved hjelp av faseteori. Leo Eitingers faseteori (1981) er en av de mest kjente og anvendes fremdeles innenfor migrasjonsforskningen (se f.eks. Grodås og Johansen 1989, Rajendram 1994). Eitinger deler migrasjonsprosessen inn i fem faser:

1. *Det forberedende stadium* – en fase preget av usikkerhet og spenning
2. *Migrasjonsakten* – selve migrasjonen

³⁴ Jfr mediedebatten i 2006, da Språkrådets Sylfest Lomheim gikk sterkt ut mot ideen om at det fins mange måter å være norsk på. Utspillet vakte stor debatt. Blant annet var det mange innvandrerungdommer med oppvekst i Norge som understreket at det er fullt mulig å være både norsk og f.eks. pakistansk – og at *det* også er en måte å være norsk på.

3. *Overkompenseringsfasen* – en fase preget av tilfredsstillelse av umiddelbare behov
4. *Dekompenseringsperioden* – en periode preget av konfrontasjon og konflikt
5. *Transgenerasjonsfenomenet* – en fase preget av reorientering

Eitingers hovedpoeng er at migrasjonsprosessen inneholder noen vendepunkt som de aller fleste beveger seg igjennom. Rekkefølgen er lik, men hvor lang tid prosessen tar vil variere. De fleste vil gjennomgå alle fem stadier, men for enkelte vil prosessen stoppe før de har nådd det femte stadiet – fasen med reorientering. Noen vil også bevege seg fram og tilbake, f eks mellom fasen preget av tilfredsstillelse og fasen preget av konfrontasjon og konflikt. Ytre forhold som arbeidsledighet, boligproblemer, diskriminering, sosial isolasjon kan oppstå på forskjellige stadier og 'forstyrre' den tilsynelatende lineære prosessen (Berg 1992).

Faseteoriene har vært utsatt for kritikk fra mange hold. Et ankepunkt har vært at teoriene i for stor grad tar utgangspunkt i generell kriseteori og i for liten grad tar hensyn til det mestringspotensialet som ligger i situasjonen. Faseteoriene er også kritisert for å være for statiske og for ikke i tilstrekkelig grad å ta hensyn til de samfunnsmessige aspektene ved eksiltilværelsen. Myklebust oppsummerer noe av kritikken på denne måten:

Faseteoriene er alle på jakt etter lovmessigheter. De færreste av flyktingene vil føle seg hjemme i noen av disse beskrivelsene. De sosiokulturelle dimensjonene ved eksil er sentrale, og jeg mener de er både mer komplekse og mer flertydige enn de lineære modellene som flyktingers tilpasning er basert på. (Myklebust 1996, s 6)

Ved å legge ensidig vekt på de psykologiske faktorene, står man i fare for å sykeliggjøre reaksjoner som handler om kroppens naturlige beredskap når man utsettes for ekstremt stress eller opplever at eget liv er i fare. Dette kan være reaksjoner som søvnproblemer, hyperaktivitet eller overdreven vaksomhet. Hos de fleste vil denne typen reaksjoner gå over av deg selv når faren er over. Et mindretall vil slite med seinvirkninger i lang tid etter at trusselsituasjonen er over, og for noen vil dette utvikle seg til det som omtales som posttraumatisk stresslidelse (PTSD) (Sveaass 2001). Denne tilstanden er blant annet kjennetegnet av vedvarende søvnproblemer, gjenopplevelser av traumene, gjentatte mareritt og vansker med aggresjonsregulering. I stedet for å rette fokus mot det unormale, understreker derfor en rekke forskere at reaksjoner som flyktinger og asylsøkere framviser er *normale reaksjoner på unormale situasjoner* (van der Veer 1994, Meyer 1995, 1997, Sveaass 2001, Sveaass og Lavik 2005). Det er viktig å understreke at selv om flukt og eksil innebærer risiko for å utvikle varige psykiske reaksjoner, gjelder ikke dette flertallet.

Det har vært rettet kritikk mot bruken av PTSD-diagnosen på tilstander som skyldes politisk undertrykking og systematiske menneskerettighetsbrudd og overgrep. Å forstå undertrykking og politiske overgrep som helseproblemer, kan ta fokuset vekk fra de samfunnsmessige årsakene (Sveaass 2001, 2002). Likevel forsvarer mange av kritikerne bruken av diagnosen:

Til tross for viktige innsigelser fanger diagnosen imidlertid opp en rekke vanlige reaksjoner etter livstruende og belastende hendelser. For flyktningers del vil posttraumatiske symptomer bare være et element i det man sliter med. Samtidig er det fare for at de samme symptomene kan utvikle seg til mer permanente og dominerende reaksjoner dersom de utsatte ikke ivaretas eller blir gitt nødvendig hjelp og trygghet. (Berg og Sveaass m fl 2005, s 19)

Livet i eksil innebærer for de aller fleste flyktninger større belastninger enn de hadde forestilt seg (Sveaass og Hauff 1997, Varvin 2003, 2008). For asylsøkeren representerer ventetiden på asylsøknaden en stor tilleggsbelastning. De siste årene har avslagsprosenten på asylsøknader vært på rundt femti prosent³⁵. Det er med andre ord en betydelig risiko for å bli sendt tilbake til det landet du flyktet fra. For dem som har fått opphold, vil det likevel være mange bekymringer: bekymringer for dem som er etterlatt, problemer med å finne deg til rette i ditt nye hjemland, problemer med å lære språket osv (Lauritsen og Berg 1999, Berg og Sveaass m fl 2005).

Eksiltilværelsen påvirkes som vi ser av både ytre forhold og indre betingelser. For å fange denne kompleksiteten trengs det tilnærminger som er i stand til å fange alt fra det psykologiske og relasjonelle til det samfunnsmessige og politiske. Dette handler om et samspill, der man er avhengig av å ha med hele orkesteret for å kunne fange helheten. Det er også viktig å understreke at dette er snakk om en *prosess*. Det er selvsagt mulig å gå inn på et tidspunkt og fange et øyeblikksbilde, men dette gir et dårlig inntak til å forstå utviklingen over tid. Faseteorier for å forstå migrasjonsprosessen, kan oppfattes som et svar på behovet for tilnærminger som fanger det dynamiske aspektet. Kritikken mot disse teoriene er likevel at de blir for lite fleksible. Prosess blir i stor grad forstått som noe lineært og lovmessig, og da er man raskt over i det statiske. Jeg ser likevel at fasetenkingen, brukt med varsomhet, kan tilføre analysen noen viktig elementer. Mine første år som flyktningsarbeider ga my gjenkjenning på det Eitinger betegner som *overkompensering*, *dekompensering* og *transgenerasjon*. Flyktninger som etter en kort tid i Norge syntes alt var flott, kunne noen måneder seinere være opptatt av alt som var bedre hjemme, for så igjen å moderere bildene av både hjemland og vertsland. Det frustrerende

³⁵ Det siste tiåret (1999-2009) har andelen som har fått opphold variert mellom 40 og 60 prosent. Statistikken inneholder en rekke underkategorier, men i grove trekk representerer dette forholdet mellom det som omtales som positive og negative vedtak (SSB 2009, NOAS 2009).

oppsto i imidlertid når de samme personene noen år seinere var tilbake i fasen med konflikt og konfrontasjon – eller kanskje aldri kom ut av denne fasen. Hvis man tenker statisk, skulle ikke dette være mulig. Da blir det viktig å minne om de samfunnsmessige aspektene og hvordan disse hele tiden påvirker reaksjonsmønstre, relasjoner og livssituasjon.

4.6 Eksil og diaspora

Eksilet beskrives ofte også som en form for *diaspora*. Begrepet defineres forskjellig, men ifølge Fuglerud refererer det primært til migrantgrupper som har måttet flytte, som er ofre for tvang, og som selv ikke er i stand til å flytte tilbake selv om de ville. Diasporabegrepet bidrar både til å fokusere på marginalisering, forfølgelse og tap, men også overlevelse og framtidshåp:

... diaspora-begrepet (tilfører) noe nytt og vesentlig i forhold til den diskursen om innvandrere og minoriteter som vi kjenner fra den offentlige debatten i Norge og resten av Vest-Europa: Medlemmer av en diaspora er ikke på vei "inn" på den måten innvandrerefolkningen er. De er, som Clifford (1994) uttrykker det, "not here to stay". (Fuglerud (red) 2004, s 15)

En slik forståelse har klare likhetstrekk med Ramirez' beskrivelse av eksilet. Også Paulo Freire (1999) legger vekt på at eksilet (i tillegg til brudd og smerte) også er en situasjon med muligheter. Diasporabegrepet ble opprinnelig brukt i Bibelen, som en betegnelse på jøder som levde utenfor Palestina. I dag brukes begrepet bredere og betegner religiøse og nasjonale minoriteter i fremmede omgivelser (Kokot et al 2004). I stedet for å legge vekt på region eller nasjon som grunnlag for identifikasjon, ligger det i diasporabegrepet en identifikasjon som mer er knyttet til individer og nettverk mellom dem. På en konferanse i Paris i 1998, kunne redaktøren av tidsskriftet *Diaspora* fortelle at diasporabegrepet var blitt registrert brukt for å beskrive 38 ulike grupper. Fra å være et fenomen som lenge ble sett på som 'underteoretisert', går kritikken i dag heller på at begrepet er tøyd for langt (Safran 2004):

In short, the label has been stretched to cover almost any ethnic or religious minority that is dispersed physically from its original homeland, regardless of whether, and to what extent, physical, cultural, or emotional links exist between the community and the home country. (ibid, s 12)

Selv om diasporabegrepet i en del sammenhenger brukes om nær sagt alle innvandrermiljøer, uansett hva slags forhold de har til sitt opprinnelige hjemland, knyttes det som regel et sett av krav eller forventninger når denne betegnelsen brukes. Første

forutsetning er at personen det omfatter befinner seg utenfor sitt opprinnelige hjemland. For det andre forutsettes det at en diaspora har beholdt en form for kontakt og orientering mot hjemlandet. For det tredje er det gjerne etablert institusjoner som reflekterer hjemlandets kultur og/eller religion som gjør det mulig å opprettholde bånd, væremåter eller livsformer fra hjemlandet. For det fjerde er en diasporatilværelse ofte knyttet til lav integrasjonsgrad i vertslandet – enten fordi de ikke føler seg fullt akseptert og/eller fordi de har en drøm om en gang å kunne vende tilbake til sitt opprinnelsesland.

Flere av disse punktene blir i Safrans artikkel moderert noe. Særlig gjelder dette forholdet til vertslandet. Som han sier:

(...) the members of a diaspora may or may not have adjusted to life in the hostland, but they have a spiritual, emotional, and/or cultural home that is outside the hostland (ibid, s 13)

Orientering mot hjemlandet regner som det viktigste skillet mellom en diaspora og et hvilket som helst innvandremiljø. En slik hjemlandsorientering kan imidlertid ha flere former. Daglig bruk av morsmålet og feiring av nasjonale og religiøse høytider eller merkedager, er vanlige eksempler. Det samme gjelder klesskikker, matvaner og oppdragelsesformer. Hver for seg er ikke disse væremåtene noe kriterium, men sett i sammenheng uttrykker de noe mer enn bare et nettverk. Opprinnelig ble diasporabegrepet kun brukt om samfunn som var et resultat av undertrykking og ufrivillig migrasjon. Det ble brukt nesten synonymt med eksilbegrepet. I dag brukes begrepet også om patriotiske grupper/samfunn som av ulike årsaker har valgt å bo utenfor sitt eget hjemland.

4.7 Eksilprosessen

I dette kapitlet har vi nærmet oss eksilet fra ulike innfallsvinkler, med eksiltilværelsens innvirkning på flyktningers identitet som et av de sentrale temaene. Selv om forskningen på feltet legger vekt på ulike spørsmål, er det en gjennomgående oppfatning at eksiltilværelsen påvirker din identitet og identitetsoppfatning, men den gjør deg ikke til noe grunnleggende forskjellige fra den du var før du flyktet. Selv om dramatiske erfaringer og alvorlige brudd setter spor, er fokus på mestring og resiliens noe av det som kjennetegner mye av den nyere forskningen på eksiltilværelsen. Når Aleksandra Ålund (1991) snakker om eksilprosessen som en *brobyggingsprosess*, er hun opptatt av hvordan det kan skapes kontinuitet mellom fortidens brudd og nåtiden. Begreper som *bindestreksidentitet* og *hybridisering* uttrykker noe av det samme. Annick Prieur (2004) bruker uttrykket *balansekunstnere* og understreker det dynamiske i forholdet mellom ”det tradisjonelle” og ”det moderne”. Hun advarer mot å beskrive forholdet mellom

hjemlandskultur og eksiltilværelsen som et motsetningforhold. Det gir, som hun sier, både et ensidig bilde av de landene flyktninger (og andre innvandrere) kommer fra, og et forenklet bilde av ”det norske”.

Thomas Hylland Eriksen diskuterer dette i flere av sine tekster. Hans refleksjoner om oss alle som kulturelle blandingsprodukter har mye til felles med Marianne Gullestads beskrivelser i boka ”Det norsk sett med nye øyne” (Gullestad 2002). Når hun skriver om ”å være trygg på sitt eget” og om ”å høre til et sted”, utfordrer hun våre forenklete forestillinger om likhet og likhetstankegang. Det handler om å finne en balanse mellom det som var, det som er og det som representerer framtida. Samtidig handler det om å se kontinuiteten i alle bruddene. Oppbrudd og nyetablering behøver ikke å bety at du må starte helt på nytt. Som vi skal se i kapitlene som følger, er det mange ulike tilpasninger til det å leve i eksil. For noen ganske få kan det virke som livet har ”stoppet opp”, men for de aller fleste har livet gått videre – selv om det har tatt nye veier. Det uvanlige er erstattet av det hverdagslige. Men i begrepet ”hverdagslig” rommes også ulike tilpasninger. Det gjelder både for minoritet og majoritet. Gjennom livsløpet gjør vi ulike valg og prioriteringer. I perioder av livet vil de fleste av oss møte utfordringer som gjør at begrepet ”valg” oppleves meningsløst. Det gjelder flyktninger – og det gjelder alle oss andre. Dette handler om levd liv og er noe av det jeg vil forsøke å komme under huden på i kapitlene som følger

Hvorvidt eksilet blir en altoverskyggende tilstand eller om du greier å skape ny mening og bygge den kontinuiteten Ålund snakker om, avhenger imidlertid av både ytre og indre faktorer. Brobygging forutsetter at to parter faktisk ønsker å skape en forbindelse, og en læringsprosess forutsetter at det skapes muligheter for læring. Haci Akman (1993) understreker omgivelsenes betydning både for utvikling av egen identitet og for tilpasningsprosess. Dette er en *en livslang prosess* som forutsetter en *sosial interaksjonsarena*. En slik arena er det ikke mulig for flyktninger å skape alene. Majoritetssamfunnets evne til å inkludere, blir dermed en viktig forutsetning for den brobyggingsprosessen Ålund snakker om – og den læringsprosessen Freire er opptatte av.

I kapitlene som følger skal vi se hvordan flyktninger i ulike faser av sin eksilprosess opplever sin situasjon. Hvordan påvirker flyktningtilværelsen din oppfatning av hvem du er, og i hvilken grad samsvarer dette med det bildet andre har av deg? Hva skjer over tid? Blir du for alltid ”flyktningen”, eller greier du å etablere en identitet som yrkesutøver, familiemedlem og samfunnsborger?

Del II: Flyktingenes erfaringer

I denne delen av avhandlingen er fokus rettet mot flyktingenes egne erfaringer, opplevelser og refleksjoner. Vi skal møte flyktinger som befinner seg i ulike faser av flyktningsprosessen. Beskrivelsene av flyktningsprosessen starter ofte med selve flukten, men for de aller fleste starter det lenge før. Flukten er et resultat av noe, og dette ”noe” er på en eller annen måte knyttet til forfølgelse. Selve forfølgelsen kan, som vi har beskrevet tidligere, være av forskjellige art, grunnlag og varighet. Flukten kan også arte seg forskjellig. For noen har det vært en reise over år – der du på forskjellige tidspunkt har vært i livsfare. For andre har selve flukten gått raskt og vært mindre dramatisk.

Asylsøknaden representerer overgangen mellom flukt og asyl. For flyktinger som kommer via FN-systemet er det gjort en forhåndsvurdering før de kommer til Norge. For individuelle asylsøkere starter søknadsprosessen først når de er registrert av norske myndigheter, etter ankomsten til Norge. Vårt første møte med flyktingene er *asylmottaket*. Her møter vi flyktinger som venter på svar på sin asylsøknad. Noen har nettopp kommet til Norge, andre har ventet lenge. De representerer et stort mangfold – langs de fleste dimensjoner. De kommer fra alle kanter av verden, de snakker forskjellige språk, de er unge og gamle, kvinner og menn, enslige og familier. Mye er forskjellig, men det de har felles er at de alle har søkt om asyl i Norge. Hvordan opplever de sin situasjon som asylsøkere? Hvilke erfaringer har de med asylsøknadsprosessen? Hvordan beskriver de livet på et asylmottak? Hvilke utfordringer møter de i hverdagen, og hvilke tanker gjør de seg om framtida?

Neste stoppested er *kommunen*. Asylsøkere som får positivt svar på sin asylsøknad, blir bosatt i en kommune som har inngått avtale med staten om bosetting av flyktinger. En slik bosettingsavtale innebærer plikter og rettigheter – både for kommunene og for flyktingene. Flyktinger har rett til bolig og norskopplæring, i tillegg til at de som alle andre innbyggere har rett til skolegang, helsetjenester, økonomiske hjelp etter behov mv. Kommunene har tilsvarende forpliktelser. Som en kompensasjon mottar kommunene om lagt en halv million pr flykting som bosettes. Norskopplæringen har gjennomgått store endringer, både med hensyn til innhold, organisering og omfang, siden 1970-tallet. En del av flyktingene vi skal møte kom i en periode da norskopplæringen var en knapphetsressurs og hvor opplæringen i liten grad var differensiert ut fra deltakernes forkunnskaper, forutsetninger og behov. Utfordringer knyttet til å lære norsk, er en av de mange utfordringene flyktinger forteller om.³⁶

³⁶ Norskopplæring for nyankomne innvandrere har vært et sentralt tema innen innvandringspolitikken siden slutten av 1970-tallet. En rekke forskningsrapporter har pekt på betydningen av språkopplæring for integreringsprosessen. Innføringen av ”rett og plikt til norskopplæring for nyankomne innvandrere”

Men bosettingsfasen går etter hvert over i en mer permanent fase – ofte omtalt som ”integreringsfasen”³⁷. Når denne fasen begynner og slutter, er det imidlertid ikke så lett å si noe presist om. Noen vil si at de aldri kom dit, andre vil si at de fortsatt er der etter mange år i Norge, andre igjen vil kanskje avvise hele ideen om en ”integreringsfase”. Vi skal møte flyktninger som har kommet til Norge på ulike tidspunkt og som lever ulike liv i Norge. Hvordan beskriver de sin situasjon som flyktninger, og hva tenker de omkring denne såkalte integreringsprosessen? I hvilken grad opplever de at de flyktningpolitiske målsettingene om deltakelse, likestilling og integrering har blitt en realitet for dem? Hvordan er de møtt av storsamfunn, lokalsamfunn og nabolag? Og – i hvilken grad har de fått brukt sine ressurser i arbeids- og organisasjonslivet?

Det siste stoppestedet er vanskelig å tidfeste, og det er vanskelig å plassere. For noen inntreder det etter ganske kort tid og er knyttet til *tilbakevending* til hjemlandet. En slik tilbakevending kan være tvungen eller frivillig, og den kan skje forholdsvis spontant eller etter mange års planlegging. For noen kan dette siste stoppestedet fortsatt være i Norge. Selv om mye av eksillitteraturen beskriver tilbakevendingen som eksilets endelige punktum (Ramirez 1990), vil vi utfordre en slik forståelse. Drømmen om å vende tilbake beskrives som en drøm alle deler, samtidig beskrives alle dilemmaene knyttet til å realisere denne drømmen. Når mer enn 90 prosent av alle flyktninger som har kommet til Norge fortsatt bor her etter 20-30 år, er det da rimelig å si at tilbakevending er deres eneste vei ut av eksilet? Når muligheten til å vende tilbake til hjemlandet har eksistert i mange år – er det da rimelig å beskrive tilværelsen i Norge som eksil? Fins det kanskje flere mulige utganger på en eksiltilværelse – der tilbakevendingen bare er en av flere muligheter? Svante Lundberg omtaler i sin avhandling ”Flyktingskap” det han kaller *den gradvise permanenteringen* (Lundberg 1989). Tidsfaktoren beskrives som en nøkkelfaktor i vurderingen av midlertidighet eller permanens..

Menneskene vi skal møte i de neste kapitlene har flyktet fra krig, forfølgelse og undertrykking. Selv om de ikke lenger er i livsfare, vet de at deres fortellinger kan sette andres liv i fare – hvis de ikke er forsiktede. De vet også at deres fortellinger kan aktivere

(Introduksjonsloven) representerer den siste store endringen på feltet. I forarbeidene til loven er det redegjort for utviklingen på feltet, se bl a IMDIs hjemmesider om temaet.

<http://www.imdi.no/no/Kunnskapsbasen/Innholdstyper/Lover-og-regler/2008/Lovverk-om-integrering-og-mangfold1/>

³⁷ Begrepene *mottak*, *bosetting* og *integrering* brukes av myndighetene om henholdsvis asylsøknadsfasen, den første perioden etter at flyktningene har ”fått tildelt” en kommune, og tida etterpå. - som kan strekke seg over mange år. Fasene vil ha ulik varighet – dels avhengig av hvor lang tid det tar å få svar på asylsøknaden, dels avhengig av hvordan integreringsprosessen arter seg for den enkelte. Myndighetene snakker ofte om en integreringsperiode på fem år. Dette er den perioden kommunene mottar øremerket økonomisk tilskott for arbeidet med flyktninger. Hva man definerer som ”integreringsfasen” vil imidlertid variere. I den offentlige debatten snakkes det om integrering – selv om det handler om flyktninger som har bodd her i både en og to generasjoner.

vonde opplevelser og pirker i sår som ikke er grodd. Likevel har våre informanter vært villige til å dele sine erfaringer med oss. De har gjort det for å få flere til å forstå – ikke bare hva krig og flukt gjør med mennesker, men også hvordan påkjenninger og vonde opplevelser kan bearbeides og utfordres. Flyktningers liv er like forskjellige som alt levd liv, og evnen til å møte utfordringer vil variere fra person til person. Hvordan påkjenninger oppleves vil også endres over tid. I en fluktsituasjon, der fokus er rettet mot overlevelse, er det lite rom for å bekymre seg for hverdagsproblemer i framtida. Men er det sånn at bekymringene slipper taket når den ytre situasjonen stabiliserer seg? Og er det sånn at dette følger et fast mønster – at vi kan snakke om dette som en prosess der de ulike fasene avløser hverandre?

5. Eksilets representasjoner og forskernes fortolkninger

Det empiriske materialet til denne avhandlingen er hentet fra flere forskningsprosjekter, gjennomført over en tiårsperiode. Selv om forskningsprosjektene har hatt forskjellige fokus, gir materialet samlet sett et inntak til å forstå både det jeg har kalt eksilets ulike stoppesteder og eksilprosessen som helhet. Det ideelle hadde selvsagt vært om materialet hadde vært en del av et longitudinelt prosjekt der vi fulgte flyktingene gjennom hele prosessen – fra de kom til Norge og til de vendte tilbake til sitt hjemland eller avsluttet eksilet på andre måter. Det hadde gjort det mulig å følge de samme personene hele veien og se hvordan tilværelsen fortøner seg i både livets og eksilets forskjellige faser. Men prosjekter av denne typen er vanskelige å få gjennomført – av mange grunner. Som ”en nest beste løsning” har jeg valgt å reanalysere materiale fra flere prosjekter som samlet sett kan bidra til å gi svar på problemstillingene i dette prosjektet. Dette materialet er supplert med egne erfaringer fra praksisfeltet gjennom den samme tidsperioden jeg beskriver. Erfaringsmaterialet ivaretar mye av tidsperspektivet og kompensere derfor til en viss grad for fraværet av et mer sammenhengende datamateriale. I tillegg supplerer (og utfordrer) det data som er samlet inn for et rent forskningsformål.

5.1 Datamaterialet

Empirien i denne avhandlingne omfatter intervjuer og møter med flere hundre flyktinger og flyktingarbeidere. Flyktingene har opprinnelse fra mer enn femti ulike land. Det er likevel tre grupper som har hatt særlig oppmerksomhet: Flyktinger fra Vietnam, Bosnia-Hercegovina³⁸ og Chile. Dette er flyktinger med lang botid i Norge, noe som gjør det mulig å snakke om en prosess som omfatter hele flyktingløpet, og hvor vi etter hvert har både egne erfaringsdata og statistikk knyttet til både første- og andregenerasjon (Henriksen 2007, SSB 2009). Data knyttet til asylsøkere representerer rimeligvis bare den første fasen i asylprosessen. Her møter vi til gjengjeld en etnisk sett svært sammensatt gruppe. Vi finner nesten ingen fra de tre omtalte landene, men vi finner flyktinger fra de fleste deler av verden.

5.1.1 Likheter og forskjeller

Prosjektene som danner grunnlaget for denne avhandlingen har mange likhetstrekk, men de representerer også forskjeller. Likheten er knyttet til følgende: De omhandler flyktinger

³⁸ I fortsettelsen vil jeg bruke Bosnia som betegnelse.

som har kommet til Norge, prosjektene er i første rekke gjennomført som kvalitative prosjekter, og de er ledet og gjennomført av samme forsker(e). Forskjellene mellom prosjektene er i første rekke knyttet til følgende: De omhandler forskjellige faser i flyktningprosessen, de omhandler ulike flyktninggrupper og de har ulike tematiske fokus. I to av prosjektene er det kvalitative materialet supplert med analyse av kvantitative data. De fleste av intervjuene er gjennomført på begynnelsen av 2000-tallet. I fire av prosjektene er det, i tillegg til intervjuene med flyktninger og asylsøkere, gjennomført intervjuer med mottaksansatte, flyktningkonsulenter og representanter for utlendingsforvaltningen. Hovedfokus i alle prosjektene er likevel flyktningenes egne erfaringer.

I analysen av datamaterialet er det også trukket inn erfaringer fra andre møtepunkter med flyktninger og asylsøkere. Selv om dette erfaringsmaterialet har en annen status enn forskningsmaterialet, kan det bidra til å supplere erfaringer, utdype poenger og gi liv til en del av historiene. Med lang fartstid innenfor dette feltet har det vært mange møter og mange møteplasser. For eksempel har jeg deltatt på årlige nyttårsfeiringer i det vietnamesiske miljøet i Trondheim siden de første båtflyktningene fra Vietnam kom til byen. Den første nyttårsfeiringen fant sted i 1980 på Ungdomsherberget i Trondheim, som en periode fungerte som mottakssentral for nyankomne flyktninger. De årlige arrangementene representerer en møteplass – først og fremst mellom vietnamesere, men også mellom vietnamesere og nordmenn. Med en blanding av seremonielle handlinger, kulturinnslag og matservering, har nyttårsfeiringene gitt god anledning til å følge utviklingen både i miljøet som helhet og i de enkelte familiene.

Noe av det meste interessante har vært å følge utviklingen hos barna. De første årene var deres mest sentrale rolle under nyttårsfeiringen å springe rundt og juble over dragedans og utdeling av nyttårgaver. Etter hvert har rollene endret seg. På arrangementet i 2008 var det barna (som ikke lenger var barn) som sto for det meste av både underholdning og organisering av feiringen. På feilfritt norsk (og sannsynligvis like feilfritt vietnamesisk) loste de oss gjennom et langt program – kledd i sine tradisjonelle silkedrakter. Når den offisielle delen var over, skiftet de til vestlige klær og fortsatte festen sammen med sine venner. En stor andel av de unge ”annengenerasjons” vietnameserne er hardt arbeidende studenter ved de ulike lærestedene i Trondheim. Andre har valgt å jobbe på samme arbeidsplass som deres foreldre. Mange jobber f.eks. på Nidar sjokoladefabrikk, der vietnamesere i Trondheim for lengst kan feire 25 årsjubileum. En del av de unge har selv blitt foreldre. Besteforeldrene, de som kom som båtflyktninger, er blitt pensjonister.

Som en av de eldste flyktninggruppene i Trondheim har vietnameserne lenge utgjort en betydelig del av innvandrerbefolkningen i Trondheim. Økningen i asylankomster og de siste årenes arbeidsinnvandring har gjort at andre grupper rent tallmessig er større. Flyktninger fra Bosnia representerer en av de største. Tallmessig er gruppa omtrent like

stor som flyktninggruppa fra Vietnam (rundt 1000 personer), og i begge grupper er det en relativt stor andel familier. Men når det gjelder både fluktbakgrunn, botid i Norge, utdanning og arbeidserfaring, er det store forskjeller. De fleste av de 13.500 bosniske flyktningene som fikk asyl i Norge kom i perioden 1992-95 (Valenta og Berg 2003, SSB 2008) – femten år etter at de første flyktningene fra Vietnam kom hit som FN-flyktninger. Bosniske flyktninger kom raskt i arbeid, sammenlignet med de fleste andre flyktninggrupper (Henriksen 2007), og mange av de unge har fullført høyere utdanning og er i dag godt integrert i norsk arbeidsliv. Møtepunktene med den bosniske gruppa er derfor i større grad nabolaget, arbeidsplassen og organisasjonslivet - ikke de etniske eller flyktningrelaterte arrangementene.

Chilenske flyktninger, som også er en gruppe som jeg har valgt å fokusere på, befinner seg rent integreringsmessig i en slags mellomposisjon. De fleste har minst like lang botid som de vietnamesiske flyktningene, og har i stor grad blitt en integrert del av det norske samfunnet. Foreldregenerasjonen har vært en aktiv del av både arbeidsliv og samfunnsliv siden de kom, og barna lever et liv som på de fleste punkter ligner etniske norske ungdommer og unge voksne. De har i mindre grad enn vietnamesiske etterkommere foretatt "klassereiser" (Sveen 2000), men har likevel høyere utdanning enn sine foreldre (Henriksen 2007). Foreldregenerasjonen var unge mens Chile var preget av kupp og politisk uro. Stengte universiteter og politisk forfølgelse satte en stopper for manges utdanningsplaner (Valenta og Berg 2003, Berg, Fladstad og Lauritsen 2006, Berg og Lauritsen 2009). I eksil var blikket fortsatt vendt mot hjemlandet, noe som gjorde at mange valgte jobb framfor utdanning. Planen var å vende tilbake så snart det var mulig. Selv om de fleste chilenske flyktninger fortsatt lever i eksil, kan det være interessant å se hvordan integreringsprosessen både representerer likhetstrekk og forskjeller sammenlignet med de andre to gruppene.

I det følgende vil jeg kort presentere prosjektene som utgjør mitt datamateriale:

Prosjekt 1: *Levekår i statlige mottak for flyktninger og asylsøkere*

Prosjekt 2: *Psykisk helse for beboere i statlige mottak*

Prosjekt 3: *Modeller for mottak og integrering av overføringsflyktninger*

Prosjekt 4: *Evaluering av tilbakevendingsordningen for flyktninger*

Prosjekt 5: *Flyktningers levekår og livsløp*

5.1.2 Levekår i statlige mottak for flyktninger og asylsøkere³⁹

Prosjektet ble gjennomført i perioden 1997-1999, på oppdrag fra Kommunal- og regionaldepartementet og Utlendingsdirektoratet. Prosjektet hadde som målsetting å undersøke ulike sider ved det å bo på asylmottak, med særlig vekt på levekår og livskvalitet. Undersøkelsen er basert på kvalitative intervjuer med asylsøkere ved fem asylmottak, intervjuer med ansatte og deltakende observasjon ved mottakene.

Et bakteppe

Dette statlige systemet for asylsøkere ble etablert på slutten av 1980-tallet, da Norge fikk de første større ankomstene av asylsøkere (jfr. kap. 2). Driftsoperatørene er enten kommunale, private eller ideelle organisasjoner. Den største enkeltaktøren i dette markedet har de siste årene vært Hero mottak og kompetanse, som på det meste har hatt ansvar for drift av mer enn 40 mottak. Et asylmottak består vanligvis av små boenheter med felles bad og kjøkken, samt fellesrom. Utformingen av mottakene varierer. De fleste asylmottak benytter bygningsmasse som er etablert for andre formål. Eksempelvis er det en rekke mottak som tidligere har vært drevet som psykiatriske institusjoner, HVPU-institusjoner, sykehjem, hoteller, campingplasser mv. Selve bygningskvaliteten varierer, men ofte er bygningene nedslitt og lite egnet for formålet. I noen tilfeller er bygningene så dårlige at de etter kontroller er blitt stengt – enten av helsemyndigheter eller arbeidstilsyn (dette gjaldt blant annet deler av en campingplass i Trondheim). Andre steder har bygningene bra standard, men ligger isolert og har liten eller ingen offentlig kommunikasjon. Enkelte asylmottak består av seksjonshus (modulhus, brakker). Her er planløsningen tilpasset brukergruppa, men selve bygningsmassen holder lav standard. En del steder i landet har de såkalte desentraliserte mottak. Her bor asylsøkerne i ordinære leiligheter rundt i kommunen.

Tema og problemstillinger

Hovedfokus i prosjektet var knyttet til forholdet mellom rammebetingelser og livskvalitet, med følgende to problemstillinger som særlig sentrale:

- Om rammevilkårene for mottaksopphold fremmer selvstendighet og naturlig ansvar for egen situasjon eller om oppholdet over tid fungerer klientfiserende.

³⁹ Prosjektet ble gjennomført av Kirsten Lauritsen og Berit Berg, med Kirsten Lauritsen som prosjektleder. Prosjektet fikk stor medieoppmærksomhet da rapporten *Mellom håp og lengsel – å leve i asylmottak* (Lauritsen og Berg 1999) ble lansert. UDI ble utsatt for massiv kritikk for en rekke forhold rundt asylsøkernes situasjon. Hovedkritikken gikk på den lange ventetiden og passiviteten knyttet til oppholdet.

- Om det er store forskjeller mellom de ulike mottakene og mellom ulike beboergrupper i mottakene (barn og unge, familier, enslige, menn, kvinner)

Å være asylsøker handler om å leve i en slags unntakstilstand. Du har en fortid preget av forfølgelse, ei nåtid preget av venting og ei framtid preget av uvisshet. Livet er på mange måter lagt i andres hender. Som asylsøker i Norge har du visse rettigheter, men rettighetene har også klare begrensninger. Du har f.eks. rett til en plass i asylmottak, men plasseringens varighet og utforming er bestemt av andre. Asylmottaket er pålagt å holde nøktern standard, både når det gjelder bostandard, tjenestetilbud og økonomiske ytelser. Et sentralt spørsmål i prosjektet var i hvilken grad og på hvilken måte disse betingelsene virker inn på levekår og livskvalitet for den enkelte asylsøker.

For den enkelte asylsøker vil spørsmål om levekår være knyttet til ulike forhold, både sosialt og materielt. Disse forholdene befinner seg på ulike nivåer. Det vil være individuelle og relasjonelle forhold, de vil være forhold på mottaksnivå, og det vil være forhold på lokalsamfunns- og statlig nivå. I tillegg til dette vil tidsaspektet ha stor betydning. Forhold en godt kan tåle over kortere tid, kan bli uholdbare når de varer ved eller får karakter av ”på ubestemt tid”. En analyse av levekår i asylmottak må forholde seg til denne komplekse virkeligheten, der både ulike dimensjoner knyttet til levekår og ikke minst tidsperspektivet står sentralt. For å fange opp mulige variasjoner i asylsøkernes levekår, valgte vi å studere mottak med ulik størrelse, geografisk plassering, driftsmessig ansvar og driftsform. Sammenlignet med i dag var de fleste av mottakene små (mindre enn 100 plasser), men ut over dette er det lite som er forandret.

Om datamaterialet

På hvert av de fem mottakene intervjuet vi mellom 20 og 30 asylsøkere, i ulike faser av asylprosessen. Hvert intervju tok om lag to timer (med en variasjon på fra en til tre og en halv time). De fleste av intervjuene er foretatt med tolk. Vi har også intervjuet ansatte og representanter for samarbeidsråd og beboerråd. Vi ønsket å fokusere på hvordan det er å leve i asylmottak med ulik juridisk status: personer som venter på svar, personer som har fått avslag og enten venter på klagebehandling eller utsending, og personer som har fått positivt svar og venter på kommune plass. Til sammen intervjuet vi 120 asylsøkere og om lag 30 ansatte. Asylsøkerne representerte variasjonsbredden ved norske mottak på intervjutidspunktet, både med hensyn til landbakgrunn, alder og kjønn. Vi valgte imidlertid ikke å kartlegge detaljer rundt dette. Erfaringer fra tidligere prosjekter, der vi også har intervjuet flyktninger som nylig har kommet til Norge, gjorde oss ekstra nøye med at ikke intervjusituasjonen skulle minne om et forhør. Mange asylsøkere er redde for å oppgi personopplysninger fordi de har erfart at slike opplysninger kan misbrukes. Våre forsikringer om at dette ikke vil skje, er lite verdt for personer som har vært politisk

forfulgt. Det tar tid å bygge opp tillit, og for oss var det viktigere å skape en trygg og god intervjusituasjon enn å få nøyaktig informasjon om den enkeltes bakgrunn.

Vi var opptatt av å få et utvalg som reflekterte sammensetningen av asylsøkere i mottakssystemet, uten at vi hadde behov for en nøyaktig beskrivelse av deres bakgrunn. På intervjutidspunktet var det i mottakssystemet registrert asylsøkere fra mer enn 100 land. Flest asylsøkere var det fra Irak, Somalia, Jugoslavia (kosovo-albanere), Russland og Slovakia. Tre av fire var menn, og omtrent halvparten var i aldersgruppa 18 til 30 år. Ved samtlige av mottakene var det både enslige og familier. I flere av familiene var ett eller flere familiemedlemmer igjen i hjemlandet. I noen tilfeller hadde dette sammenheng med at familiemedlemmer (oftest menn eller sønner) deltok i borgerkrig eller motstandskamp. I andre tilfeller var familiemedlemmer tatt til fange, fengslet eller forsvunnet⁴⁰.

I intervjuene med asylsøkerne var vi opptatt av at både menn og kvinner skulle være representert i utvalget. Siden hele tre av fire asylsøkere er menn, måtte vi på flere av mottakene legge særlig til rette for å få tak i kvinnelige informanter. Slik tilrettelegging kunne innebære at vi tilbød kvinnelige tolker (der tolking var nødvendig), at intervjuene foregikk på tidspunkt og sted som ga maksimal skjerming i forhold til andre beboere på mottaket, og at vi var særlig omhyggelig med å presisere (og forklare) forhold rundt taushetsplikt, anonymitet og personvern. Mange av de kvinnelige asylsøkerne hadde vært utsatt for overgrep og kjønnsrelatert forfølgelse (seksuelle overgrep, trusler om tvangsekteskap eller andre overgrep knyttet til kjønn), noe som gjorde dem særlig sårbare.

I tillegg til intervjuene ga besøkene på de fem mottakene også anledning til å observere dagliglivet på et mottak. I noen av observasjonene var vi også deltakere, sammen med beboere eller ansatte. Vi var f eks med på beboermøter, vi besøkte barnebasene og ble invitert med i ulike lekeaktiviteter, og vi satt og småpratet med beboere og ansatte på fellesrommene. Her kunne vi f eks bli vitne til heftige diskusjoner mellom beboerne om hvilken kanal TV'en skulle stå på, eller vi ble mer og mindre ufrivillige tilhørere til frustrasjonsutbrudd knyttet til vask av fellesrom, stengte aktivitetsrom eller ødelagte leker. Vi fikk også høre beboernes opplevelser av andre grupper på mottaket – hvordan noen ble favorisert og andre neglisjert, og hvordan dette virket inn på den generelle stemningen på mottaket. Samtalene på de ulike fellesarenaene ga viktig tilleggsinformasjon til de mer strukturerte intervjuene. Og selv om det språklig sett kunne være utfordrende å kommunisere på dårlig engelsk og enda dårligere norsk, ga selve "settingen" verdifull tilleggsinformasjon.

⁴⁰ Informasjonen er hentet fra UDIs årsrapport fra 1999 og rapporten "Mellom håp og lengsel. Å leve i asylmottak" (Kirsten Lauritsen og Berit Berg 1999).

På noen av asylmottakene fikk vi også innblikk i forholdet mellom mottaket og lokalsamfunnet. Vi snakket uformelt med naboer, vi møtte representanter for ulike lokale organisasjoner, og vi brukte ”ører og øyne” til å forsøke å fange hverdagslivet for asylsøkere på dette aller første stoppestedet i eksilprosessen. Mye av denne tilleggsinformasjonen viste seg å bli viktig i selve bearbeidingen av intervju- og observasjonsmaterialet. Små (tilsynelatende) detaljer knyttet til busstider, billettpriser og gangavstand til bussholdeplasser, forteller mye om hvor lett eller vanskelig det kan være å delta på ulike fritidsaktiviteter, hvordan man praktisk kan ordne seg for å få gjort innkjøp, komme til lege eller helsestasjon eller delta på ulike sosiale arenaer. Mottakets plassering og utforming kan også fortelle mye om muligheter og begrensninger i forhold til sosial kontakt utenfor mottaket. På enkelte mottak var bygningsmassen godt integrert i nabolag og lokalsamfunn. Andre steder lå mottaket isolert og lignet mest at alt på asylene, slik de er beskrevet av Erving Goffman⁴¹.

Et besøk på et asylmottak representerer mer enn det du kan se. Det handler også om lukter og lyder, om stemninger og fornemmelser, om forventninger og om mismot. Mye av det vi ikke kan se er det vanskelig å bruke som data, men det bidrar til å skape en klangbunn og referanseramme for analysearbeidet.

5.1.3 Psykisk helse for beboere i statlige mottak⁴²

Dette prosjektet ble initiert og finansiert av Utlendingsdirektoratet og gjennomført av SINTEF i samarbeid med Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS). Prosjektet ble gjennomført i løpet av fire måneder, fra september til desember 2004. I løpet av denne perioden ble det samlet inn et omfattende datamateriale – både kvantitativt og kvalitativt.

Formålet med prosjektet var å studere hvilke forhold i ordinære mottak som bidrar til et godt psykososialt miljø. Prosjektets fokus var altså på "god praksis" i mottak, med vektlegging av forhold som kan forebygge psykiske problemer hos beboere og øke deres mestringsevne. Et viktig siktemål med prosjektet var også å fange opp og beskrive gode rutiner for oppfølging av beboere som har psykiske problemer. Slike rutiner omfatter både det arbeid som utføres på selve mottaket og samarbeid med relevante eksterne instanser (kommuner, fylkeskommuner, sykehus og andre; deriblant frivillige organisasjoner.)

⁴¹ Dette kommer jeg nærmere tilbake til kapitlet om asylmottaket som "total institusjon" (Goffman 1961).

⁴² Prosjektet er gjennomført som et samarbeid mellom SINTEF og Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS), med Berit Berg som prosjektleder. Resultatene fra prosjektet er formidlet gjennom rapporten *"Det hainnle om å leve" Tiltak for å bedre psykiske helse for beboere i asylmottak* (Berg og Sveass m.fl 2005).

Problemstillingene i prosjektet er konsentrert omkring tre hovedtema: Psykososiale forhold i mottak, samarbeid mellom mottak og andre instanser og mottakenes kvalitet og rammebetingelser.

Prosjektet baserer seg på et bredt spekter av metodiske tilnærminger:

- Bredeundersøkelse basert på spørreskjema til samtlige asylmottak
- Case-studier av seks mottak, basert på dybdeintervjuer, fokusgruppeintervjuer og deltakende observasjon
- Dokumentstudier

I case-studien var det viktig å ta høyde for variasjoner både med hensyn til geografisk plassering, størrelse, organisering, personalsammensetting og annet. På hvert av mottakene gjennomførte vi intervjuet med mottaksleder, miljøarbeidere og representanter for samarbeidsrådet. Vi intervjuet også helseansvarlig, der mottaket hadde etablert en egen slik funksjon, og vi intervjuet representanter for kommunehelsetjenesten og andre fagpersoner som har et jevnlig samarbeid med mottaket. Noen steder har det vært representanter for skole og barnehage, andre steder har det vært representanter for psykiatri, PP-tjeneste eller barnevern. Valg av informanter har tatt utgangspunkt i lokale forhold. Ved ett mottak er presten en sentral samarbeidspartner og dermed også en viktig informant. Andre steder har representanter for frivillige organisasjoner spilt en sentral rolle i forhold til beboernes situasjon. Til sammen er det gjennomført 40 individuelle intervjuer med ansatte og samarbeidspartnere, og gruppeintervjuer med til sammen 30 asylsøkere fordelt på de seks mottakene. De fleste asylsøkerne som er intervjuet i dette prosjektet var i alderen 25-35 år. Majoriteten var menn (noe som reflekterer kjønns sammensettingen ved norske mottak), men i gruppesamtalene var vi opptatt av at det også var kvinner representert. På mottakene som inngår som case i denne studien hadde vi ingen problemer med å rekruttere kvinner til disse gruppesamtalene. I tidligere studier har vi imidlertid opplevd at kvinnene ikke ønsker å la seg intervju sammen med menn. I mange av de landene asylsøkerne kommer fra, er sosial kontakt mellom menn og kvinner regulert av strenge kulturelle regler og normer. Vi har i disse tilfellene valgt å intervju kvinnene alene.

På de fleste mottakene hadde vi også fokusgruppeintervjuer med deler av personalgruppa, sammen med representanter for kommunehelsetjenesten. Et viktig siktemål med fokusgruppeintervjuer er å skape *dialog*. Ved å bryne synspunkter mot hverandre, oppstår det ofte både ny erkjennelse og læring. Intervjuformen er også egnet til å få fram meningsforskjeller og til å få fram ulike resonnementskjeder (Amdahl 2002).

En annen viktig kilde til informasjon er skriftlig materiale med relevans for arbeidet ved det enkelte mottak. Dette kan være tilsynsrapporter, samarbeidsavtaler, intensjonsavtaler,

arbeidsbeskrivelser og lignende. Vi har også gjennomgått sentrale styringsdokumenter. I tillegg til casestudien ble det gjennomført en breddekartlegging av mottakenes arbeid på feltet. Breddeundersøkelsen omfatter alle mottak som var i drift på undersøkelsestidspunktet og ble besvart av mottaksleder i samarbeid med helseansvarlig ved mottakene (der de hadde en slik funksjon). Medio november 2004 var det 105 ordinære mottak pluss åtte transittmottak i drift. Svarprosenten (etter en purrerunde) var på 73 prosent, noe vi anser som svært bra for en slik type undersøkelse.

5.1.4 Modeller for mottak og integrering av overføringsflyktninger⁴³

Dette prosjektet ble gjennomført i perioden 2000-2002 på oppdrag for Kommunal- og regionaldepartementet. Siktemålet med prosjektet var todelt: for det første å få bedre kunnskap om overføringsflyktninger i Norge, for de andre å vurdere modeller for mottak og integrering. Overføringsflyktninger, eller det som tidligere ble omtalt som kvoteflyktninger, er flyktninger som får komme til et tredjeland gjennom et organisert uttak – vanligvis i samarbeid med FNs høykommissær for flyktninger (UNHCR). Stortinget vedtar en årlig kvote for hvor mange som skal tas imot. Det siste tiåret har denne vært på mellom tusen og femten hundre personer (UDI 2009).

Datamaterialet består i første rekke av intervjuer med overføringsflyktninger, bosatt i Norge. I tillegg har vi intervjuet kommunale flyktningarbeidere i ulike typer stillinger og representanter for myndighetene. Det er gjennomført intervjuer og enkelte oppfølgingssamtaler med flyktninger og ansatte i hjelpeapparatet i fire forskjellige byer: Kristiansand, Bergen, Namsos og Harstad. Til sammen er 44 familieenheter fra 15 forskjellige land intervjuet. Som et supplement til dette kvalitative materialet ble det også gjennomført en breddekartlegging i samtlige 124 kommuner som de siste fem årene hadde bosatt minst ti overføringsflyktninger. Etter en purrerunde fikk vi svar fra 98 av disse, noe som gir en svarprosent på 81 prosent. Spørreskjemaene er besvart av flyktningkonsulenter eller -koordinatorene i de ulike kommunene/bydelene.⁴⁴

Spørreskjemaet inkluderer ulike tema rundt mottak og integrering av overføringsflyktninger i kommuner:

- Organisering og ansvarsfordeling

⁴³ Prosjektet ble gjennomført av Berit Berg, Lise Dalby og Torunn Fladstad, med Berit Berg som prosjektleder. Resultatene fra prosjektet er formidlet i rapporten *Jeg kom for å redde livet. Om mottak og integrering av overføringsflyktninger* (Berg, Dalby og Fladstad 2002).

⁴⁴ Av de 23 kommunene som ikke har svart, finner vi en del mindre kommuner der flyktningkontorets bemanning nylig var endret. I og med at skjemaet forutsetter erfaringer på feltet, ble det vanskelig for disse kommunene å fylle ut spørreskjemaet. Alt i alt vurderer vi derfor en svarprosent på 81 prosent som svært bra.

- Mottak og bosetting
- Informasjon
- Helse
- Integrering
- Sekundærflytting

Fire kommuner ble valgt ut som casekommuner. Her ble det gjennomført intervjuer med både flyktninger og ansatte i ulike deler av hjelpeapparatet. Til sammen har vi intervjuet 44 flyktningfamilier fra følgende land: Irak, Iran, Bosnia, Etiopia, Rwanda, Togo, Armenia, Sudan, Afghanistan, Aserbajdsjan, Kongo, Kroatia, Libya, Jordan og Tunisia. Historiene flyktningene forteller er mangfoldige; flyktningene har levd ulike liv og gjort forskjellige erfaringer. Enkelte aspekter ved livsløpet har likevel likhetstrekk: De forteller alle om problemer i hjemlandet, flukt og transittopphold, og utfordringer knyttet til å leve videre som flyktninger i eksil.

5.1.5 Evaluering av tilbakevendingsordningen for flyktninger⁴⁵

Prosjektet ble gjennomført i perioden 2002-2003 på oppdrag fra Kommunal- og regionaldepartementet. En sentral del av evalueringsarbeidet besto i feltarbeid i Bosnia Hercegovina i perioden februar-mars 2002 og Chile i oktober 2002.

Som vi så i kapittel 2, ble tilbakevendingsperspektivet i flyktningarbeidet for alvor satt på dagsorden i forbindelse med mottaket av bosniske flyktninger tidlig på 1990-tallet. I perioden 1992-94 fikk om lag 13.500 bosniske flyktninger *midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag*. Siktemålet med denne nye ordningen var at flyktningene skulle få bli i Norge så lenge det eksisterte et beskyttelsesbehov. Når situasjonen i hjemlandet ble vurdert som trygg, skulle de vende tilbake. Slik gikk det imidlertid ikke. Krigen ble mer langvarig enn norske myndigheter hadde forutsatt. Den midlertidige beskyttelsen ble derfor i 1996 omgjort til permanent oppholdstillatelse. Tilbakevendingsperspektivet var likevel et sentralt element i flyktningpolitikken. I 1998 ble ordningen med kollektiv beskyttelse igjen aktualisert. Nå gjaldt det flyktninger fra Kosovo. Denne gangen ble ordningen praktisert slik forutsatt. Etter bare noen måneder ble situasjonen vurdert som trygg, og de aller fleste ble sendt tilbake til Kosovo.

Situasjonen rundt flyktninger fra ex-Jugoslavia illustrerer en dreining i hele flyktningpolitikken. Tilbakevendingsperspektivet ble satt i fokus. For de bosniske

⁴⁵ Prosjektet ble gjennomført av Marko Valenta og Berit Berg, med Berit Berg som prosjektleder. Resultatene fra prosjektet er blant annet formidlet gjennom rapporten *Tilbakevendingsordningen for flyktninger* (Valenta og Berg 2003).

flyktingene var tilbakevendingen frivillig. For Kosovo-flyktingene var tilbakevendingen mer eller mindre tvungen. Fokus i dette prosjektet har imidlertid vært på den *frivillige tilbakevendingen*. Norske myndigheter har helt siden slutten av 1980-tallet hatt ordninger for å ivareta flyktinger som ønsket å vende tilbake til sitt hjemland. For chilenske flyktinger ble det etablert et eget Chile-program, på tilsvarende måte ble det etablert spesielle ordninger for bosniske flyktinger. I dag eksisterer det ikke lenger særordninger for bestemte nasjonalgrupper. Tilbakevendingsordningen er generell og er ment å fange opp behovene til alle flyktinger som ønsker å vende tilbake til sitt hjemland.

Vår mest sentrale datakilde i dette prosjektet, har vært flyktinger som har vendt tilbake til henholdsvis Chile og Bosnia. I norsk sammenheng er tilbakevendingen til disse to landene desidert størst. I tillegg representerer de to landene en interessant kontrast. Flyktingene fra Chile kom til Norge på 1970- og 1980-tallet, som et resultat av militærkuppet i 1973. Mange av flyktingene hadde lange fengselsopphold bak seg før de fikk eksil i Norge. Flyktingene fra Bosnia flyktet fra et land i krig, med dype etniske motsetninger. Vi ser med andre ord at den historiske bakgrunnen til de to gruppene er forskjellig. I tillegg er tidsaspektet forskjellig.

Vi har intervjuet mer enn 50 familier som har vendt tilbake til henholdsvis Bosnia og Chile. I tillegg har vi intervjuet ti familier som har valgt å bli i Norge og et tilsvarende antall som har gjeninnvandret til Norge etter først å ha vendt tilbake til hjemlandet. Vårt datamateriale omfatter også intervjuer med representanter for lokale og sentrale myndigheter i Norge, lokale og sentrale myndigheter i Bosnia og Chile, samt representanter for ulike ikke-statlige organisasjoner. Alt i alt har vi foretatt 97 intervjuer.

Intervjuene med flyktinger utgjør den viktigste datakilden i denne undersøkelsen. De fleste intervjuene er gjennomført hjemme hos familiene. Dette ga en viktig tilleggsdimensjon til selve intervjumaterialet. Det gjør inntrykk å bli vist rundt i delvis sammenraste hus, og det gjør inntrykk å gjennomføre intervjuer med yttertøyet på fordi huset mangler strøm. Det gjør selvsagt også inntrykk når foreldre forteller at de ikke vet om de har penger til mat de neste dagene. I slike tilfeller blir det vanskelig å gjennomføre intervjuene slik de var planlagt. Nye tema må få plass, på bekostning av andre. I ett tilfelle intervjuet vi en kvinne som hadde permisjon fra fengsel. Hun hadde brukt sin ene permisjonsdag i måneden til å møte oss fra Norge. Hun visste at vi ikke kunne gjøre noe med hennes sak, men for henne representerte vi likevel et slags ankerfeste. I Norge hadde hun hatt det bra. Problemene startet da hun kom tilbake til hjemlandet. Heller ikke slike intervjuer kan gjennomføres helt ”etter boka”. Som forsker blir du i slike tilfeller like mye medmenneske som fagperson.

Feltarbeidet i Bosnia Hercegovina ble gjennomført vinteren 2002. Formålet var å intervju flyktninger som har vendt tilbake fra Norge, samt representanter for bosniske myndigheter som jobber med flyktninger og norske og bosniske NGOer⁴⁶. I løpet av den tiden vi var i Bosnia Hercegovina besøkte vi fire store byer (Sarajevo, Mostar, Zenica og Banja Luka) og fire små byer (Lubuski, Capljina, Kljuc, Sanski Most). Stedene vi besøkte var de største avsendere av bosniske flyktninger til Norge⁴⁷. I tillegg er enkelte av dem de største ”tilbakevendingsbyene”⁴⁸. De er også av ulik størrelse, ligger i ulike deler av landet, er i to ulike politiske enheter og domineres av ulike etniske grupper. Vi hadde med andre ord valgt byene med tanke på å oppnå mest mulig variasjon når det gjelder den sosioøkonomiske og politiske konteksten som de tilbakevendte flyktningene må forholde seg til.

Feltarbeidet i Chile foregikk i siste halvdel av oktober 2002 og varte i to uker. I likhet med feltarbeidet i Bosnia, var siktemålet primært å intervju tilbakevendte flyktninger. I tillegg ønsket vi å komme i kontakt med representanter for ulike organisasjoner som har en rolle i forhold til målgruppa. Omfanget på feltarbeidet var vesentlig mindre enn i Bosnia. Dette var forutsetningen helt fra starten. Chile skulle brukes som et slags referansecase til Bosnia. Lenge var Chile det landet det hadde vendt tilbake flest flyktninger på frivillig basis. Tilbakevendingen startet på slutten av 1980-tallet og nådde en topp rundt 1992-93 – altså omtrent samtidig med at bosniske flytninger fikk midlertidig beskyttelse. Dette ”forspranget” i tid gjorde Chile interessant (Valenta og Berg 2003).

To personer deltok i feltarbeidet i Chile – en forsker og en tolk. Tolken var med både som tolk og kontaktperson. Hun har god kjennskap til både Chile og det eksilchilenske miljøet i Norge. Hun kunne derfor fungere som en ”portåpner” i mange situasjoner. Forskeren har også god kjennskap til det chilenske flyktningmiljøet i Norge og til flyktninger som har vendt tilbake til Chile. Dette valgte vi å utnytte aktivt under vårt opphold. I stedet for å trekke et utvalg ut fra gitte kriterier⁴⁹ (slik vi gjorde i Bosnia), valgte vi denne gangen å benytte en variant av ”snøballmetoden” for å finne fram til informanter. Vi startet med et antall familier som vi selv kjente og som vi visste hadde vendt tilbake. Ut fra disse nøstet vi oss videre til andre personer og familier som ble spurt om de var villige til å være våre

⁴⁶ NGO- Non governmental organisation.

⁴⁷ I 2001 bodde det i Norge 1098 personer som hadde Sarajevo som hjemstedskommune før de kom til Norge. Tilsvarende tall for flyktninger fra Mostar og Banja Luka er henholdsvis 2019 og 1139 (Valenta og Berg 2003).

⁴⁸ Om lag halvparten av flyktningene som har vendt tilbake fra Norge til Bosnia har vendt tilbake til Sarajevo og Mostar.

⁴⁹ Utvalget i Bosnia var et strategisk utvalg basert på UDIs oversikter over tilbakevendte flyktninger. Kriteriene ble utarbeidet av forskerteamet, mens selve utvalget ble gjort av UDI. Vi ønsket et utvalg som besto av samtlige tre etniske grupper (muslimer, serbere og kroater), vi ville ha representert ulike aldersgrupper og familiekonstellasjoner, og vi hadde som målsetting å få dekket tilbakevending til de byene/stedene som hadde hatt det største antallet returer.

informanter. Vi fikk også god hjelp av en lokalansatt ved den norske ambassaden i Chile⁵⁰. Selv om vi valgte en annen framgangsmåte for å finne fram til informanter enn i Bosnia, ble det endelige utvalget satt sammen ut fra den samme målsettingen – nemlig størst mulig variasjonsbredde. Variasjon i denne sammenhengen handler om variasjon mht kjønn, alder, og familiesituasjon, variasjon med hensyn til flyktningbakgrunn og eksilhistorie, samt variasjon med hensyn til bosted, botid og nåsituasjon.

I løpet av feltarbeidsperioden besøkte vi følgende større byer: Santiago, La Serena, Coquimbo, Temuco og Chillan. I tillegg besøkte vi to mindre steder i Sør-Chile. Alt i alt intervjuet vi 18 tilbakevendte flyktninger – 12 menn og 6 kvinner. Aldersmessig er de fra 17 til 60 år. I gjennomsnitt hadde de vært i eksil i mellom ti og elleve år. De første vendte tilbake til Chile i 1986. Den siste av dem vi intervjuet kom tilbake til Chile i 1998. Mange av de tilbakevendte har familie som fortsatt bor i Norge. Vi har snakket med en del av disse familiemedlemmene, og vi har snakket med to familier som har gjeninnvandret til Norge. Disse informantene kommer i tillegg til de 18 vi intervjuet i Chile.

5.1.6 Flyktningers levekår og livsløp⁵¹

Prosjektet ble gjennomført i perioden 2002-2006 med finansiering fra Stiftelsen Helse og rehabilitering, med biografier og familiefortellinger som den viktigste datakilden. Utvalget består av flyktningfamilier fra Chile, Vietnam, Iran og Somalia som ble bosatt i Midt-Norge i perioden 1978-1983. Disse gruppene representerte de tallmessig største flyktninggruppene som kom til Norge rundt 1980. Til sammen har vi intervjuet tjue familier. I denne sammenhengen er familien definert som de som kom til Norge som familie, samt familiemedlemmer som har kommet som resultat av familiegjennforening og barn som er født etter at de kom til Norge. Våre informanter utgjør samtlige familiemedlemmer som på intervjudtidspunktet var over 16 år. Med et utvalg på tjue familier har vi til sammen fått et datamateriale som reflekterer samtaler med nærmere hundre personer.

I hver familie er minst to personer *dybdeintervjuet*. De øvrige familiemedlemmene har deltatt i *familiesamtaler*. I disse samtalene har flere familiemedlemmer vært til stede. De ulike familiemedlemmene har vekslet mellom å være aktive samtalepartnere, lyttere og kommentatorer til det andre har sagt og ment. Vår erfaring med denne intervjuformen har vært udelt positiv. Selv om graden av deltakelse har variert, opplevde vi i liten grad at aktivitetsnivået fulgte noen klare mønster. Mennene snakket verken mer eller mindre enn

⁵⁰ Gunvor Sørli ved ambassaden var til stor hjelp under vårt opphold. Hun formidlet kontakt med flere sentrale informanter og bidro dessuten med nyttig bakgrunnsinformasjon.

⁵¹ Prosjektet ble gjennomført av Berit Berg og Kirsten Lauritsen, med Berit Berg som prosjektleder. Resultatene fra prosjektet er publisert i boka *Eksil og livsløp* (Berg og Lauritsen 2009).

kvinnene. I samtalene der også barna var til stede, ble deres stemmer like tydelige som de voksnes. Om det siste skyldes norskkunnskaper eller om det gjenspeiler kommunikasjonen innad i familiene, skal vi være forsiktig med å uttale oss om. I denne sammenhengen har det i første rekke vært viktig å sikre de ulike informantene den samme muligheten til å komme til orde.

I tillegg til intervjuene har vi også brukt *minnearbeid* som metode (Haug 1987, Widerberg 1995, Forseth 2001). Gjennom å oppfordre familiemedlemmene til selv å skrive om hendelser i sine liv, har vi fått et verdifullt supplement til intervjumaterialet. Flere av informantene har tegnet sine "livskurver" og gjennom dette illustrert hvordan de synes livet har artet seg, hva som har vært høydepunkter og hva som har vært vanskeligere perioder av livet. I samtalene etterpå har vi dykket ned i enkelte av punktene. Noen av våre informanter har uoppfordret kommet med skriftlige bidrag som dagboknotater eller tekster som var skrevet spesielt til oss. Enkelte av disse var både lange og detaljerte, men de fleste hadde form av små ytringer som de syntes det var lettere å formidle skriftlig enn muntlig. Selv om det bare er noen få personer som har skrevet selv, har disse bidragene vært viktige for helheten.

Et viktig supplement til vår kvalitative studie er et tallmateriale fra Statistisk sentralbyrå (Blom 2004, Henriksen 2007) som gir viktig bakgrunnsinformasjon om de flyktninggruppene vi har studert. Konklusjonen fra denne kohortstudien når det gjelder tilgang til arbeidsmarkedet er (ikke overraskende) at flyktninger må "ta tiden til hjelp". Integreringsprosesser går langsomt. For å fange dem, er det nødvendig å studere grupper over tid. I dette prosjektet har vi data helt tilbake til slutten av 1980-tallet. Når vi har intervjuet familiene på nytt, gir dette et materiale som spenner over en 20-årsperiode.

5.1.7 Samlet materiale

Gjennomgangen over gir et bilde av det samlede materialet som er benyttet som datakilder. I samtlige av prosjektene er flyktninger (som befinner seg i ulike faser av flyktningprosessen) intervjuet. De fleste av intervjuene er gjennomført som individuelle samtaler av flere timers varighet. Mange av intervjuene er gjennomført med bruk av tolk. Dette gjelder i første rekke samtalene med asylsøkere og flyktninger som har bodd kort tid i Norge og dermed ikke har rukket å opparbeide tilstrekkelige norskkunnskaper til å gjennomføre et forskningsintervju. Enkelte av flyktningene med lang botid har også hatt behov for tolk. I de aller fleste intervjuene er det benyttet profesjonelle tolker⁵². Før

⁵² Unntaket er en del av intervjuene som ble gjennomført i Bosnia. Her ble intervjuene enten gjennomført av forsker med bosnisk bakgrunn eller med lokale "tolker" som hadde bodd i Norge og hadde gode norskkunnskaper, men manglet formell tolkeutdanning.

intervjuene er formålet med samtalen, samtaleopplegg, intervjuguider mv gjennomgått med tolkene for å sikre best mulig kvalitet på oversettelsene og bidra til å skape en best mulig samtalesituasjon.

I tillegg til de individuelle intervjuene består datamaterialet av både breddedata, intervjumateriale fra gruppesamtaler og møter, samt et mer biografisk materiale som dels er basert på intervjuer, dels på innsamling og bearbeiding av bakgrunnsmateriale som kan bidra til å kaste lys over selve intervjumaterialet. Deltakende observasjon på asylmottak, hjemmebesøk hos flyktninger, samt feltarbeid i Chile og Bosnia representerer også viktige datakilder. Denne typen observasjonsdata gir innsikt i den konteksten flyktninger befinner seg i og bidrar til å kaste lys over en større del av den helheten flyktningtilværelsen representerer. I flere av prosjektene er det gjennomført intervjuer med ansatte (i asylmottak, ved flyktningkontorer, NGO-representanter mv) og det er gjennomført intervjuer med representanter for sentrale og lokale myndigheter, og i samtlige prosjekter er det foretatt gjennomganger av sentrale offentlige dokumenter.

Oppsummert består datamaterialet av følgende:

- Dybdeintervjuer (individuelle og i grupper) med flyktninger i ulike faser av flyktningprosessen (prosjekt 1-5)
- Dybdeintervjuer med ansatte og representanter for myndighetene (prosjekt 1-4)
- Breddedata basert på spørreskjemaundersøkelser til ansatte på asylmottak og i kommuner (prosjekt 2 og 3)
- Deltakende observasjon (prosjekt 1-5)
- Dokumentgjennomgang (prosjekt 1-5)
- Minnearbeid (prosjekt 5)

De ulike datakildene både supplerer og utfordrer hverandre. Flyktningtilværelsen endrer seg, som vi skal se, i løpet av livsløpet. Og – problemstillinger knyttet til flukt, eksil og tilbakevending ser forskjellige ut avhengig av perspektivet man velger å studere det ut fra. Mitt utgangspunkt har vært å gi flyktningene selv en stemme, noe som gjør at avhandlingen i stor grad vil være preget av deres perspektiv. Samtidig vil jeg, der materialet gjør det naturlig, diskutere dette opp mot både myndighetsperspektivet og refleksjoner fra ansatte. I diskusjonen vil jeg også gi meg selv en stemme – både som tidligere flyktningarbeider og som både tilskuer og deltaker i utviklingen av det som ofte betegnes som *det kommunale flyktningarbeidet* (Berg og Thorseth 1995). Her vil jeg være det Svante Lundberg omtaler som ”følgesvennen”.

Jeg ser på meg selv som en følgesvenn både i de flyktningmiljøene vi har beskrevet og i det faglig-politiske feltet som har utviklet seg på dette området. Jeg har fulgt miljøene fra

slutten av 1970-tallet, har deltatt på møter, fester, og vært i bryllup og begravelser. Jeg har personlige venner i disse miljøene, jeg har forsket ”på” dem, og jeg har levd ”med” dem. Det som innenfor metodologien omtales som deltakende observasjon har fellestrekk med det Lundberg beskriver. For å forsvare sin plass i en vitenskapelig tekst, er de mest personlige og private erfaringene fjernet. De skal få være noe mellom dem og meg - og bare det. Men grenseoppgangene er ikke alltid så lette å trekke. Når går det personlige over i det private? Og når er det en unik anledning til å komme ”på innsiden” – for bedre å forstå.

For å ivareta informantenes anonymitet, er alle personnavn endret. Jeg har også endret eller utelatt stedsnavn, yrker og arbeidsplasser for å unngå gjenkjenning. Samtidig har jeg vært opptatt av at anonymiseringen ikke skulle påvirke budskapet som formidles. Der detaljeringsnivået i fortellingene har gjort det vanskelig å skjule informantenes identitet, har jeg i noen tilfeller valgt å knytte hendelsene til andre personer i vårt materiale.

Det meste av materialet i denne avhandlingen er benyttet i tidligere publikasjoner, mens noe av materialet er reanalysert eller bearbeidet ytterligere. Dette gjelder blant annet intervjuutskrifter og referater fra et diskusjonsforum (flyktninger og forskere) som ble etablert i Trondheim på midten av 1990-tallet. Initiativet til dette forumet ble tatt av forskere som jobbet på innvandringsfeltet, og deltakerne for øvrig var flyktninger som hadde bodd i Norge i en lengre periode (de fleste minst ti år). De hadde ulik bakgrunn – både mht språk, etnisitet, religion, alder, kjønn, familiesituasjon og utdanning. Forumet ble etablert som en uformell referansegruppe for flere pågående prosjekter på flyktningfeltet. Gruppen hadde aldri noe formelt navn, men blant forskerne gikk den under navnet ”skyggegruppa”⁵³. Skyggegruppas funksjon var å gi innspill til både forskningsopplegg og fortolkninger av resultater. Et sentralt tema for dette forumet var forståelser av integreringsbegrepet. Hva betyr det egentlig, og hvem er det som har definert dette som mål for ”samlivet” mellom minoritet og majoritet? Diskusjonene vi hadde omkring disse temaene går igjen i mye debatten på feltet – både innenfor akademia, i media og blant folk flest. Mye handler om ”oss” og ”de andre”, om hva som skal til for å få lov til å kalle seg norsk, og om dette med å være norsk er noe mål å strebe etter.

5.2 “To allow people to become visible”

Sitatet i denne overskriften er hentet fra Myerhoff’s arbeid blant eldre jøder i USA - overlevende fra Holocaust og innvandrere fra Øst-Europa (Myerhoff 1982). I hennes arbeid

⁵³ Begrepet ”skyggegruppe” var knyttet til funksjonen de hadde i forhold til ”å skygge” oss forskere – ikke at gruppa befant seg i skyggen!

ønsker Myerhoff bl.a. å gi de eldre jødene, gjennom at de forteller sine livshistorier, muligheter til å bli *synlige*. I jødernes fortellinger om sine liv bruker Myerhoff begrepet *Re-membering* for å tydeliggjøre enkelte aspekter ved denne form for erindring og fortelling:

The focused unification provided by Re-membering is requisite to sense and ordering. A life is given a shape that extends back in the past and forward into the future. It becomes a tidy edited tale...

Private and collective lives, properly Re-membered, are interpretive...

Such Re-membered lives are moral documents and their function is salvific, inevitably implying "All this has not been for nothing" (ibid, s 111).

Mange jøder opplevde en forpliktelse til å fortelle om grusomhetene de ble utsatt for. Myerhoff ønsket å gi dem en mulighet til å bli hørt: *I would serve as audience, conspicuously listening and documenting what was said* (ibid, s 114). Men fortellingene gjør også noe med den/de som lytter:

A story told aloud to progeny or peers is, of course, more than a text. It is an event (...) its effect on the listener is profound (...)) The listener is changed.

In the company of elders such as these, listeners perform an essential service. But they get more than they give, and invariably grow from the contact. (ibid, s 116)

Etter våre møter med flyktninger har mange takket for at vi kom. De opplevde det som viktig å fortelle sine historier til noen som var interessert i å lytte. Flere av flyktningene sa at det er første gang en norsk person hadde kommet på besøk til dem og spurt hvordan de hadde det. En sa det sånn:

Vi trenger noen vi kan snakke med, noen som kan støtte oss. Vi har mistet alt. Vi føler oss ensomme og deprimerte. Vi trenger støtte og at noen følger litt med oss.

Denne familien fortalte om sitt eget liv i eksil, men det var også viktig for dem å få fram situasjonen for flyktninger som fortsatt er på flukt eller som befinner seg i overfylte flyktningleire rundt om i hele verden. En flyktning fra Iran mente han hadde en *plikt* til å fortelle. Han var torturert på det groveste, både psykisk og fysisk. Han slet med minnene og plagene hver eneste dag. Under torturen prøvde han ikke å vise svakhet overfor torturistene. Livet i "helvete" har påført ham mye smerte og mange sår. I dag fremstår han som et levende vitne gjennom å delta på konferanser og snakker om torturen han opplevde.

I prosjekter som disse kommer vi tett på mennesker i svært sårbare situasjoner. Mange har opplevd grusomheter som det er vanskelig å snakke om. Som forskere har vi en forpliktelse til å beskytte våre informanter – både mot påkjenningene det kan være å gå inn

i ekstreme enkelthendelser og mot belastninger knyttet til å snakke om traumatiske erfaringer. Her er det en hårfin balansegang mellom å være ”god lytter” og ”nysgjerrig graver”. Dette er noe av det vi i prosjektene har brukt mye tid på å diskutere internt i forskergruppa. For oss har det alltid vært viktigere å ivareta etikken enn å få fram ”gode data”. Samtidig er det viktig å understreke at det også kan oppleves krenkende hvis en forsker avviser å høre på flyktingenes dramatiske beretninger og deres fortvilelse og frustrasjon knyttet til disse hendelsene. Som informanten over uttrykte: Han vil ha noen å snakke med, noen som kan støtte og som kan *følge litt med*. Forskeren kan selvsagt aldri erstatte verken vennen eller behandleren, men forskeren kan være en lytter og en formidler. Vi kan aldri gardere oss mot at våre informanter i intervjusituasjonen ser forskeren som en støtteperson, en å betro seg til oss og søke støtte fra. Uansett hvor nøye du har forklart forskerrollen, så kan det oppstå situasjoner der du ikke har noe valg – du må være medmenneske. Det er samtidig viktig å understreke at forskerrollen jo aldri forplikter oss til å videreformidle alt som blir sagt. Tvert imot forplikter rollen som forskere oss å tenke nøye igjennom hvordan etikken på best mulig måte kan ivaretas i alle ledd i forskningsprosessen. Det innebærer også en forpliktelse til å tie om hendelser som kanskje aldri var ment å formidles for et bredere publikum.

Som forskere er vi i utgangspunktet fremmede. Vi ber om å bli informert, og flyktingene kan ha ulike motivasjoner for å formidle sine erfaringer. Informantene har på forhånd akseptert å delta i prosjektene. De er informert om at vi ønsker å få del i deres erfaringer, men også deres tanker om opplevelser i fortid og deres tanker om framtiden. Både skriftlig og muntlig er det understreket at det er frivillig å delta og at de på et hvert tidspunkt i prosessen kan trekke seg. Vi har også understreket at det er opp til dem om de ønsker å svare på det vi spør om. Hvis det er tema de opplever som vanskelige å snakke om, har vi selvsagt respekt for det. Vi har også understreket at det viktigste for oss er å forsøke å forstå hva som er viktig for *dem*. Noen bruker tre timer på opplevelser i hjemlandet og flyktingleir og kommenterer at ennå har de bare fortalt en brøkdel av hva de har opplevd. Andre er forholdsvis raskt i gang med å beskrive livet i eksil. Noen ønsker ikke å gå inn på opplevelser fra tortur og fengsling; arrene på kroppen får tale for seg selv. Andre ser det nettopp som sin plikt å vitne om regimers brudd på menneskerettigheter. Av og til blir smerten ved å fremkalle traumatiske opplevelser stor. Det kan handle om lidelser befolkningen i hjemlandet daglig utsettes for, fortvilelsen over ikke å få innvilget gjenforening med små søsken, fysisk og psykisk tortur osv. I samtalene har vi i stor grad latt flyktingene styre fortellingene om sine liv, i respekt for de grensene de selv setter for hva de vil fortelle til en utenforstående.

5.3 Flyktingenes fortellinger - bruddstykker av levd liv

Historiene som presenteres i de konkrete intervjusituasjonene vil være en av flere mulige historier. Beretningene om deres liv skapes ved en selektiv utvelgning av hendelser i deres livsløp som i en konkret situasjon gir mening.

...the present is given meaning in terms of that anticipated present we call the future and that former present we call the past. (Bruner 1986, s. 143)

Bruner (1990) fremhever refleksiviteten forbundet med disse fortellinger: Fortid justeres i tråd med nåtid, og nåtid fremtrer heller ikke som fiksert, men fortolkes ut fra erfaringer i fortid og planer for fremtid. Og gjennom beretningene ikke bare rekonstrueres handlinger, men historiene som fortelles legitimerer også handlinger - hva som har skjedd og hvorfor. Livshistorier vil dermed være konstruksjoner hvor personer knytter sammen elementer fra fortid, nåtid og fremtid – samtidig. Knudsen (1990) beskriver slike kognitive konstruksjoner som *an adaptational strategy, a coping mechanism for reducing stress and ensuring the viability of persons and families* (ibid. s. 122). Bruddstykker av et liv kommuniseres gjennom en strategisk selvpresentasjon hvor det blir vel så viktig å analysere hensikten med presentasjonen som innholdet. Og historiene skapes hele tiden i dialog med omgivelsene.

Metaforen *dialog* er nyttig for forståelsen av hvordan vi som forskere engasjerer oss i en aktiv kommunikasjonsprosess og inngår som samtalepartner og medskaper. Crapanzano (1985) advarer forskere mot å ende opp med etnografiske beskrivelser som fremtrer som statiske bilder av "de andre". Forskeren kan ikke eliminere seg selv fra de konkrete møtene. En slik eliminasjon fornekte dynamikken i møtet og produserer et fastfrosset og objektifisert bilde av "de andre". Jeg ønsker å rette oppmerksomheten mot samspillet og dialogen mellom forsker og informant som inntak til å forstå de historiene vi sammen skaper. Historier om liv skapes ved en selektiv utvelgelse av hendelser i personers livsløp som i en konkret situasjon gir mening. Enkelte elementer fremheves, andre utelates. Nye historier vil oppstå når nye hendelser eller situasjoner skal forklares. Slik Bruner velger å beskrive denne flyt av mening:

Stories give meaning to the present and enable us to see that present as part of a set of relationships involving a constituted past and a future. But narratives change, all stories are partial, all meanings incomplete. There is no fixed meaning in the past, for with each new telling the context varies, the audiens differs, the story is modified, and ... "retellings become foretellings". We continually discover new meanings. (Bruner 1986, s153)

Denne form for *Re-membering* er dermed både en fortelling, en fortolkning og en dialog. Mye forskning har i den senere tid fokusert på nettopp denne samproduksjon av historier og tekster som forsker og informant inngår i (Crapanzano 1985, Bruner 1986, Langness & Frank 1991, Knudsen 1990, Fladstad 1993,1994).

5.4 "To share a burden"

Under datainnsamlingen har vi opplevd at det ofte utvikles en fortrolighet mellom forsker og informanter, at en "outsider" blir en "insider". Det kan i slike intervju situasjoner være vanskelig å vurdere hva som er formidlet til en samtalepartner i fortrolighet og hva som kan brukes i en offentlig tilgjengelig tekst. I flere av prosjektene har informantene lest og vurdert teksten om seg selv. Dette har ikke vært mulig i alle prosjektene, men jeg har hatt det som en målsetting i de prosjektene som har gått mest i dybden når det gjelder flyktningenes erfaringer. Det er likevel viktig å understreke at det i siste instans er mitt ansvar som forsker å vurdere hvilke opplysninger som bør forbli fortrolige og hva som kan brukes som "data" i den ferdige teksten.

Historiene som formidles om flyktningenes liv *gjør noe* med både flyktninger, forskere og tolker. Mange av samtalene handler om ekstreme opplevelser, om tap, svik og smerte. Enkelte minner kan være for smertefulle å hente frem, og vi ønsker ikke å påføre flyktningene ytterligere smerte. Min erfaring er imidlertid at samtaler om vanskelige livserfaringer kan være krevende for både informanter og forskere. Følgende klipp fra rapporten *Jeg kom for å redde livet* (Berg, Dalby og Fladstad 2002) kan stå som en illustrasjon på dette:

En ung mann tar i en av våre samtaler sjansen på å formidle noen av sine mest smertefulle opplevelser. Historien om massakre og tap av familiemedlemmer kommer stykkevis og delt. Avslutningsvis i samtalen spør jeg hvordan det er å snakke om alt han har mistet. Det er vondt, svarer han. Jeg spør om det er dumt at jeg stiller spørsmål om det som er vondt og vanskelig. Det er ikke din skyld, svarer han, det er sånn det er! Men det er vondt å tenke på. Jeg prøver å ikke tenke på alt jeg har mistet, men jeg gjør det likevel. Etter en samtale som har vart ganske lenge, må jeg løpe for å rekke bussen. Skal du gå alt, spør han. Jeg drar – og han sitter igjen med smerten og minnene vi har hentet frem. Jeg kjenner at også jeg ble berørt av dette møtet. Jeg ser for meg de blanke og røde øynene, tårene som triller, juicen han søler... Det er ikke min skyld, sier han til meg, det er sånn det er! Men jeg opplever at jeg likevel har bidratt til å påføre ham en smerte gjennom å be ham om å hente frem disse minnene som han selv prøver ikke å tenke så mye på. Hva har jeg satt i gang? Og hva bør jeg følge opp? Etter noen dager ringer jeg ham. Jeg

spør om det ble vanskelig for ham etter samtalen vår. Ja litt, svarer han. Han forklarer at han i samtalen med meg hentet frem noen minner som er vanskelige og smertefulle. Det er ting jeg sjelden snakker med noen om, kommenterer han. Men det var ikke bare vanskelig, fortsetter han, det var også fint å ha noen "to share the burden" .(ibid, s 27)

Flere av prosjektene har hatt fokus på møtene mellom flyktingene og tjenestesystemene: asylmottaket, de kommunale hjelpeinstansene og politiske og byråkratiske systemer på statlig nivå. Jeg har vært opptatt av hvordan flyktinger møtes og deres rettigheter ivaretas. Dette blir en viktig del av konteksten for forståelsen av hvordan flyktinger opplever sin livssituasjon i eksil.

Etiske betraktninger tilsier at vi som forskere ikke bare kan "sitte på gjerdet" når vi, ut fra våre vurderinger, opplever et byråkrati hvor flyktingenes rettigheter ikke ivaretas. Gjennom denne formen for datainnsamling har vi også ønsket å bidra til at enkelte saker har blitt løftet fram for vurdering. Dette har sammenheng med den form for tillit flyktingene møter oss med når vi ber dem fortelle om sine liv. Langness & Frank (1991) sier noe om hvorfor en slik tillit også kan oppleves som en form for forpliktelse:

Maybe nobody ever will have the understanding that you have of this person and of their situation, and maybe nobody will be in a role to make constructive change. And if you don't grasp the opportunity, it's going to be lost. But you only feel the obligation if there is a close relationship (Langness & Frank 1991, s. 155).

Gjennom å skrive om livet – eget og andres – mener Langness & Frank at vi kan *humanize ourselves*. Den empati som oppstår i forsøk på å forstå virkeligheten til mennesker som noen ganger er veldig forskjellig fra oss selv, kan være *a transformative process*. Og videre: *Such an empathic perspective on the world today may be of benefit in the face of narrowly defined sectarian interests* (ibid. s. 154). De refererer til Barbara Myerhoff (1982) som mener at livshistorie som forskningsredskap innehar store muligheter til å utvikle de menneskelige potensialer i dem som bruker det. Metoden lærer oss å fokusere på små ting som er ladet med betydning og dermed peker ut over seg selv. Gjennom å forsøke å forstå en annerledeshet tvinger vi oss til tålmodighet, til refleksivitet, til en måte å lytte på og til kontinuerlig å foreta valg.

Uttrykket "to share a burden" er ambisiøst. Min ambisjon som forsker har vært å gjøre mitt ytterste for å sette meg inn i situasjonen til mine informanter og forskningssubjekter – og formidle dette på en måte som kan skape nærhet. Gjennom å være lytter har jeg prøvd å avlaste og, så langt det er mulig, forsøkt å "dele byrder". Og - gjennom å formidle dette i form av forskningstekster, har jeg forsøkt å være et slags vitne. Likevel tror jeg det vil

være både naivt og ubeskjedit å tro det er mulig fullt ut å fange deres opplevelser. Mitt mål har vært å skape bevissthet om hvordan eksiltilværelsen oppleves for dem det først og fremst gjelder: flyktingene selv.

I artikkelen ”Forførende tekster med alvorlige hensikter” skriver Harriet Bjerrum Nilesen (1994) om hvordan en forskningstekst kan greie å formidle erfaringer fra dybdeintervjuer og observasjon på en troverdig måte. Hun understreker at en slik troverdighet forutsetter et bevisst forhold til den fortolkningsprosessen som foregår gjennom hele forskningsprosessen, med selve skriveprosessen som det fortolkningspunktum. Bjerrum-Nielsen snakker om dette som *kampen mellom tekst og leser*. Fortolkning er en balansegang mellom leserens forventninger og erfaringer på den ene siden, og opplevelsen og erkjennelsen av selve teksten på den andre siden.

5.5 Språk, kommunikasjon og bruk av tolk

Flyktingene som er intervjuet har hatt varierende norskkunnskaper, noe som har gjort det nødvendig å bruke tolk i mange av intervjuene. I noen tilfeller har bruk av engelsk vært et alternativ, men engelsk er ikke nødvendigvis et språk flyktinger er fortrolige med. For asylsøkere med kort botid i Norge har bruk av tolk vært nesten selvsagt, men også i samtaler flyktinger som har bodd lenge i Norge har det i flere tilfeller vært nødvendig med tolk. Selv personer med brukbare norskkunnskaper kan ha behov for språklig bistand når det dreier seg om kompliserte samtaler. Bruk av tolk vil løse noen av disse problemene, samtidig som det også kan være utfordrende å gjennomføre tolkede samtaler. Å ha en tredjeperson til stede i en samtalsituasjon kan både for både forsker og informant oppleves som forstyrrende og fremmed. Dette er sannsynligvis noe av årsaken til at det fra praksisfeltet rapporteres om underforbruk av tolker.

En undersøkelse om bruk av tolk i barnevernet viser et betydelig underforbruk av profesjonelle tolker, noe som kan ha fått betydelige konsekvenser for partenes rettssikkerhet (IMDi 2008). Undersøkelsen avdekker et stort behov for opplæring i kommunikasjon via tolk og bedre rutiner for å kvalitetssikre tolkingen. En spørreundersøkelse om bruk av tolk i helsevesenet i Oslo viser også et underforbruk av profesjonell språklig assistanse (Kale 2006). Rapporten viser at helsepersonell ofte tyr til de lettest tilgjengelige løsningene: å bruke familie/venner som oversettere eller til å kommunisere med pasienten – selv om disse ”tolkene” ofte selv har mangelfulle norskkunnskaper. SSBs undersøkelse om innvandring og helse viser den sammenhengende tendensen (Blom 2008). Her dokumenteres det at både ektefeller, mindreårige barn og andre slektninger ofte brukes som tolker.

Opplæring av tolkebrukere blir også understreket av Bente Mari Bjørnås. Hun sier det slik: *En god tolk er en forutsetning for en vellykket samtale, men like viktig er det at samtalepartene kan bruke tolk* (Bjørnås 1990, s 117). Av tolkeoppdrag som stiller særlige krav til kvalitet, nevner hun innenfor politi og rettsvesen og tolking innen helsevesenet. Konsekvensene av at det oppstår misforståelser kan bli store – både for personen det tolkes for og for omgivelsene. I en terapisisituasjon vil det i tillegg være viktig at tolken besitter de personlige egenskapene som skal til for å håndtere samtaler om ømtålige tema. Det handler ikke i første rekke om å vise empati, men om å være profesjonell. Også i forskningssammenheng er det viktig at det kommunikative fungerer. Selv om det ikke er fare for liv og helse om noe blir misforstått, er en og samtalesituasjon viktig for å skape trygghet og tillit. Dette igjen forutsetter felles språk – eller en profesjonell tolk. Profesjonalitet som tolk handler om å beherske både det kommunikasjonsmessige, det tolketekniske, det etiske og det mellommenneskelige.

Ved tolking for mennesker som befinner seg i en krise øker presset på tolken, og han eller hun kan fristes til å gå inn i andre roller. Tolken kan opptre som klientens vikarierende "jeg", identifisere seg med klienten, overta behandlerrollen eller internalisere klientens konflikter. Dersom det er spenning eller konflikt mellom klient og behandler settes tolken ekstra sterkt på prøve. (ibid, s 73)

Det er i en rekke sammenhenger understreket at tolkerollen er krevende. Røkenes (1995) lister opp følgende krav: kommunikasjonsferdigheter, språklige ferdigheter, tolketekniske ferdigheter, evne til innlevelse og distanse, tålmodighet, evne til å tåle forskjellighet, kulturkompetanse og evne til å tåle stress ved ikke å intervensere eller overta kontrollen i situasjonen. I tillegg til dette kommer et sett av etiske utfordringer – både av strukturell og individuell art. Selv om tolken nødvendigvis må opptre som en person som deltar i et møte mellom to eller flere, så skal tolken utføre sitt arbeid på en måte som i så høy grad som overhodet mulig gir de andre partene opplevelsen av å ha et møte *som om* man deler et felles språk og *som om* tolken ikke var tilstede.

Både i informasjonen om prosjektene og i selve gjennomføringen er det brukt tolk der vi har vurdert dette som nødvendig. Begrepet "nødvendig" er ikke et presist begrep, men i denne sammenhengen er det viktig å understreke at vurderinger om bruk av tolk ikke bare handler om språklige ferdigheter, men også om hva informanten selv ønsker. Enkelte ganger mener kanskje forskeren at det trengs tolk, mens informanten selv ikke synes det er nødvendig. I slike tilfeller kan det virke fornærmende om forskeren insisterer på å bruke tolk. Vår erfaring er imidlertid at det mange ganger er mulig å gå inn i en dialog med informanten. Kanskje informanten har dårlige erfaringer med bruk av tolk fra før og derfor foretrekker å greie seg selv? Noen ganger kan dette handle om at tolken ikke har vært profesjonell, andre ganger kan handle om mangel på tillit til at tolken er til å stole på.

Mange tolker har selv flyktning- eller innvandrerbakgrunn, og både politiske, religiøse og forhold kan ha betydning for tillitsforholdet.

I de fleste prosjektene valgte vi å bruke tolker fra de lokale tolketjenestene⁵⁴. Dette antok vi på forhånd kunne ha både fordeler og ulemper: Det var sannsynlig at tolkene hadde tolket for våre informanter i ulike situasjoner i flyktningenes møter med det kommunale hjelpeapparatet. Flyktningene kunne da ha opplevd situasjoner hvor det var etablert en form for tillit til enkelte tolker, eller det kunne vært mer konfliktfylte situasjoner hvor relasjonen til tolken også ble problematisk. Vi antok at det i et avgrenset lokalt eksilmiljø kunne være enkelte tema flyktningene ikke ønsket å berøre i en samtale med en tolk som var del av samme lokale miljø. Tolkens tidligere relasjoner til flyktningene kunne dermed ha betydning for våre møter. Overfor tolketjenestene argumenterte vi med at vi ønsket tolker som var kvalifisert for intervjuer som var krevende både i forhold til språklige uttrykk og tema. Vi ba også om at tolkene på forhånd ga beskjed dersom det var enkelte flyktninger de ville synes det var vanskelig å ha denne type samtaler med. En av tolkene informerte om at han hadde problemer med å forstå dialekten til noen av våre informanter. En annen ga beskjed om at han hadde et konfliktfylt forhold til en familie og derfor så det som en fordel om vi valgte en annen tolk. Også enkelte av flyktningene ga underveis uttrykk for ønske om bestemte tolker. Så langt det var mulig, har vi tatt hensyn til de ulike ønskene for å skape et best mulig utgangspunkt for en intervjusituasjon.

Mange av intervjuene var både faglig og emosjonelt krevende for tolkene. En av tolkene, som vi snakket med etter intervjuet, ga uttrykk for at det kunne være vanskelig å finne de riktige ordene og begrepene for det som skulle uttrykkes. På enkelte områder opplever han det norske språket som fattig på ord. Når flyktningene skildrer opplevelser av tortur, å bli undertrykket, nedvurdert og lignende, er det norske ordforrådet begrenset, og det kan være vanskelig å oversette direkte. Han tolket med innlevelse, med sine følelser, for å finne de riktige ord og uttrykk for symboler fra hjemlandet. Men han hadde også sin historie. Andres historier skaper en form for resonans og gjenkjennelse i forhold til egne opplevelser. Dette opplevde han som komplisert. Når han tolket for flyktninger fra andre land enn sitt eget hjemland, opplevde han en større følelsesmessig distanse i forhold til tolkerollen. Samtidig stilte han spørsmål ved i hvor stor grad det er mulig å forstå meningen bak ordene i slike situasjoner. Å tolke for mennesker fra eget land er mer komplisert. Tolkingen blir mer presis, opplevelsene i større grad forstått, men samtalene *brenner innvendig*, som han uttrykte det. Han tolker andres problemer, andres kriser, og innvendig er han som en glødende vulkan. Hvordan skal man oversette, spør han. Med

⁵⁴ Under feltarbeidene i Chile og Bosnia besto forskerteamene av personer som behersket de aktuelle språkene (henholdsvis spansk og bosnisk). I noen få tilfeller var vi avhengig av å bruke tolk i Bosnia. I disse tilfellene brukte vi tolker som vi fikk kontakt med gjennom den norske ambassaden.

følelser? Eller bare med ord? Hvordan skal man tåle å oversette helt riktig? Og som han sa: *Jeg er bare et menneske.*

Beslutningen om å bruke tolk er tatt av flyktningene selv. De fleste av samtalene med flyktninger som har bodd lenge i Norge, ble gjennomført på norsk. Enkelte av flyktningene hadde et begrenset ordforråd på norsk, men ønsket likevel ikke å bruke tolk. De snakket gjerne i korte og enkle setninger, noe som gjorde at en del nyanser forsvant. Andre snakker flytende og har tilsynelatende ingen problemer med å formidle seg på norsk – eller i en kombinasjon av norsk og et språk vi som forskere behersker.

5.6 Etske dilemma

Jeg har allerede vært inne på noen etiske dilemmaer knyttet til datainnsamlingen og utformingen av en offentlig tilgjengelig tekst. Her vil jeg kort kommentere etiske standarder for denne type forskning, samt vurderinger vi har gjort underveis både i forhold til rollen som forsker, samt den følgende presentasjonen av våre funn. Både personopplysningsloven og etiske retningslinjer som gjelder forskning særskilt skisserer flere krav som må oppfylles for at forskning på mennesker skal være etisk akseptabel:

- Informantene/aktørene skal gi sitt frivillige informerte samtykke.
- Risikoen for informantene/aktørene skal være så liten som mulig, og vurderes i forhold til den nye kunnskap en kan frembringe.
- Informantene/aktørene skal til enhver tid kunne trekke seg fra deltakelse av egen fri vilje.
- Opplysningene skal behandles fortrolig, og ved offentliggjøring skal de ikke kunne føres tilbake til den som har gitt dem.

I samtlige av de prosjektene som inngår i mitt forskningsmateriale er alle informanter på forhånd informert om prosjektet og målsettingen med vårt arbeid. Dette gjelder både flyktninger, fagpersoner og representanter for lokale og sentrale myndigheter. De har frivillig akseptert en deltakelse i prosjektet. Før intervjuene er det også presisert at det er opp til *dem* hva de ønsker å fortelle. Dette har vært særlig viktig å understreke der informantene representerer en i utgangspunktet sårbar gruppe og hvor både politiske, religiøse, kulturelle, språklige og helsemessige forhold kan bidra til å forsterke usikkerhet og utrygghet i intervjusituasjonen.

Selv om vi i samtlige prosjekter har vært opptatt av forskningsintervjuet som en kommunikasjonssituasjon, har det ikke alltid vært mulig å tilrettelegge intervjusituasjonen

slik at alle hensyn blir ivaretatt. En del av intervjuene som ble foretatt på asylmottak foregikk på engelsk, selv om engelskferdighetene hos informantene ikke alltid var spesielt gode. Alternativet i disse tilfellene var å droppe hele intervjuet. På ett asylmottak var det mer enn tretti språk representert. Det sier seg selv at det under et begrenset feltarbeid, så var det nødvendig å gjøre noen kompromisser. Et av kompromissene kunne da være å intervjuer på et språk som en av partene ikke snakket flytende. Et prinsipp vi imidlertid var nøye med å håndheve, var at barn ikke skal brukes som tolker. Dette gjaldt uansett om det var foreldrene som spurte barnet om språklig hjelp eller om det var andre som ønsket å bruke barna som kommunikasjonshjelp. Men også her oppsto det noen ganger vanskelige situasjoner. I flere av intervjuene foregikk samtalene hjemme hos familiene. Her var det ikke alltid like lett å unngå at foreldre henvender seg til barna for å få oversatt ord og begreper. Dette kunne f.eks. skje i familier der foreldrene ikke har ment det var nødvendig å bruke tolk, men hvor det i ettertid viste seg at de hadde mer begrensede norskkunnskaper enn vi var forberedt på. Mange kan f.eks. være flinke til å snakke ”hverdagsnorsk”, men ha mindre trening i å snakke om andre tema – f.eks. erfaringer knyttet til flukt og eksil. Det krever et annet begrepsapparat, og det forutsetter at du kan uttrykke både følelser og få fram nyanser. I en konkret intervjusituasjon der mor plutselig henvender seg til sønnen på 12 og spør om språklig hjelp, kan vi ikke som forskere bryte inn og si at dette ikke er ”etter boka”. I slike tilfeller har vi valgt å forholde oss til det som skjer. Hvis tolvåringen også i fortsettelsen blir innlemmet i samtalen, har vi i noen tilfeller valgt å foreslå en liten pause, snakket litt om løst og fast – også med barnet – for så å starte opp igjen og si at det kanskje er best at vi snakker med de voksne alene.

Det er umulig å gi noen oppskrift på hvordan slike situasjoner skal håndteres. Her handler det om ”å lese” situasjonen og forsøke å behandle alle parter med respekt. I familier der det er helt vanlig at barna fungerer som ”tolker” for sine foreldre, er det viktig å ikke la våre kjøreregler overkjøre dem. Ethiske dilemmaer av denne typen er det vanskelig å gardere seg mot, men det er mulig å ha en gjennomtenking av situasjoner som kan oppstå og utvikle et repertoar for hvordan situasjoner kan håndteres. Det er også viktig å diskutere slike situasjoner med fagkolleger etterpå – både for å vurdere om/hvordan slike intervjuer kan brukes og for å drøfte hva man evt. kunne ha gjort annerledes.

Lærebøkene i metode sier lite om denne typen dilemmaer. Lang erfaring både som sosialarbeider og forsker har lært meg at vanskelige kommunikasjonssituasjoner oppstår med jevne mellomrom. Når dette er lite beskrevet i forskningslitteraturen, handler det nok ikke om at mine (våre) erfaringer er spesielle, men at det kan være vanskelig å diskutere hvordan ”det som ikke skal skje” bør håndteres. I de tilfellene vi har tatt opp dette med fagkolleger, har vi alltid blitt møtt med at ”dette har vi også opplevd”. Det gjelder enten vi snakker med andre forskere, sosialarbeidere, helsearbeidere, politifolk eller andre. Ofte har de også uttrykt lettelse over at noen tør å snakke om det.

5.7 Fra tale til tekst

Intervjumaterialet som er gjengitt i de følgende kapitlene blir formidlet på ulike måter. Noe er brukt som bakgrunn for analyse og fortolkning, noe er gjengitt i løpende tekst, mens en del av intervjuene er formidlet i form av sitater. Det vil alltid være en utfordring å presentere muntlig tale i skriftlig form. Uansett hvor nøye vi er med transkriberingen, og uansett hvor mye av dette vi greier å gjengi i tilknytning til sitatene, så skjer det en reduksjon. Det er umulig å få med seg ”alt”. Enten vil det gå på bekostning av detaljrikdommen, eller motsatt: alle detaljene gjør at selve budskapet forsvinner. Ofte skjer det litt av begge deler. Muntlig kommunikasjon benytter seg av et større register av virkemidler enn et skriftbilde kan formidle. Den kan få fram alt fra stemmeleie, tempo og intensitet, til pauser, nøling og famling etter ord. En kommunikasjonssituasjon vil også inneholde ikke-verbal kommunikasjon som blikkontakt og kroppsspråk. Dette er generelle utfordringer som vi som forskere har utviklet et repertoar til å håndtere. Vi legger inn tilleggsinformasjon der vi synes det er nødvendig for forståelsen, vi skriftliggjør noe av det mest muntlige i språket, og vi sier noe om selve intervjusituasjonen (Widerberg 2001, Malterud 2003, Kvale 2007).

Men hva med intervjuer som også representerer språklige og kulturelle utfordringer? Hvordan skal vi som forskere håndtere dette når intervjuene skal formidles skriftlig? Hvordan bør sitater gjengis? Skal de formidles ordrett, eller bør vi ”pynte på” språket? Hva formidler vi ved å gjengi en (språklig sett) hjelpeløs tekst? Ser vi innholdet, eller ser vi bare hjelpeløsheten? Hva gjør vi med de tolkede samtalene? Er det tolkens muntlige tale vi skal gjengi, eller er det informantens? Hvordan vet vi i så fall at det er informantens og ikke tolkens måter å formulere budskapet på? Og – hvordan skal vi oversette talemåter og kommunikasjonsformer som har sin basis i kultur og religion? Skal tolken (og i neste omgang forskeren) oversette (og skrive ned) hver gang informanten sier ”Hvis Gud vil!” (som er en vanlig taleform på arabisk)? Jeg har måttet gjøre noen valg underveis, og mitt valg har vært ”å normalisere” den språklige formen i sitatene. Mitt fokus har i første rekke vært det innholdsmessige, og dette ønsket jeg ikke å forstyrre gjennom et språklig uttrykk som både kunne være preget av begrensede norskkunnskaper og en fremmed språklig form. Dårlig språk gjør at fokus blir flyttet fra det innholdsmessige til den språklige formen, noe som gjør at vi uvilkårlig oppfatter informanten som lite reflektert eller nyansert. I selve intervjusituasjonen oppleves det ikke nødvendigvis slik, men når litt ubehjelpelig muntlig tale skal gjengis skriftlig, skapes det ofte et slikt inntrykk. For å unngå dette har jeg skrevet ut intervjuene i en språklig form som tar vare på innholdet, men hvor grammatikk og setningsbygning er rettet. I noen tilfeller har jeg også endret på ord og

begreper der informanten helt åpenbart har ment noe annet enn det som ble sagt. I slike tilfeller er dette oppklart underveis i samtalen og avklart med informanten.

Rettingene av språket er gjort av respekt for informantene. Mange har også selv vært opptatt av at de strever med å finne de riktige ordene og ”ikke er så flinke i norsk”, som de sier. De synes det er flaut – og har unnskyldt seg for det. Gapet mellom det de innholdsmessig har ønsket å uttrykke og det de faktisk har greid å sette ord på, blir noen ganger stort. Dette gjør noe med selvfølelsen, de føler seg redusert. Når dette har kommet opp som tema, har jeg fortalt hvordan jeg har tenkt å bruke intervjumaterialet. Mange har da eksplisitt bedt om at jeg ikke gjengir det de selv oppfatter som språklige feil. I noen tilfeller har også informantene i ettertid sett (og godkjent) hvordan deres egne utsagn er gjengitt.

Det er selvsagt ikke uproblematisk å foreta slike rettinger eller redigeringer. Ett spørsmål er knyttet til min egen fortolkning. Hvordan kan jeg være sikkert på at jeg har forstått (og gjengitt) budskapet på en riktig måte? En annen innvending kan være at et feilfritt språk kan oppleves som en kontrast til det som formidles rent innholdsmessig. En tredje innvending kan være at språket blir stivt og mister noe av det som kjennetegner muntlig tale. Jeg ser disse innvendingene og har underveis vurdert hvordan jeg kan redusere fortolkningsfeil. I tilfeller der jeg har vært i tvil om jeg har forstått riktig, har jeg gått tilbake til informantene og bedt dem bekrefte det jeg har skrevet. I andre tilfeller har jeg måttet stole på min egen erfaring som både intervjuer, forsker og følgesvenn. Den endelige testen på om jeg har greid å formidle dette på en troverdig måte, er i møte med leseren (Bjerrum-Nielsen 1994, 2009). Lang erfaring fra feltet vil forhåpentligvis gi meg noen fortrinn når jeg skal vurdere innholdet i de samtalene som er gjennomført. Mine fortolkninger vil uansett være en av flere mulige. Virkeligheten oppleves forskjellig, og dette kan forsterkes av språklige problemer og kulturelle forskjeller. Dette er imidlertid noe man aldri vil unngå eller kan gardere seg imot. Mangel på felles språk og forskjeller i kulturbakgrunn er bare *noe* av det som gjør kommunikasjon vanskelig. Hvis vi legger til kjønn, alder, klasse, oppvekstmiljø og livssituasjon, ser vi enda mer av denne kompleksiteten. Det krever derfor både ydmykhet og årvåkenhet å gå inn i en fortolkningsprosess. Og uansett hvor nøye man er, vil det kunne oppstå misforståelser. Men – om det i enkeltutsagn kan oppstå tvil, vil et stort samlet materiale redusere sjansen for de helt store fortolkningsmessige feilene.

6. Fra flukt til mottak – ventetid og usikkerhet

I dette kapitlet skal vi møte flyktninger og asylsøkere på det jeg har valgt å kalle eksilets første stoppested i Norge. Bak seg har de krig og forfølgelse - kanskje også lange fengselsopphold, isolasjon og tortur. Noen har kommet via FN, som såkalte overføringsflyktninger, andre har kommet som individuelle asylsøkere. For mange har veien til Norge vært lang, og de færreste har visst at det er akkurat her de ville ende opp med å søke asyl. Hver flyktning bærer på sin individuelle historie. Denne historien kan ha likhetstrekk med andre flyktnings historier, men den er også unik.

Vi skal følge personene den første tiden i Norge – gjennom det som ofte omtales som *mottaksfasen*. For overføringsflyktninger artet denne første fasen seg som en forberedelse til livet i Norge. De har vært gjennom en form for forhåndsgodkjenning og vet de får bli i landet. For de individuelle asylsøkerne representerer denne mottaksfasen en periode fylt med spenning, usikkerhet og venting. Statistikken forteller at om lag halvparten av asylsøkerne får avslag og må returnere til hjemlandet⁵⁵. For begge grupper representerer imidlertid denne første fasen et møte med et nytt og ukjent land, et nytt språk og nye levemåter. De befinner seg langt unna slekt og venner, og de vet ikke om de noen gang vil få muligheten til å vende tilbake. Hva møter dem når de kommer til Norge, og hvordan beskriver de selv den første tiden? Asyilmottaket er første stoppested. Her tilbringes den første tiden i Norge. For de fleste varer oppholdet mellom ett og to år. For noen varer det vesentlig lenger. Her bor barn og unge, enslige og familier, syke og friske – fra alle deler av verden. Hvordan er det å leve på et asyilmottak – og hva er egentlig et asyilmottak? La oss starte med et besøk på et asyilmottak.

6.1 Asyilmottaket

Asyilmottaket vi skal besøke har vært i drift i mange år. Det ligger i en by og er drevet av en privat driftsoperatør. Mottaket har plass til i underkant av to hundre asylsøkere. Når vi besøker mottaket er det helt fullt. I campinghyttene bor barnefamiliene, og i de provisoriske brakkene ("seksjonshus") som er satt opp på området bor de som har kommet alene. I tillegg rommer brakkene alle fellesfunksjoner: kontor for de ansatte, noen få fellesrom og en såkalt barnebase, der det er tilbud til de minste barna noen timer i uka. Ut fra UDIs tilsynsrapporter er dette et relativt veldrevet mottak⁵⁶. Konfliktnivået er lavt, og

⁵⁵Faktainformasjon om asylankomster, innvilgelser av asyl og etablering av mottak er hentet fra UDIs hjemmesider. <http://www.udi.no/Nyheter/2008/Nokkeltall-for-oktober/> (lastet ned 01.01.10)

⁵⁶Tilsynsrapportene er åpent tilgjengelige på UDIs hjemmesider. <http://www.udi.no/Sokeresultat/?q=tilsynsrapporter> (lastet ned 01.01.10)

de pålagte oppgavene blir ivaretatt på en måte som er i samsvar med de statlige påleggene. Mottaket har også etablert tilbud til beboerne som går ut over de pålagte oppgavene. Det er etablert egne barnegrupper og det tilbys foreldreveiledning. Det tilbys også leksehjelp til skolebarna som bor på mottaket – takket være Norsk Folkehjelp, som organiserer dette på frivillig basis. Vi skal med andre ord ikke besøke noe ”katastrofemottak”, men et mottak som kanskje kan beskrives som ”over middels”.

Jeg har besøkt mottaket flere ganger. Det ligger tett inntil et vanlig boområde, med bussholdeplass, butikk, barnehage og skole i nærheten. Det er lett å skjønne at du nærmer deg, for innslaget av personer med annen hudfarge og uvanlige klær blir plutselig veldig mye større enn ellers i området. Her ser du Nili, med hijab og lang kjole. Her ser du Ali og Muhammed, med joggebukser, boblejakke og nakne føtter i et par plast-slipers. Inne på selve mottaksområdet leker det barn i alle aldre – de aller fleste er barn av kurdisk opprinnelse. Det er satt opp noen få lekeapparater på området, men helhetsinntrykket er at det ser stusslig ut. Campinghytter, brakker, asfalt. Ungene kommer springende når de oppdager at det er besøk. Og – på samme måte som det er lett for meg å oppdage ”dem”, er det lett for dem å oppdage meg. På deres arena skiller jeg meg ut. Jeg er hvit, jeg har bil, og jeg har et ærend. Barna er nysgjerrige. De lurer på hvorfor jeg kommer og hvem jeg skal treffe. De tilbyr seg å vise vei til familien jeg skal besøke. Noen av dem snakker godt norsk, andre snakker lite eller ingenting. Det gjenspeiler hvor lenge de har bodd der. Den mest aktive av dem har jeg truffet før – for minst ett år siden. *Hun er altså fortsatt her*, tenker jeg. Maryam hadde allerede bodd på mottaket en stund første gang jeg besøkte familien. Familien er kurdere fra Irak og venter på svar på sin asylsøknad. De må ha ventet i minst to år. De kan ha fått negativt svar og anket saken, slik de aller fleste gjør. Men det kan også hende at de fortsatt venter på det første svaret. Ventetiden på søknadsbehandlingen er lenger når mottakstallene øker. Det kan hende familien har fått positivt svar og venter på å få kommune plass. Da er de i så fall blant ”de heldige”. De som ”har fått positivt”, som det heter på internspråket på mottaket.

Jeg verken vil eller kan spørre Maryam hvor saken står. Det er mulig hun ikke en gang vet svaret. Foreldrene har kanskje prøvd å skåne henne mot det som kan være ubehagelig. Sannsynligvis vet hun det likevel – eller tror hun vet det. Og siden foreldrene ikke sier noe, tenker hun kanskje det verste. Men hun kan heller ikke spørre, for det kan gjøre foreldrene triste – eller sinte. Sist jeg snakket med jenta fortalte hun at mor var syk. Hun lå for det meste til sengs og gråt mye. Maryam fortalte meg dette da vi satt sammen etter at jeg hadde vært til stede på barnegruppa, som en gang i uka hadde tilbud om musikk- og dramaterapi. Hun ville egentlig at jeg skulle besøke dem i campinghytta, men det passet ikke så godt siden moren var syk. Men – en annen gang måtte jeg love å komme. Nå er det ”en annen gang”, men jeg har en avtale og får hjelp til å finne fram til familien jeg skal

møte. Maryam er ”sjefen” blant de store jentene. De andre springer etter som en hale når Maryam viser veien til hytta.

Utenfor campinghytta står det en velbrukt barnevogn, noen leker og minst seks par sko – joggesko og slippers i alle slags farger og størrelser. Jeg banker på og blir tatt imot av faren i familien. Inne står mor med det minste barnet på armen, toåringen sitter på en madrass og ser på TV mens eldstejenta på 13 står ved komfyren og forbereder middagen. Hun skulle egentlig ha vært på skolen, men hun følte seg ikke helt bra. Dessuten var mor også litt dårlig, så da måtte hun være hjemme og hjelpe til med minstebarna. Broren på ti var på skolen.

Campinghytta er på rundt 45 kvadratmeter. Her har familien på seks bodd i snart to år. Oppholdsrommet er stue, kjøkken og arbeidsrom om dagen, soverom for fire om natta. På gulvet er det et gammelt persisk teppe (kjøpt på loppemarked), og langs veggene er det madrasser og puter. Stuebordet brukes til alt fra spisebord, lekselesing og midlertidig oppbevaringsplass for alt det en familie på seks har rundt seg av ”rot” og nyttegjensstander. Campinghyttas eneste soverom har køyesenger, og her sover de to eldste barna. Foreldrene og de to yngste sover i familiens eneste oppholdsrom. Det er trangt og luften er tung. Langs veggene står det klesstativ, en koffert, bunker med aviser, bøker og reklame, en TV og et lite stereoanlegg. Det skal ikke så mye til før en liten campinghytte virker overfylt.

Jeg har truffet eldstejenta før. Da fortalte hun litt om hvordan det var å leve så tett. Hun savnet å få være litt for seg selv. Hun gikk på skolen (nesten) hver dag, men etter skoletid var hun for det meste hjemme. Hun hjalp mor med husarbeidet, og hun passet sine småsøsken. Broren på ti hadde større frihet. Han spilte fotball med noen i klassen, og det hendte også en sjelden gang at han ble invitert hjem til noen av guttene. De hadde spurt om å få bli med han hjem også, men det hadde han ikke noe lyst til. Han syntes de bodde så trangt og hadde så lite av det kameratene så på som en selvfølge: PC med masse spill, DVD-spiller, fine møbler – og selvfølgelig: eget rom. Han hadde ingenting av dette. Han manglet også en del fotballutstyr, men det meste hadde han fått brukt av andre i klubben. Det var på den ene siden kjempebra, for det gjorde at han kunne være med og spille. Men han syntes også det var flaut at ikke foreldrene hadde råd til å skaffe nytt. Han hadde sagt det til faren, men da ble faren sint – og så helt stille.

Foreldrene bekrefter at det har vært noen konflikter rundt dette med klær og utstyr. De skjønner barnas ønsker om ”å være som alle andre”, men de har ingen mulighet til å oppfylle sånne ønsker. Det frustrerer dem. De ville så gjerne gitt barna det de trenger – og det andre barn på samme alder ser som en selvfølge. Men de har mer enn nok med å holde hodet over vannet – både økonomisk og rent menneskelig. De er slitne av å vente, de er bekymret for familien i hjemlandet, og de er redde for å få avslag på asylsøknaden sin. De

sover dårlig om natta, og har problemer med å organisere hverdagene. Faren føler seg ynkelig fordi han ikke har en jobb å gå til, og mor savner kvinnefellesskapet der hun kom fra. Ingen av dem snakker noe særlig norsk, så det er heller ikke lett å bli kjent med naboer. Men de er raske til å understreke at de er takknemlige for alt de har fått, og de nevner episoder som viser at både damen på butikken og han som de av og til møter på bussen er ”snille”.

Besøket hos denne familien er et lite gløtt inn i mottakstilværelsen. Andre besøk ville fått fram andre ting. Det er likevel noen fellestrekk: Ventetiden, passiviteten, trangboddheten og isolasjonen. Og – det er et fravær av kontroll. Vi skal etter hvert gå mer detaljert inn i de ulike sidene ved mottakstilværelsen. Men før vi gjør det, skal vi starte med begynnelsen: Det som gjorde at asylsøkere ble asylsøkere, at flyktninger ble flyktninger. Den svenske poeten Pär Lagerkvist skrev en gang en ”dagseddel” med tittelen ”Flukten valde oss”. På mange måter kan det stå som en passende overskrift på det mange flyktninger beskriver. Det var ikke de som valgte å flykte, det var flukten som valgte dem.

6.2 ”Jeg kom for å redde livet”

Det siste tiåret har det vært et sterkt fokus på den situasjonen asylsøkere befinner seg i mens de venter på å få sin søknad behandlet. Både politisk, mediemessig og forskningsmessig har det vært rettet sterkt kritikk mot forholdene. Den lange ventetida på å få søknaden behandlet, har vært et hovedfokus, men det har også vært rettet kritikk mot andre sider ved det å leve i asylmottak. Mottakenes fysiske utforming, geografiske plassering, bemanning, bortfall av norskopplæring og fravær av aktiviteter, har vært tema som er viet mye oppmerksomhet. Fra en rekke hold har det også vært uttrykt bekymring for asylsøkernes psykiske helse i venteperioden. Barn og unge har vært grupper som det har vært uttrykt særlig stor bekymring for – både de som kommer alene (enslige mindreårige asylsøkere – EMA) og de som kommer sammen med familien. Lang ventetid og usikkerhet om utfallet av asylsøknaden beskrives som en stor mental påkjenning og kommer ofte på toppen av tidligere traumatiske opplevelser.

Den sterke mediefokuseringen gjør at ”alle” har en formening om både asylsøkere generelt og asylmottak i spesielt. En gjenganger i media er konfliktene knyttet til etablering av mottak, der naboer prøver å forklare hvorfor mottaket bør ligge et annet sted enn akkurat i deres nabolag. Ofte begrunnes det med ”hensynet til asylsøkerne”. Et ferskt eksempel på dette er etableringen av Vaterholmen asylmottak i Verdal kommune, som er etablert i en nedlagt militærleir 2,5 mil fra sentrum. Andre ganger kommer mottaket i medias søkelys på grunn av konflikter – internt eller framprovosert utenfra. Et eksempel på dette er

skytedramaet på et asylmottak i Asker, der en ung asylsøker ble hardt skadet etter at en norsk nabo hadde skutt mot mottaket. Selv om skyldspørsmålet i en sak som dette er ganske åpenbar, bidrar også denne typen oppslag til negativ oppmerksomhet rundt asylsøkerne. Det blir en form for ”blame the victim”. Det samme kan man også si om en tredje type oppslag – oppslagene som viser hvordan enkelte driftsoperatører skor seg på mottaksdriften gjennom store statlige overføringer. I programmet ”Brennpunkt” på NRK (september 2009) hadde et TV-team fulgt etableringen av et mottak på Senja. Reportasjen viste et rystende bilde av et mottak der alt fra de fysiske betingelsene til det innholdsmessige sviktet. Asylsøkerne følte seg isolert, de manglet nødvendige helsetjenester, og de følte seg utnyttet av en mottaksleder som tjente penger på deres nød.

Parallelt med all oppmerksomheten rundt asylsøkere i Norge, viser media jevnlig reportasjoner om mennesker som befinner seg i en fluktsituasjon. Det kan være kvinner på flukt fra undertrykkende regimer i Afghanistan, Irak eller Iran. Det kan være unge gutter som flykter fra borgerkrigen i Somalia, eller tamilske flyktninger som har klart å komme seg vekk fra områder der ”tamiltigrene” og regjeringssoldatene på Sri Lanka slåss om makten. Bildene viser redde og fortvilte mennesker. De har mistet hus og hjem, mange har også mistet nære familiemedlemmer. Medieoppslagene levner liten tvil om at flukten var nødvendig – en siste utvei for å redde livet. Flyktninger som nettopp har greid å komme seg ut av skuddlinjen eller med livet som innsats har greid å unnsnippe et brutalt regime, har alles sympati. Selv tror de fleste at kampen nå er over. De har flyktet fra krig, forfølgelse og undertrykking. De har reddet livet - det er alt som teller. Nå kan alt bare bli bedre.

De færreste er forberedt på at eksilet har så mange stoppesteder, og at flukten bare er det aller første. I en reportasje i A-magasinet 28. august 2009, møter vi asylsøkere som nettopp har kommet til Norge. En av dem er Fawwaz Adil Ammareneh, palestiner fra Haifa. Bildet viser en sliten, gråhåret mann:

Jeg hadde valget mellom å bære våpen og kjempe eller flykte for livet. Jeg valgte det siste. Se her, se på skadene jeg har etter flere omganger med tortur. Jeg var leder for en folkearmé i nord, men konfliktene var for store til at jeg våget å bli værende.

Fawwaz venter på å få sin asylsøknad behandlet. Det gjør også 24-årige Uosette Tulinabo fra Kongo:

Jeg hadde aldri hørt om Norge. En prest jeg kjenner hjalp meg og barna mine ut av landet. Jeg visste ikke hvor vi skulle. Men det skjedde ting som gjorde det umulig for meg å være i Kongo. Jeg vet ikke hva jeg synes om Norge. Det minste barnet

mitt har vært forkjølet og hostet siden vi kom. Det er hardt å være alene. Akkurat nå kan jeg ikke se skjønnheten ved landet. Men det kan vel bli bra her en gang. Jeg håper det, for jeg har ikke noe annet sted å dra.

I avisreportasjen møter vi 19 nyankomne asylsøkere av de drøyt 20 tusen som befinner seg på et av asylmottakene som er etablert rundt om i landet. De fleste venter på å få sin asylsøknad behandlet. Blant dem som befinner seg på mottak er det også flere tusen som venter på klagebehandling, og det er personer som har fått opphold og venter på å få bosette seg i en kommune. Asylmottaket huser med andre ord mennesker i forskjellige faser av sin asylprosess – fra de helt nyankomne til de lengeventende. Her er det samlet mye håp, men også mye fortvilelse og resignasjon.

Jeg kom for å redde livet. Uttalelsen kom fra en flyktning som for lengst var innvilget opphold, men likevel opplevde seg mistenkeliggjort av den norske offentligheten. Den lange ventetiden på å få asylsøknaden behandlet, ble for han en indikasjon på at han ikke ble trodd eller at hans motiver for å flykte ble trukket i tvil. Selv visste han at flukten var et spørsmål om å overleve. Han kunne beskrive detaljer fra forfølgelse, tortur og flukt – detaljer som kan gjøre selv de tøffeste søvnløse. Han ble trodd og fikk politisk asyl i Norge, men likevel følte han altså et behov for å rettferdiggjøre sin handling. Mange av våre informanter, både de som kom via FN og de som må gjennom en omfattende asylsøknadsprosess, gir uttrykk for lignende erfaringer. Vi skal møte noen av asylsøkerne og høre deres historier. Selv om hovedfokus vil være på tida etter at de har kommet til Norge, vil jeg som et bakteppe presentere noen av flukthistoriene. Flukten er en viktig del av flyktningenes forhistorie og er med på å definere starten på flyktningene nye liv. Vi skal møte Suong som kom som båtflyktning fra Vietnam i 1981, Gricelda - en chilensk kvinne som flyktet fra Pinochet på slutten av 1970-tallet og Alexander fra Bosnia som fikk midlertidig beskyttelse i Norge på midten av 1990-tallet.

6.2.1 "Ingen vil flytte fra hjemlandet" - Suongs fortelling⁵⁷

Suong kom som båtflyktning til Norge i 1981. Hun var en av de aller første vietnameserne i Trondheim. Det har gått mange år. Hun har aldri snakket med noen om det som skjedde for snart 30 år siden – i alle fall ikke på norsk. Suong er alvorlig og snakker med lange pauser.

Først var vi veldig glad for å få fred. Vi var optimistiske – trodde vi kunne bygge opp landet igjen etter mer enn 30 år med krig. Men det ble ikke sann. I stedet ble det tvangsflytting. All eiendom ble konfiskert. På universitetet ble alle tvunget til å

⁵⁷ Suongs fortelling er fra boka *Kvinneliv i eksil* (Berg og Lauritsen 2006).

studere pedagogikk eller politikk. Alle klasser var kontrollert av pionerer - sønner eller døtre av kommunistledere. De var lett å få øye på med sine røde skjerf.

I 1978 prøvde Suong å flykte. Sønnen var da et halvt år gammel. De ble tatt av thailandske pirater. Det skjedde to ganger. Båten ble plyndret, kvinner ble voldtatt og lemlestet. De ble oppdaget av kystvakten som tok dem til fange. Suong og sønnen ble fengslet. De hadde vært over 100 mennesker om bord på den lille fiskebåten. Ti slapp unna, deriblant Suongs mann, en bror og en svoger. Broren og svogeren ble tatt da de kom hjem. Mannen hennes fikk hjelp av folk som vitnet falsk – til hans fordel. Men huset deres ble konfiskert. Suong og sønnen ble fraktet til et kvinnefengsel.

Alt ble tatt – smykker, penger, minnebøker... Fengslet var veldig skittent. Vi sov på gulvet. Siden jeg hadde et lite barn, slapp jeg å jobbe så mye... Vi bodde på store sovesaler og hadde nesten ikke vann... Men vi ble ikke mishandlet. I avhørene sa vi at vi var foreldreløse og bodde sammen med en onkel i en liten landsby. Vi kunne ikke ta imot besøk. Da foreldrene mine fikk vite at vi var tatt, begynte de å lete etter oss. Da de omsider fant oss, prøvde de å levere mat. Men de måtte bare snu. Vi satt fengslet i mange uker, inntil vi ble kjøpt fri.

Tre av Suongs søstre med barn ble også tatt. Etter løslatelsen fra fengslet, ble alle fratatt jobbene sine. For å livnære seg satt de på torget og solgte matvarer.

To år seinere prøvde de å flykte på nytt. Suong og sønnen sto opp i grålysningen. Suongs mann var ikke hjemme den natta, men han kom da de skulle gå om bord i fiskebåten. Båten var fylt til randen – av voksne og barn som ville flykte, av drivstoff, vann og mat for noen dager... Denne gangen lyktes de å forlate Vietnam uten å bli tatt. Båten seilte i fem døgn før de øynet håp. Mange båter hadde gått forbi. *Kanskje vi brukte feil signal*, sier Suong stille. Det var storm og regn. Suong sendte SOS-signal med en lykt. Mannen passet på sønnen. Så plutselig så de lys. De sendte SOS-signalet 2-3 ganger før de endelig fikk svar tilbake. De brukte klær som fakler for å markere hvor båten lå. Skipet som hadde oppdaget dem nærmet seg. Det var en norsk oljetanker. Da de hadde kommet helt opp på siden av fiskebåten, slapp de ned stiger. Kvinner og barn ble tatt om bord først. Alle ble reddet. Før den siste ble tatt om bord, ble det satt fyr på fiskebåten. Oljetankeren hadde allerede tatt om bord 15-20 flyktninger fra en annen båt. Alle ble satt i havn i Singapore. Noe av det første de gjorde da de kom i land, var å sende brev til Suongs foreldre for å fortelle at de hadde greid å flykte. For å forsøke å unngå at myndighetene oppdaget det, ble brevet sendt til Suongs tante. Det viste seg seinere at kommunistene hadde oppdaget flukten. Faren ble oppsøkt mange ganger og presset for å gi informasjon. Han sa ingenting. Han som eide fiskebåten ble imidlertid tatt og satt i fengsel.

Suong flyktet sammen med mann og barn, to søstre, en bror og en svigerinne. Alle lyktes til slutt med å komme til et nytt land. Men som Suong forteller – om lag halvparten kommer aldri fram. Mange båter sank fordi de var overfylte. Båten som en av Suongs søstre flyktet i, var en del av kolonne der en av båtene sank. Suong visste ikke om det var søsterens båt eller ikke. De undersøkte lik som var skylt inn på stranda. De fant ikke søsteren. Fem måneder seinere fikk de beskjed om at hun var i live.

Mens vi var i flyktningleiren i Singapore, gikk vi alltid til havna for å møte nye flyktninger. På en av båtene var kvinnene veldig triste og tynne. De så ned ... En av kvinnene fortalte at de var tatt av pirater mange ganger. Den første gangen stjal de motoren. Deretter voldtok de kjæresten til kapteinen. Kapteinen slåss, men ble til slutt drept. Piratene voldtok alle kvinner mellom 12 og 70 år... Da de hadde gjort seg ferdig, forlot de båten og lot den drive for vær og vind uten motor. Noen dager seinere ble de igjen tatt av pirater. Det ble nye voldtekter. Mange døde... Etter hvert tok maten slutt. De begynte å bli desperate. Da piratene kom for tredje gang, hadde kvinnene smurt seg inn med motorolje for å slippe å bli voldtatt. Men det hjalp ikke... Båten drev rundt på havet i nesten 50 døgn før de ble plukket opp av en sveitsisk båt. Flere av kvinnene var så svake at de døde kort tid etter at de var kommet i havn. De som overlevde er merket for resten av livet...

Flyktningleiren i Singapore var en åpen leir med om lag tusen flyktninger. Suong og familien var i leiren i fem måneder før de ble sendt videre til en venteleir i Malaysia. Der var de en måned. Familien hadde opprinnelig ønsket seg til USA. Suongs bror bodde der, og Suong hadde med sønnen hans under flukten. Men de var ikke nære nok slektninger. Mannens søster ønsket at de skulle til Australia, men de fikk avslag også der. I stedet fikk de tilbud om å komme til Norge. Ifølge Suong betydde det ingenting hvor de kom. Det viktigste var at de hadde greid å flykte. Hun ønsket seg litt jord, et lite hus – og elles å få leve i fred. I dag er Suongs familie spredt over flere kontinenter. Tre søsken bor i USA, to bor fortsatt i Vietnam og to bor i Norge. Suong er nært knyttet til sine søsken – særlig broren som bor i Norge, men på en annen kant av landet. Han har hatt mange problemer. Suong forteller stille. Historien inneholder ikke store sensasjoner, men viser hvordan livet setter spor. Det handler om *levd liv*, om opp- og nedturer. Mange nedturer. Det handler om svik, savn, tap, lengsel. Og om en storesøsters omsorg. Men så handler det om å være flyktning også - om sårbarheten ved at familie og slekt er så langt unna. Alt blir avhengig av noen få.

6.2.2 "Vi trodde vi var fortapt" - Griceldas fortelling⁵⁸

Gricelda var 18 år da Allende ble styrtet i 1973. Hun bodde sammen med familien sin nord i Chile. Både faren og de seks søsknene var politisk engasjert. Som Gricelda uttrykker det: *Far var veldig glad i Allende, men ikke så veldig aktiv. Svogeren derimot, var svært aktiv. Han greide å komme seg unna selv om de fleste andre Allende-tilhengerne på fabrikken ble tatt og drept.*

Han greide å flykte til Peru. Hjemme var det stadige ransaker, telefonen ble avlyttet og vi var under konstant overvåking. Vi var redde, veldig redde. Hjemme hos svogeren og søsteren min var det lagret masse førstehjelpsutstyr, i tilfelle en nødsituasjon. Hvis dette ble oppdaget, ville vi bli tatt. Vi måtte bli kvitt utstyret på en eller annen måte. En sein kveld, før portforbudet, ble tingene båret ut i en lånt varebil. Alt så ut til å gå bra. Bilen forlot huset, men så skjedde det som bare ikke måtte skje – bilen fikk motorstopp. Der sto vi. Bakfra kommer en politibil. Vi trodde vi var fortapt, men vi var heldige. De hjalp oss i gang, uten å spørre hvor vi skulle. Vi rakk å levere fra oss førstehjelpsutstyret før portforbudet.

Etter kuppet ble alt politisk arbeid illegalt. Dette betydde likevel ikke slutten på det politiske engasjementet. Det endret bare karakter – fra å være åpent og legalt, til å være illegalt og noe som foregikk under jorda.

Pinochet-regimet snudde opp ned på det meste i Chile. Likevel prøvde de å leve så normalt som mulig. Gricelda fortsatte med sin utdanning. Men det var hele tida ting som minnet dem om unntakstilstanden. I butikkene kunne det plutselig bli tomt for varer. Det var køer over alt. Slik beskriver Gricelda situasjonen:

Vi prøvde å leve så normalt som mulig, men det var ikke så lett. Én ting var utryggheten – at vi stadig levde i frykt for å bli oppsøkt av politiet, få huset endevendt og med risiko for vanskelige (og vilkårlige) avhør. En annen ting var alt det hverdagslige – de lange matkøene, varer som plutselig ikke fantes i butikkhyllene. En dag var det kanskje tomt for sukker, en annen dag manglet det mel. Hvis du fikk høre at de hadde fått inn noe et sted i byen, sprang vi av gårde. Vi hjalp hverandre for å overleve. Hvis en tante hadde noe vi trengte, byttet vi mot noe hun trengte. I perioder var det verken strøm, gass eller stearinlys. Det var kaldt, forferdelig kaldt. Husene var dårlig isolert, så om vinteren var vi helt avhengig av oppvarming. Uten parafin, ble det helt uutholdelig. Men vi hjalp hverandre. Det ble laget et nettverk der alle hjalp hverandre. På den måten overlevde vi.

⁵⁸ Griceldas fortelling er fra boka *Kvinneliv i eksil* (Berg og Lauritsen 2006).

Faren til Gricelda eide en fabrikk i byen, men etter kuppet gikk det dårlig. Til slutt måtte de stenge og overlate alt til de militære. Militærregimet brukte mange metoder for å ha kontroll over befolkningen. Ble du syk og trengte lege, måtte du f eks gå via politiet. På den måten ble det skapt en avhengighet som selvsagt også fungerte disiplinerende. Folk ble reddet for å vise motstand. Holdningene i befolkningen var også delte. I området der Gricelda og familien bodde, var det også Pinochet-tilhengere:

Noen betraktet Pinochet som en redningsmann. Enkelte ringte politiet og anga naboer som de trodde var sosialister eller kommunister. Sånn fortsatte det i mange år.

Det var vanskelig å drive politisk arbeid når du risikerte å bli angitt av dine nærmeste naboer. Likevel fortsatte motstanden – i det skjulte. De prøvde å finne folk som var forsvunnet, og de besøkte familiemedlemmer som var fengslet. Men alt dette var risikabelt. Å dra på fengselsbesøk betydde at du ble pekt ut som motstander av regimet. Men samtidig var disse besøkene helt avgjørende for de innsatte. Selv om fengselsvaktene konfiskerte og stjal mye av det de besøkende tok med, var det noe som kom fram til de politiske fangene. Besøkene var også viktig for å holde motstandsviljen oppe – både blant de innsatte og de som kom for å besøke dem.

Gricelda traff mannen sin på et politisk møte. Han kom fra en kjent kommunistfamilie i Chile. Han forelsket seg i Gricelda. Gricelda var ikke like interessert til å begynne med. Hernan begynte å komme på besøk, under dekke av å besøke kjæresten til søsteren. Etter hvert utviklet de et forhold. Gricelda ble gravid, og de ”måtte” gifte seg. I Chile for 30 år siden var det en skam å få barn uten å være gift. Gricelda viser meg gulnede brudebilder. Noen er limt inn album, andre ligger i slitte konvolutter i enda mer utslitte arkivbokser. Bildene har reist langt, og de har reist mange ganger. Brudebildene røper ikke at Gricelda venter barn, men de nærmeste vet det. De eldste liker det dårlig, men gjør ingen sak utav det. Barnet blir født og livet fortsetter nesten som før.

Hernan jobber som ambulansesjåfør. Både han og Gricelda fortsetter det politiske arbeidet:

Folk begynte å forstå mer. Vi hadde lenge levd i et informasjonsvakuum. Etter hvert begynner folk å se hva som har skjedd. Pinochet var ingen redningsmann. Tvert imot. Den jevne chilener begynner å skjønne at de både mangler mat og frihet.

Vi snakker lenge om hvordan hverdagen fortonte seg. Dette er ikke noe Gricelda har snakket så mye om før. Kuppet, flukten og det første møtet med Norge, har vært tema mange ganger. Men hvordan var det å leve under Pinochet? Vi blar i gamle papirer. Et

vitnemål fra skolen, en attest fra en arbeidsgiver, noen utklipp og enda flere bilder. Det setter i gang minnene. Vi ser glade bilder av venner og familie – familien på stranda, familien utenfor huset, eksamensfester. Bildene viser fasaden. Alt er tilsynelatende bra. Men bak fasaden skjærer den politiske kampen seg. Det er brevsensur. Politisk virksomhet er ikke tillatt, og det er yrkesforbud for opposisjonelle. Som Gricelda uttrykker det: ”Pinochets propagandamaskineri satte en effektiv stopper for *alternativ informasjon*”. Folk blir mistenksomme – redde for å bli angitt. Mange isolerte seg. En dag fikk Hernan sparken. Sjefen mistenkte han for å være politisk aktiv. Etter hvert fikk Hernan hjelp av en kamerat slik at han kunne begynne å jobbe igjen. Den politiske kampen fortsatte.

Politiet kom tidlig en morgen. Alle de voksne ble arrestert: Moren, broren og svigerinnen. De to barna deres ble forlatt alene. Moren ble forhørt hele dagen. Politiet ville vite alt om barnas aktivitet. Utpå ettermiddagen ble moren løslatt. Situasjonen var utrygg. Politiet kunne komme igjen når som helst. Hun ba døtrene forlate landet så fort som mulig. Det var for risikabelt å bli i landet. Politiet hadde nøstet sammen historien om Hernans far, om at han var kommunist og at hans barn var aktive på venstresiden. Det var bare et tidsspørsmål når de ville bli arrestert. De hadde ikke noe valg – de måtte bare komme seg ut.

Vi ble sendt til Brasil med buss. Jeg var så redd. Det var den verste dagen i mitt liv. Gissel var bare ett år. Jeg var på vei vekk fra mitt eget land og fra familien min. Vi kom oss over grensa. Heldigvis var det mange grensevakter som ikke var så nøye. Resten av turen er i en slags tåke. Da vi kom fram, var vi helt utslitt. Vi ante ikke hvor vi skulle gjøre av oss. Vi vandret rundt som gale folk, med kofferten og barnet. Vi overnattet på ”placaer”. Etter tre dager oppsøkte vi en kirke. Her forklarte jeg situasjonen for en nonne. Hun forsto en del spansk og hjalp oss til et flykningmottak. Vi var heldige. En halv time etter at vi kom fram, stengte mottaket for helga. Vi fikk penger så vi kunne overnatte på et hotell. Mandagen etter møtte vi på mottaket for intervju og for å få ordnet med formalia. Deretter ble vi tatt med til en annen by hvor vi fikk et midlertidig sted å bo. Her var også Carmen (søsteren). Hun forlot Chile noen dager før dem. Jeg ante ikke hvordan det var gått med henne, så det var en kjempestor lettelse å treffe henne igjen.

På flykningmottaket delte de leilighet med mange andre. Forholdene var vanskelige. I tillegg til at folk bodde tett, var alt veldig spartansk. De måtte f.eks. vaske klær for hånd – med vaskebrett. De bodde sånn i fem måneder. Etter en episode da en kvinne på mottaket truet Gricelda og prøvde å drepe henne med en kniv, bestemte de seg for å forlate mottaket og reise til Rio. De hadde nå fått flykningstatus og ventet på å få positivt svar fra et av landene som tok imot FN-flyktninger. I Rio fikk de plass på et stort flykningmottak. Forholdene var bedre enn i Santos, men de hadde fortsatt lite å leve av. Det nærmet seg jul, men det var lite som minnet om juleforberedelser.

Vi hadde ingen penger. Vi la oss tidlig for å glemme at det var jul. Men så en dag fikk vi besøk. Onkelen til Hernan bodde i Rio. Han hadde omsider greid å finne ut hvor vi var. Han hjalp oss mye – med mat, TV, en vifte. Kona ville ikke ha besøk, så han hjalp oss på mottaket i stedet.

Tida gikk. Gricelda var gravid med nummer to. Hennes store frykt var at hun måtte føde mens de ennå bodde på et flyktningmottak i Brasil. Det tok tid å få avklart hvilket land som ville ta imot dem. Førstevalget var Canada, men det dro ut. Da de fikk tilbud om å søke to andre land, gjorde de det. Det ble Sverige og Norge. I løpet av en uke fikk de positivt svar fra Norge, og kort tid etter satt de på flyet på vei til det som skulle bli deres nye hjemland – i alle fall for en stund. 1. april 1981 landet de på Værnes utenfor Trondheim.

Da vi kom til flyplassen, hadde jeg bare på meg en kortermet bluse. Det snødde, så det første jeg husker er at jeg frøs. Vi ble kjørt til et flyktningmottak. I huset bodde det flyktninger fra flere land. Mange var fra Vietnam. Vi fikk en egen leilighet i en stor, gammel leiegård. Alt var så rart. Jeg husker jeg lette etter fyrstikker for å tenne opp gassen. Men det var jo ingen gass. Komfyren var elektrisk, og oppvarmingen var også elektrisk. Gissel våknet midt på natta og sa at hun ville stå opp. Det var lyst, og hun trodde det var dag.

I Norge var det på dette tidspunktet om lag 2000 chilenske flyktninger. Om lag ti familier bodde i Trondheim da Gricelda og familien kom. Alle i det chilenske miljøet kjente hverandre, men det var også politiske motsetninger. Chilenerne representerte forskjellige partier og grupper. Mange var med i sosialistpartiet (Allendes parti), men det var også kristeligdemokrater, kommunister og marxist-leninister. Motstanden mot Pinochets militærregime hadde de likevel felles.

6.2.3 "Skal jeg tvinges til å bo i marerittet" - Alexanders fortelling⁵⁹

Vi levde et helt normalt liv. Plutselig var det krig. Tenk: En flyreise tilsvarende Trondheim – Paris og du er midt i krigen... Krig betyr at du slutter å ha innflytelse over egen situasjon og framtid. Du kontrollerer ikke ditt eget liv lenger. Under en krig blir livet så billig. Du kan bli drept for en pakke røyk...

⁵⁹ Alexanders fortelling er hentet fra rapporten *Når situasjonen gjør det mulig... Om bosniske flyktninger og tilbakevending*. (Berg 1999)

På denne måten beskriver Alexander krigen når jeg møter han for første gang sommeren 1996. Fire år etter krigsutbruddet er det fortsatt helt uforståelig og uvirkelig – selv om hans egen flyktningtilværelse hver eneste dag minner han om unntakstilstanden hjemme i Bosnia. Vi er tilbake i hjembyen, 3. juli 1992:

Det var en vanlig dag. Jeg var på skolen og hadde mattetime. Jeg tenkte: Krigen i Dubrovnik er helt uvirkelig. Det kan ikke skje her... Jeg visste at det var krig mellom Iran og Irak, men det var fjernt... I tredje time kom rektor. Han ba oss forlate bygningen øyeblikkelig. "Hvorfor?" spurte vi. "Det er krig", lød svaret. Det hørtes helt latterlig ut. Folk begynte å flire. Ingen skjønner hva som skjer... Tre timer etter hører vi en kraftig eksplosjon. Vi ser en tankbil med masse eksplosiver. Ingen vet egentlig hva som skal skje, unntatt politikerne... Det kom helt overraskende, som i en film. Midt i filmen hører vi en eksplosjon. Jeg trodde først det var torden. Så oppdaget vi et krater etter raketten. Far er truffet. Skolen brenner. Så starter panikken...

Alexander forteller intenst og detaljert. Det er akkurat som du hører eksplosjonene, ser skolen som brenner, føler panikken... Han har rett: Det er som i en film. Men så er det ingen film likevel...

Man må være ganske sterk i en slik situasjon. Du aner ikke hva som er virkelighet: En dag var du rik, neste dag er du fattig. Hele livet ditt ramler sammen... Krig er galskap... Min mormor fortalte oss alltid da vi var barn: "Det beste vi kan få er god helse og fred." Jeg skjønnte ikke hva hun mente. Nå skjønner jeg.

Alexander snakker lenge om selve krigsutbruddet. Han er opptatt av det uvirkelige og det meningsløse. Han var 17 år da krigen brøt ut. Han gikk på gymnaset og levde, ifølge han selv, ganske sorgløst. Men så kom krigen. Alt ble snudd på hodet. Pengene i banken er plutselig ikke noe verd, faren må forlate jobben, skolen stenges...

Jeg ble desperat av alt stresset. Jeg hadde lyst til å dra et sted hvor jeg kunne fortsette å leve. For meg er det ikke viktig hva slags etnisk tilhørighet folk har. Jeg vil vurdere folk ut fra hva de gjør... Jeg bestemte meg for å dra. Jeg reiste 7. mai 1993 – to dager før den store kampen mellom muslimer og kroater. Da skjedde de største ødeleggelsene. Kroatene jaget alle muslimer på østsiden. De bombet konsentrert i ett år. Det var helt grusomt. En kroatisk venn advarte familien – ba oss flytte. Jeg dro.

Våren 1993 flyktet mange. Krigen ble trappet opp, og de etniske motsetningene mellom kroater og muslimer ble tydeligere. Fra før hadde motsetningene mellom serberne og de to

andre etniske gruppene dominert konfliktbildet. Nå var det mange steder ”alles kamp mot alle”. Alexander snakker om en kroatisk venn av familien. Flere flyktninger omtaler venner og hjelpere som representerer andre etniske grupper. Men kontakten på tvers av de etniske gruppene var ikke risikofri for noen av partene. De skjerpede motsetningene førte til at flyktninger som til nå hadde oppholdt seg i andre deler av ex-Jugoslavia flyktet. Alexander forteller at det av 32 elever i hans gymnasklasse nå bare er tre igjen i Bosnia. De øvrige 29 er spredd rundt i hele verden.

Den første tida i Norge tilbrakte Alexander, i likhet med andre flyktninger, på at asylmottak.

Det var merkelig å bo et sånt sted. Jeg hadde aldri møtt flyktninger før. Ordet flyktning eksisterte ikke i mitt vokabular. Under avhøret spurte politiet hvorfor jeg var kommet til Norge. Jeg sa jeg skulle studere... Å søke asyl? Det hørtes ut som noe for kriminelle. Jeg har aldri tenkt på meg selv som flyktning. Det er en grusom merkelapp. Jeg er Alexander – ikke en flyktning fra Bosnia.

Krig og flukt forandrer mennesker. Alexander sier han har forandret seg mye. Før kunne han f eks ikke lage mat. Det måtte han lære i Norge. Men også andre ting må læres:

Når du kommer til et nytt land, vet du ikke hvordan systemet fungerer. Absolutt alt må læres på nytt. To dager etter at jeg kom til asylmottaket, dro jeg til universitetet. Jeg tenkte: Hvis man skal bo i Norge, må man lære norsk! (Det er det eneste jeg er enig med Carl I. Hagen i!) Studieveilederen på universitetet sa at jeg ikke kunne begynne ennå. Jeg måtte vente til jeg hadde fått oppholdstillatelse. Jeg gikk tilbake og fikk nei igjen. Men jeg ga meg ikke. Jeg fikk til slutt hjelp fra KIA⁶⁰ og biskopen. Biskopen ordnet plass! Høsten 1993 gikk jeg parallelt på norskkurs, voksengym og universitetet.

Alexander er ”typisk” og ”uvanlig” på samme tid. Pågangsmotet, innsatsviljen og motivasjonen har han til felles med mange andre. Det uvanlige er arbeidskapasiteten. I løpet av de første tre årene i Norge snakker han flytende norsk (han fikk 6 i norsk på videregående), og han har kvalifisert seg for videre studier som krever toppkarakterer for å komme inn. Han så optimistisk på framtida – med ett unntak: Den midlertidige oppholdstillatelsen.

Midlertidig oppholdstillatelse – dette er et tema som får folk til å spy. Ifølge TV2's Holmgang mener et flertall av den norske befolkningen at bosnierne skal hjem. De har fått god hjelp av Carl I. Hagen... Det er vanskelig å forklare folk at jeg ikke har

⁶⁰ KIA – Kristent internasjonalt og interkulturelt arbeid. Aktivitetssenter for innvandrere i Trondheim.

et hjem. Et hjem er mer enn et hus som står der. Det er folk som bor der, naboer... Dette er et politisk spill. Av 4 millioner bosniere er bare 2 millioner tilbake i Bosnia. Jeg blir helt svett når jeg tenker på det... Midlertidig oppholdstillatelse... Bosniere er veldig redde for at de skal stappes i vogner og bli sendt hjem mot sin vilje. Er det noe jeg ønsker å oppnå med dette intervjuet, må det være å bidra til å åpne folks øyne...

En eneste gang i løpet av samtalen med Alexander opplever jeg han som sint. Det er når han snakker om det midlertidige oppholdsgrunnlaget bosniere ble tilbudt i første omgang. Han er fortvilt og sint – på Justisdepartementet, på justisministere, på regjeringen, på Carl I. Hagen... Alle som ikke forstår.

Jeg kom til Norge og følte meg som en slitt hanske. Skal jeg igjen føle det samme? Skal jeg enda en gang oppleve å ikke bestemme over min egen framtid? Hvis jeg vender tilbake blir jeg enda mer fremmed. For det første vil jeg bli anklaget for å ha sviktet. For det andre vil jeg oppleve at alt er borte – alle tingene. Det er bare minnene igjen. Skal jeg tvinges til å bo i marerittet? Parken er blitt kirkegård. Husene er brent. Naboer er drept eller har flyktet. Jeg er veldig redd for å dra dit... Foreldrene mine bor i huset, men de befinner seg i et ingenmannsland. De bor 200 meter fra frontlinjene. De har opplevd å finne døde mennesker foran inngangsdøra... Jeg prøver å se det for meg, men det er ubegripelig. Folk har dødd for ingen ting. Bosnia Hercegovina har ingen framtid...

For Alexander er framtida i Norge. Bosnia i dag er ikke det Bosnia han vokste opp i. Han savner familien, men han ser ingen framtid i det ødelagte landet. Av alle flyktninger jeg har snakket med, er han en av de aller tydeligste på dette. De fleste andre formidler tvil, ambivalens eller knytter betingelser til en eventuell tilbakevending. Alexander formidler ingen tvil. Kanskje har det sammenheng med at han er ung. Kanskje har det sammenheng med at han har norsk samboer. Kanskje handler det om utdanning og framtidsmuligheter her i Norge. Sannsynligvis er hans grunner til å bli like sammensatte som de andres grunner til å tvile.

6.3 Asyl og asylsøkere

Fortellingene over gir noen bilder på hvordan krig, flukt og den første tida i Norge kan fortone seg. Her er det likhetstrekk, men historiene er også forskjellige. Suong og Gricelda kom som FN-flyktninger og visste allerede ved ankomsten at de fikk bli i Norge. Alexander fikk såkalt ”midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag”. Etter hvert ble dette omgjort til permanent bosettingstillatelse, men de første årene i Norge var preget av at

dette i utgangspunktet kun var ment som et midlertidig opphold. Omtrent samtidig som bosniske flyktninger fikk permanent opphold, ble kosovoalbanere innvilget kollektiv beskyttelse i Norge. For denne gruppa ble midlertidigheten praktisert. Etter om lag et år, måtte de returnere til hjemlandet.

Kollektiv beskyttelse eksisterer fortsatt som en del av norsk flyktningpolitikk, men de fleste som kommer til Norge i dag er individuelle asylsøkere. De har tatt seg til Norge på egen hånd eller ved hjelp av mellommenn. Mange asylsøkere kan fortelle historier om hva de har måttet betale for flukten. En av dem er Garam Al-Thahab fra Jemen:

Jeg betalte 2000 dollar (ca 12 000 kroner) til en mann som lovet å ta med meg og kjæresten min til et sikkert land. Til et sted der ingen ville skade meg. Det ble Norge – et land jeg aldri hadde hørt om. (A-magasinet 28. august 2009)

Garam kom fra en rik familie. De hadde råd til å betale for flukten. For de aller fleste er det en umulighet å kunne betale seg til et bedre liv. Andre igjen selger alt de eier og håper det holder til et liv i frihet. Det som er et spørsmål om liv og død for mennesker på flukt er ”big business” for andre. Grenseoppgangen mellom ”å hjelpe noen over grensa” og menneskesmugling er hårfin – om den i det hele tatt er mulig å trekke opp. I boka ”Langs smuglerruta” beskriver Frida Nome hvordan flyktninger fra Irak blir utnyttet av kyniske menneskesmuglere (Nome 2005). Flukten kan ta flere år, og på veien dør titusener. ”De heldige” greier å nå fram til et land som tar imot deres søknad om asyl. Asylprosessen er i gang.

6.3.1 Asylprosessen⁶¹

Asylprosessen starter med at søkeren blir registrert av politiet i forbindelse med ankomsten til Norge. Dette skjer enten som en del av grensekontrollen eller ved at asylsøkeren selv oppsøker politiet og fremmer sin søknad der. Selve asylsøknaden blir behandlet av Utlendingsdirektoratet, med Utlendingsnemda som ankeinstans. I korte trekk er gangen i en asylsak som følger: Etter registrering av asylsøknaden ved ankomsten til Norge, skal det først vurderes om dette er en reell asylsøknad eller om utlendingsmyndighetene vurderer dette som en ”åpenbart grunnløs” søknad (48-timers regelen). Hvis saken blir avvist, blir personen sendt ut av landet. I motsatt fall blir asylsøkeren sendt til et transittmottak, der det blir foretatt helsesjekk og det første asylintervjuet. Transittoppholdet varer normalt et par uker. Deretter blir asylsøkeren flyttet til et av landets ordinære mottak.

⁶¹ Dette avsnittet bygger på en gjennomgang av asylprosessen på UDIs hjemmesider, supplert med informasjon fra UNE (Utlendingsnemda) <http://www.udi.no/Sentrale-tema/asyl-og-mottak/Behandlingen-av-asylsaker/> (lastet ned 20.01.10)

Behandlingstiden på en asylsøknad varierer, men har de siste ti årene ligget på i gjennomsnitt ett år. Variasjonene har sammenheng med den totale søknadsmengden, asylsøkerens landbakgrunn og asylsøkerens individuelle historie. De fleste av dem som får bli i landet får opphold på humanitært grunnlag – ikke full status som politiske flyktninger. Dette gir den samme retten til opphold, men begrensede rettigheter til f eks familiegjenforening⁶².

Begrepsapparatet som brukes til å beskrive asylprosessen er preget av at dette er et juridisk felt. Nyanser kan være avgjørende for hvilken kategori du plasseres i, og kategoriseringen kan være bestemmende for om du får bli i Norge eller ikke. Om du får bli, vil ”merkelappen” få betydning for dine rettigheter og muligheter i Norge. På UDIs hjemmesider er en asylsøker definert som en person som på egenhånd og uanmeldt kommer til Norge og ber om beskyttelse og anerkjennelse som flyktning. Norske myndigheter vurderer først om asylsøkeren har rett til asyl. Dersom han/hun ikke oppfyller vilkårene, vurderer myndighetene også om asylsøkeren oppfyller kriteriene for oppholdstillatelse av beskyttelsesgrunner eller av humanitære årsaker.

Asylsøkeren har rett til asyl dersom han/hun har en velgrunnet frykt for forfølgelse på grunn av rase, religion, nasjonalitet, medlemskap i en spesiell sosial gruppe eller politisk oppfatning. Dette fremgår av artikkel 1 i FN's Flyktningkonvensjon av 1951. Med forfølgelse mener man alvorlige menneskerettskrenkelser eller andre alvorlige overgrep. Med velbegrunnet frykt mener man at det skal være en reell risiko for slike krenkelser. Forfølgelse fra hjemlandets myndigheter og fra andre, for eksempel væpnede grupperinger eller familiemedlemmer, kan være grunnlag for asyl. Det er et vilkår at hjemlandets myndigheter ikke kan gi asylsøkeren effektiv beskyttelse. Dersom asylsøkeren ikke oppfyller kriteriene for asyl, kan han/hun få oppholdstillatelse av beskyttelsesgrunner dersom det likevel ikke vil være trygt å reise tilbake til hjemlandet. Dette kan eksempelvis være på grunn av generelle uroligheter som kan medføre fare for søkerens liv, eller fordi han/hun risikerer tortur eller annen umenneskelig behandling. Asylsøkeren kan få oppholdstillatelse av humanitære grunner dersom det foreligger sterke menneskelig hensyn, eksempelvis alvorlige helsemessige forhold eller hensyn til mindreåriges situasjon. Dette blir ofte sett i sammenheng med vanskelige forhold i hjemlandet, eksempelvis i etterkant av en krigstilstand. De siste årene har under fem prosent av asylsøkerne oppnådd asyl - i betydningen full flyktningstatus. De fleste av de som får bli i Norge får opphold på

⁶² Regjeringen har foreslått å skjerpe det såkalte underholdskravet i forbindelse med familiegjenforenings-søknader for personer med oppholdstillatelse på humanitært grunnlag. De må nå kunne dokumentere minst fire års utdanning eller arbeidserfaring for å få nære familiemedlemmer til Norge. <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/pressesenter/pressemeldinger/2008/innstramming-av-asylpolitikken.html?id=525564> (lastet ned 01.01.10)

humanitært grunnlag eller får bli av beskyttelsesgrunner. Om lag halvparten av søknadene ender med avslag.

For individuelle asylsøkere vil det første møtet og den første tida tilbringes på et asylmottak, mens de venter på å få sin asylsøknad ferdigbehandlet av norske myndigheter. For asylsøkere som er en del av et organisert mottak, slik f eks bosniske eller kroatisk flyktninger var under krigen på Balkan, vil også den første tiden tilbringes på et mottak, men innholdet i ventetida er annerledes. Med såkalt midlertidig beskyttelse i Norge, er de gitt rett til opphold så lange situasjonen i hjemlandet er utrygg.

6.3.2 Mottakssystemet

Mottakssteder for asylsøkere er et relativt nytt fenomen i norsk etterkrigstid. De få individuelle asylsøkerne som kom til Norge fram til midten av 80-tallet ble tatt hånd om av kommunene – uten at det eksisterte et eget apparat for det. Fram til midten av 80-tallet var antallet individuelle asylsøkere som kom til Norge svært begrenset. I 1985 var det registrert 829 asylsøkere (Lauritsen og Berg 1999). Til sammenligning ble det registrert 14 400 asylsøknader i 2008. Det høyeste antallet asylsøkere ble registrert i 2002. Da søkte 17 480 personer asyl i Norge⁶³ Asylsøkernes opprinnelsesland har også endret seg mye i løpet av de siste 20-25 årene. I 2008 kom det flest asylsøkere fra følgende land: Afghanistan, Eritrea, Irak, Russland og Somalia.

Staten legger sterke føringer på driften av asylmottakene.⁶⁴ Allerede betegnelsen *statlige mottakssteder for asylsøkere* indikerer at mottakene er underlagt statlige rammebetingelser. Dette gjelder økonomisk og driftsmessig, men også det mer innholdsmessige. Staten *vil noe* med mottakene, og dette må den enkelte driftsoperatør ta hensyn til. UDI omtaler dette som “føringer” for arbeidet. UDIs til enhver tid gjeldende “føringer” må betraktes som et sentralt styringsinstrument for mottakene. Det enkelte mottak forventes å arbeide ut fra føringene, og man vet at disse vil bli lagt til grunn for UDIs vurdering av driften. I tillegg reguleres driften av de til enhver tid gjeldende rundskriv, rutinebeskrivelser, skjemaer, samt veiledere for drift av mottak. Mottakene er selvsagt også underlagt de til enhver tid gjeldende politiske føringer i stortingsmeldinger, handlingsplaner, tildelinger/budsjett og andre dokumenter som gjelder statens flyktning- og innvandringspolitikk.

Det understrekes at tilbud og standard i statlige mottak må ses i sammenheng med oppholdstiden i mottak. Til tross for klare politiske målsettinger om rask behandling, har

⁶³ Prognosen for 2009 er på 17.500, jfr intervju med justisministeren 16. desember 2009, NRK P1.

⁶⁴ Om drift av mottak, se <http://www.udi.no/Sentrale-tema/Det-statlige-mottakssystemet/> (lastet ned 20.01.10)

lang ventetid vært en gjennomgående kritikk av mottakssystemet (Berg 1990, Lauritsen og Berg 1999, Berg og Sveaass (red) 2005). I gjennomsnitt har ventetiden på førstegangs behandling av asylsøknaden vært på mer enn ett år i mesteparten av perioden. Bak et slikt gjennomsnittstall skjuler det seg imidlertid store forskjeller. I enkelte tilfeller har ventetiden vært på både to og tre år – av og til enda mer. Fra myndighetenes side blir det understreket at en del saker er kompliserte å undersøke pga asylsøkerens manglende identitetspapirer, krigstilstand og politisk ustabilitet i landene der asylsøkerne kommer fra, samt kombinasjoner av forhold i hjemlandet og mottakerland som vanskeliggjør prosessen. Kritikken av myndighetene i disse sakene har imidlertid ikke dreid seg om behovet for omfattende undersøkelser, grundig saksbehandling og individuell vurdering. Kritikken har i første rekke handlet om til dels store kapasitetsproblemer i forvaltningssystemet, noe som har resultert i *unødvendig lang saksbehandlingstid*.

Lang ventetid handler om flere ting: For det første handler det om den tida det tar å få behandlet asylsøknaden første gang. Dersom søknaden blir avslått, klager de aller fleste på avgjørelsen (UDI 2008, NOAS 2008). De siste årene har rundt halvparten av alle asylsøkere fått avslag i første instans. Det betyr at en tilsvarende stor gruppe får prøvd saken på nytt – med en ny venteperiode. For søkere som i første eller andre omgang får positivt svar, vil det ofte oppstå ytterligere venting – denne gangen på bosetting i kommunen. Til sammen kan dette bety at asylsøkere blir boende i mottak i flere år. Dette har særlig blitt kritisert når det gjelder barnefamiliene og enslige mindreårige flyktning⁶⁵.

Fra den 1. januar 2004 innførte regjeringen en såkalt 48-timersprosedyre for såkalte ”grunnløse asylsaker”. Denne prosedyren innebærer at personer fra land norske myndigheter betrakter som trygge, får sin sak ferdigbehandlet innen 48 timer etter at søknaden er registret hos politiet. Gjennomsnittlig behandlingstid for disse sakene var 30 timer i juni 2004.⁶⁶ Regjeringen har satt som mål at UDI skal gjøre vedtak innen 5 uker i asylsaker der det ikke er nødvendig med tilleggsinformasjon. Utlendingsnemda (UNE) skal gjøre vedtak i slike saker innen 16 uker (ibid.).

Hovudårsakene til at mange har fått lange opphald i mottak, er dei lange saksbehandlingstidene, og problema med busetjing i kommunane. Forsking viser at bebuarane opplever ventinga som verst. Både uvissa om utfallet av asylsøknaden, og at dei deretter eventuelt må vente på å få vite kor dei skal bu i framtida, gjer opphald i mottak tungt og vanskeleg. Regjeringa vil derfor prioritere tiltak som reduserer opphaldstida i mottak (ibid.).

⁶⁵ Systemet for den siste gruppa er fra 2008/2009 endret slik at de ikke lenger skal tilbringe ventetiden i et asylmottak. Enslige mindreårige under 15 år ble fra 2008 barnevernets ansvar, mens enslige mindreårige mellom 15 og 18 år vil omfattes av en tilsvarende ordning fra 2009.

⁶⁶ Fra ”Samarbeidsregjeringens flyktning- og innvandringspolitikk”, informasjonsbrosjyre fra Kommunal- og regionaldepartementet, 1. august 2004.

I praksis har det vist seg vanskelig å oppfylle disse målsettingene.

Norske myndigheter har måttet tåle hard kritikk for mange sider ved sin asylpolitikk – ikke bare den lange ventetiden. Kritikken har handlet om alt fra reguleringsmessige forhold (hvor restriktiv skal politikken være), til forhold knyttet til selve mottakstilværelsen (boforhold, mangel på aktivisering og språkopplæring, mangelfull psykososial oppfølging mv) (Brekke 2001, Berg og Sveaass m.fl. 2005). Samtidig har myndighetene vært utsatt for krysspress. Fremskrittspartiet har kritisert alle sittende regjeringer for å være for liberale i sin asylpolitikk. Deres standpunkt har vært at Norge kun bør ta imot kvoteflyktninger via FN. Fra venstresiden i norsk politikk er myndighetene kritisert for å være for restriktive. De har blant annet henvist til FNs høykommissær for flyktninger som ved flere anledninger har kritisert Norge for å returnere flyktninger til utrygge områder (blant annet Afghanistan og Irak) (NOAS 2007, 2008, 2009). Sultestreiken blant afghanske flyktninger i 2007, er ett av flere eksempler på hvordan asylsøkere selv har forsøkt å ta til motmæle. Asylsøkere i kirkeasyl er et annet eksempel. I begge tilfeller har asylsøkerne blitt møtt med sterk sympati i befolkningen. Særlig har mange lokalsamfunn slått ring om asylsøkere som har stått i fare for å bli sendt tilbake til en ustabil situasjon i hjemlandet.

Etter en periode med relativt høye ankomsttall (2007-2009) var antall asylmottak på landsbasis i desember 2009 oppe i 150, med kapasitet til drøyt 20 000 asylsøkere⁶⁷. Raske endringer i mottakskapasiteten er imidlertid ikke noe nytt fenomen. I en evaluering av asylmottak fra 1990 kan vi lese følgende:

Like lite som antall asylsøkere som kommer til Norge er stabilt, er mottaksstedene stabile systemer. Mange av de om lag 50 mottakene på landsbasis er enten i en oppbyggings-, nedbyggings- eller omorganiseringsfase. De færreste har "levd et stabilt liv" særlig lenge. Dette skaper problemer når man skal forske på dem. Hva er "barnesykdommer"? Hva er "oppløsningstendenser" som skyldes nedleggingstrusler eller annen form for påført usikkerhet? Og - hva er svakheter som skyldes vanskelige rammebetingelser, uhensiktsmessig organisering eller rett og slett at det gjøres en dårlig jobb? (Berg 1990, s. 8)

I dag er det i liten grad snakk om "barnesykdommer". De fleste mottakene som er i drift har eksistert i flere år. Det er likevel en stor belastning for mottakene at de kontinuerlig opplever å være "på oppsigelse". De ansatte opplever jobbene som usikre, noe som over tid kan få konsekvenser for kontinuiteten.

⁶⁷ Tallmaterialet bygger på informasjon fra UDIs hjemmesider samt UDI-direktør Ida Børresens foredrag for Regjeringsn mottaksutvalg, Tanum 16. desember 2009.

Endringer i antallet asylankomster gjør det vanskelig å planlegge, men utfordringene på dette feltet forsterkes av at asylpolitikken lenge har vært under et sterkt politisk press. Dette presset har resultert i alt fra strengere grensekontroll og skjerpede krav til asylsøknaden, til innstramminger i forhold til asylsøkeres rettigheter og hverdagsliv mens de venter på at asylsøknaden skal ferdigbehandles. Ulike regjeringer har iverksatt ulike tiltak. Da Erna Solberg var kommunalminister, tok hun initiativ til en kampanje rettet mot tidligere sovjetstater for å forsøke å ”realitetsorientere” potensielle flyktninger om mulighetene for å få asyl i Norge. Kampanjen ga få (om noen) resultater. Tvert imot ble den fra mange hold oppfattet som en ren reklamekampanje for Norge. Den samme regjeringen avvirket også norskundervisningen for asylsøkere. Heller ikke dette hadde den ønskede effekten. Stoltenberg-regjeringens 13-punktsprogram⁶⁸ for å redusere antallet asylankomster har heller ikke hatt den tilsiktede effekten. Antallet asylsøkere har økt i perioden etter at programmet ble iverksatt (2008). Selv om det er umulig å måle den direkte effekten av slike tiltak, illustrerer det utfordringene ved å iverksette nasjonale tiltak på et felt som i betydelig grad er styrt og regulert av internasjonale avtaler – og selvsagt av den politiske situasjonen i avsenderlandene, som vanskelig lar seg styre utenfra. I regjeringserklæringen for Stoltenberg II (oktober 2009), ble det varslet ytterligere innstramminger – blant annet i forhold til enslige mindreårige asylsøkere.

Økningen i antall asylankomster har også medført en sterkere differensiering på mottakssiden. Fram til midten av 1990-tallet var asylmottak stort sett én ting. I dag skilles det mellom i alle fall fire typer mottak: transittmottak, ventemottak, mottak for enslige mindreårige og ordinære mottak. Transittmottaket er første stoppested for alle asylsøkere og blir benyttet de første par ukene. Dersom asylsøkeren er enslig mindreårig, blir han eller hun sendt videre til et mottak for enslige mindreårige (eventuelt til en avdeling for enslige mindreårige på et ordinært mottak) eller til et omsorgssenter for enslige mindreårige under 15 år. Det siste er en del av barnevernet, mens det første er en del av mottakssystemet for flyktninger. Ventemottak er en forholdsvis ny kategori mottak. Dette er et tilbud til asylsøkere som har fått endelig avslag på sin asylsøknad i påvente av retur eller uttransportering til hjemlandet.

Det statlige mottaksapparatet for asylsøkere er et system i kontinuerlig forandring. Forandringene skyldes både eksterne og interne forhold. De eksterne er i første rekke knyttet til antallet asylankomster. De interne er knyttet til prioriteringer som blir gjort på driftssiden. Her legger staten sterke føringer. Allerede betegnelsen statlige mottakssteder for asylsøkere indikerer at mottakene er underlagt statlige rammebetingelser. Dette gjelder økonomisk og driftsmessig, men også det mer innholdsmessige. I tillegg vil mottakene preges av lokale forhold. ”Godt naboskap” gir rimeligvis andre betingelser enn et anstrengt

⁶⁸ <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/pressesenter/pressemeldinger/2008/innstramming-av-asylpolitikken.html?id=525564> (lastet ned 20.01.2010)

forhold til lokalbefolkning og nærmiljø. For den enkelte asylsøker vil asylmottaket som levested bli preget av alle disse forholdene. På ubestemt tid utgjør asylmottaket rammen rundt asylsøkeres liv. Hvordan disse rammebetingelsene påvirker den enkelte, vil selvsagt variere.

Asylmottakene har ulike driftsoperatører. Mottaksdriften legges ut på anbud og både kommuner, organisasjoner eller private aktører kan melde sin interesse for å drifte et mottakssted for asylsøkere. Den største enkeltaktøren i dette markedet har de siste årene vært Hero mottak og kompetanse, som på det meste har hatt ansvar for drift av mer enn 40 mottak. Et asylmottak består vanligvis av små boenheter med felles bad og kjøkken, samt fellesrom. Utformingen av mottakene varierer. De fleste asylmottak benytter bygningsmasse som er etablert for andre formål. Eksempelvis er det en rekke mottak som tidligere har vært drevet som psykiatriske institusjoner, HVPU-institusjoner, sykehjem, hoteller, campingplasser mv. (Lauritsen og Berg 1999). Selve bygningskvaliteten varierer, men ofte er bygningene nedslitt og lite egnet for formålet. I noen tilfeller er bygningene så dårlige at de etter kontroll er blitt stengt – enten av helsemyndigheter eller arbeidstilsyn (dette gjaldt blant annet deler av en campingplass i Trondheim). Enkelte asylmottak benytter seksjonshus (modulhus, brakker). Her er planløsningen tilpasset brukergruppa, men selve bygningsmassen holder lav standard⁶⁹. De siste årene er det etablert en rekke såkalte desentraliserte mottak. Her bor asylsøkerne i ordinære leiligheter rundt i kommunen.

6.4 Å leve i asylmottak

Det er foretatt en rekke studier som beskriver mottak av flyktninger og asylsøkeres opplevelse av eksiltilværelsen (Eitinger 1981, Knudsen 1984, 1986, 2005, Ramirez 1990, Lauritsen og Berg 1999, Slavnic 2000; Brekke 2001, 2003, Berg og Sveaass m.fl. 2005, Berg, Fladstad og Lauritsen 2006, Valenta 2008, Berg og Lauritsen 2009). Spørsmål om mestring, asylsøkeres og flyktningers trivsel og livskvalitet, samt opplevelser og reaksjoner på de problemer de møter i det nye samfunnet, er noen av de temaer som blir berørt. Forskere fra forskjellige fagområder har vært involvert i disse undersøkelsene. Selv om forskerne har ulikt fokus, er det prosesser som klientifisering, passivisering, krenkelsesprosesser, løsrivelse fra gamle roller og tap av status som går igjen i fleste undersøkelsene. Asylsøkeres og flyktningers opplevelse av mangel på kontinuitet på fortid, nåtid og fremtid, og fraværet av et normalt liv påpekes i flere av studiene.

⁶⁹ Et eksempel på et slikt mottak er transittmottaket på Tanum, i Bærum kommune. Mottaket ble etablert i 1987 og skulle etter planen fungere i inntil 5 år. Da jeg besøkte Tanum i desember 2009, hadde mottaket eksistert i 22 år. Befaringen på mottaket viste nedslitte bygninger og mangelfullt vedlikehold.

6.4.1 Normale reaksjoner på unormale hendelser

Asyltilværelsen beskrives ofte som et liv i en slags liminal situasjon, en litt udefinerbar mellomposisjon. For mange er tilværelsen preget av brudd med fortiden, en nåtid der venting er hovedaktiviteten og en usikkerhet om hva framtiden vil bringe. Det vanlige livet som innebærer at du står opp om morgenen, går på jobb eller skole, regulariteten i måltider og sovnetider som dette gir, er fraværende for de fleste. Å leve tett på andre mennesker som også er i en vanskelig situasjon, innebærer økte psykiske belastninger, både for barn, unge, familier og enslige. Lang ventetid og fraværet av meningsfull aktivitet på dagtid bidrar til å forsterke problemene.

Asylmottakene er utformet med tanke på å fungere som levesteder i en venteperiode. De er ikke tenkt å være permanente bosteder. Dette gjenspeiles i myndighetenes vektlegging av et nøkternhet. Oppholdstiden er imidlertid vesentlig lengre enn det som er myndighetenes målsetting. Selv om de fleste får sin søknad behandlet i løpet av et år, er det også asylsøkere som har ventet i mange år på å få et endelig svar. Årsakene til dette varierer. Noe skyldes forholdene mellom Norge og opprinnelseslandet, noe handler om klagebehandling. De virkelig lange oppholdene skyldes at det ikke er mulig å gjennomføre tvangsmessig retur av asylsøkere som nekter å godta avslag og returnere frivillig.

Hvordan asylmottaket og lokalsamfunnet tilrettelegger sin virksomhet har stor betydning for den enkeltes psykiske helse. Dette handler både om helsetilbudet, men også om måten det enkelte mottak tilrettelegger for aktivitet som kan virke psykisk forebyggende. I en vanskelig livssituasjon, isolert fra familie og venner som kan gi råd og med lite å ta seg til på dagtid, har bekymringer for egen eller barnas helse gode vilkår. Et godt utviklet og lett tilgjengelig helsetilbud knyttet til det enkelte mottak, i kommunen og i 2. linjetjenestene er av stor betydning for å skape trygghet og redusere engstelse. Noen mottak har lavterskeltilbud med for eksempel helsesøster på eller i nærheten av mottaket. Dette viser seg å ha en gunstig effekt for dette formålet. Også blant beboere kan det finnes personer med helsefaglig bakgrunn, som i samarbeid med ansvarlig personell i kommunehelsetjenesten kan utføre enkle tjenester. Dette gjøres allerede noen steder (Berg og Sveaass m fl 2005).

I Stortingsmelding nr. 17 (2000–2001) *Asyl- og flyktningpolitikken i Norge* legges det stor vekt på beboermedvirkning, noe som også reflekteres i UDIs Reglement for drift av statlig mottak. I UDIs Håndbok i beboermedvirkning (2002) beskrives noen av utfordringene med beboermedvirkning slik: ansatte har makt, mens beboerne preges av avmakt. Isolasjon fra norske miljøer innebærer at ansatte ofte utgjør et knapphetsgode, og beboere som

aktiviserer seg i for eksempel samarbeidsråd kan bli utsatt for overbelastning og krysspress fra andre beboere. I en situasjon der framtiden og det meste av tilværelsen her og nå styres av andre, er reell medvirkning i dagliglivet viktig for den psykiske helse. Det handler både om praktisk deltakelse – noe å fylle dagene med, men også om autonomi og innflytelse på egen situasjon. Tidligere forskning viser at det varierer mye i hvilken grad ulike mottak involverer beboerne i mottaksdriften og i aktiviteter på ulike områder (Berg og Sveaass m.fl. 2005). Ved noen mottak deltar beboerne i aktiviteter som tolking, barnebase, fritidsaktiviteter, kontakt med frivillige organisasjoner, vaktmestertjenester, brannvern og enkle helsetjenester. Andre steder er det ansatte som utfører de fleste oppgavene og beboerne er i liten grad involvert.

Flukt og migrasjon representerer risikofaktorer i forhold til både fysisk og psykisk helse. Mange asylsøkere kommer fra områder der helsevesenet er dårlig utbygd og hvor prioritering i helsekøen både handler om kontakter og penger. De som velger å flykte, har ofte lite av begge deler. Dette gjør at sykdom og helseproblemer som i utgangspunktet ikke har noen sammenheng med flukt og migrasjon, kan ha en overhyppighet i denne befolkningsgruppa (Blom 2008). Det er nærliggende å knytte dette til både bakgrunnshistorie og livshistorie for innvandrerbefolkningen. En av fire innvandrere i Norge har flyktningbakgrunn, og selv om det er vanskelig å si med sikkerhet hvor mange som har senvirkninger på grunn av forfølgelse og flukt, viser alle anslag at dette utgjør en betydelig risiko. I enkelte grupper antar man at mer enn halvparten av de som får opphold i Norge har psykiske senskader som vil kreve behandling (Sveaass 2001). I tillegg til de belastningene de har vært utsatt for før de fikk asyl i Norge, kommer belastninger knyttet til lange opphold på asylmottak og en (for mange) vanskelig eksiltilværelse.

Gjennomgående blir reaksjonene som flyktninger og asylsøkere fremviser omtalt som *normale reaksjoner på unormale situasjoner* (Janoff-Bulman 1992, Veer 1994, Meyer 1995, 1997, Sveaass 2001, Silove 2000, 2005, Sveaass og Lavik 2005). Når en person blir utsatt for ekstremt stress eller opplever at eget liv er i fare, reagerer kroppen med et sett fysiologiske stressresponser. Responsene vil som regel innebære søvnvansker, hyperaktivering, skvettenhet og overdreven vaksomhet. Dette er reaksjoner som blant annet er utviklet for å sikre individets overlevelse og evne til å takle fare og risiko (Silove *ibid.*). Hos de fleste vil reaksjonene gå over av seg selv når faren er over, men et lite mindretall vil fortsatt slite med dette i lang tid etter at trusselsituasjonen er over og vedkommende befinner seg i trygghet. Vedvarende søvnvansker, gjenopplevelser av traumene, påtrengende minner, langvarig anspenhet, nedstemthet og økt engstelighet, vansker med aggresjonsregulering og gjentatte mareritt er blant symptomene som kjennetegner en *posttraumatisk stresslidelse* (PTSD).

Forskningen antyder også at en bør skille mellom forskjellige kategorier asylsøkere og flyktninger. Blant asylsøkerne som har vært utsatt for overgrep ser en at de ofte har komplekse og sammensatte helseproblemer. Dette innebærer fysiske, sosiale og psykologiske vansker forårsaket av tortur, krigsskader og andre traumatiske hendelser, samt av savn og store tap. Generell manglende medisinsk oppfølging under flukten, i flyktningleir eller i tiden forut for flukt, bidrar også til å forsterke de opprinnelige problemene (Adams, Gardiner og Assefi 2004). Mange får heller ikke dekket sine medisinske behov i det nye landet, ofte på grunn av manglende kunnskap hos helsepersonell (ibid).

6.4.2 Ansvarliggjøring og myndiggjøring

Allerede på begynnelsen av 1990-tallet konkluderte flere studier med at mottakene snarere er med på å produsere klienter enn å fremme selvhjulpenhet blant asylsøkere. Ifølge disse studiene kan den umyndiggjorte klientposisjonen som beboerne på mottak havner i være et resultat av ordningen med passiv utbetaling av økonomisk hjelp (Berg 1990, Solheim 1990). En hevder at det ikke er til å unngå at asylsøkerne som bor på mottaket får en klientstatus når de mottar tjenester og bidrag fra staten. Asylsøkere og flyktninger blir klienter med en gang etter ankomsten, uten mulighet til selv å bidra på egne premisser. Dermed sosialiseres de inn i lært hjelpeløshet, en rolle det blir vanskelig å komme ut av (Solheim 1990).

Disse tidlige studiene fokuserte primært på de organisatoriske problemene, spesielt på vanskeligheter i samarbeidet mellom forskjellige institusjoner som har asylsøkere og flyktninger som klienter, og hvordan disse påvirker gruppen. I undersøkelsene konkluderes det med at systemet har et styringsproblem som resulterer i at asylsøkere og flyktninger lærer å være mottakere og krevende heller enn å utvikle ferdigheter som bidrar til selvstendighet. Også i senere undersøkelser om mottak av asylsøkere og flyktninger beskrives forhold som kan bidra til å vanskeliggjøre integreringsprosessen (Lauritsen og Berg 1999, Brekke 2001, Berg og Sveaass m.fl. 2005). Undersøkelsene fastslår at for lang ventetid, mangel på arbeid og aktivitetstilbud, trang økonomi og mangel på psykososiale tilbud reduserer flyktingers og asylsøkeres livskvalitet, og kan ha negative konsekvenser for deres helse (Lauritsen og Berg 1999, Slavnic 2000, Brekke 2001, Berg og Sveaass 2005). Det samme gjelder faktorer knyttet til selve mottakstilværelsen; isolasjon, langvarig passivitet, tap av sosial status, samt manglende kontroll og innflytelse over egen hverdag.

Den passive tilværelsen og fraværet av det som kjennetegner "et normalt liv", skaper en følelse av midlertidighet (Ålund 1998, Schwartz 1998). Det som har skapt denne

midlertidigheten ligger i fortiden (krigen, flukten, forfølgelsen). Det du håper på ligger i framtiden (asylstatus og et trygt liv i et fredelig land). Men som Jonathan Schwartz sier:

Termen ”midlertidig” er et af de mest flertydige ord. Vi kan næppe stadfæste hvor det midlertidige begynner og hvor det ender. Det synes at utvide sig i det uendelige. (Schwartz 1998, s 10)

Mange asylsøkere opplever nok at det midlertidige er nærmest uendelig. De færreste var forberedt på at det skulle ta så lang tid å avgjøre asylsaken, og når saken er avgjort, venter det ny usikkerhet og kanskje enda mer venting. For de fleste startet imidlertid ventingen og uforutsigbarheten lenge før de kom til Norge. Selve flukten tok tid, og før det igjen – selve beslutningen om å dra. Uforutsigbarhet er med andre ord noe som kjennetegner flyktningsliv, og med uforutsigbarhet følger også tap av kontroll over viktige sider av tilværelsen. Asilmottaket bidrar til å forsterke denne følelsen. Du er fratatt kontroll, og som en av asylsøkerne sa det: *Mitt liv ligger i andres hender.*

6.5 Asilmottaket som levested

I starten av dette kapitlet ”besøkte” vi et asilmottak og fikk et lite gløtt inn i det som kjennetegner tilværelsen som asylsøker. Forskningen som er beskrevet i avsnittet over bekrefter mye av det som ble framhevet: Ventetiden, passiviteten, trangboddheten, isolasjonen og fraværet av kontroll med eget liv og framtid. Vi skal nå gå nærmere inn på de ulike temaene og høre hva asylsøkerne selv sier. Hva opplever de som utfordringer og hvordan reflekterer de omkring sin situasjon? Hvordan leves hverdagslivet, hva sier beboerne om sykdom og helse, og hva slags relasjoner har de til andre beboere, ansatte, nærmiljø og lokalsamfunn?

6.5.1 Hverdagsliv⁷⁰

Asylsøkernes tilværelse inneholder mange paradokser. De har flyktet fra utrygghet i hjemlandet til et fredelig og trygt Norge, men opplever at den nye tilværelsen inneholder en ny form for utrygghet: utfallet av asylsøknaden. De færreste har vært forberedt på hva denne nye utryggheten gjør med dem. De har visst hva det vil si å leve i krig og frykte for livet, men denne nye utryggheten er det helt umulig å gjøre noe med – annet enn å vente. Et annet paradoks er knyttet til den sosiale situasjonen de befinner seg i. De bor tett, men siden asilmottakene ofte ligger avsides, føler de seg likevel isolert. Denne isolasjonen

⁷⁰ Sitatene som brukes i dette avsnittet er fra prosjektet ”Levekår i statlige mottak for flyktninger og asylsøkere”, jfr. rapporten ”*Det hainnle om å leve*” (Lauritsen og Berg 1999)

forsterkes av språkproblemer internt på mottaket. På enkelte mottak er det 20-30 språk representert, og med mangelfull norskopplæring og liten tilgang på tolker, skaper dette til dels betydelige kommunikasjonsproblemer. Selv om behovet for å kommunisere med andre varierer, uttrykker de fleste av dem vi har intervjuet at de savner noen å snakke med.

Mange har opplevd dramatiske situasjoner – før de flyktet, under flukten eller i tiden etterpå. Selv om de ikke nødvendigvis ønsker å snakke om alt dette, beskrives den sosiale isolasjonen som et problem. De ønsker noen å dele bekymringer med – enten det er en ansatt på mottaket, en annen asylsøker eller noen i nærmiljøet som bryr seg. I stedet opplever de at ansatte er lite tilgjengelige – særlig på tidspunkt hvor ensomheten og bekymringene tar overhånd. Det skjer ofte om kvelden og natta, eller i helgene, hvor det er enda mindre å ta seg til enn på hverdagene. Bare ett av fire mottak er bemannet på kveldstid og i helgene. Mange asylsøkere strever med å få sove om natta. Dette forsterker behovet for tilgjengelig personale utenom vanlig kontortid. Når de ikke får sove, blir de gående oppe og skaper uro for dem som prøver å få sove. En ung mann beskriver livet på mottaket slik:

Det er ikke lett å bo på mottak. Livet her er ikke bra. Å bo på mottak er som å bli utsatt for psykisk vold. Det er mye bråk om natta. Folk her sover om dagen og sitter oppe om natta og forstyrrer andre. Mange som bor her er litt gale, så de gjør ting som normale folk ikke gjør. Folk har psykiske problemer. De sitter opp og ser på TV hele natta. Noen lager mat om natta, mens andre spiller musikk. Folk føler seg uønsket. Jeg har bodd i Norge i fem år og har aldri hatt tillatelse til å jobbe. Folk har ingenting å gjøre. Alt de gjør er å lage bråk.

Søvnproblemer og uvirksomhet beskrives av mange som hovedproblemet – i tillegg til ventingen på svar. Ei ung jente sier det slik:

Jeg må legge meg veldig seint fordi jeg ikke blir trøtt. Jeg får ikke sove om natta. Likevel må jeg stå opp tidlig og gå på skolen. Jeg kan ikke sove fordi det er så mye bråk. Når jeg kommer på skolen, er jeg trøtt. Det er mange som sover om dagen og sitter oppe om natta og lager bråk. De sover ikke om natta fordi de er redd politiet kommer for å hente dem. Livet her er ikke bra.

Usikkerheten rundt asylsaken gjør at mange går i kontinuerlig høyspenn. De er redde for utfallet på sin egen søknad, samtidig som de lever tett innpå hundre eller kanskje to hundre andre som er i akkurat samme situasjon. Noen har fått endelig avslag og er livredde for å bli hentet av politiet. En 15-årig gutt sammenligner livet på mottaket med en indisk film:

Livet i mottaket er som en indisk film. Det er som et drama... Det skjer mange rare ting her på mottaket. Folk sitter og venter på svar, og ingen vet hva som kommer til å skje neste dag. I dag kan noen få oppholdstillatelse, og da blir det mye glede. Dagen etter kan politiet komme og hente noen, og så blir det tårer. Folk kan ikke sove om natta fordi de er redde for at politiet kanskje kommer for å hente dem. Vi er bekymret hele tida.

Redsel for politiet er noe mange av beboerne snakker om. Ingen knytter det til konkrete hendelser der politiet har opptrådt brutalt, men de knytter det til den rollen politiet har i uttransporteringssaker. Samtidig er det liten tvil om at redselen for politiet også har sammenheng med tidligere erfaringer – i hjemlandet eller under flukten. Mange asylsøkere har opplevd dramatiske situasjoner, slik som denne kvinnen:

Min mann og ene sønn ble drept samtidig i en skuddveksling i 1995. De ble drept fordi mannen min jobbet for regjeringen. Jeg har seks barn som bor hos min mor i hjemlandet. Den ene, en pike, er svært syk. Hun har splinter i kroppen etter en bombeeksplosjon. Min mor er gammel og syk. Det eldste av barna mine er 16 år. Nå har jeg også hørt at et barn til er blitt borte, men jeg vet ikke. Det er vanskelig å få informasjon fra Somalia. Når jeg får høre noe, er det gjerne 2-3 måneder gamle nyheter.

Denne kvinnens håp er å få oppholdstillatelse slik at hun kan få sine barn til Norge. Og som hun sier: *Da kan jeg begynne å leve, nå bare venter jeg.*

Vi møtte flere asylsøkere med lignende historier. De hadde mistet nære slektninger i krig, de hadde opplevd ødeleggelser og lemlestelser, og mange hadde forlatt barn og ektefeller for å prøve å skape et ankerfeste i et nytt land. Det er mennesker som har opplevd større påkjenninger enn de fleste av oss har fantasi til å forestille oss. Sett i et slikt perspektiv er det nesten overraskende at det ikke oppstår større problemer på mottakene enn det faktisk gjør. De siste årene har det til enhver tid bodd mellom 15.000 og 20.000 asylsøkere på norske mottak. Selv om det har vært episoder som er slått stort opp i media, er beskrivelser av asylsøkere som ”tikkende bomber” lite treffende. Samtidig er det liten tvil om at det høye spenningsnivået skaper utfordringer – både for den enkelte asylsøker og for mottaket som helhet. Det er mye ”nerver” samlet på liten plass, men det er også potensial for utvikling av nye sosiale relasjoner. En ungdom vi møtte på et av mottakene sier han har lært mye av å bo på mottak:

Det har skjedd en forandring med meg. Jeg føler jeg er blitt flinkere. I denne livssituasjonen har jeg lært så mye. For eksempel begynte jeg å ha kontakt med nasjonaliteter jeg ikke hadde hørt om før. Jeg ser mat fra hele verden på en liten

plass. Jeg møter folk som har så store problemer. Jeg føler at mine problemer blir mindre. Men på en annen måte øker mine problemer når jeg ser andre. Hvorfor lever de slik? Vi kommer ikke på grunn av sult. Jeg har blitt kjent med veldig mange personer, og alle kom på grunn av urettferdighet i sine land.

Denne unge gutten la vekt på det han hadde lært - både hva han hadde lært om og av mennesker med en annen etnisk bakgrunn. Han beskrev livet på mottaket som spennende. Andre hadde nok mer enn gjerne byttet ut spenningen med stabilitet og forutsigbarhet...

Vi ba beboerne beskrive en vanlig dag på mottaket. Flere avviste hele spørsmålet, fordi ingenting er det de vil kalle "vanlig". En sa det slik:

En vanlig dag? Ingenting er vanlig her. Alt er uvanlig her på mottaket. Jeg får ikke sove om natta. Jeg har mareritt. Jeg føler meg ikke trøtt i det hele tatt. Vanligvis føler jeg meg trøtt klokka åtte om morgenen, og hvis jeg får sove, står jeg opp klokka to. Når jeg står opp, spiser jeg frokost og lunsj samtidig. Jeg vet ikke hva jeg skal kalle det, for jeg spiser det siste måltidet så seint. Jeg ser på TV. Jeg har ingenting å gjøre. Jeg går ikke på skole. Jeg har ikke jobb. Livet er kjedelig. Det er ikke vanlig.

Mange har lignende beskrivelser. Dagene er uten innhold, døgnrytmen er forstyrret, og mange beskriver søvnproblemer og nedstemthet. Dagene går med til å vente – og til å bekymre seg for situasjonen i hjemlandet og familiemedlemmer som ofte lever i usikkerhet. En eldre mann har ikke sett kone og barn på tre år. Han beskriver sin dag på denne måten:

Jeg våknet klokka seks, kom til kontoret⁷¹ halv ni for å se etter brev. Jeg tok ut faks fra Oslo som den tamilske foreningen sender ut om dagens situasjon på Sri Lanka. Det sto om nye angrep. Jeg ble trist. Jeg gikk en tur til sentrum, var innom biblioteket. Etterpå laget jeg middag. Jeg kom til kontoret klokka tre, så etter brev og snakket litt med de ansatte. Etter middag så jeg på TV til i ti-tida. Da la jeg meg.

Det meste av denne asylsøkerens dag besto i å sjekke post og skaffe seg oversikt over situasjonen i hjemlandet. Han ønsket intenst å ha en jobb å gå til – både for å føle seg nyttig og for å ha noe annet å tenke på. Passiviteten gjorde at alle tanker kretset rundt situasjonen i hjemlandet og hans egen usikre framtid.

⁷¹ Han snakker om kontoret på mottaket. Mottakene bruker forskjellige betegnelser – kontor, resepsjon, vaktrom. Her treffes personale, og herfra fordeles dagens post.

6.5.2 "Det hjelper å ha noe å gjøre"

En viktig utfordring for asylmottaket er å bidra til å skape en meningsfull tilværelse – midt oppi det midlertidige. Det handler om aktivitet, og det handler om ansvarliggjøring. Ansvarliggjøring er en måte å vise beboere respekt på. Dette betyr ikke at asylsøkere skal være "sin egen lykkes smed", men at de skal møtes med realistiske forventninger. Fravær av krav og forventninger bidrar til å sende signaler om at man er lite verdt og ikke blir regnet med. Det er samtidig viktig at ikke kravene blir urimelige i forhold til den situasjonen asylsøkere befinner seg i. Flere av mottakene pekte på dette som en vanskelig utfordring. De seks mottakene vi besøkte i forbindelse med levekårsundersøkelsen løste dilemmaet på ulike måter. Der noen vektla likebehandling, understreker andre at det må tas individuelle hensyn. Her fins det neppe noen enkel oppskrift. Det som imidlertid kjennetegner godt mottaksarbeid, er en gjennomtenkt holdning til hvordan mottaket skal drives, at det er enighet om denne holdningen i personalgruppa, og at respekt og verdighet inngår som en selvfølgelig del av mottakets helhetlige filosofi. I denne sammenhengen er beboermedvirkning viktig – ikke bare som et ledd i en demokratisk mottaksdrift, men i betydningen myndiggjøring (empowerment) av alle beboere.

Myndiggjøring forutsetter informasjon. Samtlige av mottakene vi besøkte gjennomførte informasjonsprogram i forbindelse med ankomst. Det er imidlertid viktig å understreke at informasjonsformidling må være en kontinuerlig prosess. Uten norskkunnskaper går asylsøkere glipp av mye av den generelle informasjonen som formidles både i storsamfunn og lokalsamfunn. Dette må kompenseres. Mangel på informasjon skaper lett misforståelser og gir følelse av avmakt. Å befinne seg i et informasjonsvakuum kan også føre til mistenksomhet – og kanskje også aggressivitet⁷².

Lang ventetid og bortfall av norskopplæring nevnes som alvorlige hindringer av så godt som samtlige mottak. Situasjonen oppleves derfor som nokså paradoksal. På den ene siden strammes vilkårene, på den andre siden etterspør myndighetene tiltak for å bedre den psykososiale situasjonen. Mottakene er pålagt å drive med kvalifisering, men uten kunnskaper i norsk blir dette som *å bli bedt om å slå inn en spiker uten hammer*, som en mottaksansatt uttrykte det. Når du i tillegg fratras muligheten til å delta i meningsfylte aktiviteter (opplæring, arbeid med videre), er det vanskelig å beholde verdighet og mestringsevne.

En beskrivelse av hvordan livet leves på et asylmottak vil veldig lett bli en historie om håpløshet og fortvilelse. Det er mye av dette på et mottak, men det er også mye håp - og

⁷² Fra 2005 har Norsk organisasjon for asylsøkere (NOAS) hatt ansvar for å gi informasjon til asylsøkere på mottak. http://www.noas.org/?p=news&news_id=110 (lastet ned 01.01.10). Se også evalueringsrapporten *Informasjon og rettssikkerhet* (Lauritsen m.fl 2005).

det er mye hjelpsomhet og samhold. På et av mottakene møtte vi hun som bare ble kalt ”mor Somalia”. Det var kvinnen som selv hadde måtte forlate egne barn i hjemlandet, men som på mottaket passet andres barn og tok seg av mange av de enslige unge. Hun laget mat til dem, trøstet og stilte opp for alle som trengt en hjelpende hånd. Vi traff ”mekleren fra Irak”, ”helsearbeideren fra Palestina” og alle dem som la ned et stort arbeid som informasjonsarbeidere, barnepassere, aktivitetsledere og informasjonsformidlere. For mange ble dette en form for egenerapi i tillegg til at det bidro til at viktige oppgaver knyttet til mottaksdriften ble gjort.

På et av mottakene bodde det på et tidspunkt flere med helsefaglig bakgrunn: leger, sykepleiere og psykologer. En av disse tok initiativ til å lage en undersøkelse om psykisk helse blant beboerne. De jobbet i flere måneder med undersøkelsen og presenterte den på et stort fagmøte i regi av Rådgivingsgruppa for flyktninger i Trondheim og Psykologisk institutt ved NTNU. Blant tilhørerne på fagmøtet var det representanter for både lokale og sentrale myndigheter. Undersøkelsen formidlet viktig kunnskap om asylsøkernes situasjon. I tillegg bidro arbeidet med undersøkelsen til aktivitet – både blant de som gjennomførte den og de som bidro med informasjon.

Hvordan folk opplever situasjonen på et asylmottak handler både om forventninger, erfaringer og om den konkrete situasjonen de står oppi. Noen har mer enn nok med seg selv og makter verken å ta hensyn eller være en ressursperson for andre. Andre igjen er opptatt av å fokusere på det som fungerer, slik som familien som har bodd på mottaket i fire år og fortsatt venter på en endelig avklaring på sin situasjon. De er opptatt av å understreke at alle på mottaket er i samme båt:

Vi har ikke noen problemer. Folk har det vondt og de snakker sammen. Vi hjelper hverandre. Alle har prøvd å hjelpe hverandre i mottaket.

Selv om denne familien prøver å være positiv, opplever mange av familiene at det er vanskelig å bo så tett. Ei ung jente som bor sammen med moren sin er opptatt av at hun ikke får noe privatliv. De har bare ett rom på deling. Å bo slik i måneder og år sliter på familiene.

Besøkene på asylmottak gjør inntrykk. Folk bor tett, og de har lite å ta seg til. Mange mottak har vært aktive når det gjelder å legge til rette for beboeraktiviteter, men det krever også overskudd å være aktiv. Her handler det om gode og dårlige sirkler. En ung mann jeg møtte på et av mottakene kan stå som eksempel. Jeg intervjuet han i et av mottakets møterom. Han snakket litt norsk og litt engelsk og ønsket å snakke uten tolk. Under intervjuet var han lite meddelsom. Jeg var litt frustrert over at han hadde avslått å bruke tolk, men respekterte selvsagt hans valg. Mannen virket depressiv, men ville ikke snakke

om det. Da intervjuet var ferdig, spurte han om jeg ville bli med han ned i huset der han bodde. Han hadde bodd lenge på mottaket og nylig fått en egen hybel med tekjølken og eget bad. Jeg takket ja til invitasjonen og gikk de to-tre hundre metrene fra hovedbygget til hybelen. På veien nedover snakket han om løst og fast. Da vi kom inn på rommet hans, bød han på te og brus og spurte om jeg ville se på noe han hadde laget. Det viste seg at mannen var en meget dyktig fluebinder. Selv om jeg verken har greie på fluebinding eller fluefiske, var det ikke vanskelig å skjønne at dette var noe *han* hadde greie på. Mens han viste meg fluene, la jeg merke til at han ble mer og mer pratsom – og han snakket bedre norsk enn da jeg intervjuet han bare for en liten time siden. Etter å ha gitt meg en av de kunstferdige fluene som gave, begynte han å fortelle om livet før flukten – om fisketurene med faren og om hvorfor nettopp fisking hadde vært helt umulig den første tida på mottaket. Flere av beboerne på mottaket hadde prøvd å få han med på fisketur, men han orket ikke. Det minnet han om savnet av faren, som han ikke hadde fått livstegn fra på flere år. Så skjedde det han ikke hadde trodd ville skje: en av de nyankomne asylsøkerne kunne fortelle at faren var i live, og kort tid etter greide de å opprette kontakt. Etter dette var både fluebinding og fisketurer gode avbrekk i hverdagen.

Historien om fluebinderen illustrerer hvor skjør tilværelsen kan være. Forskjellen på det umulige og det mulige, på det smertefulle og det gode kan være en telefon fra en far som har vært savnet. For denne mannen snudde det mye, selv om det ikke forandret alt. Han ventet fortsatt på at de skulle ferdigbehandle hans asylsøknad, og hver eneste natt slet han med å sove, og når han endelig sovnet ble søvnen avbrutt av vonde mareritt. Men som han selv sa: *Det hjelper å ha noe å gjøre. Jeg er glad for at jeg kan dra på fisketur igjen.*

6.5.3 Helse og psykososial situasjon

Mange flyktninger og asylsøkere har tidligere vært utsatt for ekstreme belastninger og potensielt traumatiserende hendelser. Dette gjør dem til en sårbar gruppe i forhold til tilleggsbelastninger. Mye forskning viser at psykiske vansker forekommer oftere blant flyktninger og asylsøkere enn ellers i befolkningen. Mange undersøkelser peker også på forhold ved selve søknadsprosessen som virker spesielt belastende. I tillegg vil, som jeg tidligere har vært inne på, tidligere traumatisering og/eller tap påvirke graden av utsatthet eller sårbarhet.

Våre intervjuer med asylsøkere i mottak, gjennomført i 1990, 1999, 2005, viser at den egenrapporterte helsesituasjonen varierer fra "helt frisk" til "alvorlig syk" (Berg 1990, Lauritsen og Berg 1999, Berg og Sveaass m.fl. 2005). Selv om de fleste beskriver seg selv som relativt friske, viser intervjumaterialet at mange av asylsøkerne har vært utsatt for

store belastninger som har påvirket både den fysiske og den psykiske helsen. Påvirkningene har både skjedd i hjemlandet, under flukten og i forbindelse med selve asylprosessen i Norge. Selve flyktnings situasjonen er i seg selv en helserisiko. Mange er skilt fra sine nærmeste, og de har en usikker framtid. Andre helseproblemer kan ha oppstått i hjemlandet, uavhengig av flukten. Noen av asylsøkerne har hatt kroniske sykdommer i årevis før de flyktet, sykdom som pga krig, forfølgelse og fattigdom ikke er behandlet. Dette gjelder både psykiske lidelser og somatiske tilstander. En rekke sykdommer kan også ha forverret seg gjennom flukten og blitt forsterket i tida etter at de kom til Norge.

Erfaringer fra de asylmottakene vi besøkte i 1999 og 2005 viser at terskelen for å motta psykiatrisk behandling er høy de fleste steder. Mange steder er man svært tilbakeholdne med å sette i gang behandling før det foreligger svar på asylsøknaden. Akutte lidelser blir behandlet, men når tidshorisonen for oppholdet i Norge er usikker, blir dette brukt som et silingskriterium. Generelle kapasitetsproblemer innenfor psykiatrien gjør selvsagt heller ikke problemene mindre. Dette siste kom særlig framtrædende i den siste undersøkelsen (2005), der fokus nettopp var knyttet til asylsøkernes psykiske helse og psykososiale situasjon.

Flere av dem vi snakket med relaterer sine helseproblemer til usikkerheten rundt selve asylsøknaden. En ung gutt sa det slik:

Når man tenker så mye, kan man bli syk. Min far fikk sykdom i hodet – psykiske problemer. Moren min har samme problem. Jeg får ikke sove. Jeg tenker på om vi får bli i Norge eller ikke. Jeg tenker at vi kanskje får svar i morgen... Det tar så lang tid å bestemme hvem som skal få bli... Folk blir nervøse. Det er jeg også. Det er vanskelig å gå på skolen på grunn av dette.

Noen sier at deres måte å takle usikkerheten på, er å prøve å la være å tenke så mye. Men det er vanskelig å la være å bekymre seg for selve asylsaken. Å få positivt eller negativt svar betyr nesten alt. Når halvparten av asylsøkerne får avslag, er det ikke rart mange bekymrer seg. Alle som bor på mottak har opplevd at andre har fått negativt svar og er blitt sendt tilbake til hjemlandet. For noen går bekymringene over i en angstlignende tilstand, og for enkelte skaper det selvmordstanker, slik som for denne mannen:

Det er deprimerende å vente på svar. Vi venter på ubestemt tid og det er nedslående. Man vet ikke hvor lenge man kommer til å vente. Det er helt forferdelig. Konsekvensene av en slik tilstand kan føre til mye. Man kan bryte sammen eller få selvmordstanker.

Det er liten tvil om at dette i stor grad handler om normale reaksjoner på en unormal situasjon. Men om reaksjonene er aldri så normale, så kan de få store konsekvenser for den enkelte. Mange trenger profesjonell hjelp, men få opplever å få tilbud om behandling så lenge de befinner seg på mottaket. Usikkerheten omkring asylsøknaden, som i mange tilfeller er det som har utløst behovet for hjelp, blir også brukt som begrunnelse for ikke å sette i gang behandling. Dette begrunnes med at de ikke vil sette i gang tidkrevende behandling av personer som kanskje snart blir sendt ut av landet. I andre tilfeller vegrer helsevesenet seg mot å sette i gang behandling dersom pasienten ikke snakker norsk. Tilgangen på tolker som er spesielt trent for tolking i terapisisituasjoner er svært begrenset, og selv om tolken eventuelt fins, er det mange innen helsevesenet som har liten erfaring med å bruke tolk i sammenheng med medisinsk behandling/terapi (Sørheim 2000, Røkenes 1995, Fladstad og Berg 2008, Ullevål 2009⁷³). Dermed blir mange nødt til å streve alene med tunge tanker, søvnløshet og konsentrasjonsproblemer. På en del mottak har de ansatt helsefaglig personale som kan bistå noe og vurdere når det er behov for å henvise videre. På andre mottak er den helsefaglige oppfølgingen svært mangelfull. I undersøkelsen som ble gjennomført i 2005 oppga 43 prosent av mottakene at de hadde ansatt personer med helsefaglig bakgrunn. Dette er imidlertid ingen garanti for at de som trenger hjelp faktisk får det.

De fleste mottak har fast samarbeid med helsefaglig personale. Om lag halvparten av mottakene har en egen helsefaglig ansatt på mottaket, og halvparten oppgir også at kommunehelsetjenesten har fast kontortid på mottaket. Samtlige mottak oppgir at det i løpet av 2004 har vært beboere som har mottatt psykiatrisk vurdering eller behandling. Hele 42 prosent av mottakene oppgir at det er beboere som har hatt behov for psykiatrisk behandling, men som ikke har fått tilbud om dette. På spørsmål om hvordan mottakene vurderer det samlede psykiatriske tilbudet til beboerne, er det likevel bare et mindretall av mottakene som vurderer tilbudet som dårlig. 33 prosent mener tilbudet er godt, 52 prosent vurderer tilbudet som ”middels”, mens 17 prosent mener det er dårlig. Tall som dette er ikke nødvendigvis så lette å tolke. Et høyt ”midt-på-treet” svar kan både indikere at det faktisk er dette respondentene mener, men det kan også bety at mange er usikre på hva de skal svare. På dette konkrete spørsmålet er det også sannsynlig at mange har vært usikre på hva som ligger i begrepene ”godt” og ”dårlig”. Psykiatriske tjenester er generelt en knapphetsressurs – også overfor andre befolkningsgrupper. Et ”godt” tilbud kan derfor like gjerne bety at asylsøkerne ikke har det verre enn befolkningen som helhet som at de faktisk har et godt tilbud.

⁷³ Fra konferansen ”Kunnskapsrik og trygg i møte med minoritetsspråklige familier”, arrangert av Ullevål universitetssykehus / Helse sør-øst, 28. oktober 2009.
http://www.helsedialog.no/laring_og_mestring_lms/Likeverdige+helsetjenester+-+en+utfordring.9UFRHOXP.ips (lastet ned 16.01.10)

Tre av fire mottak har det siste året opplevd alvorlige hendelser/trusselsituasjoner i form av drap eller drapstrusler, selvmord eller selvmordsforsøk, alvorlig skadeverk med videre. Alle mottakene oppgir å ha egne beredskapsplaner ved alvorlig skade eller trussel. 97 prosent av mottakene oppgir også at de har virkemidler/tiltak/rutiner for hvordan kvinner og barn skal beskyttes mot overgrep. Til tross for dette opplever en del beboere utrygghet. Erfaringer med overgrepssituasjoner i hjemlandet eller under flukt gjør at mange kvinner går med en konstant angst for at lignende ting kan skje igjen. For andre handler det ikke i første rekke om frykt, men om bekymringer for dem som ble igjen i hjemlandet, for utfallet av asylsøknaden og for framtida. En somalisk kvinne knytter sine helseproblemer selve flyktnings situasjonen:

Jeg kom fra et land i krig. Det viktigste for meg var å komme til et sted der det er trygt, der jeg kan sove og få mat. Jeg tenker – det er her jeg bor nå, sånn er det bare. For framtida, etter mottaket, drømmer jeg om at barna får sine søsken hit. De er åtte – mellom seks og elleve år gamle. Faren deres (som var min bror) er død. Moren bor sammen med de seks andre ungene, min mor, mannen min og min datter på ni. Jeg måtte la datteren min være igjen hos min mor, for jeg er den eneste datteren mor har. Derfor måtte datteren min bli igjen og jeg tok med meg de to barna til min bror. Jeg har hatt vondt i hodet hele tiden siden jeg kom. Jeg tenker veldig mye på min familie... Det har blitt litt bedre etter at jeg fikk svar på søknaden.

Denne kvinnen hadde vært asylsøker i Norge i mer enn to år da vi intervjuet henne. Moren, ektemannen og hennes egne barn var igjen i Somalia. Kvinnens historie gir oss et lite gløtt inn i en tilværelse som handler om krig og flukt, men også om forpliktelser knyttet til kultur, tradisjon og slektskap. Denne kvinnen knytter den kroniske hodepinen hun har gått med lenge til den totale situasjonen hun befinner seg i. Men som hun sier: Det er blitt litt bedre etter at hun fikk svar på asylsøknaden. Som de fleste andre fikk denne kvinnen oppholdstillatelse på humanitært grunnlag. Hun håper å bli gjenforent med sin familie, men underholdskravet kan gjøre dette vanskelig. Spørsmålet om hvem som skal regnes til hennes familie, vil også bli et tema. Familiegjennforeningsreglene tar utgangspunkt i kjernefamilien: mor, far og barn under 18 år. I hennes familie er det også en gammel mor og en svigerinne. Her er det med andre ord flere usikkerhetsfaktorer og en rekke forhold som kan være belastende på så vel den fysiske som den psykiske helsen.

Eksemplet over viser at fortida forfølger deg. Selv om du har kommet til et trygt land og har fått positivt svar på din asylsøknad, er det fortsatt mye å bekymre seg over. En enslig mor fra Eritrea sier det slik:

Noen ganger har jeg lyst til å være alene og tenke på min situasjon. Jeg tenker på når jeg skal få svar. Jeg tenker på fortida – krigen i hjemlandet, Eritrea. Jeg tenker på sulten i Afrika. Jeg lurer på hvorfor det er slik. Her i Norge er det fredelig og rolig...

En annen asylsøker oppsummerer det slik: *Situasjonen i hjemlandet opptar oss mye, og det gir oss store psykiske belastninger.*

Eksemplene over viser at asylsøkernes psykososiale situasjon både er påvirket av situasjonen i hjemlandet, selve flukten, ventetida på asylmottaket og eksiltilværelsen. En mannlig asylsøker opplevde vårt spørsmål om han var frisk som helt meningsløst:

Når du spør om jeg er frisk, vet jeg nesten ikke hva jeg skal svare. Jeg har ingen sykdommer som har noe navn, og jeg har ikke hatt behov for å gå til lege. Men frisk? Nei, jeg føler meg slett ikke frisk. Jeg har en evig lengsel i meg. Jeg vil sannsynligvis aldri se mitt hjemland igjen – eller min mor. Jeg vet ingen ting som kan skaffe meg et lykkelig og godt liv i Norge. Det er mange ting i dette landet som er slik at jeg alltid vil føle meg som en fremmed. Bare jeg stikker nesa utenfor døra forteller hudfargen min at jeg ikke hører hjemme her. Slik sett blir spørsmålet ditt om jeg er frisk helt meningsløst.

Lengselen som denne mannen beskriver går igjen i mange av samtalene med asylsøkerne. Ikke alle er like flinke til å sette ord på det, men på ulike måter gir asylsøkerne uttrykk for en lengsel etter ”det som var”. Den amerikanske antropologen Jonathan Schwartz beskriver denne hjemlengselen som noe grunnleggende annerledes enn nostalgien. Hjemlengselen er dypere, og rører ved eksistensielle forhold i tilværelsen. I boka ”In defence og homesickness” (1989) sier han det slik:

Is ”Homesickness” identical to ”Nostalgia”? My answer is that they are not the same feelings though they are akin. A defence of homesickness involves a critique of nostalgia. The former is about “belonging to”, the latter is about “longing for”. Our knowledge of the world is local. It emerges in specific contexts and climates. Local knowledge about feelings, which might be called “sentimentology”, is the social scientific field I have wandered across. Home is where feelings are born and practiced, and homesickness ought to be a fitting topic for cultural sociology. Homesickness is the stuff which culture is made of. (Schwartz 1989, s 11)

Det handler om lengsel, og det handler om tilhørighet. En asylsøker som venter på svar, befinner seg i en form for limbo. Han er langt hjemmefra, men mangler samtidig tilhørighet til det nye landet. Og på grunn av asylprosessen vet han heller ikke hvor lenge

han må leve med denne usikkerheten. Asylsøkerne beskriver hvordan lang ventetid og usikkerhet om framtida bidrar til å gjøre dem syke. Dette er også den enkeltfaktoren som de fleste oppgir som utslagsgivende for helseplagene. Dette, i kombinasjon med dårlig økonomi, hindrer mange i å oppsøke nødvendig helsehjelp. Mangel på meningsfulle aktiviteter i hverdagen skjerper disse problemene.

6.5.4 Arbeid og aktivisering

Et asylmottak er et levende bevis på at fravær av arbeid eller annen aktivitet, forsterker opplevelsen av håpløshet. Om ikke lediggang er *roten* til alt ondt, så bidrar det i alle fall til at livet mister retning og mening. En klassiker om arbeidsledighetens konsekvenser, er Marie Jahodas studie fra lokalsamfunnet Marienthal i Østerrike på 1930-tallet (Jahoda m. fl. 1997). Jahoda tok utgangspunkt i arbeidets funksjoner – både de manifeste økonomiske aspektene og de mer latente funksjonene:

- Arbeidet tvinger en tidsstruktur på dagen
- Arbeidet utvider omfanget av sosiale relasjoner utenfor familien
- Arbeidet definerer ens sosiale status og personlige identitet
- Arbeidet knytter oss til kollektive mål
- Arbeidet tvinger en til aktivitet

Et sentralt poeng i Jahodas studie er at arbeidsledighet innebærer *fravær* av disse funksjonene: tap av tidsstruktur, redusert sosial kontakt, manglende status og fravær av kollektive mål. Ledighet innebærer en betydelig psykologisk belastning – i tillegg til de økonomiske problemene som følger av manglende lønnsinntekt.

Asylsøkere er arbeidsledige. Selv om årsaken til ledigheten er knyttet til forfølgelse og flukt, er det sannsynlig at den passive situasjonen de befinner seg i har mange likhetstrekk med andre arbeidsledige. De mangler aktiviteter som skaper en tidsstruktur på dagen, de er fraværende på arenaer som gjør det naturlig å etablere sosiale relasjoner, de har mistet mye av det som gir dem sosial status og en positiv selvfølelse, og de deltar ikke en sammenheng der de kan bidra i forhold til kollektive mål. Sist men ikke minst: fraværet av arbeid gjør at den voksne og arbeidsføre asylsøkeren passiviseres. I tillegg til dette er mange asylsøkere bekymret for hva lange avbrekk fra arbeidslivet kan bety for framtiden deres. En sa det slik:

*Vi er fysisk friske, vi måtte flykte. Vi trenger ikke ekstra straff med å ikke få jobb.
Men hva skal vi gjøre?*

Både ansatte og beboere understreker at arbeid er viktig av flere grunner. Det bidrar til å opprettholde kompetanse og status, det holder vonde tanker på avstand, det hjelper deg å lære språk, og det bidrar til kontakt med nordmenn. Å være uten arbeid i lengre tid gjør at asylsøkere både kjenner seg unyttige og ubrukelige. En ung mann som hadde vært uten arbeid lenge, følte seg som en tidlig pensjonist:

Jeg har ingen arbeidstillatelse eller jobb, og konsekvensen er at jeg føler meg unyttig. Jeg har vært i jobb før jeg kom til Norge. Jeg har tjent penger og forsørget folk før. Men nå må jeg sitte her og bli "spoon fed". Jeg er ikke syk, men jeg kan ikke jobbe. Kanskje dette er slutten for meg. Jeg føler meg som om jeg har kommet nærmere pensjonsalderen før jeg begynner å jobbe her. Jeg kom til Norge da jeg var 29 år gammel. Nå er jeg nesten 35 år. Jeg vet ikke hva som kommer til å skje med meg. Jeg vet ikke om jeg kommer til å få meg jobb i framtida heller.

Mange asylsøkere opplever at de kaster bort mange år av livet sitt. Dette gjelder både unge og gamle, men særlig de unge er bekymret for hva som skjer når de mister muligheten til å praktisere yrker de er utdannet for – eller ta utdanning for å bli kvalifisert for et yrke. Flere snakker om sammenhengen mellom aktivitet og psykisk helse:

Jeg har ingen arbeidstillatelse, Jeg var hos psykolog, og han sa at jeg måtte komme meg ut i jobb. Jeg snakket med en norsk venn som kjente en bonde. Han sa jeg kunne få jobb hos han av og til. Bonden leverte et brev til politiet, men de sa nei.

Regelverket rundt asylsøkeres rett til arbeidstillatelse er komplisert, og det endres stadig. Asylsøkere som har fått positivt svar og venter på kommuneplass, har rett til arbeidstillatelse. Men så lenge det ikke er avklart når og hvor vedkommende skal flytte, er det ikke så lett å skaffe arbeid. De som fortsatt venter på svar eller har fått endelig avslag har ingen rett til arbeidstillatelse.

Asylsøkere har lite å stå opp til, og de har lite eller ingenting å bruke dagene til. Mangel på nettverk bidrar til å forsterke den passive tilværelsen. Behovet for et aktivitetstilbud er derfor stort. Alle mottak oppgir å ha ett eller flere aktivitetstilbud. Aktivitetene kan dreie seg om alt fra nødvendige oppgaver knyttet til driften av mottaket, til sportsaktiviteter og mer hobbypreget aktivisering. Uansett hva det er, bidrar dette til å redusere passivitet og apati. De fleste aktivitetstilbud arrangeres av de ansatte i samarbeid med beboerne, men vi har også sett eksempler på aktiviteter som organiseres av frivillige organisasjoner eller av kommunen der mottaket ligger. Når det gjelder type tilbud, er lista ganske lang. Nesten alle mottak har tilbud om bordtennis, biljard, TV-rom og internett. Det er også vanlig med kvinnegrupper, barnegrupper og organiserte sportsaktiviteter. I tillegg er det en del mottak

som organiserer kurs – f eks datakurs eller språkkurs. Mange mottak har også en aktiv policy når det gjelder å involvere beboerne i den daglige driften av mottaket. Dette kan dreie seg om alt fra rengjøring og vedlikehold, til informasjonsvirksomhet og ansvar for treningsaktiviteter. Det er også eksempler på mottak som har etablert egne helsegrupper, der asylsøkere med helsefaglig bakgrunn har gitt medbeboere helseinformasjon og bidratt til å kartlegge beboernes helsestatus.

Asylsøkerne vi snakket med hadde ganske blandet erfaring med aktivitetene de ble tilbudt. For det første var de opptatt av at aktivisering er en dårlig erstatning for arbeid. Å spille biljard en kveld eller to i uka er greit, men det er en lite meningsfylt aktivitet i lengden. For det andre var det en gjennomgående holdning at aktivitetstilbudet på mottakene i liten grad bidrar til kontakt med naboer og lokalsamfunn. For det tredje var det grupper som i liten grad ble fanget opp av de tilbudene som ble gitt. Dette gjaldt mange av kvinnene, og det gjaldt ungdom. Selv om mange av kvinnene har store deler av dagen belagt med å ivareta rollen som mor og husmor, savner både mødrene og de enslige kvinnene aktiviteter der de kan ta ut andre sider ved seg selv enn det som ofte knyttes til ”den tradisjonelle kvinnerollen”. De ønsker for eksempel treningsmuligheter der de kan delta uten at mennene er til stede, de ønsker datakurs, og de ønsker muligheten til å treffe norske kvinner utenfor mottaket. Når det gjelder ungdom på mottaket, opplever de enten at de er for gamle (de aller fleste mottak har barnegrupper, men få har organisert egne ungdomsgrupper), eller de opplever at de er for unge. På enkelte mottak har frivillige organisasjoner organisert leksehjelptilbud. Dette blir vurdert som positivt. Det samme gjelder mottak som har satt i gang ulike sportsaktiviteter, ridning, kinobesøk mv. Mye av dette koster imidlertid penger. Asylsøkernes ukentlige tilskudd rekker ikke langt, noe følgende uttalelser viser:

I hjemlandet spilte jeg basketball. Jeg har vært proff på basketballaget. Da jeg kom til Norge, prøvde jeg å komme inn i en klubb, men jeg fikk ikke penger til å betale 1700 kroner i treningsavgitt. Mottaket sa de kunne betale 400 kroner – ikke mer. Derfor har jeg ikke mulighet til å bli med.

Man kan spørre om treningsavgifter for basketballspillere skal være en prioritert oppgave for et asylmottak. Det er ikke livsnødvendig, og det er kanskje heller ikke det vi forbinder med ”nøktern standard”. På den annen side: er 1700 kroner mye for å bidra til at en ung mann får muligheten til å vedlikeholde (og kanskje videreutvikle) en aktivitet han virkelig er god til? Vil ikke dette kunne oppfattes som både helseforebygging og kvalifisering? Mottakene vurderer dette forskjellig. Noen steder vil utgifter av denne typen bli blankt avvist, noen steder blir de helt eller delvis innvilget, mens det andre steder blir vurdert som en mulig ”vinn-vinn-situasjon” ved at asylsøkere med spesiell kompetanse blir brukt som en ressurs både internt på mottaket og i lokalmiljøet. Vi har sett eksempler på at asylsøkere

har blitt trenere for det lokale fotballaget, vi har sett at kvinner på mottak har arrangert matkurs for norske naboer, og vi har sett eksempler på at musikk, dans og drama er brukt som en viktig brobygger til lokalsamfunnet.

Vi har også sett asylmottak som har brukt av sine aktivitetsmidler til å støtte opp om fellestilbud i kommunen. Et eksempel var et mottak på østlandet som hadde bidratt økonomisk slik at biblioteket i kommunene kunne holde åpent flere ettermiddager i uka. Beboere på mottaket hadde også påtatt seg å sette i stand lokaler i tilknytning til biblioteket, slik at ungdom i kommunen (og på mottaket) fikk et sted å være. Som motytelse stilte kommunen med gratis busskort og kinobilletter til ungdom på mottaket. Erfaringene med dette spleiselaget var så gode at mottaket og kommunen planla å utvide samarbeidet til andre målgrupper. I samtaler med kommuneansatte understreket de at samarbeidet med kommunen både hadde bidratt til å bedre det kommunale tilbudet til ungdommen, samtidig som det hadde bidratt til å skape positive holdninger til asylsøkerne og asylmottaket. En liten investering fra mottakets side fikk med andre ord ringvirkninger som det er vanskelig å sette en prislapp på. Og for ungdommen på mottaket var gevinsten åpenbar: De fikk noe å gjøre, de fikk vist fram hva de kunne, de fikk kontakt med norske ungdommer og de fikk praktisert norskkunnskapene sine. En av ungdommene sa det slik:

Når du bare går rundt og ikke har noe å gjøre, så blir irritasjonen over andre ofte det eneste du blir opptatt av. Slik var det også for meg. Jeg begynte å merke apatien. Da var det godt å ha norske venner. Min venninne var sint på meg og sa at jeg måtte ta ansvar for meg selv. Like etter spurte personalet her om jeg kunne gjøre en malejobb, og da sa jeg ja. Det hjalp meg til å komme i gang. Siden gjorde jeg mange jobber her i mottaket... Jeg har ikke hatt behov for legehjelp. I en periode hadde jeg problemer med å sove og ba om sovetabletter. Personalet sa at det var dumt, jeg kunne bli avhengig av dem. Det var da de ga meg tilbud om å male huset. Når jeg jobbet og ble sliten, fikk jeg også sove.

Selv om de fleste voksne asylsøkere ønsker ordinært arbeid framfor ulønnet aktivisering, er det bred enighet om at aktivitet er bedre enn lediggang. Det er også enighet om at aktiviteter som skjer utenfor mottaket, og gjerne sammen med lokalbefolkningen, er det beste. Det gir en tilleggsgevinst fordi det også innebærer kontakt med livet utenfor mottaket. Dette igjen kan gi grunnlag for nyttige kontakter og i en del tilfeller også vennskap.

6.5.5 Språk, kommunikasjon, norskopplæring

Språket er nøkkelen som kan åpne alle dører. Dette sa en ung flyktning til meg i da jeg intervjuet han om arbeidsmulighetene i Norge. Han hadde bodd i Norge noen år og var frustrert over hvor vanskelig det var å få noe å gjøre. Selv opplevde han at det var språket som var hindringen. Da han kom hit som flyktning tidlig på 1980-tallet, var norskopplæringen svært mangelfull i forhold til i dag⁷⁴. Dette hindret han i å få jobb, og dette følte han også hindret han i å bli kjent med nordmenn.

Asylsøkerne vi snakket med på mottakene formidler akkurat det samme. De ønsker å lære norsk, men greier ikke dette på egenhånd. I perioder har asylmottakene tilbudt noen timers norskkurs pr uke, men da vi gjennomførte vår studie i 2005, var norskopplæringen fjernet. Både beboere og ansatte opplevde fjerningen av norskopplæring som et hinder for integrering og kontakt mellom beboere, mellom beboere og ansatte, og mellom beboere og lokalsamfunn. Mangel på kommunikasjon fører til isolasjon både fra skole og fritidsaktiviteter. Og som det sies: *Det er vanskelig å ta kontakt utenom mottaket når man ikke kan språket.* Mange beboere føler de kaster bort tiden når de ikke lærer norsk eller kan gå på skole. De forteller om personer som før var positive, men som nå er blitt passive, preget av motløshet og frustrasjon.

I sin begrunnelse for å fjerne norskopplæringen for asylsøkere, skrev Kommunal- og regionaldepartementet (KRD) følgende:

Fordi mange asylsøkere får avslag på asylsøknaden, og for å konsentrere ressursene om dem som skal bli i Norge, vedtok Stortinget at norskundervisningen først skal starte når det er innvilget oppholdstillatelse. (Informasjonsbrosjyre fra KRD, 1. august 2004)

På spørsmål om hvordan mottakene opplevde dette, svarte ni av ti at det hadde ført til større passivitet og mindre kontakt med omverden, og tre av fire svarer at det har forverret beboernes psykiske helse. Et flertall av de mottaksansatte mente også at bortfallet av norskopplæring hadde ført til kommunikasjonsproblemer og høyere konfliktnivå både innad på mottaket og mellom beboerne og lokalsamfunnet. Enkelte mottak hadde forsøkt å kompensere noe av dette gjennom mottaksfinansierte kurs. Det var også eksempler på at kommunen og frivillige organisasjoner tilbød noe norskopplæring. Sammenligner vi resultatene fra denne undersøkelsen med levekårsundersøkelsen fra slutten av 1990-tallet

⁷⁴ Fram til midten av 1980-tallet fikk flyktninger tilbud om 240 timer norskopplæring. Antall timer var det samme for analfabeter og for universitetsansatte. Til sammenligning er tilbudet til flyktninger i dag et toårig introduksjonsprogram. Endringene i timerammer og innhold skjedde gradvis utover på 1990- og 2000-tallet. <http://www.lovdata.no/all/nl-20030704-080.html> (lastet ned 15. desember 2009)

(Lauritsen og Berg 1999), ser vi at beboernes opplevelse av passivitet var noe av det verste ved å bo i mottak. Flere sa at de ikke følte de hadde noe å stå opp til, det var ingenting som strukturerte dagen. Med bortfall av norskopplæring, kan vi anta at situasjonen blir ytterligere forverret.

Argumentene for å tilby norskopplæring i mottak er mange. Ansatte på mottakene legger vekt på følgende:

- Norskopplæring er en forutsetning for kommunikasjon både internt på mottaket og for kontakten mellom beboere og lokalsamfunn.
- Norskopplæring bidrar til aktivitet og til å strukturere dagene
- Norskkunnskaper er en forutsetning for at foreldre kan hjelpe barn med skolearbeid og et viktig virkemiddel for å opprettholde ”foreldreautoritet”
- Norskkunnskaper øker mulighetene for å komme i lønnet arbeid og for rask integrering
- Norskopplæring øker den enkelte asylsøkers fungeringsevne. Dette er også viktig for beboere som får avslag og må returnere
- Norskkunnskaper bidrar til økt mestringsevne og opplevelse av kontroll over egen situasjon

Norskopplæringen ble gjeninnført kort tid etter at vår undersøkelse ble gjennomført (2005). Dette skjedde etter et massivt press fra både mottaksansatte, bosettingskommuner, lokalpolitikere, allmennhet og forskere. I dag er rett til fire timers norskopplæring per uke nedfelt i de statlige føringene for mottaksdrift. Fire timer per uke er lite, men både beboere og ansatte gir uttrykk for at det er bedre enn ingenting. Det bidrar både til at du har noe som strukturerer dagen, og det gjør det lettere å lære mer på egenhånd når du får veiledning av en lærer. Det gjør det også lettere å etablere kontakt med andre utenfor mottaket. Slike kontakter kan også vise seg å gi andre ringvirkninger:

6.5.6 Asylmottaket – rammebetingelse, organisering og drift

I undersøkelsen av asylmottak som ble gjennomført i 2005, var hovedfokus rettet mot den psykososiale situasjonen ved mottakstilværelsen. I tillegg omhandlet undersøkelsen spørsmål knyttet til rammebetingelser og organisering. Materialet omfatter alle mottak som var i drift på undersøkelsestidspunktet og baserer seg på svar fra 75 ordinære mottak og 6 transittmottak⁷⁵. Spørreskjemaet inneholdt en rekke spørsmål om mottakets historie,

⁷⁵ Breddeundersøkelsen ble gjennomført som en elektronisk spørreskjemaundersøkelse til mottaksledere og helseansvarlige i mottakene. Svarprosenten var på 73, noe vi vurderer som bra. I tillegg til

beliggenhet og utforming. Svarene viser at drøyt halvparten av mottakene ble etablert i perioden 1998-2001. Dette var en periode med en stor økning i asylankomstene. Når det gjelder organiseringen av mottakene, var det på undersøkelsestidspunktet fortsatt de sentraliserte mottakene som dominerte. Et sentralisert mottak betyr i denne sammenhengen at asylsøkerne bor samlet på et avgrenset geografisk område – ofte i store, institusjonslignende bygninger. Mange av bygningene har tidligere vært benyttet som institusjoner: psykiatriske sykehus, HVPU-institusjoner og sykehjem mv. Desentraliserte mottak innebærer at asylsøkerne bor i ordinære leiligheter/bofellesskap/hybler og at selve mottaksfunksjonene ivaretas av en egen personalbase som alle asylsøkere i området mottar sine tjenester fra.

Antallet beboere varierer sterkt mellom de ulike mottakene – fra de minste, der det bor rundt 10 til de største som har rundt 400 beboere. Halvparten av mottakene har et beboerantall på mellom 90 og 150. Flere av mottakene har kommentert at tallene varierer mye – både faktisk belegg og antall plasser. Fordelingen på menn og kvinner varierer også. I gjennomsnitt ligger kvinneandelen på 26 prosent, noe som gjenspeiler den kjønnsmessige sammensetningen i asylsøkergruppa. Andelen kvinner ved de ulike mottakene, varierer imidlertid mye. Da vi gjennomførte vår undersøkelse varierte kvinneandelen fra en til 83 prosent. Når det gjelder nasjonalitetsbakgrunn, viser svarene fra mottakene en spredning fra 7 nasjonaliteter til hele 33. ”Gjennomsnittsmottaket” har 16 ulike nasjonaliteter representert. De fire største nasjonalitetsgruppene på undersøkelsestidspunktet var fra Irak, Somalia, Afghanistan og Russland. Aldersfordelingen blant beboerne gjenspeiler fordelingen i hele asylsøkergruppa: Barn under 7 år utgjør 13 prosent, barn mellom 7 og 12 år utgjør 9 prosent og ungdom i aldersgruppa 13-18 år utgjør 9 prosent. Hovedtyngden av beboerne er mellom 18 og 40 år (56 prosent), mens bare 13 prosent er over 40 år.

Det er neppe overraskende at flertallet av beboerne befinner seg i aldersgruppa 18-40 år. Det er kanskje vel så viktig å merke seg at det er stor spredning. En av tre beboere i mottak er barn/ungdom. En av fem beboere er skolebarn. Aldersfordelingen skulle normalt ha indikert at en stor andel av beboerne var i lønnet arbeid (mer enn 2/3 er i yrkesaktiv alder). Men som vi allerede har vært inne på: De færreste asylsøkere oppfyller betingelsene for å få arbeidstillatelse.

Organiseringen av asylmottakene er i stor grad overlatt til driftsoperatørene. Så lenge de holder seg innenfor gitte retningslinjer og føringer fra UDI, er det opp til dem å bestemme hvordan den daglige driften skal legges opp. Med bakgrunn i tidligere undersøkelser var vi særlig opptatt av bemanningssituasjon og tilgjengelighet ved mottakene. Som indikatorer

breddeundersøkelsen ble det gjennomført besøk på seks mottak der det ble gjennomført intervjuer med driftsoperatør, mottaksledelse, ansatte og beboere. Se for øvrig kapittel 5 for mer detaljer.

på mottakenes tilgjengelighet (overfor beboerne) har vi brukt kontorets åpningstider, bemanning i helgene, nattevakt og mottaksleders egenvurdering.

På to av tre mottak er kontoret åpent hver dag innenfor ”vanlig kontortid”. Ett av ti mottak oppgir at personalet er tilgjengelige hele tiden, mens 16 prosent har begrenset åpningstid. Kontorets åpningstider er imidlertid ikke den eneste indikatoren på tilgjengelighet. Bemanning i helgene kan være vel så viktig som at et kontor har åpent mange timer på dagen. UDI stiller ikke krav om helgebemanning (bortsett fra i mottak der det bor enslige mindreårige), men forutsetter at personale er tilgjengelig på telefon hvis det skulle oppstå krisesituasjoner. Fire av fem mottak drives uten personale til stede i helgene. 56 prosent oppgir å ha bakvakt (mottaksleder eller andre er tilgjengelig på telefon), mens 24 prosent av mottakene oppgir at de i praksis ikke har noen vaktordning i det hele tatt. Dette betyr at beboerne er overlatt til seg selv fra fredag ettermiddag til mandag morgen – uten mulighet til å komme i kontakt med mottaksleder eller annet personale. Selv om det rent sikkerhetsmessig kan argumenteres med at politi, brannvesen og legevakt er tilgjengelig hele døgnet, kan det være andre typer kriser som oppstår på et mottak.⁷⁶

Tre av fire mottak er uten nattevakt. UDI stiller ingen krav til nattevakt på ordinære mottak (uten avdeling for enslige mindreårige). På spørsmål om hvordan mottaksleder vurderer personalets tilgjengelighet, svarer prosent at den er god. Ingen svarer at den er dårlig. Spørreskjemaet fanger ikke opp beboerholdninger, men intervjuene med beboerne viste behovet for et mer tilgjengelig personale. Dette gjaldt særlig i helger, om natta og på kveldstid. Beboerne opplevde utrygghet, og de savnet den støtten et tilgjengelig personale representerte. Rapporten oppsummerer situasjonen slik:

Beboerne etterlyser personale som er mer tilgjengelige. De ønsker mer sosial kontakt, og de ønsker profesjonelle voksne som har tid til å lytte og avlaste når eksiltilværelsen blir for tøff. Dette oppfattes som ”hjelp til selvhjelp” – ikke klientifiserende og avhengighetsskapende. For å oppnå dette trengs det i mange mottak en ny gjennomdrøfting av personalets roller og oppgaver, det er behov for turnusendringer, og det kan være behov for justeringer av den personalmessige sammensetningen. I enkelte mottak vil det sannsynligvis også være behov for mer personale. (Lauritsen og Berg 1999, s 152)

⁷⁶ Et dramatisk eksempel på hva som kan skje når et mottak er uten personale på nattetid, var brannen på Vaterholmen asylmottak i desember 2009. Mottaket, som holder til i en nedlagt militærleir 2,5 mil fra Verdal sentrum, hadde verken nattevakt eller automatisk brannvarsling. Mottaket hadde kun én fasttelefon – i et område uten mobildekning. Da det begynte å brenne i den eneste bygningen med telefon, hadde beboerne ingen mulighet til å få varslet om brannen. Heldigvis gikk ingen menneskeliv tapt, men hendelsen viser hvor sårbart systemet er. <http://www.nettavisen.no/nyheter/article2779987.ece> (lastet ned 02.01.10)

UDIs svar på kravet om mer personale, har vært at asylsøkere er voksne, ansvarlige mennesker som i utgangspunktet er i stand til å ta vare på seg selv. De trekker paralleller til hybelhus for f eks ungdom eller studentboliger, der man bor like tett og hvor det heller ikke er personale.

Mottakslederne ble spurt om hva som var de største hindringer for å skape et godt psykososialt miljø. Her svarer nesten alle (96 prosent) at lang ventetid utgjør en alvorlig hindring, mens 81 prosent mener bortfall av norskopplæring utgjør en hindring. 72 prosent mener beboere med avslag som fortsatt bor på mottaket, bidrar til å svekke det psykososiale miljøet. Nesten halvparten av mottakslederne nevner økonomi som en negativ faktor. Det er interessant å merke seg at kun 13 prosent oppgir et lite tilgjengelig helsetilbud som en stor hindring. De faktorene som topper lista handler alle om rammebetingelser. Forhold som mottaket selv har ansvar for, vurderes i liten grad som store hindringer. Dette kan selvsagt bety at ansatte er mer opptatt av å fokusere på forhold som de selv i liten grad rår over enn på interne forhold på mottaket. Samtalene med beboerne på mottakene bekrefter imidlertid at det også fra beboersiden er rammebetingelsene de er opptatt av. De er opptatt av den lange ventetiden, de er frustrert over at de ikke har fornuftige ting å ta seg til mens de venter, og er bekymret over at så mange av beboerne på mottakene allerede har fått avslag på sine søknader og er desillusjonerte og tiltaksløse.

6.5.7 Asylmottaket – mellom ”hybelhuset” og den ”totale institusjon”

Et asylmottak er verken et hybelhus eller en institusjon, men har elementer av begge deler. På hybelhuset har man som utgangspunkt at den enkelte beboer er selvhjulpen og i første rekke trenger mottaket som boenhet. På institusjonen er man opptatt av beboernes totale livssituasjon og ser det som en oppgave å legge til rette både sosialt og helsemessig – i tillegg til det rent bomessige. Det må understrekes at ingen av de asylmottakene vi besøkte var ”hybelhus” eller ”institusjoner” i noen rendyrket form, men hvis vi oppfatter dette som ytterpunktene fant vi mottak som var ganske nær begge deler og vi fant mottak som befant seg et sted midt imellom.

I forlengelsen av dette er det nærliggende å spørre: Hvor fungerte det best? Erfaringene er ikke entydige. Vi så hybelhus som fungerte bra – nettopp fordi de greide å skape en mer normalisert ramme rundt asylsøkernes liv. Dette forutsatte imidlertid at mottaket ga muligheter for deltakelse i lokalsamfunnet og på den måten greide å tilby noe annet enn en institusjonstilværelse uten personale. Vi besøkte også institusjonslignende mottak med relativ høy personaldekning som ble opplevd som tilgjengelige og tilstede for beboerne. De mer problematiske eksemplene var mottak som ble drevet som et hybelhus (med lite

personale), men som likevel ikke bidro til å normalisere tilværelsen for de som bodde der. Et typisk eksempel på dette vil være det avsidesliggende asylmottaket med lite personale hvor passivitet og isolasjon preget hverdagen for beboerne.

I beskrivelsen av asylmottaket er det i mange sammenhenger trukket paralleller til Goffmans beskrivelser av "asylet". Den åpenbare sammenhengen er knyttet til selve ordet "asyl" (som ofte oversettes med "fristed"). Om ordet har en felles opprinnelse, har nok begrepene likevel utviklet seg i litt ulike retninger. At asylmottaket (som i utgangspunktet kan knyttes til fristedets-begrepet) i dag oftere assosieres med "asylet", kan oppfattes som litt av et paradoks. Asylmottaket har elementer av begge deler. Det har sider som har sine klare paralleller til det Erving Goffman omtaler som "en total institusjon" (Goffman 1961):

A basic social arrangement in modern society is that the individual tends to sleep, play, and work in different places, with different co-participants, under different authorities, and without an overall rational plan. The central feature of total institutions can be described as a breakdown of the barriers ordinarily separating the three spheres of life. First, all aspects of life are conducted in the same place and under the same single authority. Second, each phase of the member's daily activity is carried on in the immediate company of a large batch of others, all of whom are treated alike and required to do the same thing together. (ibid s 17)

Goffman nevner ytterligere to aspekter: rutinisering av arbeidet og plikter knyttet til institusjonen, som ikke nødvendigvis er så relevante i vår sammenheng. De øvrige aspektene passer imidlertid godt på asylmottaket. Barrierene mellom ulike livsområder brytes ned, du er underlagt en felles myndighet, og du er henvist til å leve tett på mennesker i et påtvunget fellesskap. Goffman er også opptatt av institusjonens forhold til sine omgivelser:

The barrier that total institutions place between the inmate and the wider world marks the first curtailment of self. In civil life, the sequential scheduling of the individual's roles, both in the life cycle and in the repeated daily round, ensures that no one role he plays will block his performance and ties in another. In total institutions, in contrast, membership automatically disrupts role scheduling, since the inmate's separation from the wider world lasts around the clock and may continue for years. (ibid s 24)

Resultatet av denne innskrenkingen av personligheten blir det Goffman kaller en rolleberøvelse. Eller med henvisning til asylmottaket: rollen som asylsøker (og beboer på et asylmottak) overskygger andre roller. Du blir "asylsøkeren" eller "beboeren". Fravær av en jobb å gå til, naboer som lever andre hverdagsliv enn deg selv, og andre som kan være

”betydningsfulle andre” (og som du kan være betydningsfull for) skaper en form for reduksjonisme. Goffman omtaler dette som personlighetskrenkelser. Du er frarøvet selvbestemmelse og handlefrihet, noe som i neste omgang kan representere en psykisk belastning for individet.

Et viktig kjennetegn ved en total institusjon er at beboerne tilbringer hele døgnet der, og de lever sammen med mennesker i samme situasjon. I vårt tilfelle er fellesskapet definert av at alle som bor på mottaket er asylsøkere. Asylnottaket har rammer som setter klare begrensninger på de som bor der – samtidig som det er knyttet forpliktelser til selve ”boformen”. Å være asylsøker innebærer tap av kontroll på viktige livsområder – for eksempel knyttet til beslutninger som: om du får bli i landet eller ikke, om når svaret på asylsøknaden kommer, om hvilket asylmottak du må bo på, om du får jobbe eller ikke osv. Andre bestemmer også hvem som skal være din nabo.

Diskusjonen om hybelhus eller institusjon tydeliggjør flere dilemmaer og inneholder klare paradokser. På den ene siden er det klare trekk av ”total institusjon” ved asylmottakene – trekk som representerer krenkelser i form av rolleberøvelser, identitetstap, tap av kontroll mv. Samtidig er det sider ved asylmottaket som slett ikke passer med institusjonskjennetegnene til Goffman. Dette er særlig knyttet til hvordan institusjonsbeboerne er underlagt et personale som tvinger deg til å følge bestemte rutiner og til å delta i (kollektive) aktiviteter. På asylmottaket er det tvert imot *fravær av personale* og *for lite aktiviteter* som er den gjennomgående beskrivelsen (og kritikken). Her bør det imidlertid være mulig å se at Goffmans poeng omkring identitetstap og rolleberøvelse kan ha noe for seg, selv om asylmottaket opplever andre (og kanskje helt motsatte) utfordringer knyttet til personale og aktiviteter.

6.6 Barn, unge og familier i mottak

Krig, flukt og eksil stiller både foreldre og barn overfor nye utfordringer. Innarbeidede handlingsmønstre fungerer ikke nødvendigvis under nye betingelser. Mange opplever at relasjonen mellom barn og foreldre blir vanskeligere, enten på grunn av barnas vansker, foreldrenes vansker eller som en kombinasjon av begge. Selv om det er begrenset kunnskap om barn i mottak, viser studier at en stor andel barn med flyktningbakgrunn sliter med psykiske vansker:

Flyktningbarn kan ha mistet familiemedlemmer, hjem og venner. De kan føle seg sveket av voksenverdenen fordi voksne har påført dem grusomheter, ikke har beskyttet dem eller har unnlatt å gi dem vital informasjon. Flere har opplevd traumatiske opplevelser, blant annet organisert vold, heriblant tortur, og

krigsopplevelser – som man vet er risikofaktorer og utgjør alvorlige trusler mot barns helse. En del har også vært utsatt for seksuelle overgrep, har måttet overvære/høre at nær familie eller andre har blitt utsatt for overgrep og kan også ha blitt truet med å bli drept. Enkelte flyktningbarn har vært barnesoldater og har selv utført overgrep, drap og andre voldelige handlinger. (Dyregrov 2003, gjengitt i Berg 2006, s 8)

Barns følelsesmessige reaksjoner på traumatiske hendelser er som regel større og mer intense enn det foreldrene tenker seg. Reaksjonene innebærer som oftest sterke minnebilder, repeterende atferd og lyder som barnet knytter spesielt til traumet. Det kan også være mange ting i dagliglivet som minner barna om det de har opplevd, såkalte ”påminnere,” som kan påvirke barna sterkt. Mange får endrede holdninger til andre mennesker, endret syn på livet og egne muligheter. Mange kan også miste troen på egen fremtid (Fazel & Stein 2002, Dyregrov 2003).

6.6.1 Foreldrerollen

Også foreldre opplever mottakssituasjonen som vanskelig. Mange føler hjelpeløshet fordi de på mange måter er fratatt innflytelsen over sitt eget liv. De strever også med å gjenskape trygghet og sikkerhet for barna sine, noe de opplever som en viktig del av foreldrerollen (Walter og Bala 2004). I en artikkel i tidsskriftet *Linjer* (2/2002) understreker Arve Skreslett betydningen av å styrke selve omsorgssituasjonen. Gjennom å hjelpe foreldrene til en bedre omsorgsutøvelse, kan barn få hjelp til å være det de skal være – barn. Men han understreker samtidig:

Rammebetingelsene for å kunne gi slik hjelp er som regel dårlige, spesielt for asylsøkerbarna/familiene. Vi kjenner alle til de negative livs/oppvekstvilkårene knyttet til lange opphold i mottak. Erfaringer fra liknende situasjoner i vår ordinære behandlingshverdag, fra arbeid med å hjelpe familier som har opplevd overgrep overfor sine barn, gir imidlertid indikasjoner for en betydelig vektlegging av foreldrearbeidet.

En far vi møtte på et av mottakene beskrev sin situasjon på følgende måte ⁷⁷:

Our children (...) were for these last years almost like prisoners. They could very, very rear (almost never) go outside of apartment where we lived. The oldest of our kid (...) faced so many troubles in a school. He was never accepted from the other

⁷⁷ Brevet var brev stilet til ”Whom it may concern/Psykososialt team” og er gjengitt i rapporten ”Jeg glemmer å være trist” (Berg 2006).

kids because he is from (...) and especially because his father works for the (...) Police. He became introvert and he barely speaks with “yes” or “no”. I had to force him to go to school. So many days he spent crying on his way to school. There were no joy in his life; only sometimes with his brother and his sister he would become “normal”.

Brevet fortsetter med en detaljert beskrivelse av en episode i hjemlandet som faren mener har forårsaket sønnens psykiske problemer. Avslutningsvis kommenterer faren problemer knyttet til det å snakke med barn om situasjonen som asylsøkere – om ventetiden og om usikkerheten om utfallet av søknadsprosessen:

A two Mondays ago we had a question at the meeting if we were talking to our children about our asylum situation. We always use word “if they” let us stay in Norway. Our children were asking us where we are going to go if they not let us stay. We always avoid that answer saying that we are going to think about this. At the meeting I also avoid to answer, I am sorry, but it was very unpleasant for me to admit in presence of everybody that we have no home and we have nowhere to go. We were trying to talk to our children about this in a funny way, but it is not always so easy, and I think they somehow can feel if we are worried or not.

Brevet avsluttes med et håp om at psykososialt team kan hjelpe deres barn til å bli mer åpne. Selv om de færreste foreldre er i stand til å beskrive situasjonen og artikulere behov på en så tydelig måte som denne faren, kan brevet stå som en illustrasjon på den fortvilelsen mange foreldre opplever. Noe handler om språk, noe om selve flyktningbakgrunnen, og noe handler om mangel på overskudd. Mange asylsøkere beskriver hvordan mottakstilværelsen tapper og passiviserer dem.

I rapporten ”Psykisk helse blant flyktningbarn” (Kommunal- og regionaldepartementet 2005) understrekes det at det er foreldre som har hovedansvaret for sine barn. Mottakenes oppgave er å støtte foreldrene i deres omsorgsoppgave og legge til rette for at foreldrene kan ivareta sitt foreldreansvar. Videre står det:

For mottakene er det å styrke foreldrenes omsorgsevne en stor utfordring. Mange foreldre opplever at innflytelsen over egne barn blir mindre fordi barna lettere tilpasser seg norsk språk og kultur. Videre opplever mange fedre tap av status fra sin tidligere rolle som ansvarlig for familien og den som skal representere familien utad. (ibid, ikap. 4.2.2)

Et sentralt forslag fra arbeidsgruppa som står bak rapporten, er å styrke arbeidet med familieveiledning. Ved flere mottak er det etablert tilbud om foreldreveiledning og

samtalegrupper for barn. Slike tilbud blir vanligvis organisert som prosjekter der mottaket samarbeider med fagpersoner i kommune, barne- og ungdomspsykiatrien og BUFetat.

6.6.2 Barnegrupper og foreldreveiledning

Flere av mottakene som inngår i vår studie hadde etablert slike prosjekter. Gjennom å studere prosjekter ”som virker”, kan det ligge mye læring – både om de utfordringene foreldre og barns står overfor, men også hva som kan gjøres for å lette barnefamiliens situasjon i mottak. I Midt-Norge gjennomførte de i perioden 2004-2006 et slikt veiledningsprosjekt med fokus på barn og foreldre (Berg 2006). Utgangspunktet for prosjektet var en erkjennelse av at asylsøkere generelt og asylsøkerbarn spesielt befinner seg i en vanskelig livssituasjon og er i en utsatt posisjon når det gjelder å utvikle psykiske problemer. I prosjektbeskrivelsen for gruppebehandlingsprosjektet, sies det blant annet dette om situasjonen:

Barn er ekstra utsatt da de i tillegg til egen belastning, i form av forhistorie og usikkerhet i forhold til framtid, også indirekte rammes av foreldrenes eventuelle belastninger. Foreldre sliter som regel både med fortid, usikkerhet rundt fremtid og med å få hverdagen til å fungere og kan i en slik situasjon sårt trenge hjelp til å se barnas behov og hjelp til å møte deres eventuelle endrede atferd. Ut i fra det man vet om behovene asylsøkere har, skulle man tro at forebyggende tiltak rettet mot psykiske lidelser var en rutinemessig del av det helsetilbudet asylsøkerne, og spesielt barna, får. Det er dessverre langt fra tilfellet. (Prosjektbeskrivelse 2004, utarbeidet av Psykososialt team i Midt-Norge)

Dramaterapi var en sentral metode i prosjektet, i tillegg til musikk og dramatisering. Siktemålet er, slik det står i prosjektbeskrivelsen, å hjelpe barna til å finne tilbake livsgleden og derigjennom å styrke deres psykiske helse. Foreldreveiledningen har hatt som siktemål å styrke deres foreldrekompentanse. Prosjektet har sin faglige forankring i resiliencetenking. Begrepet resiliens brukes for å betegne personer som har vært utsatt for en markant belastning i livet sitt, men som likevel synes å komme tilbake til utgangspunktet uten varig mén. Resiliens handler med andre ord om god psykososial fungering til tross for opplevelse av risikosituasjoner. En viktig forutsetning for resiliens er motstandskraft, men for å oppnå god fungering er også ytre forhold og spesifikke kjennetegn ved belastningen, avgjørende (Borge 2003).

Barn i mottak beskrives i alle sammenhenger som en risikogruppe. Mange har opplevd alvorlig hendelser i sine liv, samtidig som de til daglig befinner seg i en uforutsigbar

situasjon. Stressmomentene er mange, og for en del barn gir det merkbare utslag. Noen blir urolige og utagerende, andre blir tause og innesluttet. Hos andre er tegnene kanskje ikke så synlige, men barnas lek vitner om opplevelser utenom det vanlige. En viktig funksjon med barnegruppene er å være ventil. Gjennom lek, rollespill, teater og musikk får barn lov til å være barn – en liten stund. De får lov til ”å glemme seg bort”, ”glemme at de er triste”.

Et viktig mål med gruppene har vært å øke barnas mestringsopplevelse. Samtaler med foreldrene tyder på at flere av barna har blitt mer konsentrert etter at de ble med i en barnegruppe. Generelt har barna utviklet større evne til samhandling og samspill. Mestring handler om noe mye mer enn samhandling, men i en rekke hverdags situasjoner er samhandlingskompetanse en forutsetning for mestring. Det gjør deg også bedre rustet til å takle motgang, og det bidrar til å styrke den psykiske helsen. Gruppene har også en ”ventileringsfunksjon”. Gjennom lek har barna tatt ut sider ved seg selv som de ikke får vist fram i hverdagen. Her kan man få være både konge og supermann, eller en kanskje en eventyrprinsesse? I leken fins det ingen begrensninger. Her løses man fra forpliktelser, og langt på vei fjernes hemninger og prestasjonsangst. Jeg så selv hvordan alvorlige og forknytte barn kastet seg ut i hemningsløs lek. De levde seg inn i rollene og ble virkelig konge – for en stund. Og som en ei av jentene sa: *Jeg glemmer å være trist*. Dette uttrykker mye av essensen i prosjektet. Når barnet ”glemmer” å være trist, betyr det at en viktig del av målsettingen er nådd. Gjennom rollespill og teateraktiviteter, opplever barna å bli både sett, hørt og utfordret. De ”usynlige” barna blir plutselig synlige, og de barna som fra før var veldig synlige, lærer å samhandle på en bedre måte. Rollespill forutsetter samhandling. Alle kan ikke være prinsesse eller supermann. Noen er nødt til ”å speile” heltene – hvis ikke ble de ikke helter. Neste gang kan rollene være byttet.

Barna lever ikke evig på de gode opplevelsene fra gruppene, men det skaper et overskudd til å mestre de sidene ved tilværelsen som ikke er så hyggelige. Det handler om å styrke sterke sider (Waaktaar og Christie 2000) og å bryte noe av handlingslammelsen rundt eksilet. Målsettingene kan virke ambisiøse. Samtidig viser de en retning - et fokus på det som gjør både barn og voksne bedre i stand til å mestre hverdagen. For deltakerne har prosjektet hatt elementer av alt dette. Ikke alle har opplevd alt, men alle har opplevd noe. Resilienceaspektet ligger som et overordnet fokus. Kort sagt har prosjektet bidratt til å gjøre både barn og foreldre bedre rustet til å greie seg i hverdagen. Foreldre har fått hjelp til å mestre foreldrerollen på en bedre måte, og barna har blitt flinkere til å samhandle. Generelt sett er deltakerne i prosjektet blitt flinkere til å dele – ikke bare frustrasjoner og ”dritt”, men også de gode opplevelsene. I dette ligger det en viktig forutsetning for mestring. Myndiggjøringsaspektet er også sentralt for å kunne mestre hverdagen. Du må ha tro på deg selv – og du må ha tro på at andre også stoler på deg!

6.6.3 Enslige mindreårige asylsøkere

Enslige mindreårige er en fellebetegnelse på asylsøkere/flyktninger som ved ankomst er under 18 år og kommer til landet uten foreldre eller andre med foreldreansvar. De siste årene har det vært mye oppmerksomhet knyttet til omsorgssituasjonen for denne gruppa. Skal de først og fremst oppfattes som flyktninger og ivaretas av mottakssystemet for asylsøkere? Eller skal de først og fremst betraktes som barn og unge og tas hånd om av barnevernet? Situasjonen i dag er at alle enslige mindreårige over 15 år bor på asylmottak, mens de som er under 15 år bor på såkalte omsorgssenter drevet av det statlige barnevernet (BUF-etat).

Ankomster av enslige mindreårige er ikke noe nytt fenomen. Jeg var selv med og tok imot noen av de første enslige mindreårige som kom til Norge på slutten av 1970-tallet. De fleste den gangen var båtflyktninger fra Vietnam. Dette var unge gutter (og noen få jenter) som hadde flyktet om bord i små fiskebåter og blitt plukket opp av norske skip. Noen hadde reist sammen med slektninger eller bekjente, men det var også barn og unge som kom helt uten følgepersoner. De var ensomme, de var redde, og de savnet foreldre og familie. Mange var også traumatisert – etter en oppvekst i krig og en dramatisk flukt. De strevde med nattesøvnen, og de hadde store problemer med konsentrasjon og hukommelse.

De som kommer i dag er i samme situasjon – med ett viktig unntak: De har ingen garanti for å få bli i Norge. På 1970-tallet kom enslige mindreårige som overføringsflyktninger via FN-systemet. I dag kommer de aller fleste som individuelle asylsøkere. De har flyktet fra krig eller forfølgelse på grunn av etnisk bakgrunn, politisk oppfatning eller religiøs praksis. I 2008 kom de fleste fra Afghanistan og Irak – land som daglig er i media på grunn av krigshandlinger, grove menneskerettighetsbrudd og forfølgelse av opposisjonelle. Det er ungdommer som har levd i frykt og som i mange tilfeller har brukt måneder og år på å komme til Norge. Jeg har møtt mange av dem – både som sosialarbeider og forsker. Det er ungdommer som er like forskjellige som alle andre ungdommer. De har forskjellig landbakgrunn, språk, politisk oppfatning og religion. De har levd under forhold som har gjort dem bråvoksne – samtidig som de er sårbare. De har overlevd, men fremtiden er usikker. Mens det tidligere skulle mye til før en enslig mindreårig ble sendt tilbake til hjemlandet, har regjeringen nå strammet inn overfor enslige mindreårige over 16 år. Ved fylte 18 år risikerer de å bli sendt tilbake. Rikke Lassen fra Advokatforeningen karakteriserer deres oppholdsforhold som en form for ”kjøleskapstatus” (NRK P1 31.01.09). De oppbevares kaldt inntil de er fylt 18 år – for så å risikere å bli sendt tilbake til en usikker framtid i hjemlandet.

I rapporten *Enslige flyktninger – kollektive utfordringer* (Lauritsen, Berg og Dalby 2002) er en av hovedkonklusjonene at arbeidet med enslige mindreårige må styrkes med mer

barnefaglig kompetanse. Rapporten argumenterer for sterkere involvering fra barnevernets side. Fem år seinere ble det vedtatt at barnevernet skulle overta ansvaret for denne gruppa. Endelig skulle denne gruppa få et faglig tilbud på et nivå og av et omfang som andre barn i tilsvarende situasjon. Fram til da hadde enslige mindreårige bodd sammen med voksne og familier på asylmottak. Selv om det de siste årene var etablert egne avdelinger for enslige mindreårige der bemanningen og kravene til kompetanse var noe høyere enn i de ordinære mottakene (det var blant annet krav om nattevakter), var det lysår unna de kravene man stiller til en barneverninstitusjon.

Både fagpersoner innenfor barnevernet og en rekke humanitære organisasjoner hadde i lengre tid lagt press på regjeringen. Sammen med 13 andre organisasjoner, deriblant Advokatforeningen og Fellesorganisasjonen for barnevernpedagoger, sosionomer, vernepleiere og velferdsarbeidere (FO), har Redd Barna uttrykt sterk kritikk av regjeringens manglende innsats for mindreårige asylsøkere. Kritikken retter seg mot det de oppfatter som løftebrudd fra regjeringens side, men også mot den innstramningen i politikken som skjedde høsten 2008.

Allerede i 1989 kom den første planen for mottak av mindreårige asylsøkere ("Plan for mottak av mindreårige asylsøkere uten foreldre eller andre med foreldreansvar i Norge"). Planen understreker behovet for individuelle tilpasning av tiltak og for at enslige mindreårige må behandles som barn og unge – ikke som voksne. Dette er 20 år siden. I 1990 kom Roar Flatebøs gjennomgang av kommunenes arbeid med enslige mindreårige, og utover på 1990-tallet kommer det en rekke rapporter som tok opp samme tematikk (Flatebø 1990, Knudsen 1990, Redd Barna 1997, Fladstad 1993, 1994, 1998, Schancke 1995, Andersson 1994, Solberg 1997, Eide 1998, Skagen 1998 og Hjelde og Stenerud 1999). Selv om rapportenes fokus varierer, er det ett budskap som går igjen: Enslige mindreårige flyktninger er barn og unge med behov for et tilrettelagt omsorgstilbud – tilpasset den enkeltes individuelle behov. Det var ikke situasjonen på 1990-tallet, og det er fortsatt ikke situasjonen.

De fleste enslige mindreårige starter sitt liv i Norge på et asylmottak, og de aller fleste av dem blir boende lenge. Som en av dem selv sier:

Vi er innesperret uten fortid og framtid, alle våre behov er redusert til kroner... Her føler vi oss nedvurdert, men vi er mennesker som trenger å bli behandlet med verdighet... Folk her har ikke kommet frivillig. De har opplevd krig, fengsel, tortur, voldtekt. De har helseproblemer, mentale problemer og menneskelige behov som trengs å fylles... Vi er ikke et objekt som må skyves vekk.

Flere andre ungdommer uttrykker det samme. De sliter med seinvirkninger av krig, forfølgelse og flukt, men opplever å bli skjøvet vekk og ikke tatt på alvor. Enslige mindreårige asylsøkere er i utgangspunktet en særlig sårbar gruppe. De har vært utsatt for belastninger som vi vet gjør alvorlig inntrykk i barns liv. Tap eller langvarig atskillelse fra foreldre er en særlig alvorlig belastning. I tillegg har mange av barna opplevd stor utrygghet og i mange tilfeller tap og vold. En rekke rapporter understreker at enslige mindreårige må gis tilrettelagte og trygge tilbud, særlig når det gjelder tilgang på støtte fra trygge voksne, stabilitet og forutsigbarhet i dagliglivet, aktivitet og muligheter for særskilte hjelpetiltak⁷⁸.

I Soria Moria II erklæringen (Stoltenberg-regjeringen 2009-2013) er det en rekke innstramningstiltak som berører enslige mindreårige: Det er innført strengere regelverk for familiegjenforening, enslige mindreårige risikerer å miste bosettingstillatelsen etter fylte 18 år, og det skal innføres intimundersøkelser for å fastsette enslige mindreåriges alder. I tillegg til dette er etableringen av omsorgssenter for enslige mindreårige i aldersgruppa 15-18 år, lagt på is. En rekke organisasjoner (Redd Barna, Norsk Folkehjelp, NOAS m fl) har advart mot innstrammingene, som de mener bidrar til å skjerpe situasjonen ytterligere for en allerede utsatt og sårbar gruppe. Også fra forskerhold blir det advart mot innstrammingene. Tidsskriftet Kontur ga høsten 2009 ut et eget temanummer der flere av artiklene er kritiske til innstrammingene i politikken på feltet og etterlyser barneperspektivet i dagens flyktningspolitikk.

6.7 "A sense of coherence"

Asylsøkeres liv er, som vi har sett, preget av venting. Ofte blir denne ventetiden beskrevet som en *liminalfase* – eller en form for overgangsfase. Eivind Engebretsen (2006) beskriver i sin doktoravhandling denne fasen som en "verken-eller" fase – en tid da man ikke innehar sin forrige status, men heller ikke har fått sin nye. Selv om Engebretsens beskrivelse er knyttet til barnevernsbarn, er beskrivelsen ganske treffende også på asylsøkere som gruppe. Asylsøkerne befinner seg definitivt i en slik overgangsfase, en fase preget av usikkerhet og uforutsigbarhet – både med hensyn til varigheten på ventetiden og utfallet. Jonatahn Schwarz (1998) bruker "midlertidighet" som beskrivelse av denne fasen, og Aleksandra Ålund (1998) snakker om "fravær av normalt liv". En fellesnevner er mangelen på forutsigbarhet og kontroll over tilværelsen. Asylsøkerne vi har møtt i dette kapitlet beskriver hvordan mottaket som system forsterker mye av det som kjennetegner selve flyktningstilværelsen. Samtidig er de opptatt av hvordan uforutsigbarhet og passivitet kan motvirkes.

⁷⁸ Se blant annet temanummeret om enslige mindreårige flyktninger, Kontur Tidsskrift nr. 15, 2009

Asylsøkerne beskriver utfordringer på ulike nivåer: På et overordnet nivå er både beboere og mottaksansatte opptatt av hvordan politiske beslutninger skaper vanskelige rammebetingelser for mottakene. Her kan ventetiden på asylbehandlingen stå som eksempel på noe som ikke bare påvirker, men er direkte bestemmende, for hvor lenge oppholdet på mottaket vil vare. Et annet eksempel er knyttet til mottakenes plassering, størrelse og driftsform. Også dette er i stor grad politisk bestemt. Et tredje eksempel er bemanningssituasjonen ved mottakene. Et mer tilgjengelig personale forutsetter flere ansatte. Dette igjen koster penger, noe som forutsetter større overføringer til et felt som allerede blir sett på med argusøyne av den politiske opposisjonen. Lista med eksempler er lang. Situasjonen for enslige mindreårige asylsøkere kan stå som et siste eksempel på hvordan hverdagen for ungdommene er styrt politisk. Både spørsmålet om omsorgssituasjonen i ventetida, alderstesting, retten til familiegjenforening og bosettingstillatelse er eksempler på hvor politikken har avgjørende betydning for de enslige mindreåriges liv – både i nåtid og framtid.

På et lokalt nivå beskrives det utfordringer av ulik art. Noe handler om forholdet til lokalsamfunnet der mottakene er plassert. De mange konfliktene rundt etablering av asylmottak påvirker både beboere og mottaksansatte. Selv om erfaringene viser at konfliktnivået er høyest før mottaket er etablert, skaper selv små hendelser stor oppmerksomhet i media. En slåsskamp på et asylmottak blir fort en førstesidesak i VG, mens tilsvarende hendelser på en studentby eller et hybelhus knapt ville fått oppmerksomhet i "politiloggen". Men selv om de fleste medieoppslagene har sitt utgangspunkt i negative hendelser, er mottakenes beskrivelser mer nyanserte. Både beboere og mottaksansatte formidler eksempler på gode relasjoner til naboer, lokalsamfunn og kommunen der mottaket er plassert. Frivillig innsats i form av leksehjelp, ungdomsgrupper og sportslige aktiviteter, viser at bildet ikke er svart-hvitt. De viser at det fins et potensial, selv om det vil være en sterk overdrivelse å snakke om asylsøkere som integrert og inkludert i lokalsamfunnet.

De individuelle utfordringene knyttet til både flyktningtilværelsen generelt og mottakslivet spesielt, er noe av det de fleste asylsøkerne snakker mest om. De er opptatt av hvordan ventetid, bekymringer og uforutsigbarhet påvirker deres psykiske helse. Goffman snakker om rolleberøvelse og identitetstap som viktige kjennetegn ved "de totale institusjonene". Asylsøkerne vi har snakket med beskriver mye av det samme. De føler seg redusert til "asylsøkeren". I tillegg beskriver de de psykologiske belastningene knyttet til mottakslivet. De snakker om søvnløshet og konsentrasjonsproblemer, og de snakker om hvordan dette påvirker både parforhold, omsorgsevne og relasjoner til andre. Noen blir nedstemt og tause, andre blir utålmodige og sinte. Det skapes negative sirkler. Erfaringer fra mottak som har jobbet aktivt med å bryte slike sirkler, viser at det er mulig å skape forandring. Barnegrupper og foreldreveiledning er ett eksempel. Norskopplæring og aktivisering, et

annet. Mye av dette handler om å normalisere tilværelsen fyller dagene med meningsfulle aktiviteter.

Undersøkelsene vi har gjort på ulike tidspunkt i norske asylmottak konkluderer med at *reduksjon av ventetiden* er det enkelttiltaket som vurderes å ha størst betydning for å bedre asylsøkernes levekår, livskvalitet og psykososial situasjon. Ventingen blir en tilleggsbelastning i en allerede vanskelig situasjon. Dette er også i tråd med konklusjonene fra en studie av asylsøkeres situasjon i Sverige (Brekke 2004). Ventetiden representerer usikkerhet og tap av kontroll, og usikkerheten fører til maktesløshet.

The lack of control could be seen as a lack of power... The powerlessness will here be taken to mean a situation in which the individual cannot control elements in the surroundings that influence his or her life, or the effects they have on his or her person (ibid, s 20).

Antonovsky (1987) peker på faktorer som er viktige for å motvirke stress. Han bruker begrepet *sense of coherence* (opplevelse av sammenheng) som målestokk. Ifølge Antonovsky er det tre elementer som er sentrale for å oppleve sammenheng og dermed redusere stress:

- Situasjonen må oppleves som *forståelig*
- Du må ha mulighet til *påvirkning*
- Du må oppleve situasjonen som *meningsfull*

Asylsøkeres situasjon kan langt på vei beskrives som det stikk motsatte av dette. De har liten mulighet til påvirkning, og mange har store problemer med å forstå det som skjer. Selv om situasjonen i utgangspunktet var kjennetegnet av mening (søke asyl), utvikles det over tid en følelse av meningsløshet hos mange. Den svenske psykologen Per Borgå (1993) tilføyer ytterligere to punkter til Antonovskys liste: nettverk og sysselsetting. Et godt sosialt nettverk og noe meningsfylt å bruke dagen til bidrar til økt "sense of coherence". Betydningen av nettverk understrekes også av Marko Valenta i hans avhandling. Tittelen på avhandlingen, *Finding friends after resettlement*, viser at dette også er sentralt i neste fase – etter at du har fått opphold og skal bosettes (Valenta 2008).

7. Eksil og hverdagsliv

Vedtaket om politisk asyl eller opphold på humanitært grunnlag markerer overgangen til en ny fase for asylsøkerne. Å få positivt svar oppleves som å vinne i det store lotteriet. Som asylsøker i Norge i dag vet du at sjansen for å få bli er omtrent "fifty-fifty". Om du tilhører den ene eller andre halvdel, er det ofte helt umulig å gjette. De fleste har ventet så lenge at de nesten har glemt hvordan det føles å leve uten frykt. Selv om ventingen på svar bare avløses av en ny ventefase, beskriver de aller fleste en stor lettelse over at de har fått positivt vedtak. Også de som har kommet som overføringsflyktninger via FN-systemet, beskriver lettelsen over endelig å ha kommet til et trygt land. Mange har tilbrakt flere år i overfylte flyktningleire. Andre har levd i midlertidig eksil i et naboland til det de flyktet fra. Beslutningen om å få komme til et trygt land beskrives som "det store vendepunktet". De har fått et nytt hjemland. Nå venter de, i likhet med de som har bodd på asylmottak, på å få vite hvor de skal bo. Og så kan det nye livet begynne.

Dette kapitlet skal handle om dette "nye livet". Det skal handle om hvordan det er å møte hverdagen i en norsk kommune, om hvordan det er å lære et nytt språk, om utfordringene med å skaffe jobb, om å bli kjent med nye naboer, om skolegang, fritid og alt det som tilhører "det vanlige livet". Det skal handle om forventninger og skuffelser, om ambivalens og dilemmaer, om brudd og brobygging, og om hverdagsliv som leves både "her" og "der". På samme måte som asylmottaket oppleves forskjellig, er fortellingene om livet etterpå like varierte og mangslungne. Det handler om gode liv og vanskelige liv, og det handler om hvordan tilværelsen endrer seg over tid. Den unge chilenske aktivisten som kom på 1970-tallet er blitt en gråhåret pensjonist. Den bosniske familien som fikk kollektiv beskyttelse på midten av 1990-tallet, har for lengst slått røtter i Norge, men tilbringer alle ferier i hjemlandet. Båtflyktningen som så vidt greide å redde livet på havet, har jobbet et helt voksenliv på fabrikk i Norge. Nå ser hun fram til å bruke mer tid på barn og barnebarn. Noen av dem vi skal møte har prøvd å vende tilbake til hjemlandet, men har valgt å komme tilbake igjen til Norge. Livet i hjemlandet føltes som et nytt eksil. Andre drømmer fortsatt om hjemlandet – etter 30 år i Norge.

7.1 Innledning

I dette kapitlet skal vi møte flyktninger som har bodd i Norge i mange år. Vi skal møte *chilenere* som kom til Norge etter militærkuppet i Chile i 1973, *vietnamesere* som kom som båtflyktninger fra slutten av 1970-tallet og utover på 1980-tallet, og til slutt *bosniere* som kom til Norge som resultat av krigen i Bosnia-Hercegovina i perioden 1992-1995. Chilenerne og vietnameserne kom til Norge på et tidspunkt da de aller fleste flyktninger

kom som overføringsflyktninger via FN-systemet. Vietnameserne ble plukket opp av norske skip i Sør-Kinahavet og tilbrakte de første månedene i flyktningleire i Singapore, Malaysia eller Hong Kong. Chilenerne kom enten rett fra fengsel i Chile eller fra midlertidig eksil i Brasil eller Argentina (NOU 1986:6, Roll-Hansen og Østbye 1996). De fleste av bosnierne kom via FN, men noen kom også som individuelle asylsøkere. Kort tid etter ankomsten ble de imidlertid gitt såkalt ”midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag” (St. meld. nr. 17 (1994-95), Brochmann 1995, Brekke 2001). De tilbrakte den første tida på asylmottak, men til forskjell fra de fleste andre asylsøkere, visste de at de kunne bli i Norge – i alle fall på midlertidig basis (Berg 1999). Vietnameserne og chilenerne bodde også den første tida på mottak – eller på såkalte ”mottakssentraler”, som det ble kalt fram til midten av 1980-tallet (Berg (red) 1990).

De tre gruppene vi skal møte hadde ulik bakgrunn for sin flukt, og de har møtt ulike barrierer i det norske samfunnet. Som FN-flyktninger har chilenerne og vietnameserne hatt sin status avklart da de kom, mens bosnierne opplevde å leve med statusen ”kollektiv midlertidig beskyttelse” i flere år før de fikk endelig opphold. De tre ”gruppene” representerer også et stort mangfold når det gjelder politisk, religiøst og verdimesig ståsted. Flyktningers liv følger ikke et fastlagt skjema. Det leves forskjellig, men oppi alt det forskjellige kan det være likhetstrekk.

Vi skal følge flyktingene gjennom et par tiår i Norge og se hvordan *integreringsprosessen* arter seg både for dem som selv kom som flyktninger og for neste generasjon. Integrering blir i denne sammenhengen forstått bredt og omfatter både en *tidsperiode* (etter utflytting fra asylmottak eller ankomst til Norge fra en flyktningleir), ulike *livsområder* (bolig, arbeid, sosiale nettverk mv) og selve *integreringsprosessen*. I det virkelige liv er disse sidene vevd sammen, og framstillingen i dette kapitlet vil også gjenspeile det. Et sentralt tema i dette kapitlet er flyktingenes arbeidstilknytning. Arbeid, i betydningen lønnsarbeid, har en sentral plass i tilværelsen for de fleste voksne. Det bidrar til å sikre de materielle behovene, samtidig som det plasserer deg i en sosial sammenheng. Fravær av arbeid får konsekvenser langt ut over fraværet av lønnsinntekt. Du mister ikke bare inntektsgrunnlaget ditt, men over tid risikerer du også å havne på sidelinjen i samfunnet. Når flyktningers arbeidstilknytning har vært en viktig del av integreringsdebatten, handler det om den sentrale plassen arbeid har i vårt samfunn. Det blir ikke bare et spørsmål om arbeid og lønn, men et spørsmål om mulighetene til å bli en del av samfunnet – bli sosialt integrert.

Jeg vil også drøfte spørsmål knyttet til identitet og nettverk og se dette i forhold til det Aleksandra Ålund beskriver som en ”brobyggingsprosess” (Ålund 1999). Eksilet representerer mange brudd, og dermed også mange bånd som har gått i stykker. Men med eksiltilværelsen følger også nye kontakter og nettverk. Noen av de nye relasjonene handler

om det Granovetter beskriver som sterke og svake bånd (Granovetter 1973, Putnam 2000, Valenta 2008) – om bekjentskap og vennskap. Flyktningene vi skal møte i dette kapitlet, representerer ulike tilpasninger. Noen har nære venner både innenfor egen etnisk gruppe, blant etniske nordmenn og blant andre med minoritetsbakgrunn. For andre leves livet i stor grad innenfor egen etnisk gruppe. Selv om det er mulig å se mønster mellom gruppene, går det tydeligst skillete mellom generasjonene. Men også her er det nyanser. Den første gruppa vi skal møte er chilenske flyktninger som kom til Norge for om lag 30 år siden. Her er foreldregenerasjonen rukket å bli femtiåringer, mens barna er unge voksne med mesteparten av voksenlivet foran seg.

I prosjektet som danner grunnlaget for dette kapitlet ("Flyktningers levekår og livsløp") har jeg fulgt flere flyktninggrupper fra de kom til Norge og fram til prosjektet ble avsluttet i 2007⁷⁹. Flyktningene og barna deres har fortalt om sine liv, om tilværelsen i dag og om sine tanker om framtiden. Fortellingene starter som regel i hjemlandet, før alt det dramatiske begynte. De har selv valgt sine "stoppesteder". Noen har brukt mye tid på fortiden, mens andre har lagt mest vekt på tilværelsen i dag. De fleste har valgt å fortelle kronologisk og avslutter sin erindringsreise med refleksjoner om eksilprosessen og livet som flyktninger i Norge fra begynnelsen av 1980-tallet og fram til i dag. Jeg har vært opptatt av *flyktningers integrasjonsprosess* og forutsatte nærmest at det var integrasjon det handlet om – eller skulle handle om. I løpet av skriveprosessen har jeg imidlertid blitt mer bevisst på at målsettingen om integrering bør behandles mer åpent. Integreringsbegrepet forstås på en rekke forskjellige måter, og det befinner seg på ulike nivåer. Hvis vi med integrering mener deltakelse på ulike samfunnsarenaer (f eks arbeidslivet), vil dette for de fleste være en udiskutabel målsetting. Men hvis vi med integrering mener en tilpasning til det norske som innebærer å gi avkall på normer, verdier, levemåter og livsstiler som du er vokst opp med og vant med, vil spørsmålet sannsynligvis fortone seg annerledes.

Underveis diskuterer jeg, både eksplisitt og implisitt, hvordan flyktningene vi har intervjuet forstår integreringsbegrepet. Integrering handler om komplekse prosesser på ulike nivåer. Dette gjør at erfaringene vil avhenge av hva vi fokuserer på. Studerer vi arbeidsintegrasjon, kan vi få andre svar enn om vi studerer vennskap og nære relasjoner. Dette kan også endre seg over tid. Som nyankommen flyktning, vil forventningene være annerledes enn etter flere tiår i Norge. Det er heller ikke usannsynlig at både kjønn, alder og klasse kan ha betydning for hvordan integreringsprosessen oppleves. Ut fra dette har det vært viktig å bruke flere blikk og kombinere ulike perspektiver.

Et gjennomgående perspektiv er *livsløpsperspektivet*. I tillegg til dette har jeg ønsket å løfte fram et *kjønnsperspektiv*, og jeg har vært opptatt av å få fram et *generasjonsperspektiv*.

⁷⁹ Kapittel 7.2 og 7.3 er en bearbejdet versjon av kapittel 2 og 3 i boka *Eksil og livsløp* (Berg og Lauritsen 2009) fra dette prosjektet. Disse to kapitlene er i sin helhet er skrevet av Berit Berg.

Perspektivene supplerer hverandre mer enn de er konkurrerende. I mange tilfeller vil de også være overlappende. Endringer av familierelasjoner berører f.eks. både kjønnsdimensjonen og forholdet mellom foreldre og barn. På lignende måte kan en også studere eksiltilværelsen: Flyktningperspektivet kan hjelpe oss til å se hvordan forhold som forfølgelse, fengsling, tortur og flukt påvirker relasjoner innad i en familie. Kvinner i krig må overta menns funksjoner i familien, og barn tvinges inn i roller som 'små voksne'. I eksil møter familien nye utfordringer. Også her utfordres de tradisjonelle rollene. Tidsdimensjonen er sentral både i forhold til kjønn og generasjon, og i spørsmål relatert til 'det å være flyktning'. Hvor lenge er "man" flyktning? Hvordan oppleves det "å tilhøre en kategori", og hvordan virker våre kategoriseringer inn på integrasjonsprosessen?

Det er mye "levd liv" i flyktningenes fortellinger. Mange har bodd lenge i Norge og prøver å huske hvordan det "egentlig" var. Men dagen i dag kaster et annet lys over fortiden enn gårdsdagen, og fortellingene farges av hvordan det har gått og hvordan du har det. Jeg har møtt tidligere asylsøkere som forteller om asylmottaket som "et interessant avbrekk" og en "nyttig erfaring". Veldig få beskriver mottakslivet på denne måten mens de er en del av det. Jeg har også møtt flyktninger som etter mange år kan snakke detaljert om den første tiden i Norge – om alt det nye og skremmende, om fordommer og diskriminering, men også om gode opplevelser og om vennskap.

7.2 Chilekere i eksil

I Norge i dag bor det om lag 7000 personer med chilensk bakgrunn. Av disse er 5700 født i Chile og tilhører det vi ofte omtaler som førstegenerasjon (SSB 2009). Om lag halvparten av chilerne i Norge kom i perioden 1978-83 (Myrvold 1992). Det er noen av disse vi skal møte i dette kapitlet. Dette var sosialister, kommunister og kristeligdemokrater som hadde vært aktive støttespillere for president Allende. Selv om de tilhørte forskjellige partier, hadde de kampen mot Pinochet-regimet felles. De chilenske flyktningene som kom i denne perioden var klare på at de ønsket seg tilbake til Chile så snart situasjonen gjorde det mulig. Ofte ble det sagt at de hadde en ferdigpakket koffert stående klar under senga (Lundberg 1989, Berg 1992). Selv om dette ikke nødvendigvis var ment helt bokstavelig, var det liten tvil om at de så for seg oppholdet i Norge som kortvarig. Mange av dem var unge studenter som hadde fått avbrutt sin utdanning da Pinochet kom til makten. Noen prøvde å ta opp igjen universitetsstudiene i Norge, men uten papirer og med begrensede norskkunnskaper, ble det et håpløst prosjekt for de fleste⁸⁰. De valgte i stedet å jobbe som ufaglært arbeidskraft - i industrien eller innenfor renholds- eller i servicebransjen. På 1970-

⁸⁰ Det norske regelverket ble også en barriere. Utlendinger (med unntak av vesteuropeere) som ikke kunne dokumentere minst to års universitetsutdanning, måtte først avlegge eksamen på videregående nivå før de kunne begynne å studere (Berg 1992, KAD 1993, Håpnes og Berg 1999).

og begynnelsen av 1980-tallet var det fortsatt et stort arbeidskraftbehov i Norge, og selv med mangelfulle norskkunnskaper var det ganske lett å få jobb.

Pinochets ble sittende som president fram til 1989. På slutten av sin regjeringstid lot han flyktninger vende tilbake til Chile, men fortsatt var enkelte av dem som var kommet til Norge "svartelistet"⁸¹. Helt fram til 1997 var Pinochet øverste militære leder i Chile. Det tok med andre ord nesten 25 år før demokratiske krefter hadde styringen i landet. Selv om en del forsøkte å vende tilbake da det i 1987 ble gitt et amnesti, var de fleste koffertene pakket opp lenge før dette. Det som startet som et håp om en tidlig tilbakevending ble etter hvert en fjern drøm.

Vi skal møte noen av de familiene som har bodd lenge i Norge. Noen har forsøkt å vende tilbake til Chile, men har av ulike grunner returnert. Andre har bodd her hele tiden. Tenker de fortsatt på seg selv som flyktninger? Opplever de å leve i eksil, eller ser de seg gradvis som bofaste med "bindestreksbakgrunn"? Hva tenker barna om dette? Hva er deres hjemland, og hvor er "hjemme"? Noen av fortellingene er bare kort glimt inn i eksilets hverdagsliv. Andre er detaljerte og gir oss innsikt i mange av de dilemmaene eksiltilværelsen representerer.

7.2.1 To familier

Viviana kom til Norge på slutten av 1970-tallet, sammen med mannen Carlos og to barn. Da hadde de allerede bodd fire år i Argentina. Etter kuppet ble det gradvis vanskeligere å greie seg – både politisk og materielt. Carlos hadde politiske verv i sosialistpartiet og var derfor stadig i militærregimets søkelys. Mange av de politisk aktive mistet jobbene sine. I 1975 besluttet familien å flykte. I nesten fire år oppholdt de seg i Argentina. I 1979 ble de stilt overfor et ultimatum: Enten måtte de dra tilbake til Chile – eller la seg registrere som flyktninger og bli sendt dit det var ledig mottakskapasitet. På dette tidspunktet var det siste ensbetydende med et av de skandinaviske landene. De hadde ikke noe valg. Selv om de hadde lite lyst til å dra så langt, var alternativet verre.

Da familien kom til Norge, var det lett å få jobb som ufaglært arbeidskraft. Carlos fikk industrijobb, Viviana fikk jobb på et vaskeri. Arbeidstiden var fra halv sju om morgenen. Med to barn var det litt av et puslespill å få hverdagen til å gå opp. Hva gjør du når barnehagen åpner etter at du selv skulle vært på jobb? Hvordan gjør du det når eldstemann slutter på skolen mange timer før du er tilbake, og ordninger som SFO ennå ikke er oppfunnet? Viviana har ennå dårlig samvittighet for at hun gikk fra barna. Den eldste hjalp

⁸¹ Store norske leksikon, <http://www.snl.no/Chile/historie> (2009-12-07)

den yngste med frokosten og fulgte han til barnehagen. ”Den flinke storebroren” kom i avisa, men det lettet ikke Vivianas samvittighet:

Ramon hadde kanskje ikke vondt av det, men jeg synes det er ille å tvinge barn til å modnes så tidlig. Jeg har ennå dårlig samvittighet. Det var grusomt å dra fra dem. Hvis jeg kunne velge, ville jeg vært hjemme hos barna. Barna trenger mamma hele tida når de er små.

Viviana er frustrert over det norske systemet. *Det norske systemet passer best for nordmenn!* Hun synes norske myndigheter viser liten forståelse for den situasjonen flyktninger befinner seg i. Som eksempel nevner hun økonomiske forpliktelser overfor gamle foreldre, søsken og barn som har blitt igjen i hjemlandet. De føler seg som fremmede i Norge - fremmede i forhold til levesett, tenkemåte, klima, språk og samfunnsorganisering. De vil tilbake til Chile. Norge er eksil – i betydningen midlertidighet.

Denne samtalen med Viviana og Carlos fant sted i 1991. Hun ønsket seg tilbake til Chile, selv om hun så mange hindringer:

Vi kommer nok til å dra hvis vi får råd. Men – jeg vil reise dit på besøk en tur før vi bestemmer oss endelig. På 15 år er sikkert mye forandret... Selv om Pinochet ikke lenger er president, er det fortsatt ikke demokrati. Pinochet styrer fortsatt i bakgrunnen. Jeg frykter for at det kan bli et nytt kupp. I økonomien er det store problemer, og for de flyktningene som har reist tilbake er det virkelig hardt – i alle fall for dem som ikke er kjente personer og får mye oppmerksomhet fra utlandet. For vanlige mennesker – som oss – vil det helt sikkert bli mange problemer... Jeg vil nok ikke få noen jobb. Jeg kan godt tenke meg å starte et bakeri. Det er virkelig noe jeg kunne ha lyst til. Det er mye lettere å starte for seg selv i Chile enn her i Norge. I alle fall var det sånn før vi dro... (Berg 1992, s 77)

Viviana har vært i Chile mange ganger siden vi møttes sist på begynnelsen av 1990-tallet, men hun bor fortsatt i Norge. Når jeg spør henne om hva hun tenker om framtida nå, er hun mer usikker. Chile er fortsatt hennes hjemland – men det har gått så mange år... Barna er for lengst voksne og har stiftet egne familier. De tenker ikke på Chile som et land de skal reise tilbake til. De beskriver Chile som foreldrenes hjemland. For deres barn igjen er Chile enda fjernere.

Maria kom til Norge omtrent samtidig som Viviana. Fortellingen om Maria er vanskelig å fortelle fordi den inneholder så mange brudd og huller. Huller kan oppstå av mange grunner. Det kan være noe du ikke vil fortelle, det kan være ting du har glemt, det kan

være opplevelser du har fortrenget – eller det kan rett og slett være hemmeligheter. I Marias tilfelle er det nok en kombinasjon av alt dette: Noe er gjemt, noe er glemt, og noe er fortrenget. Å skape sammenheng ut av noe som ikke er sammenhengende, vil bli å gjette – eller å dikte. Det skal jeg ikke gjøre. Alternativet er å formidle noen av bruddstykkene, i håp om at de både hver for seg og til sammen kan få fram et bilde av et kvinneliv i eksil.

I Chile var Maria en av dem som arbeidet aktivt politisk før kuppet. Gjennom illegale nettverk greide hun å fortsette kampen også etter at Pinochet var kommet til makten. Men det var utrygt, og det var angivere over alt. En dag ble hun tatt og fengslet. Forholdene i fengslet var forferdelige. Hun fødte sitt første barn mens hun ennå satt i fengsel. Hun kom seg ut og møtte igjen mannen sin på trygg grunn i et annet latinamerikansk land.

Maria kom til Norge på begynnelsen av 1980-tallet – sammen med mann og barn. Hun gikk på norskkurs, og hun fikk etter hvert jobb som morsmåslærer. Men allerede tidlig var hun opptatt av at hun hadde kvalifikasjoner som hun ønsket å bruke i Norge. Med lang universitetsutdanning og erfaring som lærer fra Chile, følte hun at hun kastet bort tida. Hun søkte om å få utdanningen godkjent, men på den tida var nåløyet så trangt at hun knapt fikk godkjent noe som helst. Hun ble bitter og følte seg lite verdsatt. Etter hvert var også behovet for morsmåslærere dekket. Hun prøvde å få seg ny jobb, men det var veldig få som hadde behov for hennes spanskferdigheter. Hun følte hun ikke strakk til. Gapet mellom den hun var før og den hun var nå, var blitt enda større.

Maria ville prøve å gjøre ferdig sin universitetsgrad. Kanskje det ville være veien å gå til en mer verdsatt rolle i det norske systemet. Hun hadde det helt klart hva hun ville skrive om, men manglet noen som hadde tro på prosjektet. Med veska full av papirer, oppsøkte hun den ene universitetsprofessoren etter den andre. Mange tok seg tid, men ingen kunne hjelpe henne videre. Kanskje var hun ikke god nok, kanskje greide hun ikke å formidle prosjektideen godt nok, kanskje var hun ikke ydmyk nok – eller kanskje var det ikke ”norsk nok”. Maria selv opplevde det som diskriminering. Men hvordan kan man bevise det? Mange norske står også i kø for å få tatt sine grader. Hva gjør henne så spesiell? Nederlagene begynte å gi seg kroppslige utslag. Maria fikk smerter forskjellige steder i kroppen. Samtidig begynte hun å utvikle en bitterhet som også ”satte seg fast”.

Så gikk det lang tid. En dag ringer Maria og forteller meg at hun skal hjem til Chile. Først drar hun, etter hvert drar resten av familien. Vi holder brevkontakt en stund. Så er det stopp... Livet i Chile ble vanskeligere enn hun hadde forestilt seg. Den politiske situasjonen var fortsatt spent, og hun følte seg lite velkommen både i familien og i nærmiljøet. Hun brukte lang tid på å få jobb. Barna hennes opplevde overgangen til Chile som å komme til ”et fremmed land”. Skolen var annerledes, språket hadde endret seg, og ungdom var opptatt av andre ting enn ungdom i Norge.

Det går noen år uten kontakt. Så kommer familien tilbake. Først barna (som ikke er barn lenger), så Maria og til slutt mannen. Maria kjenner seg gammel og hjemløs. Hun klamrer seg fortsatt til håpet om å få fullført sin universitetsgrad, men hun har gitt opp det norske systemet. På dagtid vasker hun gulv og rer hotellsenger. På kveldstid studerer hun. Kroppen tåler ikke hardkjøret.

7.2.2 Fra helvetes forgård til drabantbyliv i Norge

Cecilia og Pedro er begge i begynnelsen av 50-årene. De kom til Norge i 1982. Pedro kom rett fra fengslet, der han hadde sittet siden rett etter kuppet. Cecilia kom til Norge noen uker etter. Tidlig på 1980-tallet ble det vedtatt et dekret som ga politiske fanger rett til å slippe ut av fengsel – mot at de forlot landet. For de fleste var valget enkelt. Forholdene i fengslene var uutholdelige. Tortur og trakassering var dagligdags, og de fleste fangene satt på ubestemt tid. For de fleste framsto eksilet i en slik situasjon som den eneste mulige løsningen, selv om det innebar at de sannsynligvis aldri ville se igjen sitt hjemland.

Cecilia traff Pedro i fengslet i 1975. Hun skulle besøke et søskenbarn, men traff også Pedro. De ble bedre kjent – og etter hvert kjærester. Pedro ble flyttet rundt til ulike fengsler. Det var mye tortur. I 1979 prøvde Pedro å rømme ved å gå over grensa til Argentina. Men han ble tatt. Han ble satt i isolat, uten klær, med to meter høye gjerder rundt. En gang i døgnet ble han spylt med høytrykkspyler... Det var kaldt, og det var ingen plass å bevege seg på. Mesteparten av tida satt han i fosterstilling. For å holde varmen, måtte han prøve å gjøre gymnastikk. Etter en stund ble han flyttet til et annet isolat. I dette fengslet var han den eneste politiske fangen.

De første årene av Pedro og Cecilias ekteskap besto ”samlivet” av korte møter bak et gitter, med fengselsvoktere som både tilhørere og tilskuere. Alle brev ble sensurert, og maten hun brakte med seg ble konfiskert. Mange ganger ble besøkene avlyst, selv om de var klarert på forhånd. I ettertid har hun skjønt hvorfor. Tortur og mishandling var en del av hverdagen i fengslet. Noen ganger var mannen så sterkt mishandlet at han ikke kunne vises fram. Cecilia visste det ikke da, men i årene som har gått har Pedro fortalt bruddstykker av en torturhistorie som gjør den tøffeste tilhører kvalm.

Før kuppet jobbet Pedro som regnskapsfører i en stor bedrift. Cecilia studerte sosiologi. Hun ble kastet ut av universitetet etter kuppet. De stengte instituttene for sosiologi og journalistikk. Studentene fikk tilbud om å ”bytte utdanning”, men det var bare noe de sa. De hadde brent alle deres eksamenspapirer, så universitetet var i realiteten lukket for dem. De som hadde studert ”kritiske fag” ble truet med politiet. Cecilia var redd. Hun hadde

jobbet aktivt politisk og var redd hun var i politiets søkelys. Hun begynte å studere regnskap på kveldstid, men de militære infiltrerte skolen. Hun sluttet derfor. Hun gikk tilbake til sin gamle jobb som sekretær i et advokatfirma. Hun var ”heldig”. Mange ble rammet av yrkesforbud.

Pedro var politisk aktiv før kuppet:

Jeg husker det med stolthet, selv om jeg mistet hele min ungdomstid. Jeg var aktiv. Jeg hadde ikke tid til å forelske meg, møte damer. Jeg jobbet hele tiden med frihetsarbeid og drev frivillig arbeid blant fattige.

Cecilias håp var at Pedro ville bli en fri mann i Chile. Pedro visste at utlandet var eneste mulighet. Pedro fikk velge mellom flere land da det ble klart at han kunne forlate Chile – England, Tyskland, Luxemburg, Frankrike, Canada, Nederland, Sverige og Norge. Gjennom den norske ambassaden fikk Pedro vite at han i flere år hadde hatt visum for å reise til Norge. Det ble ordnet allerede i 1975 og fornyet hvert år. Problemet var altså ikke å komme inn, men å komme ut.

Vanskelige år

Cecilia og Pedro kom til Norge 13. desember 1982 – på Luciadagen. Flyvertinnene hadde Luciakapper og lys og de sang Lucia-sangen. Som Cecilia sier: *Dette var et veldig spesielt møte med Norge!* Etter seks måneder på et flyktningsmottak i Oslo, flyttet de til Trondheim. De fikk leilighet i et blokkområde i utkanten av byen - først en toroms, deretter en treroms og til slutt en fireroms leilighet. I løpet av fire år fikk de tre barn. Både Pedro og Cecilia begynte å jobbe. Pedro fikk jobb i industrien og tok etter hvert fagbrev. Cecilia begynte å jobbe som morsmålstrener i en barnehage. Etter den siste barnefødselen ble hun langtidssykmeldt, og etter hvert gikk hun over på attføring. Hun var sliten – både kroppslig og mentalt. Årene etter kuppet, tida i eksil og stort omsorgsansvar hadde satt spor.

Pedro ønsker å vende tilbake, men Cecilia vil ikke på grunn av barna. De har tilhørighet til Norge, og gjennom dem føler også Cecilia tilhørighet til landet. Familien har snakket om det flere ganger. Norge hadde en periode et eget repatrieringsprogram for chilenske flyktninger. Siste mulighet innenfor dette programmet var i 1994. Pedro kontaktet en advokat i Chile. Han fant ut at Pedro ikke hadde tillatelse til å reise tilbake. Pedro jobbet aktivt for å få i stand dette repatrieringsprogrammet, men kunne altså ikke reise selv. I 1998 fikk han amnesti, men da var barna store og ville ikke reise. Pedro har vært på besøk i Chile flere ganger. Han fikk norsk statsborgerskap i 1991, noe som gjorde det mulig å reise hjem på besøk. Cecilia og de eldste barna har nettopp fått norsk statsborgerskap.

Familien beskriver seg selv som nokså isolerte. De har få nære venner – både i det chilenske og det norske miljøet. Begge har riktignok arbeidskolleger, men særlig Cecilia synes det er vanskelig å snakke med dem om ”dype” ting. Pedro snakker av og til med noen kamerater på en kafé. De treffes ofte tilfeldig og kan da bli sittende å prate lenge. Pedro har også kontakt med arbeidskollegene:

De respekterer meg. Vi kan ta opp ting – diskutere. Ta f.eks ”trikkesaken”. Kollegene hadde hørt om det i nyhetene, om somalieren som gikk berserk på trikken og endte opp med å drepe en uskyldig passasjer. Kollegene begynte først å generalisere. Men jeg prøvde å forsvare mannen... Ikke det han gjorde, men han hadde hatt alvorlige psykiske problemer... Hvis en utlending gjør noe feil, blir det plutselig sånn at alle utlendinger gjør noe feil... Media har mye ansvar, de misbruker oss og bidrar til generaliseringer.

Den første tiden i Trondheim hadde familien mye og tett kontakt med en norsk familie. Foreldrene i familien er faddere til et av barna. I mange år møttes de ofte. Likevel ble de ikke invitert da datteren i familien skulle konfirmeres.

*Vi ble veldig skuffet. Vi følte vi ikke var nære venner. (Cecilia)
Jeg føler meg ikke bra nok. Etter dette ønsker jeg ikke å ta kontakt... Det sårer meg. (Pedro)*

Pedro er opptatt av hvordan utlendinger blir behandlet i Norge. Han mener vi nordmenn sorterer etter hudfarge, at det er to slags folk. Han kan nevne mange eksempler på smålighet... Han håper det ikke blir klager på valpene de har. Noen har prøvd å lage underskriftkampanje mot at folk har hunder. De klager på alt, på motorsykler, på røyking...

Pedro og Cecilia innrømmer at de har det vanskelig. Samtidig framstår de som et sterkt par. Deres liv sammen har handlet om å kjempe: først mens Pedro var i fengsel, så for å komme ut av fengslet, og etter hvert utfordringene knyttet til det å være foreldre i eksil. Som ektepar har de også slitt. De sier selv at det har vært vanskelig å oppdra barn i en annen kultur. Skolen greide ikke å takle ting på en god måte. Barna har etter hvert flyttet hjemmefra, men de strever videre på hver sin kant. Det er umulig å si hvor mye av familiens problemer som skriver seg fra forfølgelse, fengsel og tortur i Chile. Pedro forteller bare bruddstykker, men bitene er store nok til å forstå at han har levd i ”helvetes forgård”. Nesten ti år i Pinochets fengsler er mer enn de fleste greier. Tilsynelatende er det mange som greier – eller i alle fall tror de greier. Men når det oppstår situasjoner som krever noe ekstra av deg, mangler du både overskudd og repertoar. For ikke å snakke om tålmodighet. Når du i mange år har blitt ydmyket, slått og mishandlet, er det ikke alltid like

lett å reagere adekvat når det oppstår situasjoner som minner om ydmykelsen – eller aggresjonen. Det er lett å miste kontrollen, og det er lett at fortida innhenter deg.

Tortur setter spor

Flyktningtilværelsen inneholder mange tabuer. En av dem er hvordan flukt, fengsel og tortur setter spor. Vi har alle hørt beretninger fra krigen om hvordan drap og lemlestelse dukker opp som mareritt om natta. Mange tidligere soldater og fanger lever med slike mareritt i resten av livet. Også på dagtid kan de oppleve *flash backs*. Det kan oppstå i situasjoner som minner om det de tidligere har opplevd, eller det kan oppstå i andre typer stressituasjoner. Tortur handler om systematisk mishandling der formålet er å bryte ned menneskets personlighet. Selv om du har overlevd selve torturen, setter denne typen mishandling dype spor.

Cecilia og Pedro har opplevd mange kriser etter at de kom til Norge, og de siste årene har de hatt problemer med barna. Cecilia forteller bruddstykker av en vond historie som handler om både skoleproblemer, psykiske problemer, rus og kriminalitet. Foreldrene tok selv kontakt med barnevernet for å få hjelp, men syntes de møtte liten forståelse. De opplevde at problemene i familien i liten grad ble sett i en sammenheng. Cecilia mener at barnas problemer henger sammen med familiens bakgrunn som flyktninger. Pedro sliter med sinnemestring og aggresjonskontroll etter langvarig tortur og isolasjon i chilenske fengsler. Dette påvirker hele familien. I dårlige perioder går det ut over både Cecilia og barna. Og som Cecilia sier: *Dette gjør at vi alle er i en slags beredskap*. Vi er redde for å utløse et nytt utbrudd. Hun har ikke tall på hvor mange ganger både hun og barna er slått helseløse og huset er rasert. Hun har vært på legevakta med dekkhistorier, hun har søkt tilflukt på krisesenteret, og hun har søkt bistand fra politiet. Hun har flyttet hjemmefra i perioder for å få fred, og hun har i de verste periodene bodd på hemmelig adresse. Men som hun sier: *Jeg er jo glad i han, og jeg vet at han egentlig ikke vil oss noe vondt*. Hun ser dette som reaksjoner på torturen han var blitt utsatt for. I stressituasjoner reagerer han med å bli voldelig. Ofte husker han ikke selv hva han har gjort mot kone og barn.

I boka *Broken Spirits. The treatment of traumatized Asylum Seekers, Refugees and Torture Victims*, blir det understreket at personer som har vært utsatt for vold og traumatiske hendelser, kan oppleve at en eller flere sanser blir helt eller delvis ”avstengt” for å dempe smerte. Det kan virke som kroppen ”innkoder” og husker minnene fra de traumatiske opplevelsene (Wilson og Drozdek 2004). Pedros reaksjonsmønster kan tyde på at det er noe slikt som har skjedd med han også. I stressituasjoner mister han kontrollen og handler i affekt. Etterpå har han ingen bevissthet om det han har gjort – han er avstengt. Slik beskriver i alle fall Cecilia han i en av samtalene vi har alene. Hun ser hvordan han i perioder bidrar til å ødelegge familien. Samtidig unnskylder hun han. Denne familien er et

eksempel på hvordan tortur rammer en hel familie og forfølger deg lenge etter at overgrepene tok slutt. Pedro fikk diagnosen PTSD⁸². Han fikk også tilbud om behandling.

Omfanget av tortur i chilenske fengsler kjenner vi ikke, men vi vet at den var omfattende. Dette var også bakgrunnen for at psykososial oppfølging var en viktig del av både mottaksprogrammene og etter hvert repatrieringsprogrammene. Selv om bare et mindretall av flyktningene får diagnosen PTSD, sliter de aller fleste med en eller annen form for seinvirkninger. Flyktingers torturerfaringer får også ringvirkninger. Det er ektefeller som lever med en partner som mangler impuls kontroll etter år i fengsel, og det er barn som erfarer foreldre som mangler naturlige sperrer når de utsettes for stress.

Mange er flau og tør ikke å snakke om sine problemer. Selv i familier som opplever kriser, kan det ta tid å nøste opp historiene. Vi har møtt både menn og kvinner som først etter mange år har greid å snakke om hvordan krigserfaringer, fengselsopphold og tortur har satt varige spor. Noen har kanskje ikke sett sammenhengene selv. Andre har sett dem, men ikke hatt noen å dele sin fortvilelse med. For dem er fortida nåtid. De lever med ettervirkningene. Ektefeller og barn prøver å være buffere. De prøver å gå imellom, de prøver å være lynavedere. Utad blir det viktig å holde fasaden.

Barn reagerer forskjellig. Noen blir sterke av motgang. *Løvetannbarn* er blitt en betegnelse på barna som greier seg, mot alle odds. Slike barn fins, men langt oftere ser vi at vold avler vold. Barn som blir slått vil ofte slå igjen. Og barn som påføres mye psykisk smerte prøver å døyve smerten ved hjelp av rusmidler. Mange kvinner fungerer som *limet* i familien. Uten dem rakner alt. Kanskje det rakner uansett. Akkurat dét står for mange som den store skrekken. Deres livsprosjekt er å holde familien sammen. Hva blir det igjen hvis de må gi opp? Hva skjer med mann og barn, og hvordan vil det gå med dem selv?

Familier som på en eller annen måte har opplevd hvordan fortida innhenter dem, er ikke alltid like tilgjengelige for hjelp – og hjelpen er definitivt ikke alltid like lett å få tak i. Flyktinghelseteamene rundt om i landet har gjennom de siste årene hatt mange i behandling, men det er likevel bare toppen av isfjellet. Det ordinære behandlingssystemet sliter både med store kapasitetsproblemer, og flyktinger som over tid har lært seg å leve med sine seinvirkninger, framstår sjelden som en prioritert gruppe – med mindre det skjer noe akutt (Berg og Sveaass (red) 2005, Varvin 2008).

Flere av våre informanter, både de som er presentert her og de som bare indirekte er til stede i teksten, forteller om flyktinger som har store problemer med å mestre hverdagen

⁸² PTSD – Post Traumatic Stress Disorder. Dette er beskrevet i Sverre Varvin (2008): *Flyktingpasienten: behandling, rehabilitering og utvikling*. Se også www.nkvt.no som har lenker og mer detaljert dokumentasjon.

på grunn av traumatiske opplevelser knyttet til fengsel og tortur. Intervjuer som fant sted i Chile i 2002 bekrefter at problemene ikke tar slutt selv om du vender tilbake. En av våre informanter fortalte om mannens mareritt. I perioder våknet han hver eneste natt, livredd for at en av hans bødler ville oppsøke han og fortsette torturen. Han sov med en diger kniv under hodeputen. Kvinnen opplevde marerittene som grusomme, men det verste var mannens psykiske ubalanse som i perioder preget hele samlivet.

Andre fortellinger framstår ikke som like dramatiske, men de er eksempler på hvordan fortid aldri bare er fortid. Både for flyktningene selv og deres omgivelser kan det av og til være vanskelig å se sammenhengene. Etter hvert som tida går er det heller ikke så lett å vite hva som henger sammen med hva. Det som likevel er viktig å understreke, er at flyktningtilværelsen skaper sårbarheter og utgjør en risikofaktor. Selv om de aller fleste mestrer sine liv uten å ha behov for profesjonell bistand, er det viktig at behandlingsapparatet har en beredskap for å møte seinvirkninger – selv når de kommer til overflaten veldig seint. For en del vil livskriser seinere i livet føre til at fortrenge erfaringer kommer til overflaten. Det kan skje fem år etter at du flyktet – eller etter 25 år.

7.2.3 Doble landskap

Familiene vi har fått noen glimt av illustrerer noe av de utfordringene flyktningtilværelsen representerer. Flukten, eksilet og en mulig tilbakevending. Samtidig viser de ulike tilpasninger. Carmen og hennes familie har valgt å bli i Norge. Selv om de føler seg knyttet til hjemlandet, har de også etablert sterke bånd til Norge. Og som hun sier: *Det har gått så mange år*. Tidsfaktoren er viktig. Jo lenger tid det går, jo større er sannsynligheten for at eksilet blir varig. Maria og hennes familie strever med å finne fotfeste – både i Norge og i Chile. Familien vendte tilbake til hjemlandet da den politiske situasjonen gjorde det mulig, men livet i Chile ble vanskelig. De valgte å gjeninnvandre til Norge

Svante Lundberg (1989) sammenligner eksiltilværelsen med et terreng. Han er opptatt av hvordan eksilterrenget ser ut og hvordan vegene gjennom terrenget beveger seg. Ofte, sier han, løper disse vegene parallelt. Chilenerne vi har møtt befinner seg i dette doble landskapet. De bærer Chile med seg i mye av det de foretar seg og tenker – samtidig som de i aller høyeste grad er til stede i det som er her i Norge. På veggene hjemme hos dem henger bilder, tepper og andre minner fra hjemlandet. Barna gir imidlertid daglige påminninger (på feilfri trønderdialekt) om at ”det er her vi hører til” – nå. Etter at barna er blitt voksne, er det barnebarna som er den viktigste påminneren om hva som etter deres mening er *hjemme*. Men også de, som representerer tredje generasjon i Norge, lever i det doble: De har chilenske foreldre og besteforeldre, og de er ofte på besøk i besteforeldrenes

hjemland. Kanskje opplever også de parallelle veger, men det kan vel så gjerne tenkes at de opplever at vegene møtes, at de krysser hverandre, for igjen å møtes.

En rekke forhold påvirker eksilsituasjonen. *Tidsfaktoren* blir av mange beskrevet som den viktigste enkeltfaktoren. Men *tid* handler ikke bare om "antall år i eksil". Det handler også om en bevissthet om både fortid og framtid. Spørsmålet om hvordan man kommer til å håndtere framtida, handler med andre ord i stor grad om hvordan man takler eksilsituasjonen. Dette igjen er ikke bare et spørsmål om individuelle ressurser, motivasjon og personlighet, men skjer i et samspill med omgivelsene. Tilbakevending forutsetter en trygg situasjon i hjemlandet. Men hva er trygt, og hvem skal vurdere når en tilbakevending er tilrådelig? Eller ønskelig? Spørsmål av denne typen kan ikke besvares på noen enkel måte. Det er avhengig av tid, sted og lokal kontekst.

Thomas Hylland Eriksen bruker begrepet *kulturelle veikryss* (Eriksen 1994) om de kulturmøtene som skjer i en globalisert verden. I dette veikrysset skapes det blandingskulturer, samtidig som et vegkryss alltid gir muligheter for å dra i en ny retning, for (eventuelt) å vende tilbake. Kanskje et slikt bilde skaper større gjenkjenning for generasjonene som kommer etter, enn de parallell vegene. I praksis er det i alle fall mange som lever både her og der. De er med på å skape noe nytt, samtidig som mange blir en del av pendlingen mellom landet som representerer røttene og de til daglig lever i. Når Eriksen (2004) snakker om *røtter og føtter* henspiller det direkte på denne typen prosesser.

Fortellingene som vi har presentert i dette kapitlet viser mennesker som har mye til felles. Samtidig viser fortellingene at livet har utviklet seg i svært forskjellige retninger. De kom alle som flyktninger til Norge. De skulle være her midlertidig – inntil den politiske situasjonen i hjemlandet gjorde det mulig å vende tilbake. En generasjon seinere bor de fleste fortsatt i Norge. Alle vi har møtt har kontakt med hjemlandet, men bare noe ganske få har flyttet tilbake til hjemlandet for godt. De som bor igjen i Norge beskriver ambivalensen. De vil være både her og der. Barna føler seg dratt mellom egne ønsker og prioriteringer og foreldrenes. Mange familier har imidlertid funnet løsninger der de lever både her og der. Hyppige (og til dels langvarige) besøk i hjemlandet, er én slik tilpasning. Levekostnadene i Chile er lave for dem som kommer med norske penger. Det gjør det mulig å tilbringe tid i Chile, uten å være avhengig av jobbinntekt. Og selv om mange av de som har vendt tilbake føler seg utenfor det sosiale fellesskapet, skjer det endringer over tid. Det gjelder både forholdet til familie og til nettverket for øvrig. Mange definerer *hjemme* som både her og der. Noen beskriver seg imidlertid som *hjemløse*. Paula er en av dem. I Chile savnet hun barn og barnebarn. I Norge savner hun sitt hjemland. Men som hun sier: *Jeg må være sterk.*

7.3 Vietnamesere i eksil

I løpet av en femårsperiode (1978-83) kom det om lag 3000 vietnamesiske flyktninger til Norge (NOU 1986:8). Av disse kom om lag 500 til Trondheim. I årene etterpå har det vært noen spredte gruppemottak (blant annet lengeventende flyktninger fra leire i Sørøst-Asia), i tillegg til familiegjenforeninger. I dag er det registrert i overkant av 18 000 personer med vietnamesisk bakgrunn i Norge. Tallet inkluderer også barn av vietnamesiske foreldre født i Norge. I Trondheim bor det i dag om lag 900 personer med vietnamesisk bakgrunn (Henriksen 2007, Pettersen (red) 2009). De fleste har egne hus eller leiligheter i de sørlige boområdene i Trondheim (Tiller, Kolstad, Kattem). Mange av de som representerer første generasjon jobber i industribedrifter i Trondheim. Flere har f.eks. jobbet på Nidar sjokoladefabrikk siden de kom til Norge.

Statistikken viser at yrkesdeltakelsen blant vietnamesere i dag er relativt høy, men den viser også at utdanningsnivået er lavt (Henriksen 2007). De fleste som kom til Norge tidlig på 1980-tallet var fiskerfamilier som i liten grad hadde fått anledning til å gå på skole. Rundt fem års skolegang var det vanlige blant dem som kom til Trondheim i denne perioden. Barna deres ble imidlertid stimulert til å ta utdanning, noe som setter etterkommere med vietnamesisk bakgrunn på utdanningstoppen blant ikke-vestlige innvandrere. Mens foreldrenes flukt innebar en reise i geografisk forstand, har deres barn foretatt en *klassereise* (Sveen 2001).

7.3.1 De store kontrastene

Kontrasten mellom Vietnam og Norge er stor – på de fleste måter. Vietnam er et fattig land i Sørøst-Asia, preget av mer enn 30 års sammenhengende krig. I likhet med Norge har landet en lang kystlinje, men både topografisk og klimatisk er dette to verdener. Å kjøre med elvebåt langs Mekong ligner lite på å seile i en pram på Mjøsa, og å drive fiske langs den vietnamesiske kysten, har lite til felles med både kystfiske og mer industrielt drevet fiske langs norskekysten. Kulturelt og språklig er det også store kontraster mellom Norge og Vietnam. Selv om ca. en tredel er katolikker, er hele samfunnet sterkt influert av konfutseanismen. Om lag halvparten av landets befolkning regner seg selv som buddhister⁸³.

Norge er et rikt land med et godt utbygd velferdssystem, velutviklet infrastruktur og lange demokratiske tradisjoner. Vietnam har ingen av delene. Men Vietnam er ikke bare landsbygd. Vietnam har flere universiteter enn Norge, og i storbyene ser man reklameskilt for de fleste store multinasjonale selskaper. Du kan kjøpe Levis-bukser og Armani-dresser

⁸³ http://en.wikipedia.org/wiki/Buddhism_in_Vietnam (lastet ned 03.01.10)

– hvis du tilhører de få som har råd. Klasseforskjellene er store i Vietnam, arbeidsledigheten er høy, og korrupsjonen florerer⁸⁴.

En sammenligning av våre to land etterlater ofte et inntrykk av Norge som ”det rike, kalde landet”. Og kulden er ikke bare klimatisk. Mange vietnamesere beskriver nordmenn som lite følsomme, lite gjestfrie og lite høflige. Bak slike merkelapper ligger det selvsagt variasjoner, men nordmenn blir ofte sett på som litt utilnærmelige. Framfor alt er vi et folk som bor langt unna ”det meste”, og som snakker et språk som nesten ingen andre forstår. Og så gjør vi mye rart – f.eks. oppsøker vi snø og kulde for å gå på tur! Mange snakker til og med om den mørke årstiden som ”hyggelig” – ideell for ”å kose seg hjemme”. Flere antropologer har beskrevet disse ”eksotiske” sidene ved nordmenn. En av dem er Long Litt Woon, som i boka *Fellesskap til besvær* (1992) snakker om den norske turkulturen. I boka *Det norske sett med nye øyne* (2002), analyser Marianne Gullestad den norske ”hjemmekosen”. For oss som er ”insidere” framstår dette som selvfølgelige sider ved tilværelsen – ting vi ikke reflekterer så mye over. Hvis man derimot er ”outsider” fortøner det seg både fremmed – og kanskje også fremmedgjørende. Til dette landet var det altså vietnamesiske flyktninger kom på slutten av 1970-tallet.

7.3.2 Buis familie

Bui og hennes familie kom til Trondheim en kald desemberdag. Bui selv beskriver møtet med Norge som en stor lettelse. Selv om hun hadde håpet å komme til et av de landene familien har slekt fra før (USA, Canada, Australia), var hun glad for å ha kommet i trygghet. Norge var kaldt, og språket var fremmed, men hun var glad hun hadde overlevd og takknemlig over at Norge tok imot dem som flyktninger. Som hun sa: *For oss spilte det ingen rolle hvor vi kom. Det viktigste var å komme til et land med frihet.*

De første årene i Norge beskriver Bui som både vanskelige og gode. Den første tida handlet mye om å lære språk og finne ut av den nye tilværelsen. De lyse somrene og de mørke nettene, er noe av det hun nevner som vanskelig. Og kulda. Etter noen år fikk de en datter, og livet ble som for mange andre småbarnsfamilier: Travelt. Bui fikk jobb som morsmållærer kort tid etter at hun kom til Norge. Mannen fikk jobb som tanntekniker, til tross for at han manglet de formelle papirene. Fylkestannlegen så at mannen kunne faget sitt og lot han få jobben. Like lett gikk det ikke for Bui. Hun søkte om å få godkjent sin lærerutdanning fra Vietnam, men hun fikk avslag. Hun fikk til slutt noen ”uspesifiserte vekttall”, men dette var bare en brøkdel av det hun egentlig hadde fra Vietnam. Etter år med videre- og etterutdanning, har hun fremdeles bare faglærerstatus i sitt eget morsmål – vietnamesisk.

⁸⁴ Beskrivelsen bygger på informasjon og inntrykk fra feltarbeid i Vietnam våren 2004.

Da jeg første gang intervjuet henne i 1990, var hun opptatt av forskjellene mellom norsk og vietnamesisk arbeidsliv:

Arbeid er veldig viktig i Vietnam. Det gir status, og det er en forutsetning for å kunne klare seg i samfunnet. Av og til blir jeg veldig sint på flyktninger som kommer hit til Norge. Det er lett å misbruke sosialhjelpssystemet. Man tjener ofte ikke mer på å jobbe enn det man kan få i sosialhjelp. Jeg har sett en del som rett og slett sluttet å jobbe. Jeg skjønner dem på en måte også, men jeg tror sosialkontoret gjør dem en bjørnetjeneste ved å gi så mye hjelp. Det må lønne seg å jobbe. Hvis du er uten arbeid i Vietnam, må hele slekta hjelpe til. I Norge er alt så gjennomregulert. Det trengs papirer for alt – f.eks. for å drive en kiosk eller butikk. Men det er flere muligheter her enn i Vietnam. Ikke så rart mange blir forvirret og ombestemmer seg. Mange er opptatt av å tjene mest mulig penger. Fra Vietnam er de fleste vant til å jobbe hardt. Man blir belønnet for det – fordi mange jobber for seg selv. Her i Norge er lønna den samme uansett hvor mye du arbeider.

Jeg har jobbet som lærer i både Vietnam og Norge. Forskjellen er ganske stor. I Vietnam er alt mer autoritært, elevene har mer respekt for læreren. Læreren på sin side må være helt perfekt – ikke bare som lærer, men i hele måten å leve på. Han skal være et forbilde. Her i Norge føler jeg meg mye lettere. Jeg prøver å få elevene til å få kontakt med meg – skape dialog, nærhet og likeverdighet. (Berg 1992, s 87-88)

Det har gått nesten tjuve år. Bui er fortsatt frustrert over at hun ikke blir ordentlig verdsatt i arbeidslivet, men hun er vel så opptatt av alle de gode minnene – mennesker som har vært hjelpsomme, ting som har gått bra. I likhet med mange andre nevner hun "Mamma Elsa" – barnehagestyrelsen som var så veldig mye mer enn en styrer i en barnehage. Mamma Elsa var aktiv i menigheten, og hun var med og startet norsk-vietnamesisk vennskapsforening. Mamma Elsa var gjestfri, og hun var hjelpsom. Hun var flinkere til å si ja enn nei – både i jobbsammenheng og ellers. Og for å si det sånn: Hun fulgte ikke alltid de vanlige prosedyrene for inntak i barnehagen. Så hun noen som trengte en plass, var det alltid en råd... Og hun så mange som trengte plass i det vietnamesiske miljøet.

Mamma Elsa var en av dem som ikke skilte så nøye mellom jobb og fritid. I mange år var hun en naturlig del av det vietnamesiske miljøet i Trondheim – både til hverdags og til fest. Og det ble etter hvert flere som fikk en lignende posisjon. Når Bui forteller om hvem som betydde noe den første tiden i Norge, er det i første rekke disse personene hun nevner. Sosialarbeiderne i Flyktningsrådet var hjelpsomme, det samme var norsklærerne, men de som virkelig betydde noe den første tiden, var alle de som ga av seg selv og som først og

fremst var medmennesker. Bui er forsiktig med å kritisere. Hun vil ikke bli oppfattet som misfornøyd eller kravstor. Men når du spør henne direkte, synes hun nordmenn er vanskelige å bli kjent med. Noe handler selvsagt om språk, men det handler ikke bare om det. Det handler også om væremåter, livsstil, om verdigrunnlag.

”Sånn lever de fleste”

Buis familie bor i et rekkehus i en bydel der det bor mange med vietnamesisk bakgrunn. De omgås nesten bare vietnamesere på fritiden, selv om begge har norske arbeidskolleger. *Sånn lever de fleste*, sier Bui. Det er også mitt inntrykk – etter snart 30 år i ytterkanten av det vietnamesiske miljøet i Trondheim. Men med en viktig presisering: Sånn lever de fleste av de som tilhører *første generasjon* av vietnamesere i Norge. Blant deres barn er det større variasjon.

For vietnamesere er familien viktig. Du kan ha venner, men slekt og familie er det sentrale punktet i tilværelsen. Respekten for de eldre er også grunnfestet. Bui er opptatt av å ta vare på de vietnamesiske tradisjonene. Datteren Tam gir Bui følgende skussmål: *Mamma er essensen av det å være vietnamesisk!* Når jeg ber henne utdype det, nevner hun både synet på familien, barneoppdragelse, holdninger til eldre, betydningen av utdanning og synet på ekteskap. Selv har datteren utfordret moren på flere av disse punktene. Hun er gift med en norsk mann. Hun har med andre ord brutt flere uskrevne regler. Hun hadde kjæreste før hun var ferdig med utdanningen, og hun flyttet sammen med kjæresten uten å være gift. På spørsmål om hvordan foreldrene reagerer på at hun hadde *norsk* kjæreste, er svaret mindre entydig. Det hadde nok vært best med en vietnameser, men der er verken moren eller faren så strenge. Broren Lan er enig. Det er greit med en norsk kjæreste, men kanskje ikke like greit med en afrikaner... Selv vil han helst ha en asiatisk ektefelle. *Det har med kultur å gjøre – selv om jeg er norsk...* Det er vanskelig å sette ord på hva det er med kulturen som er forskjellig, men når jeg spør direkte, kommer svaret uten noen særlig nøling:

Norsk kultur setter ikke pris på eldre. Nordmenn er for individuelle. Hvis du går på byen med fem asiater, kommer du hjem med fem. Hvis du går på byen med norske, aner du ikke hvor mange du kommer hjem sammen med. Jeg har hatt en italiensk nabo. Han tenker som meg. Jeg har hørt norske ungdommer kjeft på mora si. Det ville ikke skjedd i Vietnam. Da ville de fått juling. Det er helt utenkelig at en vietnameser kjeft på sine foreldre. Norsk oppdragelse er for fri. Ungdommer får stort sett gjøre som de vil. Asiater er flinkere til å si fra, strengere. Jeg har opplevd det som urettferdig tidligere, men skjønner det nå.

Samtidig som Lan er kritisk til mye av det han forbinder med den norske kulturen, beskriver han seg selv som norsk. Han er riktignok født i Vietnam, men han husker ingenting fra tiden før han kom til Norge.

Identitet

Lan har nylig vært på besøk i hjemlandet, men han kjente seg mer som en turist enn på besøk i "sitt" hjemland. Men hva er egentlig hans hjemland, og hvem er han – etnisk sett?

Jeg kjenner meg som norsk. Problemet er bare at samfunnet ikke aksepterer meg som norsk. I Trondheim er det ikke så ille, men jeg har opplevd at folk spør meg på engelsk på bussen. Hvis samfunnet ikke aksepterer at jeg er norsk – hvordan kan jeg gjøre det selv? Resten av samfunnet ser på oss som utlendinger. Det er mye ubevisst rasisme. Jeg har snakket om dette til andre med utenlandsk bakgrunn. De opplever det samme. Vi blir plassert i en gruppe...

Lan tror han kommer til å gifte seg med en asiatisk kvinne. Det behøver ikke være en vietnameser, men hun bør komme fra Asia. Han håper å fortsette i jobben sin som lærer, og han håper også kona har jobb. Han sier det slik:

Jeg vil gjerne at kona mi skal jobbe. Hun må gjerne tjene mer enn meg og ha høyere utdanning. Jeg vil ha det mer likestilt.

Han avliver myten om den tradisjonelle vietnamesiske familien – familien der kvinnen tar seg av hus og barn, mens mannen tjener penger. Han vil ha en utarbeidende, likestilt kone. Spørsmålet er imidlertid om dette er så fjernt fra det han har vokst opp med, og det som er vanlig blant vietnamesiske familier. Når vi ser kvinner som "tier i forsamlinger" og er lite synlige i offentlige sammenhenger, tolker vi det som undertrykking. Kanskje er det det. Men kanskje handler det mest om *våre forestillinger om likestilling*. Som Bui sa det mange ganger i løpet av våre samtaler: *Likestilling handler ikke om å gjøre det samme, men om å respekteres for det man gjør*. Bui og hennes familie er likevel en familie som passer godt inn forestillingen om den moderne familien: To utarbeidende foreldre med barn som i oppveksten har vært hos dagmamma og i barnehage. Hos Bui var det ingen bestemor eller tante som kunne passe barn mens foreldrene var på jobb. Det hadde sannsynligvis vært førstevalget i Vietnam. Men også i Vietnam forandrer dette seg. Jo flere kvinner som er yrkesaktive, jo flere vil ha behov for en barnetilsynsordning utenfor familien.

Hva som er tradisjonelt og hva som er moderne, opptar på en eller annen måte alle som studerer kultur, samfunn og mellommenneskelige relasjoner. De fleste av oss assosierer

noe med disse begrepene, samtidig som de lett kan bli klisjeer – noe ingen egentlig passer helt inn i. Når vi skal ta begrepene i bruk, ser vi fort kompleksiteten. Vi ser det tradisjonelle i det moderne, og vi ser det moderne i det tradisjonelle.

Tam kjenner seg mest som norsk, selv om hun bekrefter at også vietnamesiske ungdommer ofte ”henger med” andre vietnamesiske ungdommer. For som hun sier:

Vi har mye felles... Men jeg kjenner meg som norsk... Folk spør meg ofte hva jeg er, hvor jeg kommer fra. Eller enda verre: De spør vennene mine... Første gang jeg var i Vietnam var jeg 10-12 år gammel. Det var rart å møte familien min der. Her i Norge har jeg bare en onkel. I Vietnam fikk jeg møte besteforeldre. Det var spesielt. Jeg var ikke forberedt på det jeg skulle møte – hvordan de bodde, hygien, doen. Det første møtet var ganske overveldende.

I Vietnam følte hun seg som en fremmed. Selv om det var hyggelig å møte besteforeldrene, tantene og søskenbarna, følte hun seg likevel ikke som ”en av dem”: *Jeg var bleik og høy, jeg pratet sakte, og jeg var veldig redd for å si noe feil.* Tam er opptatt av identitet. Hun tenker på seg selv som norsk, men i Norge blir hun behandlet som en utlending – som vietnameseren. I Vietnam ser de også på henne som en utlending... Hun har levd hele livet i Norge, og bærer preg av det. Språket, hudfargen, høyden, klærne, kroppsspråket – alt dette ”røper” henne når hun kommer til Vietnam.

Utdanning og framtidsplaner

Tam beskriver seg som godt integrert i det norske samfunnet – til tross for at mange som ikke kjenner henne behandler henne som en utlending. Hun fikk sin første kjæreste på videregående – en norsk gutt, men turte ikke fortelle det hjemme.

Jeg skjulte det for foreldrene mine og sa jeg skulle til venninner. Etter en stund tok jeg med kjæresten hjem. Foreldrene mine mente det var for tidlig. Jeg burde vente med å få kjæreste til etter utdanningen.

Hvis Tam skulle ha besøk av gutter, måtte hun dekke over ved å invitere mange jenter i tillegg. På spørsmål om dette er vanlig i vietnamesiske familier, svarer hun at hun ikke er helt sikker, men hun tror det gjelder de fleste.

Det ville nok vært lettere hvis han var vietnamesisk, og det ville absolutt vært lettere hvis jeg var gutt. Gutter har større frihet... Pappa mener jeg må få velge partner selv. Mamma tenker kanskje litt annerledes... Jeg ble veldig godt mottatt i Henriks familie. Jeg ble invitert i juleselskap allerede etter to måneder.

Begge barna til Bui har oppfylt foreldrenes forventning om å satse på utdanning. Flere av ungdommene jeg har snakket med beskriver en slags ”ti på topp liste”. Øverst på denne lista står lege, tannlege eller sivilingeniør. Økonomi og juss er også bra, mens ”de myke fagene” ikke står like høyt i kurs. Selv om det er i ferd med å skje forandringer, er tendensen helt klar. Og selv om ikke alle har forutsetninger for å komme inn på de tøffeste lukkede studiene, forventes det at barna prioriterer skolegang. Forventningspresset beskrives som stort.

Jeg har alltid vært skoleflink. Jeg har hatt store forventninger til meg selv, særlig på ungdomsskolen. Kjempesforventninger. Jeg leste masse til prøvene og var redd for karakterene. Jeg ville ikke skuffe foreldrene mine. Jeg visste at de syntes utdanning var viktig. Utdanning gir muligheter, status – det er nøkkelen... Hjemme hørte jeg indirekte mammas holdninger gjennom at hun snakket om andre barn – ”Hun studerer medisin!” Jeg følte press og ble lei. Jeg var redd jeg ikke ville klare det. Der var pugging og lesing mange timer i strekk. Det ble mye konkurranse.

Tams bror bekrefter at det er et stort forventningspress. Samtidig ser han det positive i at det stilles krav – ikke bare til guttene, men også til jentene. Det er like viktig at jenter får god utdanning som at gutter får det. Og etter endt utdanning er det forventet at jentene bruker utdanningen sin. Tam ønsker å bli kirurg. Det kan ta noen år før det blir tid til å tenke på barn. Men hun vil ha i alle fall to barn. *Fire*, roper den norske samboeren fra kjøkkenet. *To*, gjentar Tam. Det blir nok to!

Lan er foreløpig singel, men også han ønsker seg kone og barn. Inntil videre er det jobb og venner som opptar tida. I helgene er han gjerne sammen med andre vietnamesere. De ser film, lager mat sammen og prater. Han føler seg fremmed i forhold til både norsk festkultur og den norske turkulturen. Som han sier: *Norske venner kan dra på fjellet – helt uten grunn!* Lan er ikke den første som undres over den norske ”gå på tur” tradisjonen. Han synes det er helt OK å fiske eller plukke sopp, men å gå for å gå har han ikke mye sans for! Det er mulig norsk turtradisjonen er den ultimate norsktesten – ved siden av matpakka! Hvis dette skal være kriteriene, er ingen i Buis familie ordentlig norske. Mange nordmenn vil imidlertid heller ikke passere akkurat denne testen. Det er kanskje på tide å omdefinere hva det vil si å være norsk? Lan og Tam kjenner seg som norske. Begge har vokst opp i Norge, Tam er til og med født her. Med hvilken rett kaller vi dem utlendinger?

Bui og hennes mann beskriver seg som ”bindestreksnordmenn”. De kjenner seg som vietnamesere i Norge, men som norske i Vietnam. De sier de lever godt med det. De har sitt norske miljø på jobb, og sitt vietnamesiske miljø i fritiden. De besøker hjemlandet så

ofte de har råd, eller når det er spesielle begivenheter i hjemlandet. Begge har vært i både bryllup og begravelser. For dem er hjemme både der og her. For barna er det her.

7.3.3 Liens familie

Lien kom også til Norge i 1980, sammen med mann og to barn. Ektemannen hadde en lungesykdom og var innlagt på sykehus i mange måneder. Lien var i praksis alene med to små barn. Hun gikk på norskkurs mens hun var gravid med nummer tre, men hun var mye dårlig. Hun fikk fullført norskopplæringen etterpå, blant annet takket være en norsklærer som stilte opp for henne.

Liens fortelling inneholder mange eksempler på mennesker som har vært til hjelp og støtte. Noen har vært ”gode hjelpere” i embets medfør (sosialarbeidere, lærere), mens andre er privatpersoner som har vært viktige brobyggere:

Den første tiden opplevde jeg Norge som et veldig kaldt land, men jeg møtte også mange som var hjelpsomme – ”Mamma Elsa”, sosialkontoret... De hjalp meg å glemme. Vi startet Vietnamesisk forening. Det var viktig.. Og Inge Lucie. Jeg var glad i henne og tenker mye på henne.

Lien jobbet hele tiden, men tjente ikke så mye. De fikk flere barn, og etter hvert flyttet de i en rekkehusleilighet utenfor byen. Familien fikk tilbud om hjelp fra sosialkontoret – husmorvikar og penger. De mente hun trengte det. I denne perioden var mannen arbeidsledig. Han fikk etter hvert praksisplass og jobb i en industribedrift. Der jobbet det allerede mange med flyktningbakgrunn – flere fra Vietnam, noen fra Chile. I 1986 reiste familien på en lang reise i hele Europa og i Sør-Norge. Reisemålene ble bestemt av hvor det bodde andre vietnamesere. En av byene de besøkte var Moss. Her bodde det allerede mange fra deres hjemland. Byen virket hyggelig, klimaet var mer stabilt, og arbeidsmulighetene var god. Da de fant et hus som var til salgs, bestemte de seg for å flytte. Som datteren sa det: *Alt skjedde veldig plutselig.* Vi trodd vi skulle på sommerferie, men plutselig hadde vi bestemt oss for å flytte.

Det er i dette huset jeg møter Lien igjen, 25 år etter at jeg tok imot henne som flyktning i Trondheim. Huset er bygd på flere ganger for å gi plass til barn og barnebarn. Jeg besøker familien en varm sommerdag. De fleste er på jobb, men datteren Lene og moren er hjemme, sammen med et av barnebarna. Moren er uføretrygdet etter mange års industriarbeid. Skuldre og rygg hadde fått nok. Mannen jobber fortsatt på fabrikken, sammen med de to sønnene. Lien er opptatt av å greie seg selv – være uavhengig av offentlig hjelp:

Jeg og Quang har hele tiden tenkt at vi skal jobbe, tjene penger og greie oss selv. Vi er ikke vant til sosialkontoret. Vi må oppdra barna til å greie seg selv. Vi kan ikke bare sitte og vente på hjelp. Når vi kommer til et nytt land, må vi bidra til det nye landet... Jeg blir veldig trist når jeg hører at noen har gjort feil.

Lien utdyper ikke hva det betyr ”å gjøre feil”, men seinere i samtalen snakker hun både om personer som er avhengige av sosialhjelp, og hun snakker om vietnamesere som begynner å drikke eller begå kriminalitet... Hun synes det er skammelig. For å unngå ”feil”, mener hun utdanning viktig:

Barnas utdanning er viktig. De må ha et yrke, ellers kan de begynne å drikke og gjøre feil... Hvis barna greier seg, er det bra. Marianne er utdannet legesekretær. Lilly er apotektekniker. Hun har jobbet i sju måneder, men vil gjerne ha en annen jobb. Liv vil studere dans. Camilla er ferdig utdannet sivilingeniør, Lene er ferdig med mastergrad i organisasjon og ledelse og har fått kjæreste.

Lien er stolt av barna sine. Alle har tatt (eller er i gang med en utdanning). For henne er det ikke så viktig med en akademisk grad. Det som teller er at barna lærer seg et yrke. Verken hun eller mannen har utdanning fra hjemlandet. Før de flyktet fra Vietnam jobbet hun i Posten, mens mannen var fisker. Familien bekrefter statistikken. Etterkommere etter vietnamesiske flyktninger satser på utdanning, gjerne lang utdanning. Dette gjelder både sønner og døtre. I tillegg til utdanning har Lien og hennes familie vært opptatt av å ta vare på den vietnamesiske kulturen:

Vi prøver å bidra – med danseklubb, fotball og kvinnegruppe. Jeg har vært leder for kvinnegruppa for vietnamesere i Oslo, Østfold og Akershus i 2 år. Den har over 100 medlemmer og har også en egen ungdomsgruppe. Dansegruppa opptre blant annet på vietnamesisk nyttår. Fotballaget arrangerer fotballturneringer over hele Norge – i jula, påsken og om sommeren.

Lien er opptatt av å holde ved like vietnamesisk kultur, samtidig som hun er opptatt av hvordan Vietnam utvikler seg politisk. Moderne informasjonsteknologi gjør det mulig å holde tett kontakt, selve om avstandene er store. Lien bruker mye tid på internett, hvor hun blant annet ”chatter” med andre vietnamesere. Hun leser også vietnamesiske aviser på nettet. Hun er aktiv politisk og har vært på Stortinget flere ganger. I forbindelse med statsbesøk, har hun fått møte deputasjoner fra Vietnam. Hun er kritisk til det nåværende regimet i Vietnam og arbeider sammen med andre eksilvietnamesere for å få til en forandring. De offisielle besøkene til Norge beskriver hun slik:

De vil ha pengene (fra Norge). Derfor er de vennlige mot oss. Vi håper etter hvert det blir et bedre styre... Det er fortsatt mye korrupsjon. En venn av oss skulle til Vietnam i forbindelse med begravelsen av bestefaren. Han rakk ikke å få visum. Han la penger i passet og fikk passere likevel.

Eksilvietnamesere har åpnet et e-rom hvor det er plass til at 50 personer ”snakker” samtidig. Det er grupper over hele verden. I september skal Lien og mannen og en av døtrene til verdenskongress for eksil-vietnamesere i Tyskland. *Vi skal diskutere hvordan de kan gjøre Vietnam bedre.* De har også etablert kontakt med norske firma som etablerer seg i Vietnam. Det reiser flere personer fra Norge til verdenskongressen. Både Lien og Quang har god kontakt med sine slektninger i Vietnam. Tre av dem, Liens mor, søster og svoger, har også besøkt dem i Norge. Moren er 83 år. Lien forteller at hun nettopp har brukket lårhalsen:

Jeg er redd hun kommer til å dø. Jeg ringer hjem 2-3 ganger i uka. Søsteren min har fått en ugift dame til å hjelpe henne. Jeg betaler henne 800 kroner. Det dekker hjelp for et helt år. Jeg betaler også penger til moren så hun har til mat og strøm. Quang sender også penger hjem. Han har ikke så stor familie, derfor er det ikke så stort behov for penger. Det er vanskelig å få jobb i Vietnam. Derfor er mange avhengig av den hjelpen de får fra utlandet.

Samtalen med Lien går mot slutten. Barnebarnet som Lien passer mens datteren er på jobb, springer fram og tilbake. Han spiser brødskeive med sjokoladepålegg og virker fornøyd med å ha mormor som ”dagmamma”. Etter sommerferien skal han begynne i barnehagen. Liens døtre har etter hvert kommet hjem fra jobb. Jeg får en prat med hver av dem – mens Lien forbereder middagen. Men før hun skynder seg inn på kjøkkenet, understreker hun familiens takknemlighet overfor Norge:

Min familie var veldig heldig da vi kom til Norge. Vi hadde ofte familiemøter. Vi var veldig opptatt av at familien ikke skal gjøre noe feil... Jeg kan aldri glemme hjelpen fra Norge. Barna vil ikke tilbake – bare på besøk. Når de er gamle, kan de kanskje bo i Vietnam om sommeren. Men – jeg vet ikke...

Lien bruker begrepet ”tilbake” – også når hun snakker om barna. Vietnam er hjemlandet – ikke bare for de som er født der, men også for de av barna som er født i Norge. Hva tenker de selv? Er Vietnam også deres hjemland? Liens døtre har norske navn. Språklig er det heller ingenting som røper deres vietnamesiske bakgrunn. Om sitt forhold til det vietnamesiske miljøet, sier Marianne:

Vi lever veldig som vietnamesere. Det fine med å være flerkulturell er at du kan plukke det du synes er bra fra hver kultur. Det som er bra i den norske kultur, er friheten, selvstendigheten. Det at du får lov til å si hva du mener. Mor sier: "Når foreldre sier det og det, må du akseptere det!" Respekten for foreldre er veldig stor.

Marianne er aktiv i ungdomsgruppa i den vietnamesiske foreningen i hjembyen:

Enkelte andre vietnamesere ser på de som er aktive i den vietnamesiske foreningen som "politikere". Men det det handler om er kultur, det handler om å bevare og opprettholde vietnamesisk kultur. Foreningen deltar i politiske kampanjer også. De pleier å være i Oslo, hvor de deltar i debatter. Det er viktig å ikke glemme hvor vi kommer fra. Samtidig hender det jeg tar meg i å si "vi nordmenn"...

Marianne føler seg litt dratt mellom to miljøer: *Jeg hadde både norske og vietnamesiske venner. Men det ble litt vanskelig. Det var egentlig to miljøer som var litt atskilt...*

Marianne er utdannet innen markedsføring, men jobber for tiden i kommunen. Hun har tidligere jobbet som sekretær på en skole. Hun fikk også prøve seg som lærervikar. Det ga mersmak! Hun trives godt når oppgavene er litt mer utfordrende... Hun planlegger å ta mer utdanning – kanskje lærerutdanning, eller kanskje noe innen helsesektoren. På spørsmål om hvem som bestemmer yrkesvalg, svarer hun bestemt: *Det bestemmer jeg selv!* Men hun tilføyer: *Foreldrene gir råd.* Om kvinnenes stilling sier hun følgende:

Kvinnene har mye å si i familien. Ute er det kvinnen som står bak. Men foreldre oppfordrer både jenter og gutter til å ta utdanning. Før var det best å få gutter. De var sterkere, og de fikk beholde sitt navn. Nå er det ingen forskjell. Det er forskjell på det vietnamesiske miljøet og f.eks. det tyrkiske og pakistanske...

Men selv om jenter oppfordres til å ta utdanning, opplever hun at mange vietnamesiske døtre får en strengere oppdragelse enn sønnene:

Vi tre eldste er ganske strengt oppdratt. De tre yngste har hatt det mye friere... Før ville ikke foreldrene ha akseptert samboerskap, eller barn utenfor ekteskapet. Mors holdning var: "Dette kan jeg ikke leve med!" Nå er det greit.

Marianne snakker om hvordan ting endrer seg med tiden. Det gjelder både hvilke holdninger du har til ting, men også hvilke muligheter du har i livet. Hun bruker sin familie som eksempel:

Min mormor er analfabet, og mamma har bare fem års skolegang. Hun har alltid vært glad i å lese, men fikk ingen sjanse til å ta mer utdanning. Hun har jobbet med

masse forskjellig, men har aldri fått noen formell utdanning. Pappa hadde heller ingen utdanning. Vi bodde i en liten landsby ved havet, hvor familien livnærte seg som fiskere.

Mariannes søster Lene var baby da familien flyktet, så hun husker ingenting av selve flukten og tida i flyktningleiren. Hennes første minner er fra Trondheim. Her bodde hun til hun var 7 år:

Jeg skulle begynne på skolen i Trondheim, men familien flyttet sommeren 1986 til Moss. Jeg husker ikke så mye fra Trondheim... Jeg husker barnehagen. Jeg hang sammen med bare vietnamesiske barn. Vi snakket lite norsk. Barnehagen var det eneste stedet det var norske... Jeg snakket vel egentlig ikke noe særlig norsk på denne tiden...

Flyttingen skjedde brått og uventet - helt uten forvarsel. *Vi hadde vært på reise i Europa, og så endte de med å flytte til Moss.* I Moss begynte hun på en skole der alle vietnamesere var samlet.

Jeg tror ikke det var så bra. Det gir lite språkstimulering og er egentlig lite gjennomtenkt. Jeg slapp heldigvis å bli sendt til norskklassen for fremmedspråklige. Jeg valgte å følge vanlig norskundervisning – sammen med de norske elevene.

På skolen likte hun best de ”myke” fagene – prosjektarbeid og samfunnsfag: *Jeg likte også å skrive... Jeg brøt en slags norm ved å velge samfunnsfag.* Lene forteller at foreldrene var veldig strenge før – både når det gjaldt klasseturer, fester osv. I russetida var hun f eks ute bare to ganger. *De ble helt fra seg da de hørte at jeg hadde tatt meg en øl!* Jeg spør om det ville vært annerledes om hun hadde vært gutt:

Ja, definitivt! Men foreldrene mine er mindre strenge nå. Den yngste søsteren henger nesten bare med nordmenn... Jeg var oppdratt til å være ”skikkelig” – sånn som en vietnamesisk pike skal være. Jeg hadde ikke lært normene for sosialt liv her i Norge... Men det var egentlig fort å lære... vorspiel, nachspiel... Jeg synes egentlig ikke det er så stas... Mange innvandrerforeldre har et vrengebilde av hva som skjer i ungdomsmiljøene... Men mye av dette handlet kanskje mer om økonomi enn om kultur. Vi hadde ikke råd til leirskole f eks. Alle de andre i klassen fikk dra. Det var litt surt.

Men Lene er opptatt av å få fram at mye av dette har forandret seg. Dels har foreldrene bedre råd nå, dels har de etter hvert slakket litt på tøylene når det gjelder grensesetting og oppdragelse. De ser at norske barn har større frihet – uten at det nødvendigvis betyr at de

begår ”feil”. Det er likevel fortsatt sånn at det er det vietnamesiske miljøet som er den viktigste referanserammen, og selv barna som har vokst opp i Norge sier de har mest vietnamesiske venner. Lene sier f eks at hun egentlig ikke har noen nære norske venner:

Jeg henger bare med vietnamesere i Trondheim. Jeg søkte automatisk mot dem da jeg kom tilbake til Trondheim for å studere. Jeg kom i klasse med en vietnamesisk jente og ble venn med henne.

Både språklig og sosialt beskriver hun fellesskapet med andre vietnamesere som veldig godt:

Når vi treffer vietnamesere fra andre land, snakker de fleste dårligere vietnamesisk enn vietnamesere i Norge. Det er i alle fall noe riktig som de (myndighetene) har gjort...

Lene sikter til morsmålsopplæringen. Den har vært viktig for å holde det vietnamesiske miljøet sammen. Samtalen med Lene foregår et par måneder etter at hun har fullført sin mastergrad. Hun har til nå søkt 15 jobber og fått 12 avslag. Hun tror ikke det har noe med hennes innvandrerbakgrunn å gjøre, men hun vet ikke... Masteroppgaven hennes handler om innvandrernes muligheter på det norske arbeidsmarkedet. Gjennom arbeidet med oppgaven er hun blitt mer bevisst på mekanismer som, bevisst eller ubevisst, kan bidra til å stenge personer med annen bakgrunn ute. I det lengste vil hun likevel tro at det handler om å være ung og nyutdannet. De fleste strever med å få sin første jobb etter fullført utdanning.

Noen måneder seinere får jeg telefon fra Lene. Hun spør om jeg kan være referanse i forbindelse med en jobbsøknad. Kort tid etter får jeg en gladmelding på epost: hun har fått jobben! Selv om hun er overkvalifisert for de oppgavene hun er satt til i første omgang, er det en start. I likhet med resten av familien ser hun mulighetene – ikke begrensningene... I et intervju med forskningsmagasinet ”Gemini” (september 2009)⁸⁵ sier Vu, nestlederen for den vietnamesiske studentforeningen i Trondheim, det slik:

... vietnamesiske foreldre er svært opptatt av at barna skal ta høyere utdanning. De jobber hardt og legger alt til rette for at vi skal få det. For eksempel har mine foreldre aldri villet at jeg skulle ta meg deltidsjobb. Jeg skulle konsentrere meg om skole og studier, mens de tok seg av finansene. (ibid, s 15)

⁸⁵ Intervjuet i ”Gemini” var en del av en større reportasje i forbindelse med 30-årsjubileet for de første vietnameserne i trondheim. Overskriften på reportasjen var ”Den store klassereisen” (”Gemini 3/2009, s 12-15).

Også Lise, lederen i foreningen, gir uttrykk for det samme:

Noen foreldre presser kanskje hardt på. Men de er veldig opptatt av at vi skal benytte de mulighetene som finnes, og få en lysere framtid enn de selv hadde.

I rapporten ”Innvandrere i norske kommuner. Demografi, levekår og deltakelse i arbeidsstyrken” fra Statistisk sentralbyrå, oppsummeres denne ”utdanningsrevolusjonen” slik:

Hele 58 prosent av de norskfødte i alderen 19-24 år med vietnamesiske innvandrerforeldre, var under utdanning høsten 2007. Blant de tre største gruppene av norskfødte med innvandrerforeldre (Pakistan, Vietnam, Tyrkia), utmerker de med vietnamesiske foreldre seg med klart høyest andel under utdanning. Det var en særlig høy andel som var under høyere utdanning, 47 prosent. Dette er betraktelig høyere enn snittet for hele befolkningen i samme aldersgruppe. (Pettersen (red) 2009, s 326)

Selv om det naturligvis fins unntak, er bildet av vietnamesisk ungdom og utdanning, nokså gjennomgående. Det gjenstår å se om høyere utdanning betyr at de kan konkurrere på like linje med etniske nordmenn på arbeidsmarkedet. Lene fikk mange avslag på sine første jobbsøknader. Hun takket til slutt ja til en jobb som var under hennes kvalifikasjoner. Hun opplevde ikke dette som degradering. For som hun sa: *De fleste strever med å få sin første jobb.*

7.3.4 Trangs familie

Den siste familien vi skal møte er Trangs familie. Trang kom til Norge som 19-åring, sammen med sin eldre bror og hans familie. I likhet med mange andre vietnamesiske ungdommer flyktet han for å unngå militærtjeneste⁸⁶.

Vi var fem gutter som planla å flykte. Vi gjemte mat og det vi ville trenge. Vi hadde tenkt å stjele en båt, men det viste seg å være veldig vanskelig. En fisker hørte om fluktplanene våre, og han hadde båt... Vi var i alt 54 personer som dro ut i sju-åtte tida om kvelden i Duc's båt. Fisket foregikk vanligvis om natta. Derfor vakte det minst oppsikt å dra da... Vi møtte mange utenlandske båter, men ingen stoppet for å plukke oss opp. Flere av båtene kjørte mot oss, men snudde og dro videre da de

⁸⁶ Militærtjeneste var på denne tida nærmeste ensbetydende med å bli sendt til Kambodsja som soldat, ”på ubestemt tid”. I perioden 1979-1982 var om lag halvparten av de vietnamesiske flyktningene som kom til Trondheim enslige, unge menn. Noen av dem var det vi i dag kaller ”enslige mindreårige” (under 18 år), mens mange var i alderen 18-20. Trang var altså en av dem.

så alle menneskene om bord. Vi var to døgn på havet. Det var i ferd med å blåse opp til storm... Så kom Torinita – en norsk båt. Vi ble tatt i havn i Singapore. Der var vi i 3 måneder. Vi var heldige. Flyktingleiren i Singapore var åpen, og alle som ville fikk seg jobb mens vi var der.

Trang har vært tilbake i Singapore seinere, i forbindelse med besøk i hjemlandet. Han har prøvd å finne igjen leiren, men fant den ikke. På de årene som har gått (27 år) har det skjedd veldig store forandringer. Hele landskapet er endret...

Den første tiden i Norge bodde Trang på ungdomsherberget sammen med brorens familie. Ungdomsherberget fungerte på denne tiden som en ”mottaksentral”⁸⁷ for flyktninger. Selv om de bodde trangt, synes Trang han ble veldig bra mottatt, og flere ganger i løpet av samtalen uttrykker han takknemlighet for alle årene i Norge.

Å lære norsk

En av de største utfordringene når du kommer til et nytt land, er å lære språket. Eller som en vietnamesisk lærer sa det:

For å kunne arbeide er norsk det viktigste. Det er nøkkelen som kan åpne alle dører. Å kunne norsk betyr trygghet...

Norskopplæringen for flyktninger besto i mange år av et 240 timers norskkurs. Timerammen var den samme – uansett hvilket morsmål du snakket eller hvilke skolebakgrunn du hadde. Her stilte fiskere og professorer likt. De færreste av vietnameserne som kom til Norge hadde lært noe fremmedspråk, og selv om alfabetet er det samme, har norsk og vietnamesisk svært ulik oppbygging og uttale. Vietnamesisk er et tonelagsspråk, der mange av de språklige nyansene ligger i tonelag og trykk. De fleste nordmenn er i stand til å skille, rent uttalemessig, mellom ordene ”bønner” og ”bønder”, men vi vil neppe være i stand til å uttale dette ordet på så veldig mange flere måter. I det vietnamesiske språket har de seks ulike tonelag. Og ordene betyr helt forskjellige ting. Det lille ordet ”ma” betyr alt fra ris til spøkelse, avhengig av hvor du legger trykket. Men – mens nordmenn vil streve med tonelagene, strever vietnamesere med andre ting. Det kan

⁸⁷ Flyktningerådet brukte begrepet ”mottaksentral” om de midlertidige innkvarteringsstedene for flyktninger. mottaksentraler hadde mye til felles med dagens asylmottak, men standarden var ofte dårligere og folk bodde tettere. På ungdomsherberget i Trondheim bodde mange på firesengsrom, med kjøkken og bad på deling for 30-40 personer. Oppholdstiden varierte, men de fleste fikk egne leiligheter eller hybler i løpet av 2-3 måneder.

være lyder som det er vanskelig å forme, og det er grammatikk og språkopbygging som er helt forskjellig fra det de er vant med.⁸⁸

Å lære norsk i løpet av 240 timer er nærmest en umulighet. For å forsøke å ”skjøte på” det offentlige tilbudet, ble vietnamesiske ungdommer i mange år sendt et år på folkehøgskole. Hensikten var i første rekke å lære norsk, men også å bli kjent med nordmenn og norsk væremåte og levesett. Trang var en av dem som gikk et år på folkehøgskole. Det var ingen tvang, men i praksis var det ingen som takket nei. Som regel reiste de to og to – for å unngå at de ble for ensomme og språklig isolert. Trang begynte på en folkehøgskole i Nord-Norge. Han oppsummerer tida der på følgende måte:

Det var veldig bra å dra på folkehøgskole – kjempebra. Alle lærerne var veldig hyggelige. Alt var bra bortsett fra lørdagsgrøten(!)

På folkehøgskolen ble Trang kjent med norske ungdommer. En av dem var Torunn. Torunn forteller selv fra denne tiden:

Jeg så i avisa at det skulle begynne to vietnamesiske gutter på folkehøgskolen. Det var ganske spesielt å få flyktninger til Harstad, så sånt kom i avisa! Jeg ble kjent med Trang, og etter hvert ble vi kjærester... Ingen reagerte noe på det. Faren min likte Trang og hadde ingen problemer med at vi var sammen.

Etter folkehøgskolen begynte Trang på videregående skole - på ”maskin og mek”. Torunn jobbet, men tok utdanning på kveldstid. De giftet seg og fikk sitt første barn i 1983. De ble boende i Nord-Norge. Trang fikk jobb som bilmekaniker. Faren til Torunn flyttet til sørover, og Torunn og Trang bestemte seg også for å flytte. De søkte jobber i Kristiansand og Trondheim. Begge fikk jobb i Trondheim – Trang først:

Jeg var veldig heldig. Jeg fikk jobb i et bilfirma. Jeg søkte den ene dagen og fikk jobben dagen etter! Sjefen min i Harstad var veldig grei. Han lot meg slutte uten noen særlig oppsigelsestid.

De flyttet inn hos en nevø, men fikk etter hvert egen leilighet litt utenfor sentrum. Torunn og Trang fikk sitt andre barn i 1987.

⁸⁸ Informasjonen om det vietnamesiske språket bygger på samtaler med vietnamesiske lærere og tolker, samt samtaler med førsteamanuensis Olaf Husby ved NTNU som har studert vietnamesisk språk og underviser i lingvistikk.

Jeg jobbet i bilfirmaet til 1994. Da fikk jeg en bedre betalt jobb innenfor samme bransjen. Gutta der var glad i meg... Bare én var ”troillat”... Det var ikke akkurat rasisme, men han var ikke grei... Men han ble til slutt sagt opp.

Trang var med på å starte et nytt, stort bilverksted i utkanten av Trondheim. Det var praktisk, for på det tidspunktet hadde familien akkurat fått tomt i området og skulle bygge eget hus. Torunn beskriver Trang som flink til å jobbe – og veldig ettertraktet som fagperson, i tillegg til at han er blid og positiv. Men han er også stolt. Han finner seg ikke i å bli behandlet dårlig...

Det tok mange år før Trang fikk kontakt med familien sin i hjemlandet. De visste det var meldt storm den kvelden Trang flyktet, så de fryktet det verste... Første gang Trang var på besøk i hjemlandet etter flukten var i 1999, mens Torunn og resten av familien besøkte Vietnam for første gang i 2005. Torunn beskriver møtet med Trangs familie slik:

Det var helt fantastisk. Barna fikk møte besteforeldrene... Thomas (12 år) er den eneste som snakker vietnamesisk. Den eldste forstår ganske mye, mens de to midterste forstår lite. Thomas er veldig utadvendt og glad i å prate og har vært ordentlig motivert for å lære språket...

Torunn forstår også en del vietnamesisk, men snakker ikke språket. Som hun selv sier – *jeg har konsentrert meg om å lære Trang norsk*. Trang har stor familie, Torunn har ingen. Hver helg treffer de vietnamesiske venner eller Trangs familie. Torunn karakteriserer de fire barna, som er i alderen 12 til 23 år, som både norske og vietnamesiske:

Vi vil gjerne beholde det høflige... Ungene her er heldige. De har en stor familie, og de har fått lære seg den vietnamesiske kulturen... De er egentlig veldig rike... Det er veldig bra at de fikk treffe besteforeldrene.

Både Torunn og Trang mener det er bra og dårlige sider ved både den norske og vietnamesiske kulturen. På spørsmål om hvordan Trangs familie reagerte på at han giftet seg med en norsk kvinne, svarer Trang:

Mor og far er ikke så strenge... Egentlig hadde de en plan – en avtale om at jeg skulle gifte seg med datteren til noen venner av familien. Men – vi søsken likte ikke dette, så vi sa fra. Mor og far aksepterte det.

Torunn forteller at hun er veldig godt mottatt i det vietnamesiske miljøet i Trondheim:

Vi møtes på halvveien – og tilpasser oss. Det er ingen konflikter... Vi treffer hverandre veldig ofte... (Torunn). Mange venner lurte på hvordan vi kan greie å ha det så bra sammen. Jeg sier bare: "Det er ikke så vanskelig!" (Trang). Det har også noe med religion å gjøre. Ingen av oss har et strengt forhold til religion. Vi er åpne. (Torunn).

Verken Trang eller Torunn har foreldre som har kunnet stille opp for dem. Torunns far flyttet til utlandet for mer enn 18 år siden, og Trangs foreldre bor i Vietnam.

Vietnamesere vil ikke være til bry, eller forstyrre. De som bor sørafor, har mye mindre kontakt med hverandre. Her i Trondheim kommer mange fra samme landsby... (Torunn). I andre deler av landet lever mange vietnamesere veldig isolert... (Trang).

Familien bor i en stor enebolig hvor Trang har gjort alt snekkerarbeidet selv. Resten har han fått hjelp til av vietnamesiske venner. Huset er velutstyrt og bærer preg av at de som bor der setter stor pris på vietnamesisk kultur. Her er det mange vitrineskap med vakre glass, og på veggene er det store lakkarbeider og portretter av barna. Interiør og stil minner meg mer om et vietnamesisk hjem enn et norsk – vel og merke: et vietnamesisk hjem i Norge. Det fins selvsagt ikke noen "norsk" norm for hjemmeinnredning, men det er likevel ikke vanskelig å få øye på noen kontraster. Det norske IKEA-hjemmet – med rette linjer, vedlikeholdsfrie materialer, duse farger osv. har sitt motstykke i mange vietnamesiske hjem. Her er det farger, utskjæringer og blanke flater som gjelder.

Torunn og Trang representerer et av få blandede ekteskap i det vietnamesiske miljøet. Selv om Trangs foreldre i Vietnam hadde sett seg ut en vietnamesisk kone til sønnen, benekter han at det var noe problem å velge selv. Foreldre ser det som sin oppgave å foreslå egnede partnere for sine barn, men det beskrives ikke som noen form for tvang. Det minner mer om norske ekteskapstradisjoner et par generasjoner tilbake i tid. Man skal likevel være forsiktig med å trekke parallellene for langt. For personer med minoritetsbakgrunn vil ofte innvandringsrelaterte argumenter spille inn, i tillegg til tradisjon, kultur, religion mv. Debatten om arrangerte ekteskap innenfor deler av innvandrer miljøene, har imidlertid i liten grad dreid seg om det vietnamesiske miljøet. Statistikken viser at veldig få personer med vietnamesisk bakgrunn har giftet seg med nordmenn. Å gifte seg innen egen etnisk gruppe sier likevel ingenting om hvem som har tatt beslutningen.

7.3.5 Integreringsutfordringer og hverdagsliv

Familiene vi har møtt i disse fortellingene formidler erfaringer som både er like og forskjellige. Ett av de temaene som går igjen i de fleste av intervjuene, er utfordringer knyttet til språk og arbeid. Blant vietnamesere som kom til Trondheim rundt 1980, var utdanningsnivået lavt. De fleste hadde bakgrunn som fiskere og hadde en utdanningsbakgrunn som tilsvarer mindre enn norsk folkeskole. Sammenhengende krig i 30 år gjorde også noe med kvalitet og kontinuitet på skolegangen. Mange forteller om lange avbrudd. Skolegang ut over 5-6 år var forbeholdt de få – de som hadde råd, og de som bodde i byene. Bui forteller at hun var blant de heldige – hun fikk fortsette skolegangen. Men det var ingen selvfølge. Familien hadde egentlig ikke råd til at hun prioriterte utdanning framfor arbeid, men hun var skoleflink og motivert og fikk til slutt lov.

Lite skolegang betyr som regel at du ikke har lært noe fremmedspråk. Det var situasjonen for de fleste av dem som kom til Trondheim, noe som skapte store utfordringer når det gjaldt å lære norsk. Mer enn 25 år etter at de kom til Norge er språkproblemer noe absolutt alle snakker opp – vel og merke – de som kom hit som voksne. Selv om de fleste i dag greier seg i hverdagslivet, har mangelfulle norskkunnskaper vært en barriere i forhold til arbeidslivet. Noen jobber forutsetter gode norskkunnskaper, men også der språk er mindre avgjørende opplever mange at de stiller bakerst i køen. Historien fra Nobø fabrikker (kapittel 1. 3) viser et tidsbilde. I 1979 og et stykke utover på 1980-tallet var det stort behov for ufaglært arbeidskraft, og et stort antall vietnamesere ble tilbudt jobber i industrien: På Nobø, Nidar, Friogrill, Trondhjem Preserving osv. Noen fullførte den normerte norskopplæringen på 240 timer – andre valgte å begynne rett i jobb. Så ble det nedgangstider. Jobbene forsvant, og mange ble arbeidsledige. Uten norskkunnskaper og utdanning, kom du til kort. Kvalifisering ble det nye store mantra.

Utdanning som virkemiddel i integreringsarbeidet

På 1990-tallet ble det gjennomført en rekke prosjekter med fokus på arbeid og kvalifisering. Statistikken viser at det blant flyktninger og innvandrere er en betydelig høyere arbeidsledighet enn i befolkningen som helhet (Henriksen 2008, Pettersen (red) 2009). Bildet har holdt seg stabilt gjennom både høy- og lavkonjunktur. Forskningen på feltet har pekt på årsaksbildet er komplekst og inneholder både diskrimineringsfaktorer og kvalifikasjonsfaktorer (Berg 1992, Djuve og Hagen 1995, Augustsson 1996, Broomé 1996, Djuve og Pettersen 1997, Djuve m.fl. 2001, Håpnes og Iversen 2000, Berg og Håpnes 2001, Rogstad 2001, Seeberg og Dahle 2005). En gjennomgående erfaring er hvordan målrettet kvalifiseringsarbeid kan bidra til å få flyktninger og innvandrere ut av en passiv tilværelse som arbeidsledige sosialhjelpsmottakere. I vårt materiale er det også eksempler

på personer som har utdanning hjemmefra, f eks Bui, som har lærerbakgrunn. Hennes fortelling viser imidlertid at utdanning ikke nødvendigvis gir uttelling i det norske systemet. Selv om situasjonen er bedre i dag enn den var da Bui kom til Norge, er det fortsatt vanskelig å få godkjent utdanning tatt i land utenfor EØS. Ekstra vanskelig blir det når du mangler eksamenspapirer, noe som gjelder mange flyktninger.⁸⁹ Etter 25 år i Norge jobber hun fortsatt som morsmåslærer – ikke som ”ordinær” lærer. Hun har flere studiepoeng enn de fleste med fast jobb i skolen, men fagsammensettingen er for lite ”norsk”.

Bui er likevel blant de ”heldige”. Hun har jobb, og det har mannen hennes også. Han fikk godkjent sin realkompetanse som tanntekniker – et yrke han hadde lært i onkelens verksted, ikke på skolen (slik systemet er i Norge). Hans historie viser hvordan det er mulig å være fleksibel i et rigid system. Men du må være flink – og du må møte ”de rette folkene”.

Mange av dem som kom til Norge som 18-20-åringer valgte å ta utdanning. Hvorvidt det var et ”valg”, kan sikkert diskuteres. For mange følte det nok som en form for ”mild tvang”. Trang er en av dem som ble sendt på folkehøgskole. Selv beskriver han oppholdet som flott (bortsett fra lørdagsgrøten!), og han er ikke alene om det i det vietnamesiske miljøet. Folkehøgskolen ga for mange en tilhørighet. Du var en av mange som også bodde hjemmefra. Samtidig er det ikke vanskelig å forestille seg at det må være hardt å være langt unna ditt eget miljø, med få (om noen) som du kan kommunisere med på morsmålet.⁹⁰ Med Trang gikk det bra. Han fikk til og med norsk kjæreste, som han etter hvert giftet seg med. Andre opplevde oppholdet på folkehøgskolen som vanskelig. Ei vietnamesisk jente ble sendt alene til en folkehøgskole på et lite tettsted på Vestlandet. Hun snakket lite norsk, var veldig sky og greide ikke å bli en del av fellesskapet på skolen. Hun isolerte seg, og etter hvert utviklet isolasjonen seg til alvorlige psykiske problemer. Lærerne på skolen gjorde så godt de kunne, men de skjønnte for seint hvor syk jenta var. Lenge ble jentas nærmest asketiske atferd forklart som ”kultur”. Jentas ”rop om hjelp” ble ikke forstått før det nesten var for seint.

Den siste historien er ingen typisk historie, men den er med på å fylle ut et bilde. De fleste greide seg bra – tross hjemlengsel og språkproblemer. I årbøkene fra folkehøgskoler over hele landet kan man lese om denne perioden i norsk folkehøgskolehistorie. Flere hundre vietnamesiske ungdommer vil huske denne starten på livet i Norge – internatskolen, med

⁸⁹ Utfordringer knyttet til godkjenning av utdanning er diskutert i en rekke forskningsrapporter og offentlige utredninger. Se bl a Berg, Annfelt og Vedi 1998).

⁹⁰ Alle flyktninger som ble sendt på folkehøgskole for å lære norsk hadde en egen sosialarbeider i Flyktningerådet som de kunne kontakte hvis det oppsto problemer. Sosialarbeideren kom vanligvis også på besøk to ganger i løpet av skoleåret. Jeg var på mange slike folkehøgskolebesøk i perioden 1980-82 – blant annet også til Harstad der Trang gikk på skole.

mye friluftsliv og kulturelle aktiviteter. Ordningen opphørte gradvis utover på 1980-tallet – først og fremst fordi det ordinære skoleverket i større grad hadde greid å etablere tilbud tilpasset denne målgruppa. Innføringsklasser i den videregående skolen er ett slikt eksempel.

Trondheim startet sin første ”innføringsklasse for fremmedspråklige” på Brundalen videregående skole i 1981.⁹¹ Innføringsklassene ble etter hvert et landsomfattende tilbud. I Trondheim fikk de fleste flyktninger i alderen 18-30 år tilbud om å gå et år her – dels for å forbedre norskkunnskapene, dels for å forberede for videre skolegang. Tilbudet ble veldig populært - så populært at noen produserte hvite løgner om både alder og tidligere skolegang for å komme inn. Brundalen viste imidlertid stor fleksibilitet. Flere av elevene i innføringsklassen ville aldri ha kommet inn på videregående skole på ordinært vis. Brundalen så det imidlertid som en viktig oppgave å lære fleste mulig av flyktningene norsk – både med sikte på videre utdanning, med sikte på arbeid, og generelt for å greie seg best mulig i Norge.⁹²

Flere av våre informanter gikk i innføringsklassen. En av dem var faren til Cuong. Han jobbet som fisker i Vietnam etter at han kom til Norge i 1981, tok han videregående skole og ingeniørutdanning. Sønnen er tydelig imponert:

Far er egentlig ganske dårlig i språk, men han leser det matematiske i en oppgave og forstår det. Far er eldre enn det står på papiret. Det står at han er 53, men han er egentlig i slutten av 50-årene. Han sa han var yngre for å få rett til utdanning... Han kommer fra et fattig miljø. Bare de rikeste får skolegang. Dette motiverte han til å jobbe hardt.

Faren fikk altså utdanning og har i dag en god jobb. Moren til Cuong har jobbet som industriarbeider siden hun kom til Norge, avbrutt av tre barnefødsler. I likhet med de fleste andre vietnamesiske kvinnene har hun alltid jobbet. Også i Vietnam var det vanlig at kvinnene jobbet. På mange måter utfordrer dette vårt bilde av innvandrerkvinnen.

⁹¹ Innføringsklassen ble først etablert som en forsøksordning. Det ble etablert en egen tverretattlig referansegruppe for dette forsøket, med midler fra Rådet for Videregående Opplæring (RVO). Referansegruppa produserte noe av det første erfaringsmaterialet på denne typen opplæring.

⁹² Et viktig bakteppe for denne ordningen er den dårlig utbygde norskopplæringen på dette tidspunktet. Uansett hvor du kom fra og hva du kunne fra før, var timerammen for norskopplæringen 240 timer. Ordningen ble gradvis endret, men ikke før i 1986 ble det innført rett til 500 timers norskopplæring. Til sammenligning representerer dagens Introduksjonsprogram en mulighet til å få inntil 3000 timers opplæring i norsk og samfunnskunnskap. Med andre ord: mer enn en tidobling.

7.3.6 Kjønnroller og kultur i endring

Kjønnroller og likestillingsproblematikk knyttet til innvandremiljøene, er tema som ofte debatteres i det offentlige rom. Våre forestillinger om innvandrerkvinnen som underordnet mannen, blir sjelden utfordret. Vårt materiale viser at kjønnsrollemønstrene varierer. Det blir også bekreftet av andre undersøkelser at bildet er mer sammensatt. John Chr Knudsen (1985) forklarer mye av kvinnenes aktive posisjon i arbeidsmarkedet med endrede familieroller på grunn av krig og manglende stabilitet i landet:

De stadige krigene i det siste århundre, og i særdeleshet gjelder dette "Vietnamkrigen", endret også kvinnene rolle innen familien. Som en følge av mannens deltakelse i krigen, fikk kvinnen større innflytelse på familiens økonomi og på de daglige avgjørelser. (Knudsen 1985, s 23)

Tradisjonelt er kvinnens stilling i Vietnam, i henhold til konfucianismen, definert ut fra "de tre underkastelser og de fire dyder" (Longva 1983). Longva beskriver den tradisjonelle vietnamesiske kvinnen som både underdanig og undertrykt, men understreker samtidig at mye av dette er endret i dag. Kvinnene vi har møtt framstår både som sterke og selvstendige. De er utearbeidende, samtidig som de har hovedansvaret for barn og hjem. På mange måter framstår de som den norske "dobbeltarbeidende" kvinnen. Yrkesaktivitet kan selvsagt ikke brukes som noen bevis på at vietnamesiske kvinner ikke er undertrykt og underdanige, men møter med kvinnene i en rekke ulike situasjoner gjennom mange år etterlater et inntrykk av arbeidsdeling mer enn av underdanighet. Det er f eks ikke slik at kvinnene holder seg i bakgrunnen når det er store arrangementer (f eks feiring av vietnamesisk nyttår). Det tok riktignok litt tid før kvinnene "holdt i mikrofonen", men det er liten tvil om at kvinnene i realiteten tar hånd om det meste – alt fra å skaffe lokaler, underholdning og bevertning til å være konferansier og tolk.

Flere av de vietnamesiske kvinnene jeg har møtt framstår som familiens frontfigurer. Bui har vært leder for den vietnamesiske foreningen i Trondheim, en forening med mange hundre medlemmer (både menn og kvinner). I en annen familie er det far som gjør det meste av husarbeidet. Han sier riktignok at dette er uvanlig, men at slike "rollebytter" forekommer, indikerer at mønstrene ikke er like fastlåste som tradisjonen skulle tyde på.

Pappa gjør det meste av husarbeidet. Han lager mat, vasker hus. Vi er nok litt spesielle... Jenta er den lateste i hele familien. Pappa må virkelig få skryt. Han er flink til å være med i utviklingen, han tar det beste fra det norske inn i familien. Samtidig er han en respektert mann i det vietnamesiske miljøet.

Kultur er i stadig endring. Selv om mye av hverdagslivet i den vietnamesiske familien er påvirket av konfutses tenking, er mange av uttrykkene tilpasset tiden og samfunnet de lever i i dag. Dette gjelder både i eksil og i hjemlandet. Da jeg besøkte Vietnam i 2004, møtte jeg et samfunn hvor ny og gammel tid levde side om side. I nesten alle hjem og butikker var det små alter med brennende lys, blomster og frukt. Dette gjaldt både familier som var troende buddhister og i en kommunistfamilie. Det mest prangende alteret så jeg hjemme hos en relativt høytstående partisan i Hanoi. Det var sentralt plassert i stuen – mellom noen gedigne skinnsofaer og et stort karaokeanlegg. På tilsvarende måte var det beskjedne alteret i den lille fiskerfamilien i Midt-Vietnam plassert i husets viktigste rom – kjøkkenet. Ved siden av plaststoler og provisoriske bord var det blankpussede Buddhafigurer og frisk frukt. Heller ikke i denne familien var det mye som tydet på underdanighet og undertrykking av kvinnene. Mor og bestemor hadde styring med det meste – alt fra matlaging til forhandlinger rundt penger.

Vi besøkte også en familie der fire generasjoner levde under samme tak. Den eldste kvinnen, som hadde amputert begge beina og dermed hadde store problemer med å bevege seg, ble behandlet med stor respekt. Menn og kvinner delte på forpliktelsene hjemme. Mor i familien var hovedforsørger. Hun jobbet som veiarbeider. Far var akkurat blitt arbeidsledig, men han tok til gjengjeld mye av ansvaret for pass av barnebarn i alle aldre.

Noen uker i Vietnam gjør meg ikke til ekspert på vietnamesisk kultur. Men besøket inspirerte meg til å spørre videre om både tradisjoner generelt og om kvinnerollen spesielt. Bildet som tegnes er selvsagt ikke entydig, men det dominerende bildet viser kvinner som bekler alle typer posisjoner i samfunnet og som i hjemmet framstår som sin manns likeverdige partner. På universitetet jeg besøkte i Cantho, var minst halvparten av studentene kvinner. De gikk kledd i vestlige klær - kjøpt i dyre dommer i noen av de vestlige butikkene, eller kjøpt som billige kopier på et av de mange markedene. Jentenes trange dongeribukser er definitivt en kontrast til bildet av de vietnamesiske skolejentene i hvite, flagrende silkedrakter. Men denne tilsynelatende kontrasten handler ikke om at noen jenter går tradisjonelt kledd mens andre er moderne. Det handler om at det i Vietnam er vanlig å bruke skoleuniform. For jentene i Vietnam består den av lange, vide bukser og den tradisjonelle silketunikaen med høye splitter – begge deler i hvit silke.

De unge kvinnene jeg snakket med både i Vietnam og i Norge beskriver likevel kjønnsforskjeller. Noen av eksemplene de viser til handler om foreldrenes *ambisjoner* på jentenes vegne. De er f eks opptatt av at jentene gjør seg ferdig med utdanning før de gifter seg og får barn, og de er opptatt av at jentene ikke kaster bort tida på ”unødvendige ting”. Andre eksempler handler mer om foreldres *bekymringer* for jentene. De er redde for at jentene skal ”gjøre seg noe”, så derfor er de strengere med hjemkomsttider om kvelden og helgeaktiviteter enn de er overfor guttene. Eksemplene er nokså gjennomgående, men

fortolkningene er ikke like entydige. Noen av jentene føler at foreldrene er strengere mot dem enn mot guttene og synes det er urettferdig. Andre forsvarer foreldrenes holdninger og mener det er et uttrykk for beskyttelse. De føler seg ikke mindre verdsatt eller respektert enn guttene, selv om de blir behandlet annerledes. Noen av jentene forteller hvordan de har opponert mot foreldrene og utfordret dem når det gjelder oppdragelsen av dem som jenter. En av dem er Tam, som er samboer med en norsk mann, samtidig som hun har mange år igjen av studiene. Men som hun selv sier – hun har gjort noe de er veldig stolte av (begynt å studere medisin), samtidig som hun har gjort noe de er lite begeistret for. Alt i alt kommer det ut i pluss!

7.3.7 Mellom foreldres forventninger og egne framtidsdrømmer

Å kunne være *stolt* av barna sine, er viktig i den vietnamesiske familien. Men som flere av ungdommene sier: hva som skaper stolthet, kan endre seg over tid. Cuong sier det slik:

Holdninger endrer seg etter hvert, men opprinnelig var det slik at de først skulle skaffe seg utdanning, så jobb, og så stifte familie. Før tok foreldregenerasjonen det veldig hardt hvis du brøt disse ”reglene”, selv om de som regel aksepterte det etter hvert... Men ting endrer seg. Nå er det ikke så uvanlig at par flytter sammen før de gifter seg, at de lever som samboere, men det er fortsatt ikke så utbredt...

Selv er han singel. Han har fullført høyere utdanning og har en god jobb. Han har fulgt foreldrenes råd om å satse på å gjøre ferdig utdanningen først. Utdanning er viktig. På spørsmål om han har opplevde det som et forventningspress, drar han litt på det:

Ja ... kanskje ikke press, men en måte å glede foreldrene på - i tillegg til at det er en investering. Men – jeg regner med at neste generasjon vil gjøre andre valg... Min generasjon har fått en sjanse til å gjøre noe foreldregenerasjonen aldri fikk sjansen til. Neste generasjon vil kanskje ikke ha det samme behovet for å ”bevise” noe som vi har hatt. Foreldrene våre kom hit tomhendte. Mange kom fra fattige familier som ikke hadde hatt råd til å la barna ta utdanning. Her i Norge har vi fått muligheten. Den muligheten bruker vi.

Cuong har utvilsomt rett når han understreker utdanningens betydning for vietnamesere i Norge. Dels forklarer han det med *tradisjon*: utdanning som noe høyt verdsatt i den vietnamesiske kulturen. Dels knytter han det til *situasjon*: utdanning er en form for sosial kapital, som er særlig viktig når du kommer som flyktning. Cuong er en av fem søsken (tre jenter og to gutter). Samtlige har høyere utdanning: tre er sivilingeniører, en studerer medisin og en er sosionom. Familien er definitivt ingen ”gjennomsnittsfamilie”, men den

kan likevel stå som en illustrasjon på hvordan etterkommere posisjonerer seg mht utdanning og yrkesvalg. Her handler det ikke bare om å gjøre en utdanningsmessig ”investering”, men om en betydelig *klassereise*: fra oppvekst i Vietnam i en fattig fiskerfamilie til høyere utdanning og gode jobbutsikter i Norge. Cuong har valgt å følge foreldrenes råd når det gjelder å ta utdanning først. Men som han selv sier: *Jeg har aldri hatt noe ønske om å bryte opp. Jeg synes det er hyggelig hjemme.* Når tida er moden vil han gifte seg. På spørsmål om hva som er viktig for valg av ektefelle, sier han:

Man må gifte seg med den man elsker – uansett hudfarge, religion eller nasjonalitet. Det som er viktig, er at hun har de samme verdiene – at hun er snill, god og høflig.

Hun kan gjerne være ambisiøs også (som han selv), men det er ikke så viktig. En av de andre informantene, Vo, sier det omtrent på samme måten. Han ønsker en ektefelle som har de samme verdiene som han selv. Han ønsker at hun skal ha en god utdanning, og hun må gjerne tjene mer enn han. Begge disse unge mennene gir uttrykk for at de ønsker et forhold basert på likestilling. For dem er ikke likestilling arbeidsdeling (slik foreldregenerasjonen snakker om), men at både mann og kvinne deltar både på hjemmebane og i arbeidslivet.

7.3.8 Vennskap og sosiale nettverk

For utenforstående kan det vietnamesiske miljøet framstå som lukket. Mange omgås nesten bare andre vietnamesere. Selv om de fleste voksne har norske arbeidskolleger, er det få førstegenerasjons vietnamesere som har nære relasjoner til nordmenn på fritiden. Noe av dette kan skyldes språkproblemer, men ikke bare det. En vietnamesisk kvinne, som har bodd 25 år i Norge, sier det slik:

Det er store forskjeller i kultur. Vi kommer ikke videre. Jeg opplever at vi ikke har en felles tone... Også elever som har gått på skole i Norge, mangler en felles referanseramme, felles verdier. Dette savner jeg – selv etter så mange år i Norge. Det er vanskelig å finne en felles streng. Jeg prøver å plukke ut det beste fra hver. Men dette handler om holdninger. Jeg føler meg på en måte midt i konflikten. Barna vokser opp her og blir mest norske. De har norske venner og vi har lite tid sammen hjemme.

På spørsmål om hva som er det vanskeligste med å leve her, svarer hun spontant:

Å få tilhørighet. Jeg mestrer skole, jobb og språk, men jeg blir aldri en ordentlig nordmann. Jeg føler meg alltid utenfor.

Hun er også opptatt av hvordan nordmenns holdninger har endret seg. Når media slår opp at vietnamesere er involvert i kriminalitet og når det hele tida kommer oppslag om høy arbeidsledighet, begynner nordmenn å ta avstand:

En liten gruppe ødelegger for de andre... TV generaliserer. Det hjelper ikke hvor mye vi vietnamesere prøver å integrere oss hvis ikke nordmenn er åpne og tar imot oss!

Huong er ikke bitter, men hun synes det er trist at nordmenn og vietnamesere har så store problemer med å bli nære venner. Selv etter mange år i Norge, opplever hun at nordmenn og vietnamesere mangler en felles referanseramme. Også noen av ungdommene jeg snakket med er inne på det samme. Når Lene og Marianne sier at ”de henger mest med vietnamesere”, begrunner de det med at det er blant dem de føler seg mest hjemme. Og når Lan beskriver en perfekt helg, beskriver han aktiviteter han tror norske ungdommer ikke vil være så opptatt av. Erfaringene er imidlertid litt mer blandet når det gjelder ungdommene. Tam har f.eks. nesten bare norske venner, i tillegg til at hun har norsk ektefelle.

Hva denne tilsynelatende avstanden mellom nordmenn og vietnamesere skyldes, er det ikke så lett å forklare. Huong kaller det ”mangel på felles referanseramme”. Kanskje er det det nærmeste vi kommer. En felles referanseramme er ikke noe man bare får – den må vokse fram, og det vil ofte ta tid. Felles språk vil som regel være en forutsetning, fordi vi gjennom språket er i stand til å formidle tanker og følelser. Men språket alene er ikke tilstrekkelig. Mange av dem jeg har snakket med understreker betydningen av å ha felles verdier. Synet på familien, holdninger til eldre, betydningen av hardt arbeid, viktigheten av utdanning – alt dette har med verdier å gjøre. Både unge og gamle snakket om dette. Respekt og høflighet er begreper flere bruker. De er kritiske til norske ungdommer fordi mange behandler eldre respektløst. Med eldre mener de ikke nødvendigvis personer som er gamle. Det kan være foreldre, lærere, voksne på bussen – personer som yngre skal vise høflighet overfor.

Huong er opptatt av at relasjoner mellom nordmenn og vietnamesere krever en innsats fra begge parter. Det er ikke bare vietnamesere som skal ”integrere seg”, det forutsetter også at nordmenn er åpne for kontakt og bidrar til å skape en god relasjon. Huongs beskrivelse av integrering som en toveissak er det nærmeste du kan komme definisjonen på integrering. Integrering handler ikke om hva en minoritetsgruppe gjør for å bli som majoriteten, men om hva som skapes i møtet mellom minoritet og majoritet.

For mange nordmenn framstår den vietnamesiske familien som åpen og lukket på samme tid. *Vietnamesere er blide og gjestfrie, men vanskelige å bli kjent med*, sier mange. Kanskje er det riktig – sett med norske øyne. I så fall har vi i en utfordring i å komme bak den blide og høflige fasaden. Men kanskje er ikke problemet at vietnamesere er ”sånn eller sånn”. Kanskje handler det like mye om oss – om mange nordmenns manglende evne til å skape kontakt og nære relasjoner til mennesker som er forskjellige fra oss selv. Ulikheter i kultur og tradisjon behøver ikke i seg selv være noen barriere for kontakt – forutsatt at begge parter møter hverandre med respekt og positiv nysgjerrighet på det som er forskjellig. Varige relasjoner forutsetter imidlertid noen felles interesser. Slike fellesinteresser kan være alt fra sport og kunst, til en genuin interesse for matlaging eller hagearbeid. Det kan også være en felles verdiforankring – enten den kommer til uttrykk gjennom religion eller annen åndelig aktivitet. Om du ikke oppsøker samme gudshus, kan en interesse for åndelige spørsmål gi to personer noe meningsfylt å snakke om.

Noe av nøkkelen til å utvikle nære relasjoner, ligger i at det må være meningsfylt for begge parter – over tid. Når flyktninger og norske vennefamilier opplevde at de ”gikk tomme” etter noen møter, handler det ofte om mangel på gjensidighet. Etter å ha drukket kaffe og ”blitt kjent”, har du plutselig ikke mer å snakke om. Repertoaret er brukt opp. Omtrent slik beskriver mange vietnamesere sine møter med nordmenn: Det er hyggelig, men man går fort tom.

Men alle deler ikke denne beskrivelsen. En av dem er Quy, en kvinne i begynnelsen av 50-årene. Hun kom til Norge på begynnelsen av 1980-tallet og begynte etter kort tid å jobbe i en industribedrift. Der jobbet det nesten bare nordmenn – de fleste kvinner. Quy ble i bedriften helt til den ble nedlagt, til sammen 22 år. Hun savner jobben, og hun savner de hun jobbet sammen med. Hun beskriver dem som nære venner, og selv om de ikke lenger er kolleger, har de mye kontakt. Et par ganger i måneden møtes de i byen for å drikke kaffe og prate. I tillegg snakker de ofte med hverandre på telefon. Barna til Quy beskriver seg selv som både norske og vietnamesiske. De fleste av vennene er norske, men det har gått i bølger. Som en av sønnene sa: *Etter at jeg var på besøk i Vietnam, hang jeg en periode mer med vietnamesisk ungdom.*

7.3.9 Transnasjonale liv

Utviklingen av nettverk på tvers av landegrensene er noe som kjennetegner eksilmiljøer over hele verden. Selv om begrepet *transnasjonale nettverk* er forholdsvis nytt, er selve fenomenet gammelt (Glick Schiller et al 1992). Øivind Fuglerud (2004) forklarer begrepet slik:

Innenfor migrasjonslitteraturen innebærer det kort fortalt at folk som flytter, i større grad enn tidligere, eller i større grad enn det man var oppmerksom på tidligere, holder kontakten med det land og de sosiale nettverk de har flyttet fra. Gjennom å sende penger hjem, gjennom besøk og telefonisk kontakt, gjennom eksilpolitisk aktivitet osv. kan migranter hevdes fortsatt å være en del av det samfunnet de har forlatt. (ibid, s 14-15)

Alle som har hatt nærkontakt med innvandremiljøer, vil ha registrert denne formen for hjemlandskontakt. "Innvandrerbutikkens" salg av telefonkort (for å oppnå billigere telefonsamtaler over landsgrensene), er et veldig konkret uttrykk for dette. Det samme gjelder pengetransaksjoner fra Norge til hjemlandet, utført på de mest oppfinnsomme måter for å unngå at pengene "blir borte" på veien.

Vietnamesiske flyktninger i Norge er ikke noe unntak. De ringer, sender brev og penger – og mange reiser på besøk. For noen tok det imidlertid lang tid før det var mulig å gjenopprette kontakten med slektninger hjemme. Dette skyldtes i første rekke de politiske forholdene i Vietnam. Etter 1986, da den nye reformpolitiske linjen ble vedtatt, har Vietnam gradvis åpnet seg mot omverden. Blant annet har det blitt mulig både for flyktninger og vanlige besøkende å få visum. Infrastrukturen er også under utbedring, og det er blitt lettere å sende penger hjem. Mange vietnamesere i Norge (og resten av vesten) forsørger både gamle foreldre, og andre slektninger i Vietnam. Med det prisenivået som er i Vietnam, er det mulig å betale de årlige utgiftene til både hus, omsorg og mat for en brøkdel av en norsk månedslønn.

Besøksreiser til Vietnam har vært et kontroversielt tema innad i det vietnamesiske miljøet. Seeberg (2004) beskriver konflikten på denne måten:

Med den nye reformpolitikken, som jo hadde sammenheng med Sovjetunionens fall, ble det plutselig mulig å få visum og reise til Vietnam for dem som hadde norsk statsborgerskap. Denne nye muligheten ble en kilde til dyptgående konflikter blant vietnamesiske flyktninger. To fundamentalt forskjellige syn på det å dra tilbake(...) var uttrykk for to motsatte syn på hva hjem og hjemland egentlig var, og hvordan de sto i forhold til hverandre. Noen sto steilt på en forståelse som harmonerte med identiteten som martyr og antikommunist. Disse hevdet at besøk i Vietnam (...) innebar et lojalitetsbrudd mot denne kollektive identiteten. Dette perspektivet innebar at retur til hjemlandet (...) bare kunne skje ved kommunismens fall. (ibid, s 68-69)

I det vietnamesiske miljøet i Trondheim har det utvilsomt vært spor av den samme konflikten, men frontene framsto aldri som så steile som det Seeberg beskriver. Dette kan skyldes at hennes feltarbeid fant sted i en tidligere fase og at den ”alminneliggjøringen” av å reise hjem på besøk, som jeg opplever i Trondheim, er noe som har vokst fram over tid. En annen fortolkning kan være at de vietnamesiske eksilmiljøene på Østlandet og i Trondheim har utviklet seg ulikt. Seeberg skriver blant annet at det i Oslo i flere år ikke var mulig å samle seg om en felles vietnamesisk nyttårsfeiring. Forholdet til hjemlandet blir framført som en forklaring på dette. I Trondheim har det, med ett unntak, vært store markeringer hvert år siden 1980. Hvert år er det også familier som velger å dra til Vietnam i denne tida, men dette omtales ikke som noe svik. Antallet som reiser er heller ingen trussel mot den kollektive feiringen. Det som derimot framstilles som et problem, er den generelle slitasjen på de ildsjelene som i år etter år har bidratt til arrangementet. Etter 25 år er det kanskje ikke så rart at mange er slitne av å gå i bresjen. Barna, som var små da de kom, er voksne og lever sine liv. Mange kommer på de årlige nyttårsfeiringene, men for et økende antall av de som representerer etterkommerne, er dette foreldrenes arrangement.

Forholdet til hjemlandet

Den vietnamesiske nyttårsfeiringen kan fungere som en illustrasjon på de unges forhold til hjemlandet. De fleste av dem som er tidlig i 20-årene i dag husker lite eller ingenting fra tiden i Vietnam. Når de snakker om *sitt* hjemland, snakker de egentlig om *foreldrenes* hjemland. Noen sier dette eksplisitt. Andre sier det mer indirekte. Seeberg beskriver mange unges holdninger på denne måten:

En tredje, og voksende, kategori besto av unge vietnamesere som hadde få eller ingen personlige minner om et hjemland som de hadde arvet fra sine foreldre, og som selv reiste tilbake for å finne ut hva det egentlig var. For disse unge menneskene var de gamle skillelinjene mellom kommunister og antikommunister uinteressant i forhold til deres egne erfaringer. (ibid, s 70)

Samtaler med flere vietnamesiske ungdommer viser et sammensatt bilde. I Studentforeningen finner du f.eks. både sterke ”antikommunistiske” strømninger, og representanter for det Seeberg omtaler som ”den tredje kategorien”. Ungdommer jeg har snakket med etter at de hadde vært på besøk i Vietnam, er opptatt av alt fra fattigdom, korrupsjon og hygiene til de mer nære ting: gjensyn med familie, med landsbyen, med smaker, lyder og lukter. Noen beskriver dette møtet med Vietnam som et sjokk, nokså likt det Seeberg beskriver:

For meg ble ankomsten i Saigon et fysisk sjokk, og det tok meg uker å venne meg til den fuktige heten, det ubeskrivelige lydnivået, luktene, trafikken,

menneskemengdene – kort sagt alt det som i begynnelsen forekom meg å være et stormangrep på mitt uforberedte sanseapparat. (ibid, s 71)

Andre ungdommer snakker med entusiasme om folkelivet, om vennligheten, om smaker og lukter som minner dem om barndommen.

Selv om mange ungdommer ikke kan huske noe fra sine tidlige barneår i Vietnam, har flere sagt at besøket i hjemlandet fungerer som en slags *minnebok*. En ung mann fortalte hvordan gjensynet med et bambusgjerde minnet han om hendelser i tidlig barndom. Ting han ikke hadde tenkt på (eller husket) ble plutselig tydelige. Han kunne huske episoder, han kunne beskrive huset han vokste opp i – selv om huset ikke sto der lenger. Han husket at de lekte med klinkekuler, og han beskrev stigen mellom der han selv bodde og der tanten og onkelen bodde. Noen av disse ”minnene” kan selvsagt være andres gjenfortellinger. Men mange av dem er av en slik art at de uten tvil er selvopplevde.

Mitt møte med Vietnam var ganske forskjellig fra det Seeberg beskriver. Noe kan sikkert skyldes at vi besøkte landet på ulike tidspunkt. Hennes feltarbeid var på midten av 1990-tallet, mens mitt besøk var nesten ti år seinere. Det er imidlertid lite sannsynlig at lydnivå, trafikkbilde, klima, lukter og smaker var særlig endret. Jeg kjenner igjen beskrivelsene av den kaotiske trafikken, men for meg var Vietnam først og fremst *kontraster*. Lydnivået i storbyene var overveldende, men stillheten og luktene i landsbyene langs Mekong var magisk. Men også disse kontrastene inneholdt nye kontraster. I byene sloss sykler, mopeder, biler og busser om plassen i noe som for en utlending framsto som det totale trafikkaos. Fotgjengere måtte tråkle seg over gatene. Å vente på ”klar bane”, ville gjort at vi ble stående til det ble natt. Men etter et par uker i kaoset, begynte jeg å skjønne ”systemet”, og jeg begynte å se mer av livet rundt trafikken. Gatesalget, de overlessede syklene, kaklende høner og hylende griser... I de små landsbyene var også kontrasten mellom ny og gammel tid slående. I templet i en av landsbyene sto Buddha-statuer og bilder av Ho Chi Minh side om side. Det samme kunne du finne i vietnamesiske hjem.

Selv om forholdet til religion er et betent tema i de fleste sosialistiske stater, er holdningen blitt mer forsonlig, også i Vietnam. Religion sees ikke lenger som en trussel – eller som *opium for folket*, slik Marx beskrev det. Tvert imot har mange ledere sett at oppslutning om politikken øker dersom den tar opp i seg tradisjonelle holdninger og verdier. Buddhismens innflytelse i hele det vietnamesiske samfunnet er udiskutabel – eller egentlig – Kung-futses lære. Som en slags overordnet filosofi, preger den hele det vietnamesiske samfunnet – på tvers av religion, og langt inn i kommunistpartiet.

Hva du ser, som besøkende i Vietnam, avhenger av mange forhold: hvem du er, når du dro, hvor du har vært, hvilke forventninger du har hatt osv. Som norsk forsker opplever du noe

annet enn om du er flyktning, på besøk i hjemlandet. Jeg reiste til Vietnam sammen med en av mine informanter, Suong. Jeg har kjent Suong i snart 30 år, så for meg er hun noe mye mer enn en ”informant”. I begynnelsen var hun flyktingen og jeg sosialarbeideren, et forhold basert på både kontraster og asymmetri. Ganske fort ble Suong morsmåslæreren og tolken, en viktig brobygger mellom det vietnamesiske og norske. Vi ble en form for kolleger, et forhold basert på gjensidighet. Etter hvert ble bekjentskap til vennskap. Da vi reiste til Vietnam sammen, var jeg gjest i hennes familie. Vi reiste rundt i store deler av Vietnam, og overnattet hos nære og fjerne slektninger, bekjente og bekjentes bekjente. I løpet av besøket fikk jeg del i mange av Suongs tanker om det å være tilbake, og jeg fikk snakke med mange av hennes slektninger om det å leve i Vietnam i dag. I et land der ytringsfriheten har sterke begrensninger, er det naivt å tro at jeg fikk del i annet enn noen bruddstykker. Selv om det ble framført kritikk av både veisystem og helsevesen, er noen spørsmål mer tabubelagt enn andre. Samtalene med Suong underveis var åpnere – både fordi de foregikk på et språk ingen andre behersket og fordi tillitsforholdet mellom Suong og meg gjør at vi stoler på hverandre. Ingen av oss ville mistenke den andre for å misbruke fortrolighet og åpenhet.

Mitt møte med Vietnam som forsker og turist, er selvsagt forskjellig fra Suongs. Men også norske forskere kan oppleve ting forskjellig. Selv om Seebergs *beskrivelse* av Saigon stemmer godt med mitt bilde, er hennes *opplevelse* ganske forskjellig fra min. Jeg har i 25 år levd tett på vietneseres ”drøm om hjemlandet”. De har fortalt, vist meg bilder, skrevet tekster, og de har latt meg få del i familiebegivenheter – enten de har foregått her og nå, eller de har foregått som videoframvisninger av begivenheter i hjemlandet eller i eksil i andre deler av verden. For utenforstående kan mye av dette framstå som *nostalgi*. Men hvis du først er blitt en del av denne nostalgien, ser du lettere eukalyptusens fargeprakt enn de forfalne plankehusene. Begge deler er ”virkelige” og kan fanges gjennom kameralinsen. Men ved å flytte fokus noen millimeter, er alt forandret. Sånn er Vietnam, fylt av kontraster, sånn er mange vietneseres forhold til hjemlandet – og sånn vil det også framstå for forskere og andre besøkende.

Diaspora

Eksilet beskrives ofte også som en form for *diaspora*. Begrepet defineres forskjellig, men ifølge Fuglerud refererer det primært til migrantgrupper som har måttet flytte, som er ofre for tvang, og som selv ikke er i stand til å flytte tilbake selv om de ville. Diasporabegrepet bidrar både til å fokusere på marginalisering, forfølgelse og tap, men også overlevelse og framtidshåp:

... *diaspora-begrepet (tilfører) noe nytt og vesentlig i forhold til den diskursen om innvandrere og minoriteter som vi kjenner fra den offentlige debatten i Norge og*

resten av Vest-Europa: Medlemmer av en diaspora er ikke på vei "inn" på den måten innvandrerefolkningen er. De er, som Clifford (1994) uttrykker det, "not here to stay". (Fuglerud 2004, s 15)

En slik forståelse har klare likhetstrekk med Ramirez' beskrivelse av eksilet. Også Paulo Freire legger vekt på at eksilet (i tillegg til brudd og smerte) også er en situasjon med muligheter.

Vietnameserne vi har snakket med om dette, beskriver situasjonen sin forskjellig. Noen ganske få snakker om sitt opphold i Norge som en midlertidighet, som noe som vil avsluttes med at de vender tilbake. Undersøkelser som er gjort ulike steder i verden viser at de fleste flyktninger har en drøm om å vende tilbake til sitt hjemland. Selv om statistikken viser at bare de færreste repatrierer, er drømmen likevel levende. Mange vietnamesiske flyktninger deler nok denne drømmen, men de sier samtidig at de neppe kommer til å vende tilbake. Landet de flyktet fra har gjennomgått store endringer, men landet styres fortsatt av den samme typen regime som de flyktet fra. De beskriver mangelen på ytringsfrihet, mangelen på demokrati, mangelen på velferdsordninger – og ikke minst: den massive korrupsjonen. Samtidig gir samtlige av dem jeg har snakket med uttrykk for at de savner familien, hjemstedet – og det de forbinder med "sitt land". De kan snakke med vemod om soloppgangen, om elvetrafikken, om bestemor, om vennene. De beskriver lukter, lyder og smaker – alt det som minner dem om "hjemme". Beskrivelsene av hjemlandet minner mye om det Jonathan Schwartz skriver om i boka "In defense of homesickness" (Schwartz 1989). De beskriver savn, men de beskriver samtidig en distanse til det samfunnet de følte seg tvunget til å forlate. Igjen ser vi dobbeltheten som mange eksilforfattere har vært opptatt av – nærheten og distansen, tiltrekningen og avvisningen.

Da jeg reiste til Vietnam sammen med Suong, opplevde jeg hennes glede og takknemlighet over å være hjemme sammen med familien. Samtidig var det umulig ikke å registrere hennes enorme frustrasjon over mangel på demokrati, ytringsfrihet og rettferdighet, hennes sinne over korrupsjon og klasseforskjeller og hennes oppgitthet over mangler innen helsevesen, veisystemer og annen infrastruktur. På spørsmål om hun tror hun kommer til å vende tilbake til Vietnam, svarer hun nølende. Hjertet og hodet vil ikke det samme... Eller egentlig: Både hjertet og hodet vil to ting på en gang. Selv om hennes barn betrakter Norge som *hjemme*, er Vietnam fortsatt Suongs *hjemland*. Begrepene hjem og hjemland uttrykker både noe likt og forskjellig. Et hjem er noe man kan ta med seg og bygge opp igjen, mens et hjemland er noe som er bundet til sted. Seeberg beskriver forholdet mellom de to begrepene på denne måten:

Som fysisk virkelighet er hjemlandet, 'que huong', bundet til sted, og kan ikke flyttes. I motsetning til "hjem", kan man ikke ta med seg eller gjenoppbygge

”hjemland” i eksil. ’Que huong’ er landsbyen og landskapet den er en del av, og i utvidet betydning hele Vietnam, med rismarker, elver og fjell – hele landskapet. Likevel kan den abstrakte ideen om hjemlandet, det mytiske ’que huong’, være med på reisen. (Seeberg 2004, s 77)

Vietnamesere i Norge har bygd opp nye hjem i Norge. Etter hvert er det dette som er *hjemme*, selv om *hjemlandet* er i Vietnam. Når vi spør om de noen gang kommer til å *vende hjem* oppleves spørsmålet mer komplekst enn det kanskje er ment. Hjemme er jo *her* – selv om hjemlandet er *der*. Denne dobbeltheten forklarer nok at mange velger å bli.

7.4 Bosnisk eksil⁹³

7.4.1 Krig, flukt og eksil – et bakteppe

Krigen i Bosnia-Hercegovina⁹⁴ førte til at mer enn 2,5 millioner mennesker ble tvunget på flukt. De fleste ble flyktninger i eget land, men for mange endte flukten i et annet land. De skandinaviske landene tok i denne perioden imot mer enn 100.000 flyktninger fra Bosnia-Hercegovina. Av disse kom 13.500 til Norge (Brekke 1998, Berg 1998, Valenta og Berg 2003). Bakgrunnen for krigen går tilbake til Titos død og det som skjedde i årene etter. I 1992, ble det første flerpartivalget i Jugoslavia avholdt. I flere av republikkene, deriblant i Bosnia-Hercegovina, seiret partier med nasjonale programmer. Det ble holdt folkeavstemming, og et stort flertall av bosniske muslimer og kroater stemte for uavhengighet. Samme året ble landet anerkjent som egen stat av EU og USA⁹⁵. Serbere satte seg imidlertid imot løsrivelsen fra Jugoslavia, og med støtte fra den jugoslaviske hæren okkuperte de store deler av landet og startet med etnisk rensing av muslimer og kroater.

I den første fasen av krigen var det to parter i krigen, der kroater og muslimer kjempet i fellesskap mot serbere. I 1993 okkuperte kroater egne områder og startet med etnisk rensing av muslimer, noe som førte til at alliansen mellom muslimer og kroater sprakk. Dette resulterte i alles krig mot alle (Mønnesland 1995). Denne tilstanden varte i tre og et

⁹³ Dette avsnittet bygger på flere rappoeter fra prosjektet ”Nordiske komparative studier om mottak av flyktninger i et tilbakevedingsperspektiv” (Berg 1998, 1999, Berg og Schierup (red) 1999, Brekke 2001) og oppfølgingssamtaler med familiene i 2002-2003.

⁹⁴ Den offisielle betegnelsen på er Bosnia-Hercegovina, men i dagligtale brukes som regel bare Bosnia. Jeg vil i teksten bruke kortversjonen Bosnia, unntatt når det helt eksplisitt vises til den politiske situasjonen rundt de ulike nasjonalstatene.

⁹⁵ En oppgir 6. april 1992 som datoen da krigen i Bosnia brøt ut. Det var da EU anerkjente Bosnia som selvstendig stat og beleiringen av Sarajevo startet. Men den etniske rensningen var allerede i gang andre steder (Gunnar Nyquist i Adresseavisen 06.04.02).

halvt år. Begynnelsen på slutten av krigen startet med NATOs bombing av serbiske styrker i Bosnia, mens underskrivingen av fredsavtalen i Dayton og utplasseringen av internasjonale, NATO- ledede, fredsbevarende styrker satte et endelig punktum for krigen⁹⁶. Selv om krigen varte i forholdsvis kort tid, har den hatt enorme konsekvenser for landets befolkning. En antar at rundt 250.000 mennesker ble drept, mens rundt 20.000 er registrert som forsvunnet. Fra krigens begynnelse i 1992 til underskrivingen av fredsavtalen i Dayton i 1995 måtte mer enn halvparten av landets innbyggere flytte fra sine hjem⁹⁷.

Flyktingene vi skal møte i dette kapitlet kom til Norge i perioden 1992-94. De forteller om forholdet mellom muslimer, serbere og kroater som lenge hadde vært harmonisk og fredelig, men som i forbindelse med oppløsningen av det tidligere Jugoslavia stadig hadde forverret seg. I fortellingene legger de vekt på ulike ting, men det som går igjen er overraskelsen over at dette kunne skje i deres hjemland. De fleste var totalt uforberedt på at de skulle ende opp som flyktinger. I samtaler med de bosniske flyktingene dreier mye seg om krigen og flukten, men også om livet før krigen og flukten. De fortalte om huset de bodde i, butikkene de handlet i, om arbeidsplassen, skolen – og ikke minst om familien og forholdet til naboene. Fortellingene var selvsagt forskjellige – på samme måte som hverdags historier fra et hvilket som helst land vil være forskjellige. Noen kom fra landsbygda og la i sine fortellinger vekt på hvordan hverdagen ble styrt av årstidens veksling og dyras daglige behov. Andre kom fra storbyer og fortalte om velrennomerte universiteter og et rikt kulturliv. Noen kom fra rike familier, andre fra fattige. Kort sagt: Flyktingene vi snakket med var forskjellige langs de fleste alminnelige levekårsdimensjoner. Likevel var det noe i fortellingene deres som gikk igjen: Oppmerksomheten omkring *etniske tilhørighet*.

Jeg har valgt å ta utgangspunkt i tre familiers fortellinger for å få fram noe av variasjonsbredden i flyktingenes fortellinger. Fortellingene har fellestrekk, men det mest iøynefallende er kanskje likevel hvor individuelle historiene egentlig er.

7.5.1 "Krig forandrer mennesker"

Den første familien vi skal møte har blandet etnisk bakgrunn. Mor er kroat, far regner seg som serber, men er selv vokst opp i en etnisk blandet familie (mor er serber, far er muslim). De har tre barn i grunnskolealder. Mitt første møte med familien var sommeren 1996. Da hadde de bodd nesten tre år i Norge. Likevel var fortellingene om krigen, flukten

⁹⁶ Fredsbevarende styrker (IFOR) som besto av 60 000 mann ble etter hvert avløst av *stabiliseringsstyrker* (SFOR) som besto av 20 000 mann.

⁹⁷ Av disse har 1.2 millioner flyktet til utlandet, mens rundt en million ble regnet som internt fordrevne.

og den første tiden i Norge levende og fulle av detaljer. Helena starter fortellingen med det hun kaller “etnisk oppvåkning” i hjemlandet:

Under Tito skjedde det store feil. Vi hadde ingen ytringsfrihet, og vi hadde ingen religionsfrihet. Min far var opprinnelig katolsk. Vi hadde det vanskelig. Vi hadde ingen rett til å utøve religion. Vi er døpt og konfirmert i stillhet. Etter Titos død (1980) skjedde det en etnisk oppvåkning.

Helena beskriver oppløsningen av det tidligere Jugoslavia i positive vendinger. Hun og hennes familie opplevde Tito-tida som vanskelig. Særlig legger hun vekt på problemene knyttet til mangelen på ytrings- og religionsfrihet. Derfor hilste hun i og for seg forandringene velkommen, men ingenting ble som hun og familien hadde tenkt... Krigen kom, og som kroat og serber i en muslimsk by, ble situasjonen uholdbar. Helena beskriver situasjonen slik:

Jeg var i Kroatia i starten av krigen – sammen med barna. Jeg visste ikke hvor mannen min var. Etterpå viste det seg at han hadde vært fengslet. Etter seks måneder stabiliserte situasjonen seg såpass at vi kunne reise hjem igjen – midlertidig. Vi ble gjenforent som familie... Milan nektet å være soldat i den bosniske hæren... Vi måtte forlate hus og alt. Det var helt forferdelig... Gjennom en venn hørte vi at det var mulig å komme til Norge. Vi solgte det lille vi hadde igjen og dro.

Familien kom til Norge vinteren 1993. De første ti månedene tilbrakte de på et stort, gammelt asylmottak. Helena forteller:

Naturen var fin, men det var noen forferdelige bygninger. En gammel institusjon. På dette mottaket bodde det bare folk med høyere utdanning. De er de verste... De fleste som bodde der var muslimer. Vi var redde hele tida. Redde for å gå ut, redde for å spise... Vi var mer redde enn i kjelleren hjemme i Bosnia. Redde for mennesker. Men vi var nøye med å oppføre oss korrekt, holde litt avstand.

Tida på mottaket beskrives som dyster. Samtidig er Helena takknemlig for at hun og familien fikk komme til Norge. Etter at de fikk flytte ut av asylmottaket, gikk ting litt bedre. Barna fikk begynne på vanlig skole, og de voksne fikk fullført norskkursene sine. Både Helena og Milan fikk relativt raskt midlertidige jobber (gjennom ordningen med praksisplass). Jobbene tilsvarte ikke deres kvalifikasjoner fra hjemlandet, men begge var fornøyd med å ha noe å gå til hver dag. Helena trives i jobben og har gode kolleger som bryr seg om både henne og familien:

Hver dag spør folk: "Skal du reise tilbake?" Jeg vet ingenting. Jeg har stor hjemlengsel, men jeg må være realistisk. Når det står noe i avisa, spør kollegene mine alltid. De er nysgjerrige. Jeg må forklare dem at ikke alle serbere er udyr... Krig forandrer mennesker... Vi skal kanskje besøke en muslimsk familie i Ålesund, men jeg er redd. Jeg vet ikke om de har forandret seg. Han var i konsentrasjonsleir og har sikkert opplevd tortur av både serbere og kroater...

Helenas opplevelser viser hvordan fortida forfølger deg som flyktning. Nåtida reflekterer gamle konflikter og konfliktlinjer. Samtidig blir du som enkeltmenneske konfrontert med misgjerninger gjort av andre som tilhører "din gruppe". Helena blir ikke personen Helena, men kroatien Helena. Og tilsvarende for Milan: Han blir serberen – til tross for at han selv har en muslimsk far og en kroatisk kone og i alle år har levd i fred med sine naboer med annen etnisk bakgrunn. Skillene mellom individuelt ansvar og kollektiv skyld blir på en måte visket bort. Helena er oppgitt når hun snakker om dette. Hun er sliten og føler hun ikke har rett til noen framtid:

Noen ganger ville jeg helst vært død... Jeg har ikke kraft til noe mer. Hvis norske myndigheter bestemmer at vi må tilbake, tror jeg Milan må dra til Australia. Han har jo også hjemlengsel, men han kan ikke reise tilbake. Også Milans familie mener det er umulig for han å vende tilbake. Hver natt lever de i stor redsel... Når jeg tenker på framtida, blir alt bare kaos i hodet mitt. Jeg kan ikke ta noen sjanser. Hver dag føler jeg presset på å reise tilbake. Norge er et av verdens rikeste land. Likevel må vi leve i uvisshet. Dette er en av mange ydmykelser... Men jeg kan bare ikke ta noen sjanser. Jeg tør ikke reise hjem nå. Barna mine må få et normalt liv. Vi er villige til å akseptere alt her i Norge. Hvis vi må tilbake: Vil de akseptere meg der? Alt er forandret – språket, kulturen, hverdagen... Men en gang vil jeg tilbake. Det er min drøm. Jeg lengter veldig til min familie, til mitt hjem – til det fine været, til stranda.

Helenas tanker veksler hele tida mellom Bosnia og Norge, og mellom fortid og framtid. Her og nå situasjonen snakker hun lite om. Hun beskriver jobben og kollegene, og hun snakker litt om barna, skolen og deres klassekamerater. Familien er fornøyd med den hjelpen de har fått fra kommunen, de trives i leiligheten i drabantbyen, og de er på hils med naboene. Ytre sett virker hverdagen "helt normal" – hadde det ikke vært for alle tankene om krigen, flukten, uvissheten og hjemlengselen som gnager... De vil tilbake, men tror ikke de kan. De trives i Norge, men vet ikke om de får bli. Bak fasaden er det kaos.

Alle forandrer seg under krigen. Plutselig er gamle venner blitt fiender... Det er kaos. Det er galskap – skapt av mennesker eller menneskedyr... Egentlig tror jeg ikke det er mulig med et samlet Bosnia. Kroater vil aldri bli bosniere. Serbere vil

aldri bli bosniere. Bare muslimer vil være bosniere... Vår beste venn i Bosnia gikk inn i krigen på kroatisk side. Han fikk store psykiske problemer, begynte å drikke – og tok livet av seg.

Alle flyktninger har opplevd store tap: Tap av nære familiemedlemmer, tap av fedreland og tap av status og verdighet. Mange er påført store psykiske lidelser – noen så store at de utvikler seg til alvorlige seinvirkninger. Om ikke alle er berørt direkte, angår hele situasjonen deg. Du kan ikke flykte fra den. Eller som Helena sier: *Om 5-10 år kan jeg kanskje tilgi, men jeg kan aldri glemme...*

Lidelsene er åpenbare. Likevel mestrer de fleste hverdagen – på en eller annen måte. Helena beskriver kaos og dyp frustrasjon. Samtidig er hun i jobb. Hun tar seg av barna, og hun beskriver forholdet mellom seg og mannen som godt. Hjemme i leiligheten er det hyggelig. Det ligner på et norsk hjem, samtidig som det helt klart er et bosnisk hjem. Det er alle de små gjenstandene bevis på. Nostalgi? Nei, egentlig ikke. Det vitner mer om kontinuitet – om fortida som er med deg inn i ditt nye liv her i Norge. Begreper som kontinuitet og forandring gis innhold.

Jeg treffer igjen Helena flere ganger fra 1996-98. En gang møter jeg henne helt tilfeldig – som deltaker på en større konferanse. Arbeidsplassen hennes har betalt deltakeravgiften. Hun er altså fortsatt i jobb... Hun ser godt ut. Kanskje kobler jeg feil, men jeg vet det hun også vet: Bosniere i Norge er gitt amnesti. Hun og familien får bli i Norge – hvis de vil. Når jeg møter henne igjen litt seinere, bekrefter hun lettelsen over denne beslutningen. En viktig del av uvissheten forsvant. Nå er det situasjonen i hjemlandet som vil avgjøre om de vender tilbake – ikke norske myndigheter.

Den siste samtalen med familien fant sted på nyåret 1998. Vinteren var på besøk i Trondheim denne dagen, så det meste av veier, fortau og inngangspartier var nedsnødd. Jeg fryser og synes det er surt. De synes det er fantastisk! Når jeg kommer, er de voksne i familien akkurat kommet hjem fra trening. *Det er viktig å holde seg i form*, sier Milan. Han og Helena trener flere ganger i uka. Barna er aktive med sine ting. Både barna og de voksne har norske venner. Milan har god kontakt med arbeidskollegene:

Vennene har vi fått gjennom jobben. Vi besøker hverandre ganske ofte etter arbeidstid. På jobben er jeg "en av gutta". Når det er noe jeg ikke skjønner, sier jeg ofte til dem: 'Beklager gutter, men jeg synes dere snakker veldig dårlig norsk!' Det er liksom litt av stilen der... Når du først kjenner noen, blir du gjerne kjent med flere. Sånn er det med våre venner. Mange av dem er venners venner...

Møtet med familien denne kalde januardagen virker nesten litt for godt til å være sant. Familien sier de har det bra – og de virker som de har det bra. Flere av de norske vennene de snakker om ringer mens jeg er der, og et par bosniske venner stikker innom i det jeg skal gå. En av døtrene har besøk av en klassevenninne.

Idyll? Nei, men kanskje en form for mestring. Fortsatt snakker de om hjemlengselen. Fortsatt drømmer de om å reise tilbake, men en del av drømmene er justert:

Før tenkte jeg: Aldri mer Bosnia. Nå vet jeg ikke sikkert. Jeg vil i alle fall reise på besøk. Jeg føler meg hjemme her i Norge. Samtidig er det mye av meg som er igjen i Bosnia. Det er mange som liker meg der, mange venner...

Fortellingene om Bosnia er også justert. Første gang jeg traff Helena, var hun opptatt av vennene som var blitt fiender. Nå snakker hun om vennene hun fortsatt har der nede. Kanskje er begge deler riktig. Men hennes skifte av fokus forteller mye om hvordan hun har det nå. Fortida er fremdeles ikke forutsigbar, men hun vet at ingen andre styrer den.

7.4.2 "For meg er Bosnia fortsatt hjemme"

Første gang jeg treffer Mirna, er en varm sommerdag i 1996. Vi møtes hjemme i hennes leilighet tidlig på formiddagen. Barna er nettopp dratt på skolen, så det er bare oss to. Mirna bor alene med de to døtrene. Mannen er igjen i Bosnia. Han har vært på besøk, men orket ikke tanken på bosette seg i et nytt land. Derfor er Mirna blitt alenemor i eksil – en situasjon hun synes er vanskelig, men ikke finner veier ut av.

Alt startet i april 1992. Krigen i Bosnia-Hercegovina var et faktum:

Det var masse folk som forlot byen nærmest i panikk. Jeg ville egentlig ikke reise. Byen var okkupert. En bror og en svoger var tatt til fange. De ble sendt i konsentrasjonsleir. Kvinnene måtte forlate byen... Jeg ville ikke dra... Jeg trodde ikke det som skjedde kunne skje... Vår nærmeste nabo var en av de serbiske lederne. Han ringte til familien og sa at vi måtte forlate byen hvis vi ville overleve. I ettertid er det vanskelig å si om dette var riktig eller ikke. Jeg tror egentlig det var en trussel...

Mirna og barna tok truslene alvorlig og flyktet til venner i Kroatia. De trodde oppholdet skulle vare et par uker. Det viste seg å bli mange måneder.

Vi bodde i en tidligere speiderleir. Det var små hus som hver familie delte, med felles bad. Og så var det felles kantine. Det var flyktninger fra både Bosnia og Kroatia i leiren. Alle hadde oppgaver – f.eks kjøkkentjeneste. Jeg husker denne perioden i Kroatia som noe godt. Det var kanskje siste gangen vi var sammen hele familie... (Hun begynner å gråte. Vi tar en pause og Mirna tar en røyk.) Jeg begynte å røyke i Kroatia. Det er en dårlig vane, men jeg trenger det. Folk manglet mat, men de måtte ha røyk...

Mirnas mann ble igjen i Kroatia da resten av familien bestemte seg for å flykte til Norge. Dette skjedde etter en periode med store konflikter innad i flyktningleiren. Vi ble truet og det oppsto livsfarlige situasjoner:

Konflikten mellom bosnierne og kroatene skjerpet seg. Det ble usikkert, og det kom trusler mot oss. Kroatiske venner hjalp oss med penger til å kjøpe flybilletter til Norge. Norge var på dette tidspunktet det eneste åpne landet. Det var en vanskelig situasjon for meg. Jeg måtte bestemme over barna. Deres skjebne lå i mine hender. Vi skulle reise til et land og en situasjon som var ukjent for meg. Hva er asyl? Hvordan er det å være flyktning? Kroatia var stengt. Hva om Norge sa nei?

Flyturen til Norge var slitsom, men de kom fram – og ble ikke avvist. Det var natt da de ankom Fornebu. Da ventet avhør:

Intervjuet med politiet foregikk klokka fem om morgenen... Jentene sov, så jeg måtte vekke dem. Så gikk vi inn til intervju. Politimannen i avhørsrommet reise seg og hilste. Han var vennlig. Det var veldig sterkt – etter å ha opplevd så mye fiendskap i krigen. Politimannen kikket i papirene våre og oppdaget at et av barna hadde fødselsdag. Han gratulerte med dagen. Alle vi andre hadde glemt det...

Mirna beskriver dette første møtet med Norge som litt uvirkelig. Særlig er hun overrasket over politiet. Er det mulig å bli møtt med vennlighet – fra en politimann? Er alle i Norge sånn? Hun snakker om ukene som fulgte. Om tiden på asylmottak, om norskundervisningen. Førsteintrykket bleknet etter hvert. Det ble hverdag. Familien flyttet inn i en leilighet som var dobbelt så stor som den de hadde hjemme i Bosnia. De hadde plass nok, men lite å fylle den med. De manglet møbler, de savnet gjenstander de var knyttet til – og ikke minst: De savnet far og ektemann. I mer enn et halvt år hadde de ingen kontakt med han. De visste ikke hvor han befant seg. Med hjelp fra Norsk Folkehjelp greide de til slutt å etablere kontakt. Telefonen virket ikke, men de greide å få fram brev ved å sende dem gjennom venner i Sveits og Frankrike. Brevene kunne ta 2-3 måneder...

Mirna savner mannen sin, og hun savner resten av familien. Moren er syk. Hun ville vært der og stelt for henne, men vet at hun ikke kan. Moren er pensjonist, men det utbetales ikke lenger noen pensjon. Hun lever av humanitær hjelp. Ingen av Mirnas søsken har inntekt. Alle kommer fra okkuperte områder og har måttet forlate sine leiligheter. Mirna ville gjerne ha hjulpet økonomisk, men det er ikke så lett å få noe til overs når du lever på sosialhjelp og har to tenåringsdøtre. Mirna føler seg ensom. Fra å være et aktivt, sosialt menneske, befinner hun seg nå isolert i en norsk blokkleilighet:

De siste seks månedene har jeg vært hjemme. Det er veldig trist. Da jeg gikk på skolen, følte jeg meg aktiv, kunne prate med andre mennesker. Det blir veldig kjedelig bare å være hjemme. Jeg har prøvd å få jobb. Jeg er villig til å ta hva som helst – en vaskejobb f.eks, eller hva som helst annet. Jeg har svart på annonser. Jeg ringer, men får avslag. Jeg kjenner bosniere som har fått jobb, men alle har fått det via norske venner. Jeg har ikke venner – ikke “riktige” venner... Å jobbe betyr å ha et sosialt nettverk.

Mirna har høyere utdanning fra hjemlandet. Hun har aldri før i sitt voksne liv vært uten jobb. Selv i flyktningleiren i Kroatia jobbet hun. Hun har fullført det vanlige norskkurset og har gått videre på universitetets norskkurs. Hun har tatt eksamener med glimrende resultater, men får altså likevel ikke jobb. Utdanningen hennes fra Bosnia er godkjent, så problemet ligger ikke her. Hun sier selv at universitetsutdanningen hennes heller skaper problemer enn hjelper henne når hun søker ufaglært arbeid. Hun blir betraktet som overkvalifisert... Men de kvalifiserte jobbene er det ingen som vil tilby. Mirnas situasjon er langt fra enestående, men det hjelper ikke henne å vite at andre har det likedan.

Hva slags liv er dette? Sitte i stua, vente på bosniske nyheter, bli deprimert? Jeg står opp, sender barna på skolen, rydder huset, handler (hver dag), lager mat, ser alle nyhetssendingene på TV... Og så leser jeg. Jeg låner bøker i den bosniske foreningens bibliotek. Der er det mye nye bøker. Jeg hadde ikke så mye tid til å lese i Bosnia... Jeg har lite kontakt med andre bosniere. De fleste har familier, og som alenemor blir jeg ikke helt regnet med... Norske naboer er jeg bare på hils med – og knapt nok det. I oppgangen bor det en ung familie. De fikk nettopp en baby. Jeg hilste og gratulerte. De ville ikke snakke med meg. Det bor også en eldre dame her. Vi snakkes litt i forbifarten, men vi besøker ikke hverandre. Jeg vil gjerne ha litt bedre kontakt, men jeg vil ikke trenge meg på. Damen ved siden av er veldig snill. Hun hilser – og vi snakker om været! Men jeg tror hun har det veldig travelt. Hun løper bestandig.

Når du har god tid, blir hverdagsepisoder som hilsing på naboer viktige. Du blir oppmerksom på detaljer og nyanser, og du kan bli sittende og gruble over hva det egentlig

betydde når det unge paret ikke ville hilse. Tilsynelatende små ting blir store når hverdagen mangler innhold. Mirna ser dette selv og prøver så godt hun kan å bryte ensformigheten. Men det krever overskudd, et overskudd hun akkurat nå føler hun ikke har.

Ved dette første møtet hadde Mirna nettopp hatt besøk av mannen sin. De hadde ikke sett hverandre på fire år. Det var sterkt å møtes igjen etter så lang tid. Mirna syntes mannen hadde forandret seg. Barna reagerte også. Sannsynligvis hadde alle forandret seg. På hver sin kant hadde de prøvd å greie seg. Han i Bosnia, hvor han tviholdt på jobben sin og bodde litt her og litt der fordi leiligheten deres var ubeboelig etter bombingene i 1992. Hun som alenemor i et ukjent land, med lite sosialt nettverk og uten alt det som minnet om "hjemme": *Krig ødelegger mye, sier Mirna, ikke bare bygninger... mennesker ødelegges inni.*

Men hva med framtida? Hva tenker Mirna om den?

Jeg skal dra tilbake til Bosnia. Men det andre spørsmålet er: Vil jeg? – Nei, ikke 100 prosent. Jeg vil ikke – hvis jeg skal bestemme for meg selv. Vi har mistet alt. Men det er ikke på grunn av det materielle jeg er negativ. .. Vi må se etter valget i september. Etter at NATO-styrkene har trukket seg ut... Hvis jeg kan velge, vil jeg at barna skal leve i et fredelig land. Men her vil jeg alltid være flyktning, innvandrer... Min datter har en venninne fra Afrika. En dag sa hun: Heldigvis at jeg ikke er neger, mamma. Når jeg går på gata, kan ingen se at jeg er utlending... Det er ikke trygt her i Norge på grunn av vår status. Jeg er bekymret. Kan ikke planlegge noe. Kanskje jeg må reise neste måned, kanskje neste halvår... Hvis det blir fred i Bosnia i løpet av fem år, tror jeg alle kommer til å reise etter hvert... Jeg også. Når situasjonen i Bosnia stabiliserer seg, vil vi tilbake.

Mirna både vil og ikke vil på samme tid. Hun ser at situasjonen som flyktning i Norge, med mannen i Bosnia, er uholdbar. Samtidig frykter hun utryggheten og alle ødeleggelsene i hjemlandet:

Jeg er redd. Søsteren min sier: 'Dette er ikke så tragisk som du tenker. Vi har strøm og vann annenhver dag. Egentlig har vi det helt supert.' I Bosnia er det +30 grader nå. Jeg tenker: 'Så varmt!' Søsteren min sier: 'Det er egentlig ikke så varmt...' Søsteren min er optimist. Hun prøver å motivere oss til å vende tilbake.

De to søstrene, som for noen år siden levde side om side i Bosnia, opplever plutselig situasjonen helt forskjellig. Det som tidligere var felles erfaringer, er nå to verdener som møtes. Mirna føler seg motløs, og hun er redd.

Dette første møtet med Mirna var sterkt. Jeg kjente ikke kvinnen som satt foran meg i sofaen, og hun kjente ikke meg. Vi ble sittende å prate i flere timer. Mirna var forbausende åpen. Hun sa hun savnet noen å snakke med. Hun hadde nesten ingen. Overfor døtrene måtte hun prøve å være sterk. Overfor bosniske venner måtte hun vise at hun greide seg. Og – norske venner var det ikke så lett å få... *Du er velkommen tilbake*, sa Mirna da jeg skulle gå. Hun syntes det hadde vært hyggelig... Jeg stusset over ordvalget, men var takknemlig over at en samtale om såpass personlige erfaringer ble opplevd som god – også av henne.

Jeg traff ikke Mirna igjen før etter ett og et halvt år. Det hadde sine grunner. Hun hadde vært på et lengre besøk i hjembyen i Bosnia. I tillegg hadde hun hatt flere besøk av mannen sin og ønsket ikke at jeg skulle komme når han var der. Det respekterte jeg selvsagt. Vi snakket med hverandre på telefon, så jeg visste at hun fortsatt var i byen. Da vi endelig møttes igjen, var det like kaldt som det sist hadde vært varmt. Også denne gangen foretrakk Mirna å møtes tidlig på dagen. Kanskje var det tilfeldig. Kanskje handlet det om at morgener kan være vanskelig å komme igjennom i tunge perioder. Denne vinterdagen var det bare noen få dager siden mannen hennes hadde reist tilbake til Bosnia etter et lengre besøk. Det meste følte vanskelig. Mannen hadde stilt et ultimatum: Enten skilles eller vende tilbake.

Jeg skjønner mannen min. Seks år alene... Det er en vanskelig periode med døtrene. De er i puberteten... Jeg sier ofte: Mine barn er verken norske eller bosniske. De har mye temperament. Den eldste vil gå ut på diskotek. Jeg vet ikke hvor hun er, hvem hun er sammen med... Jeg har så mye ansvar. Jeg er redd for narkotika, for alkohol... Jeg føler at jeg har en tung bær på ryggen. Ingen å dele ansvaret med...

Mannen har beholdt jobben i hjemlandet og er i ferd med å sette i stand den gamle leiligheten deres etter bombingene. Han har fått glass i alle vinduene, men har ikke råd til å varme opp mer enn ett av rommene. Han har en god stilling, men tjener likevel lite. Det vil ikke være mulig å forsørge familien på hans inntekt alene, mener Mirna.

Under besøket i hjembyen følte Mirna seg som en fremmed. Krigen har ført til store materielle ødeleggelser. Men det var nesten ikke det verste. Hun opplevde alt på en ny måte. Leiligheten deres virket så liten og fattigslig. Folk på gaten oppførte seg annerledes enn "hjemme" i Norge. De hadde det ikke så travelt som vi er vant til her... Ordet "hjemme" fikk en rar klang. – Hvor er *hjemme*?

Vi må bestemme oss i juni... Enten reise, eller skilles... Det er et tøft valg. Situasjonen i Bosnia er fortsatt usikker – både politisk og økonomisk. Vi har bodd i

Norge i snart fem år. Om to år kan vi få norske pass, få norsk statsborgerskap. Det kan gi barna et helt annet grunnlag. De kan få flere valgmuligheter. Som bosniere kan de ikke reise til andre land på grunn av visumplikten.

Reisen til Bosnia var en sterk opplevelse. Landet og hjembyen virket fremmed og kjent på samme tid. Hun følte seg trukket dit, samtidig som hun så de store kontrastene mellom det landet døtrene hennes nå vokste opp i og det landet de var født i. Hvordan ville de greie omstillingen? Var deres hjemlengsel sterk nok til å kompensere for lav levestandard og usikker framtid? Mirna føler seg dratt mellom mannens ønske om gjenforening i Bosnia og døtrenes ønske om å bli i Norge, hvor de nå vet at de har en framtid – etter amnestiet i november 1996. Mens de fleste bosniere opplevde 7. november 1996 som en gledens dag, følte Mirna at den ga henne et nytt problem. Nå ble det opp til henne...

Da jeg snakket meg deg sist, var jeg sikker på at de fleste ville vende tilbake. Jeg var full av hjemlengsel, full av sentimentalitet. Nå er jeg ikke så sikker lenger. Jeg har besøkt Bosnia. Alt har forandret seg. Jeg snakket med moren min. Hun forteller at alle tradisjoner nå er borte. Hjembyen vår er blitt etnisk ren. Huset vårt står der, men alt inni er forandret.. Jeg besøkte også Sarajevo. Vi var der en uke. De fleste husene var ødelagt. Men når jeg satt på bussen og så opp på himmelen, kjente jeg varmen. Det var mitt Bosnia... Men Bosnias framtid er helt svart. Tre etniske grupper er fortsatt i konflikt. Det er hat mellom folk... Jeg prøver å tenke: Det er ikke hat mellom folk, men mellom politikere... Vi har ingen demokratiske tradisjoner. Dette er Balkans skjebne.

Mirna beskriver det Ramirez (1990) betegner som ”de antagonistiske følelsene”. Samtidig føler hun seg dratt mellom barnas interesser og mannens. Den første gangen jeg møtte henne virket hun motløs – både på grunn av hjemlengsel, vanskelig hverdagssituasjon og fordi hun var usikker på framtida. Denne gangen er usikkerheten om mulig enda større, men Mirna virker likevel gladere og mer ”openpå”. Den viktigste forklaringen er nok at hun nylig har fått jobb. Selv om jobben er langt under hennes kompetanse, er hun lykkelig over omsider å være yrkesaktiv igjen.

Vi nærmer oss slutten på samtalen. Også denne gangen har vi sittet lenge. Jeg vil gjerne vite mer om mannens ultimatum: Skilsmisse eller tilbakevending. Kommer han til å kreve skilsmisse hvis hun ikke kommer tilbake til sommeren?

Om formiddagen tenker jeg én ting – om kvelden en annen... Min mann føler seg også som et offer. Han har sikkert opplevd mye forferdelig gjennom krigen. Han har ventet og ventet på at vi skulle komme tilbake. Barna vil at vi skal være

sammen, men samtidig vil de være her. Særlig den yngste. Hun synes det er trist når far drar. Men vi prøver å beskytte barna – snakker ikke så mye om det.

Er det helt uaktuelt for mannen din å komme hit?

Mannen min vil ikke flytte. Han sier det veldig kategorisk: 'Jeg vil ikke.' Han spør: 'Hva skal jeg gjøre her?' Jeg skjønner han på et vis. Han må lære et nytt språk, han vil ikke få noen jobb. (Han er over 50...) Og – hvis han forlater jobben i Bosnia, vil han aldri få den tilbake. Derfor vil et oppbrudd bli et definitivt brudd for han.

For Mirna er spørsmålet om tilbakevending et spørsmål om tid. Mannens ultimatum vanskeliggjør hennes beslutning. Hun vil tilbake når barna er blitt så store at de kan velge selv. I praksis betyr det at de begge er fylt 18 år. Da skal de sannsynligvis studere og vil kanskje uansett flytte hjemmefra. Ordet "hjemmefra" blir hengende i lufta. Hvor er egentlig hjemme? *Hjemme er leiligheten vår i Bosnia*, sier Mirna. Men føyer til:

For meg er det hjemme. For jentene er det her i Norge. Da vi kom hjem til leiligheten her i Trondheim etter sommerferien, sto den yngste i døra og sa: 'Å kjære hjemmet mitt.' Akkurat da gikk det et støt igjennom meg. For meg er Bosnia fortsatt hjemme. .. Hvis jeg går i butikker her i Trondheim, kan jeg tenke: 'Dette vil passe her, eller dette vil passe der.' Da er det alltid leiligheten i Bosnia jeg tenker på.

Hvor bor Mirna om fem år? Selv håper hun å være tilbake i Bosnia. Om mannen venter så lenge, vet hun ikke.

7.4.3 "Et helt normalt liv"

Jasminka og Djanis var nygifte da krigen brøt ut. Da Djanis etter kort tid ble fengslet, bestemte Jasminka seg for å flykte til Kroatia. Hun var gravid og hun manglet penger. Situasjonen var tøff, men hun fikk etter hvert et sted å bo, mat og klær. Deres første barn ble født mens Djanis ennå satt i interneringsleir. Forholdene i leiren var ille. 100 mann var stuet sammen på 50 kvadratmeter. Etter forhandlinger ble Djanis løslatt og fikk reise til kona og det nyfødte barnet. Deres håp var at det snart skulle bli fred, slik at de kunne vende tilbake til hjembyen. Slik gikk det ikke. Krigen ble trappet opp, og de så ingen annen mulighet enn å flykte til Norge,

Den første tiden i Norge var som for de fleste andre bosniere: De ble avhørt på Fornebu og sendt videre til et transittmottak. Deretter ble de plassert i et asylmottak hvor de tilbrakte de neste 10 månedene. Der startet de norskopplæringen, som de fullførte etter at de hadde fått kommune plass. De skaffet seg selv leilighet og har hatt lite bruk for bistand fra flyktningkontor og sosialkontor. Når jeg spør hvordan de opplever hjelpeapparatet, svarer de at *alt går bra*. Men Djanis tilføyer:

...men vi har hatt for lite kontakt med flyktningkontoret. Vi så dem bare helt i starten. Hvorfor kommer de ikke og spør hvordan det går? Døra vår er alltid åpen... På sosialkontoret er det det samme. Alle får de samme brevene. Det snakkes om de samme tingene. Jeg føler meg litt som et nummer. Det må kanskje være sånn med et byråkratisk system... Alle har rett til det samme. Alt gjelder for alle... Sosialarbeiderne har så mye å gjøre. De prøver å være personlige, men de har ikke tid...

Djanis beskrivelse av sosialkontoret er velkjent. Både norske sosialhjelpsmottakere og flyktninger opplever systemet som upersonlig, og mange klager på lang ventetid, byråkratisk saksbehandling og liten grad av fleksibilitet (Vedi og Lagos 1993, Skytte 1997, Järvinen et al 2005). Samtidig forteller Djanis om brudd på denne rigiditeten. *Hvis du først har et problem, får du time med en gang*. Jasminka og Djanis har eksempler på dette også. Jasminka fikk betalt et kurs som seinere ga henne jobb innen det samme yrket hun hadde i hjemlandet. Djanis fikk hjelp til å supplere sin høyere utdanning fra hjemlandet slik at han fikk godkjenning og var klar for en yrkeskarriere her i Norge:

Jeg fikk godkjent min utdanning allerede etter 3 måneder. Jeg sendte inn alle mine utdanningspapirer til universitetet mens jeg var i asylmottak. Tolken tok kontakt med universitetet og vi hadde et møte med administrasjonen. Jeg fikk instruksjon, og etter 2-3 uker fikk jeg godkjenningen... Alt har gått veldig raskt for oss bosniere. Det var veldig ubyråkratisk.

Djanis er et unntak fra regelen om at godkjenning tar lang tid og er vanskelig å oppnå. Han sier selv at dette gjelder spesielt for bosniere. Bosniere kommer fra Europa og er utdannet i systemer som er sammenlignbare med våre egne utdanningssystemer. Det er også viktig å understreke at problemene med godkjenning variere fra utdanning til utdanning. En sivilingeniør eller sykepleier vil gjennomgående ha lettere for å få godkjenning enn f eks en økonom eller en jurist. En tredje forklaring på Djanis positive erfaringer kan være at selve systemet er blitt smidigere. Det har lenge vært oppmerksomhet knyttet til godkjenningsordningene for utenlandsk utdanning. I flere rapporter blir det pekt på at det særlig er ikke-vestlige innvandrere som rammes (Håpnes, Iversen og Berg 1999, Rogstad 2001, 2006, Støren 2004, Henriksen 2008). EØS-avtalen gjør det enklere å få godkjent

utdanning fra land som omfattes av avtalen. For andre er nåløyet fortsatt trangt. Når bosniere opplever at godkjenning av deres utdanning fra hjemlandet gikk greit, handler nok dette i stor grad om at utdanningen er gjennomført i land Norge har utdanningsavtaler med⁹⁸.

Da jeg møtte Jasminka og Djanis for første gang, var det gått tre år siden de kom til Norge. Begge er i jobb. De har fått et barn til og har etter en del fram og tilbake fått barnehageplass til begge døtrene. De har det, som småbarnsfamilier flest, travelt. Leiligheten deres på to rom og kjøkken begynner å bli litt liten, men de klager ikke over det. De er takknemlig over å få være i Norge. De har imidlertid lite positivt å si om politikken med midlertidig beskyttelse:

Ordningen med midlertidig beskyttelse er typisk norsk. Det er den samme holdningen nordmenn har til krigen. Norge har ikke tatt stilling til krigen. Det plager oss litt. Ingen stoler egentlig på oss. Vi er bosniere, selv om vi ikke er muslimer. Vi er ateister. Vår familie er muslimer. I media framstilles bosniske muslimer som fundamentalister. Men vi er europeere...

Jeg spør dem om hva de vil gjøre hvis den midlertidige beskyttelsen blir opphevet:

Hvis myndighetene tvinger oss tilbake, reiser vi. Men det vil være mot vår vilje. Vi drar ikke i kirkeasyl. Vi er stolte... Vi ønsker bare, for en gang skyld, å bestemme selv. Hele tida er det andre som bestemmer for oss. Vi hører snakk om demokrati, men vi har aldri sett det.

Jasminka og Djanis sier selv at de aldri var noe særlig opptatt av politikk. Det var før krigen. Nå følger de med på alt som er av nyhetssendinger og diskuterer gjerne situasjonen i Bosnia. De er svært godt informert og har mange refleksjoner omkring hvorfor krigen kom, hvorfor den vedvarer (tross Daytonavtalen), og hva slags framtidsperspektiver det er for Bosnia:

Situasjonen er veldig vanskelig. Nesten alle venter på hjelp utenfra. Men det kommer ingen hjelp. Landet er delt i tre, men ingen kommer til å motta hjelp. Det vil bli en ny krig snart. Alle er sultne. Sultne mennesker kan aldri bli særlig demokratiske. Jeg er redd for et nytt Midtøsten. Kosovoalbanerne er også i en vanskelig situasjon. Det kan bli krig der også. Bosnia blir spist opp. (Djanis lager en tegning som viser hvordan Bosnia er lukket inne i en enklave, rent geografisk). Jeg ser ingen lyspunkter. Krigen er hjulpet fram utenfra. Bare en revolusjon eller

⁹⁸ På NOKUTs hjemmesider kan man lese mer om reglene for godkjenning av utenlandsk utdanning. <http://www.nokut.no/no/invia/De-norske-godkjenningsordningene/> (lastet ned 03.01.10)

en stor verdenskrig kan redde Bosnia. Jugoslavia var ikke stabilt. Vi levde på en illusjon. .. Bosniske myndigheter ønsket en stat for alle, men det er vanskelig å se for seg.

Familien til Djanis bor fortsatt i Bosnia. Situasjonen er vanskelig. På to år hadde han ingen kontakt med dem. De har ikke telefon, og brev har det vært vanskelig å få fram. De siste månedene har de greid å holde kontakten via noen venner som har telefon på jobb. Djanis har fått vite at faren har vært alvorlig syk. Det er vanskelig å skaffe medisiner, og kapasiteten på sykehusene er helt sprengt. Djanis sender penger, men det løser ikke alle problemene. Flere av Djanis' søsken har vært i fengsel. De er fordrevet fra sine hus og mangler jobb. Jasminkas familie er spredt over hele Europa. Foreldrene bor her i Norge (på østlandet), og to av søsknene har fått oppholdstillatelse i andre land. De drømmer om at familien kan gjenforenes i et fredelig Bosnia, men de tror ikke på det:

Jeg tror ikke de greier å skape fred i Bosnia. Det er for mange som ønsker revansj... Mange nordmenn klager over skattesystemet i Norge. Jeg har lyst til å si: Dere skjønner ikke hvor heldige dere er! Det betyr stabilitet.

Det første møtet med familien slutter omtrent her. Jasminka og Djanis opplever nordmenn som veldig materialistiske. Vi tar alt for gitt... For det unge bosniske paret er ingenting selvfølgelig lenger.

Det skulle gå over et år før jeg møtte familien igjen. Når jeg ringer og avtaler nytt besøk, er det Jasminka som tar telefonen. Hun snakker godt norsk nå og virker oppriktig glad for at jeg vil møte dem igjen:

Så fint at du ringer nå og ikke neste uke. Du skjønner – vi skal flytte om bare noen dager – ganske langt. Djanis har fått ny jobb. Endelig skal han få gjøre det han egentlig er utdannet til...

Jeg spør selvfølgelig om det passer at jeg kommer, sånn midt oppi flyttingen. Det forsikrer hun meg om at det gjør. De skal jo ikke flytte akkurat i dag! (Jeg tenker mitt. Hadde jeg orket et flere timers besøk av en forsker i en sånn situasjon?) Jeg tror Jasminka mener det hun sier, og jeg velger å oppfatte det som en tillitserklæring. Hun kunne ha sagt nei, med god samvittighet, men valgte altså å ønske meg velkommen.

Samtalen starter naturlig nok med at Djanis forteller om sin nye jobb. Han er kjempeglad og ser fram til å praktisere sitt gamle yrke. Kommunen har skaffet hus og barnehageplass til begge barna, og Djanis får mye bedre lønn enn han har hatt til nå. Jasminka er også optimistisk. Selv om hun foreløpig ikke har fått jobb, regner hun med at det ordner seg

etter hvert. Hun ser heller ikke mørkt på å få litt mer slakk i hverdagen til å begynne med. Men vil de ikke savne venner og kjente?

Alle sier de vil komme på besøk når vi flytter. Både bosniske venner og norske. Du må også love å komme. Ta med deg familien. Vi får god plass, og det er et helt nydelig sted!

Vi snakker litt mer om venner og sosialt nettverk. Djanis sier at kontakten med andre bosniere er blitt litt mindre etter hvert. Alle (inklusive de selv) har fått det så travelt. Likevel har de noen gode venner som de treffer jevnlig. Til å begynne med var det nok å være bosnier. Det ga et fellesskap. Etter hvert er det andre ting som betyr mer (interesser, familiesituasjon, yrke, utdanning). Folk er forskjellige, selv om de tilhører samme etniske gruppe, kommer fra samme land og lever i samme situasjon som flyktninger. Nå føler Jasminka og Djanis like mye fellesskap med norske venner. Begge har god kontakt med arbeidskolleger og har fått gode venner blant dem. Men Djanis tilføyer:

Vi har litt problemer med å få kontakt med vår egen generasjon. Nordmenn har allerede hus og bil – og de har vært i Syden flere ganger. De mangler bare internett... Vi har ikke bil og vi har ikke vært i Syden. Og – hva skal vi med internett? Nordmenn har ikke opplevd tap på samme måten som oss... Hva er viktig i livet? Levestandard eller livskvalitet? Eldre mennesker forstår dette bedre. De har bedre tid, de har andre verdier... For oss er utdanning en viktig verdi. Her i Norge er det viktigere å spekulere på børsen. Jeg blir sliten av alt det materielle jaget...

Familien har bodd i Norge i mer enn fem år. De har hus, jobb, barnehageplass – og de er i ferd med å kjøpe bil (bil trenger de når de nå flytter til et mindre sted). Er de *integrert*? Jasminka svarer bekræftende på det.

Det er ikke så vanskelig for bosniere. Vi er europeere... Like før jul kom den eldste datteren vår hjem fra barnehagen og spurte om vi skulle ha juletre. Hvis vi svarte ja – ville det ikke vært noe problem. Hvis vi svarte nei – måtte vi forklart forskjellen på kristendom og islam. Barna våre skal vokse opp her. De skal bo her hele livet. Det er naturlig at vi overtar norske skikker.

For Jasminka og Djanis er framtida i Norge. Det er det som er *hjemme* – i alle fall nesten:

Jeg savner å treffe gamle kjente, gjøre ting jeg gjorde før.. Stikke innom en kafé, møte slektninger og venner på gata... Men det er en drøm som ikke kan oppfylles. Vi var på besøk i Bosnia i vår. Det var et stort sjokk. Ingenting er det samme som før. Alt har forandret seg. Slektinger som bor igjen har det veldig vanskelig. De

har lite penger, og nesten alle er syke. De er avhengig av beroligende midler, men har ikke råd til å skaffe dem... Alt kan kjøpes, men de fleste har ingen penger å kjøpe for... Det er utrolig at de kan overleve en situasjon med så lite mat. De kan ikke kjøpe sko og klær. Det er mye urettferdighet, og det er store forskjeller... De har startet gjenoppbyggingen, men det er bare "sminke"... I Bosnia i dag er det umulig å planlegge noe på lang sikt. De venter på at noe skal skje utenfra. Solidariteten er borte. Alle skylder på kommunismen, men demokrati er ikke noe som kommer av seg selv...

Den lille familien er snart på veg videre. Ikke til Bosnia, men til en norsk utkantkommune som vet å verdsette bosnisk spesialistkompetanse. Om fem år eller om ti år tror de fortsatt de bor i Norge. De savner slektningene sine, *men det er det eneste som mangler på å leve et helt normalt liv...*

7.4.4 Fortid, nåtid, framtid

De tre bosniske familiene vi har møtt er både like og forskjellige. De tenker ulikt rundt sin situasjon i Norge, men de er ganske samstemte når det gjelder vurderinger av situasjonen i hjemlandet. *Krigen kom som et sjokk.* Slik beskrev mange sine egne opplevelser da krigen var et faktum. Krig hadde fram til da vært noe som skjedde andre steder – bare ikke hos dem selv. Yngre mennesker trakk gjerne paralleller til situasjonen i de nordiske landene: *Vi levde som dere*, sa de. Eldre mennesker så i større grad det som skjedde i et historisk perspektiv. For dem hadde Balkan alltid tilhørt en urolig del av verden, selv om også de understreket at krig var noe de trodde hørte fortida til...

Men krigen var et faktum, og etniske grupper som før levde i fred og harmoni, ble raskt forvandlet til fiender. Slik ble det i alle fall framstilt, og for å "forstå" krigen var dette en del av bildet. Flyktingene vi snakket med var imidlertid mye mer nyansert. De fortalte om gamle venner fra andre etniske grupper som hjalp dem å flykte – med eget liv som innsats. Og de fortalte om nabolag hvor de etniske motsetningene ennå ikke hadde fått noe særlig fofeste. Men dette var i starten av krigen. Flyktingenes fortellinger viser hvordan mistenksomheten økte i løpet av de første månedene av krigen. Ingen stolte til slutt på noen. Med mistenksomheten økte motsetningene og etter hvert hatet. Fortellingene har fellestrekk: De beskriver frustrasjon og bitterhet over krigen, de beskriver oppbrudd, redsel og fortvilelse i forbindelse med flukten. Og de beskriver vekslingen mellom forventning, skuffelse og lettelse i møtet med Norge.

En typisk beskrivelse startet gjerne med å fortelle om hvor liten rolle den etniske tilhørigheten spilte *før krigen* – i det tidligere Jugoslavia. Nabolag og skoleklasser var

etnisk blandet, og ingen så noe problem i det. På tilsvarende måte var det også i familiene. At mann og kone representerte ulike etniske grupper, var verken uvanlig eller betraktet som noe problem. For de fleste var etnisitet kort og godt ikke noe sentralt tema. En bosnisk kvinne, med muslimsk bakgrunn fortalte til og med at barna hennes måtte spørre om ”hva de var” da den etniske rensingen slo inn for fullt i starten av krigen. De var muslimer, men ingen av dem hadde noen gang vært i en moské.

Men historiene er også individuelle og personlige: Krigen og det som skjedde etterpå har fått følger for familiemedlemmene som ble igjen i Bosnia. Noen få har kunnet leve et nokså normalt liv, men for de fleste har de krigen og de etniske motsetningene gjort at ingenting vil bli som før. Dette påvirker også dem som har kommet til Norge (eller til et annet asylland). Livet i Bosnia blir en del av hverdagen også for dem som bor her. I starten kunne det virke som tilværelsen svingte i takt med forholdene hjemme. Etter hvert skjedde det en gradvis ”permanentering” – eller for å bruke et begrep som oftere brukes i Norge – *integrering*.

Flyktningenes beretninger viser hvordan fortiden forfølger deg og nåtiden preges av uvisshet om framtiden. For bosniske flyktninger i Norge fikk denne uvissheten en ekstra dimensjon i og med at de i første omgang bare fikk midlertidig beskyttelse. Men det er ikke bare snakk om uvisshet. Det er også snakk om en ambivalens. De tre familiefortellingene viser med all tydelighet hvor sammensatt dette er, hvor vanskelig det er og hvor motstridende interessene kan være – selv innen en og samme familie. Dette gjør at en eventuell beslutning om å vende tilbake ikke bare er en individuell beslutning, men en beslutning som berører hele familier – både i eksil og i hjemlandet. Vi har sett mange eksempler på at barn og ektefeller vurderer forskjellig, og at barn og voksne har ulike meninger. Mirna har valgt å bo i Norge, selv om mannen er igjen i Bosnia. Hun begrunner sitt valg med hensynet til barna. For dem er det Norge som er hjemme. Mirna føler seg dratt mellom mannens ønsker (og etter hvert ultimatum) og barnas ønsker og behov. Hva ønsker hun selv? For henne er Bosnia hjemme, men hun velger å vente til barna er gamle nok til å greie seg selv.

Andre er helt klare i sin beslutning: De vil bo i Norge. Her har de jobber, her er barna godt i gang med skolegangen, og de føler at de har greid å skape en kontinuitet i forhold til livet i Bosnia, før krigen. *De er godt integrert*, vil mange si. Ja, på mange måter er de det. De deltar i arbeids- og samfunnsliv, de har et godt sosialt nettverk, og de mestrer hverdagen – med alle de små og store utfordringene som ligger i den. Samtidig er de opptatt av seg selv som bosniere. I dette ligger forskjellen på den kompromissløse assimileringen og den gjensidige integreringsprosessen. Integreringen krever ingen brudd med fortida. Dermed åpnes det også opp for en eventuell tilbakevending – når situasjonen i hjemlandet tillater det og menneskene det angår ønsker det.

7.5 Bånd, bruer og sosiale nettverk

Sosiale nettverk blir ofte sett på om et mål på integrasjon, og kontakter mellom minoritet og majoritet blir sett på som en forutsetning for ”god integrasjon”. Enten vi snakker om nære venner eller løse bekjentskaper, så handler det om nettverk. Det er vanskelig å få presise mål på hva det vil si å ha et ”godt sosialt nettverk”. Mens arbeidstilknytning er noe man kan få et relativt presist bilde av gjennom offentlig statistikk, er sosiale nettverk et fenomen som i stor grad handler om øynene som ser. Den subjektive dimensjonen er med andre ord sterk. For – hva mener vi egentlig med sosiale nettverk? Hva vil det si å ha en venn? Og hva er forskjellen på å ha en venn og en bekjent? Hva vil det si å møtes ofte? Og hva vil det si å være nær?

Denne typen spørsmål lar seg best belyse gjennom bredere tilnærminger enn offentlig statistikk. I den grad man har greid å måle folks nettverk, har man enten spurt etter folks opplevelser (som jo av natur er subjektive) eller funnet indikatorer som kan bidra til å belyse sider ved det å ha et sosialt nettverk. Disse studiene konkluderer med at mange flyktninger opplever sosial marginalisering og at de færreste har norske venner (Djuve og Kavli 2000, Grønseth 2006, Valenta 2008). De kontaktene man har er i første rekke av typen bekjentskaper – mennesker man vet om eller omgås i en bestemt type sammenheng (nabo, arbeidskollega mv), men sjelden omgås i fritiden (Berg og Svarva 1994, Akman 1995, Valenta 2008). I sin undersøkelse av tamilske flyktninger i Nord-Norge viser Grønseth (2006) at sosial marginalisering og isolasjon kan fremstå som det største problemet med å leve i eksil for noen flyktninger.

Flyktninger fortolker relasjonen til majoritetsbefolkningen på forskjellige måter. Disse relasjonene kan fremstå som tegn på aksept (Valenta 2008), men de kan også fremstå som et anker til det norske samfunnet som yter støtte til flyktninger i løpet av deres integreringsprosess (Slavnic 2000, Brekke 2001). I sin undersøkelse av bosniske flyktninger i Norge beskriver Brekke (2001) at disse vennsrelasjonene kan brukes som en del av flyktnings kamp mot hjemsendelse. I tilfeller der flyktingen risikerer å bli sendt tilbake til sitt hjemland mot sin vilje, kan norske venner fremstå som viktige støttespillere i vedkommendes kamp mot tvungent retur. Brekke kaller denne prosessen for ankringsstrategier (Brekke 2001).

I Valentas studie av bosniske, kroatisk og irakiske flyktnings personlige sosiale nettverk, betraktes flyktnings sosiale integrasjon og deres sosiale nettverk som en del av deres identitetsprosjekt (Valenta 2008). Ifølge han er svake relasjoner til nordmenn ikke nødvendigvis et resultat av avvisning og marginalisering. Flyktingene kan reetablere sitt

sosiale liv i eksil gjennom å kombinere svake bånd med majoritetsbefolkningen med en sterk tilknytning til egne etniske nettverk. Informantene i Valentas undersøkelse har sett at en slik tilpasningslinje er den mest forenlige med deres forsøk på å reprodusere positive identiteter i hverdagen. I denne undersøkelsen konkluderes det med at stabile svake bånd til lokalbefolkningen har betydning. Disse vennene og bekjente blir et symbol på aksept som hjelper nykommere til å konstruere egne identiteter som inkluderte og respekterte i deres nye sosiale omgivelser.

Jeg har brukt eksilets stoppesteder som betegnelse på flyktingtilværelsens ulike faser. Fasebegrepet brukes ofte til å illustrere den psykologiske prosessen flyktinger går igjennom. I denne sammenhengen er det ikke i første rekke det psykologiske aspektet som er i fokus, men livssituasjonen rent allment, hva man er orientert mot og hvordan dette reflekterer (eller eventuelt ikke reflekterer) flyktingtilværelsen. Ytre sett innebærer eksilet en *fortid*, kjennetegnet av undertrykkning, forfølgelse og flukt, en *nåsituasjon* der du har fått asyl, og hvor tilværelsen er preget av en form for reorientering, og en *framtid* med flere muligheter, men hvor tilbakevending ofte blir beskrevet som selve avslutningen på eksilet. De familiene vi har møtt i dette kapitlet er familier som har vært igjennom alle disse fasene – eller om du vil: vært innom alle disse stoppestedene. Deres livssituasjon er forskjellig, og de har til dels også hatt ulike ønsker og prioriteringer for framtida. I flere av fortellingene er det imidlertid tydelig at begreper som ”ønsker”, ”valg”, ”prioriteringer” bidrar til å forenkle det komplekse bildet av situasjonen de befinner seg i og de kompliserte beslutningene om framtida de står (og har stått) overfor.

Et av mange underliggende spørsmål er hvor lenge *flyktingidentiteten* skal styre tilværelsen. Eller som en av informantene selv sier det: hvor lenge må vi leve med merkelappen *flykting*? Hun opplevde at hun ble redusert til en kategori – ikke sett på som et helt menneske med talenter, ferdigheter, behov og drømmer. Hun ble påført en identitet hun opplevde som en tvangstrøye. Hun følte seg ikke som ”mindre chilensk” enn andre, men hun opplevde flyktingrollen som en offerrolle. For andre igjen fortøner det seg helt motsatt. De er forundret (og kanskje også bitre) over at så mange har glemt hva som skjedde i Chile i 1973, i Vietnam i 1975 eller i Bosnia-Hercegovina i 1992. Det eneste det blir fokusert på er hva de som flyktinger *ikke* kan, hva de *ikke* mestrer – ikke hva de har utrettet og slåss for før de kom til Norge.

Flyktingene vi har møtt i dette kapitlet representerer både forskjeller og likheter. Vi ser kjønnsforskjeller, vi finner aldersforskjeller, og det er utdanningsforskjeller. Men vi finner også forskjeller *mellom* de ulike gruppene. De har kommet hit på ulike grunnlag, de har forskjellige tilpasninger i forhold til hjemlandet, og de har på en del områder tilpasset seg livet i Norge forskjellig. Chilenske flyktinger levde lenge med kofferten klar slik at de raskest mulig kunne vende tilbake til Chile når diktaturet ble opphevet. Enten det var for å

fortsette den politiske kampen eller det var for å gjenskape et mer normalt liv, var holdningen den samme. Dette gjorde at mange valgte å jobbe framfor å ta utdanning. Mange syntes også (særlig i starten) at det var bortkastet å bruke tid på å lære norsk. De skulle jo snart tilbake... Selv om dette endret seg etter hvert, kan nok mye av chilenernes tilpasning knyttes til denne oppfatningen av at eksilet skulle være midlertidig. Blant chilenerne som kom på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet var mange politisk aktive. De etablerte politiske grupper i eksil og samarbeidet med eksilchilenerne i andre deler av verden. Mange var også aktive kulturarbeidere og brukte musikk og teater som et våpen i den politiske kampen. Gjennom dette knyttet de også bånd til den politiske venstresiden i norsk politikk. På mange måter ble dette en vel så sentral del av deres integrasjon i Norge som integreringen i arbeidslivet.

Det vietnamesiske miljøet er på mange måter en kontrast til det chilenske eksilet. De hadde i større grad "brent alle broer" og var kommet for å bli. De hadde risikert livet for å komme til Norge og hadde ikke retur i tankene. Dette kunne nok ha flere årsaker, men noe var ganske sikkert knyttet til hvordan de vurderte utsiktene til politiske endringer i hjemlandet. Etter tretti års krig hadde Nord- og Sør-Vietnam blitt et selvstendig land med en stabil politisk ledelse. Mange hadde i starten hatt forventninger til det nye styresettet, men innså etter hvert at det nye regimet verken ga dem demokrati eller ytringsfrihet. Utsiktene til å skape endringer, vurderte de som dårlige – i alle fall på kort sikt. I tillegg til dette er det vel liten tvil om at eksiltilværelsen for de fleste vietnamesere representerte økt levestandard og større utdanningsmuligheter. Den "klassereisen" vi har bekrevet blant vietnamesiske etterkommere, viser tydelig at dette er noe de har visst å benytte seg av.

De bosniske flyktingene kom som krigsflyktinger og fikk i første omgang bare midlertidig beskyttelse. De fleste var nok, i likhet med chilenerne, også innstilt på at oppholdet skulle være midlertidig. Mange hadde forlatt hus og gode jobber, så for dem representerte ikke tilværelsen i Norge noen stor materiell forskjell. De var europeere, og mange hadde høy utdanning. De møtte imidlertid færre barrierer på arbeidsmarkedet enn både chilenerne og vietnameserne, og for dem som var i gang med utdanning, var det heller ikke så vanskelig å få tidligere utdanning konvertert slik at de kunne fortsette studiene i Norge. Det var med andre ord heller ikke så vanskelig å tilpasse seg en tilværelse i Norge. Med Bosnia en liten flyreise unna, ville det uansett være mulig å holde kontakten med hjemlandet ved like.

Forskjellene er med andre ord store. Men det er også likheter. Den mest slående likheten er at de aller fleste har valgt å bli boende i Norge. For chilenerne kan dette i stor grad forklares med at det tok så lang tid før det var mulig å vende tilbake. Med hus og jobb og med barn som opplevde Norge som "hjemme", ble spørsmålet om tilbakevending mer komplisert. Til en viss grad var dette også situasjonen for de bosniske flyktingene. For

vietnameserne derimot var tilbakevending aldri noe stort tema. I neste kapittel skal vi se nærmere på hvordan spørsmålet om tilbakevending blir håndtert i to av de gruppene vi har møtt til nå: de bosniske og de chilenske flyktningene.

8. Tilbakevending – eksilets punktum?

Vi er nå kommet fram til det jeg vil omtale som eksilets tredje stoppested: spørsmålet om tilbakevending til hjemlandet. Selv om bare et lite mindretall av flyktninger som har fått opphold i et ”tredje land” faktisk vender tilbake, så beskrives fortsatt tilbakevendingen som ”eksilets punktum”. Det ligger en forventning om at flyktninger en gang i framtida skal *hjem*. Dette gjør at spørsmålet rundt en eventuell tilbakevending er en del av alle flyktningers liv, og enten de vender tilbake eller ikke så er dette spørsmål som er uløselig knyttet til eksiltilværelsen. Svante Lundberg (1989) snakker om at *sirkelen sluttes*. Han understreker samtidig at beslutningen om en eventuell tilbakevending innebærer en rekke dilemmaer. I forbindelse med en eventuell tilbakevending reises spørsmålet om hvor man egentlig hører hjemme. Både migrasjonsforskningen og litteraturen gir eksempler på hvordan disse dilemmaene river og sliter i folk. Ideen om ”den lykkelige tilbakevending” fins bare i flyktningenes drømmer eller i majoritetsbefolkningens kunnskapsløshet.

8.1 Innledning

Eksil er en form for unntakstilstand. Den innebærer et brudd med en fortid, samtidig som det ligger en forventning om tilbakevending en gang i framtida. Hvor lenge en slik unntakstilstand vil vare, vet imidlertid ingen. Og hva du vender tilbake til, vet du heller ikke.

Situasjonen på verdensbasis viser at de fleste flyktninger enten er internt fordrevne eller befinner seg i nærområdene til det landet de har flyktet fra⁹⁹. Mange lever i provisoriske flyktingleire eller er på vandring. For denne kategorien flyktninger, vil tilbakevending til hjemlandet så snart det oppleves som trygt, være normalsituasjonen. For flyktninger som lever i eksil i såkalt ”tredje land” (f eks i Norge), er situasjonen derimot en annen. Selv om den første fasen av deres flyktingtilværelse også kan være preget av usikkerhet og midlertidighet, representerer oppholdstillatelsen i et nytt land en form for reetablering. Både for flyktingene selv og det samfunnet de blir en del av har det lenge nærmest vært forutsatt at oppholdet vil bli langvarig og kanskje permanent. Statistikken bekrefter også at dette er det som skjer i praksis. Mindre enn ti prosent av flyktninger som har hatt opphold i Norge vender tilbake til sitt hjemland.¹⁰⁰ Selv om det er stor variasjon mellom de ulike

⁹⁹ Se Flyktinghjelpens hjemmesider <http://www.flyktinghjelpen.no/?aid=9064643> (lastet ned 04.01.10) og FNs høykommissær for flyktninger http://www.unhcr.se/no/Protect/qOa_idp_no.html (lastet ned 04.01.10)

¹⁰⁰ Vi snakker her om frivillig tilbakevending. Personer som har fått endelig avslag på sin asylsøknad har ikke noe valg: de må returnere. Heller ikke her er statistikken pålitelig fordi mange etter et avslag velger å bli i landet som illegale flyktninger. http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/tema/innvandringspolitikk/utvisning_og_bortvisning_fra_norge/retur-og-tilbakevending.html?id=574967 (lastet ned 04.01.10)

etniske gruppene, snakker vi uansett om små tall. For noen grupper vil det ta mange år før situasjonen er trygg nok i hjemlandet til at en tilbakevending er forsvarlig. Erfaringsmessig reduserer dette sjansene for at de noen gang vil vende tilbake til sitt hjemland – i alle fall på permanent basis (Valenta og Berg 2003).

I dette kapitlet skal vi se nærmere på hva som påvirker beslutningen om en eventuell tilbakevending. Vi skal møte noen av dem som har vendt tilbake til sine hjemland og få del i deres erfaringer knyttet til hjemkomst og hverdagsliv i opprinnelseslandet. Vi skal også møte noen av dem som valgte å bli igjen i Norge, og vi skal møte noen av dem som vendte tilbake til hjemlandet, men etter en stund gjeninnvandret til Norge. Å bestemme seg for å vende tilbake til hjemlandet, er for de fleste en stor og vanskelig beslutning. Her skal det foretas mange avveininger. Vi skal se nærmere på hva som påvirker beslutningen: Handler det om materielle vilkår som hus, jobb og inntekt, eller handler det i første rekke om røtter, nettverk og tilhørighet? Handler det om ambivalens og dilemmaer, eller handler det i større grad om spenninger og kryssende interesser? Hva bidrar til å holde flyktinger tilbake i Norge, og hva stimulerer dem til å dra? Og hvilken rolle spiller tidsfaktoren?

For å belyse disse spørsmålene skal vi se på situasjonen for to av de flyktinggruppene vi møtte i det foregående kapitlet: chilenske flyktinger og bosniske flyktinger. Dette er også de to gruppene som har de største tallene for frivillig tilbakevending fra Norge. Vietnamesiske flyktinger, som rent tallmessig er en større gruppe, er fortsatt i Norge. I mange år var det av politiske grunner ikke mulig for flyktingene å vende tilbake, og selv om det er registrert noe få tilbakereiser, er omfanget veldig lite. Flere av dem som reiser er også tilbakeholdne med å beskrive det som en tilbakevending. De omtaler det som ”besøk i hjemlandet” og beholder ankerfestet til Norge. Det kan være mange forklaringer på de lave tilbakevendingstallene for vietnamesere. Den mest nærliggende er at det fortsatt er store politiske motsetninger mellom de som dro og de som sitter ved makten i Vietnam. Selv om Vietnam i dag er åpnere og mer demokratisk enn på 1970-tallet (da de fleste flyktet), så betraktes landet fortsatt som kommunistisk. Men selv om få vender tilbake, er spørsmålet om tilbakevending noe de fleste tenker igjennom – særlig de eldste. Det er for eksempel ikke uvanlig at eldre flyktinger sier de vil dø i sitt hjemland. Av de få som har flyttet tilbake til Vietnam, har de fleste nådd pensjonsalderen. For annen generasjon - de som har vokst opp i Norge - er imidlertid spørsmålet om tilbakevending fjernt. Som vi så i forrige kapittel: de unge føler seg hjemme i Norge (Seeberg 2004, Berg og Lauritsen 2009, Pettersen (red.) 2009).

Når det gjelder chilenske og bosniske flyktninger i Norge, ligger tilbakevendingstallene et sted mellom ti og tolv prosent (Henriksen 2007)¹⁰¹. Gruppene kom til Norge på ulike tidspunkt, og tilbakevendingen har også skjedd med en del års mellomrom. Poenget i denne sammenhengen er imidlertid ikke å studere tallene inngående, men å se nærmere på hvordan flyktningene selv reflekterer rundt spørsmålet om tilbakevending – og hvordan de, som en konsekvens av dette, handler. Men før jeg går nærmere inn i situasjonen for de to gruppene, vil jeg sette tilbakevendingsspørsmålet inn i flyktningpolitisk ramme.

8.2 Tilbakevending som et flyktningpolitisk virkemiddel

Lenge var tilbakevending et tema som man helst ikke snakket om i den offentlige debatten. Den dominerende holdningen, både blant politikere, flyktningmedarbeidere og opinionen generelt, var at de flyktninger som fikk opphold skulle integreres. Mange mente at ved å ta opp spørsmålet om tilbakevending kunne man signalisere til flyktningene at de ikke var ønsket i Norge. En følge av denne forsiktige holdningen var at det var få konkrete erfaringer med tilbakevending av flyktninger og lite utbygde virkemidler som kunne brukes i dette arbeidet. Et uttrykk for dette var at tilbakevendingstøtten ble holdt på et veldig lavt nivå (Brekke 1999, 2001).

Etter henvendelser fra chilenske flyktninger som ønsket å vende tilbake til hjemlandet, ble det i 1990 for første gang i Norge etablert et eget tilbakevendingsprogram for flyktninger (Myrvold 1992). Ordningen ble i 1992 gjeldende for alle personer med asyl eller opphold på humanitært grunnlag i Norge. Det var likevel fortsatt slik at man ”lå lavt”. Retorikken gikk ut på at flyktningene selv skulle ta initiativ og at myndighetene ikke skulle oppmuntre dem, men kun bistå dem med å gjøre repatrieringsprosessen lettere. Konflikten som brøt ut på Balkan i begynnelsen av 1990- tallet og påfølgende ankomster av bosniske flyktninger, har endret denne holdningen. Med støtte fra FNs høykommissær for flyktninger (UNHCR) begynte norske myndigheter å fokusere på tilbakevending av flyktninger.

Siden 1993 har den norske flyktningpolitikken vært basert på en dualisme der tilbakevending har vært et viktig element. Myndighetenes innstilling har siden da vært å legge til rette for at utfallet av en flyktningssituasjon enten kan bli tilbakevending til hjemlandet eller varig opphold i Norge. Denne grunninnstillingen er blitt omtalt som ”det tosporede løpet” i flyktningarbeidet (St.meld.nr.17, 2000-2001). Med dette prøvde man å forene tilbakevending og integrasjon av flyktninger som tidligere ble betraktet som to motstridende mål i flyktningarbeidet. Grunntanken i det tosporede løpet er at det ikke er

¹⁰¹ Usikkerheten rundt disse tallene er i første rekke knyttet til at det også er en del av de tilbakevendte som gjeninnvandrer. Her er ikke statistikken like pålitelig.

noen motsetning mellom integrasjon i eksil og repatriering. En har argumentert med at sterke og veltilpassede mennesker vil ha de beste forutsetningene for også å mestre nye situasjoner. Argumentet har med andre ord vært at godt integrerte flyktninger vil bli bedre rustet for en eventuell tilbakevending (Brochmann 1995, Berg 1998, Brekke 2001). I en drøfting av den norske dobbeltstrategiens dilemmaer, påpeker Grete Brochmann at politikken kan fremstå som en sirkelslutning:

Teorien norske myndigheter baserer seg på, skiller ikke mellom "objektive" forutsetninger på den ene siden og personlig motivering på den andre. Selv om de velintegrerte flyktningene lettere kan klare en eventuell reetablering i hjemmeområdene, er det på ingen måte gitt at deres personlige ønsker og motivasjon går i den retningen. (Brochmann 1995, s 58)

Forholdet mellom objektive forutsetninger og personlige ønsker er bare ett av flere dilemmaer. Innebygd i selve eksiltilværelsen vil det også være usikkerhet, tvil og ambivalens som til sammen vil skape nye dilemmaer.

Et annet sentralt element i det nye flyktningpolitiske regimet var ordningen med *midlertidig beskyttelse*. Denne ordningen ble innført i "Bosniaperioden" og innebærer at flyktningene skulle vende tilbake når forholdene gjorde det mulig. Det vil si at muligheten for å sende flyktningene tilbake til sitt hjemland står sentralt i denne ordningen. Samtidig mente en at flyktningene ideelt sett skulle vende tilbake frivillig. Støtteordningene rettet mot tilbakevending av flyktninger fikk med dette en ny funksjon der de ble brukt for å oppfordre flyktninger som var under midlertidig beskyttelse til frivillig å vende tilbake til hjemlandet. Tilbakevendingsstøtten til denne kategorien flyktninger ble dermed brukt som en motsats til tilbakesending. Denne nye funksjonen kom særlig til uttrykk i forbindelse med tilbakevending og tilbakesending av kosovoalbanske flyktninger. Det overordnede målet med tilbakevendingsarbeidet var med andre ord å legge til rette og motivere for at de som hadde fått beskyttelse i Norge skulle kunne vende tilbake til hjemlandet når forholdene der ligger til rette for det (St.meld.nr.17, 2000-2001, Valenta og Berg 2003).

8.3 Tilbakevending til Bosnia-Hercegovina

I løpet av 1990- tallet gjennomgikk Bosnia-Hercegovina en større politisk transformasjon enn noe annet land i europeisk moderne historie. I løpet av kort tid ble landet løsrevet fra Jugoslavia og anerkjent som egen stat. I tillegg til dette gjennomgikk landet det mange betrakter som den verste krigen i hele sin historie. Parallelt med dette endret landet sitt styresett. Fra å være en ettpartistat, har landet blitt en demokratisk stat. I takt med disse endringene har også det dominerende ideologiske grunnlaget endret seg. Sosialisme og

multietniskhet ble skiftet ut med et nytt ideologisk grunnlag, der nasjonalismen og avsekularisering av samfunnet ble identifisert med kamp for demokrati (Mønnesland 1995).

Krigen i Bosnia-Hercegovina brakte med seg mange tragedier og mye hat. Serbiske og kroatisk nasjonalister satte ofte likhetstegn mellom sentrale myndigheter og muslimer. Hver av gruppene følte seg truet av de andre to, noe følgende uttalelse fra en bosnisk kroat illustrerer:

Ser du alle parabolantennene på balkongene... Ja, vi bor i Bosnia og ser på kroatisk TV og leser kroatisk aviser. Vi vil ikke se på muslimsk TV (her refereres det til den bosniske landsdekkende kringkastingen). Slik er det sikkert i Republika Srbska. Alle vender seg mot sitt. Vi mot Mostar og Kroatia, og de mot Banja Luka og Beograd(...) Det er dobbelt så mange muslimer som oss. Vi har ikke fått selvstyre som serberne. Vi må derfor holde oss samlet, ellers vil vi bli overkjørt...

Selv om partilinjer i litt mindre grad enn før følger de etniske, er store deler av Bosnias befolkning fremdeles mer opptatt av nasjonale skillelinjer enn av partienes politiske plassering (Valenta og Berg 2003).

8.3.1 Vilkårene for tilbakevending

Vårt feltarbeid i Bosnia¹⁰² foregikk våren 2002 – sju år etter at fredsavtalen (Daytonavtalen) ble underskrevet. Avtalen innebar en fred basert på en etnisk deling av landet. Av mange bosniere ble denne fredsavtalen sett på som en våpenhvile, men ingen fred. De etniske motsetningene var fortsatt store. Under feltarbeidet erfarte vi selv hvor viktig det var for alle parter å markere den etniske delingen, på alle plan. Delingen skapte også hindringer for tilbakevending av flyktninger. Flere av de bosniske flyktningene som vi intervjuet i Norge våget ikke engang å besøke sin hjemby, noe som kan knyttes til minner om krig og forfølgelse. I noen tilfeller handler det sannsynligvis også om at de samme personene som har vært medansvarlige for den etniske rensingen fremdeles sitter ved makten i byen. Det var på dette tidspunktet fremdeles mange interne flyktninger i landet som ikke kunne vende tilbake til sine boliger.

Arbeidsledigheten i Bosnia var på begynnelsen av 2000-tallet nærmere 40 prosent¹⁰³, og samfunnet var preget av omfattende fattigdom. Mange arbeidsplasser var borte, det samme

¹⁰² Se kapittel 5.2.5 for mer detaljer omkring selve feltarbeidet.

¹⁰³ Kilde: Departement for flyktninger og menneskerettigheter i Bosnia- Hercegovina, rapport 2001

var den ofte livslange arbeidstilknytningen til en bestemt bedrift som innebar et sosialt og helsemessig sikkerhetsnett både for den ansatte og familien i tillegg til en sikker inntekt. Flere av informantene våre snakket derfor om at de flyktingene som dro fra ”det gamle systemet” strevde med å tilpasse seg ”det nye systemet”. I den forbindelse sa en informant følgende:

I 1995, da freden kom, var optimismen stor, i dag er ikke entusiasmen den samme. Derfor er det viktig å forberede flyktinger som vil vende tilbake på dette – ikke minst på den psykiske siden, at det ikke er så optimistisk. De må være forberedt på å klare mye alene, og det er avstand mellom de som dro og de som er igjen.

I det tidligere Jugoslavia var det vanlig at den bedriften hvor din far jobbet sannsynligvis også ville bli din framtidige arbeidsplass. Det var også sånn at bedriften skaffet bolig, helsetjenester, forsikringer mv. For mange ble det derfor en stor overgang å måtte ”lære seg” et helt nytt system. Det å måtte betale for tjenester som tidligere var dekket gjennom bedriften de jobbet på, som f eks helseutgifter, var for de fleste helt nytt. Uten en regelmessig inntekt var det vanskelig for mange av de tilbakevendte å få nødvendig helsetilsyn.

8.3.2 ”Der var jeg ingenting, her er jeg usynlig”

Flyktinger som har vendt tilbake forteller om en rekke synlige og usynlige diskrimineringsmekanismer som stenger tilbakevendte flyktinger ute fra det sosiale fellesskapet. Mange opplevde f eks at de ikke fikk igjen jobbene sine da de vendte tilbake. De ble møtt med holdninger som at de ikke hadde forsvart hjemlandet da det trengtes som mest. I den forbindelse forteller en informant, som er utdannet ingeniør, følgende:

Grunnen til at jeg ikke har greid å få en jobb etter returen, er at jeg ikke var der under den verste krigen... Samtidig er jeg ikke fra Mostar, sånn at jeg mangler venner og slektninger som kunne hjelpe meg til å få en jobb.

Rett etter krigen ble de tilbakevendte ofte også møtt med skepsis og beskyldninger om at de hadde sviktet landet. Etter hvert har dette blitt en mindre dominerende del av hverdagen. Etnisk tilhørighet er imidlertid fremdeles et viktig element i sosiale relasjoner. Det er kanskje å forvente etter en konflikt der krigende parter som regel var etnisk rene grupperinger og hvor den enkeltes etnisitet var det som bestemte om vedkommende ville bli utsatt for overgrep eller ikke. I tillegg har den omfattende etniske rensingen resultert i at etniske grupper i enkelte områder har levd atskilt fra hverandre det siste tiåret. Dette har skapt fordommer mot medlemmer av andre etniske grupper hos folk flest. Mens etnisitet

tidligere ofte ble underkommunisert i sosiale samhandlinger, er det i dag nærmest styrende for den sosiale kontakten mennesker i mellom. For flyktninger som har vendt tilbake til områder som er dominert og styrt av en annen etnisk gruppe enn de selv tilhører (såkalt mindretallsretur), har dette ofte ført til sosial utestenging og diskriminering på arbeidsmarkedet (Brekke 2001). I verste fall har det ført til trakassering og nasjonalistisk inspirert vold. Men både representanter for offisielle myndigheter og tilbakevendte flyktninger understreket at antallet ”incidents” (hendelser der personer blir trakassert eller angrepet på grunn av etniske motsetninger), etter hvert ble sjeldnere. Et eldre ektepar forteller dette:

De gamle naboene kommer på besøk og vi trives, men du må forstå at her var det ikke noen direkte krig mellom oss og kroater... Min sønn var også soldat i den kroatisk hær.

Noen steder forteller folk at de føler seg helt trygge og at de ikke har vært utsatt for ubehageligheter av noe slag. På den andre siden forekommer slike hendelser fremdeles, selv om det har et noe mindre omfang. Hyppigheten av slike hendelser varierer med hvor i landet du befinner deg, helt ned til det minste nabolag, og med hvem du er og hvem du har som naboer. En eldre mann som i sommer flyttet med kona si til sin leilighet i Banja Luka, fortalte gråtende følgende:

Kort etter at vi kom tilbake sto det skrevet på døra vår- ”Bali je ut” (svært negativ betegnelse for bosniske muslimer). En annen dag satt noen en planke med mange spiker i utenfor døra. Meningen var at vi skulle trække på den. En gang møtte en ny serbisk nabo oss og kjeftet på oss. Han skrek til oss og spurte hvorfor vi kommer tilbake når dette er en serbisk by... Vi har en del gamle serbiske naboer som besøker oss av og til, men det er ikke ofte ettersom de er redd for at deres egne skal se dem. Men situasjonen er nå blitt bedre...

En mannlig informant fra Mostar forteller hvordan han opplevde å bli trakassert når han (som er muslim) er på den kroatisk kontrollerte siden av byen.

Det hender fremdeles at de synger sanger om sine helter, de morderne. Om de kjenner deg personlig, prøver de ofte å framprovosere en kamp. På en kafé der folk fra lavere klasser samles, hører jeg mye negativt om muslimer...

Krig og etnisk rensing har også ført til store forflyttinger og enkelte steder til omfattende forandringer i befolkningens sammensetning. Enkelte byer, som før krigen kunne betegnes som multi-etniske, er nå etnisk ”rene”. Andre steder har den totale bybefolkningen vokst etter hvert som den fordrevne ruralbefolkningen har flyttet til byene. Den etniske

homogeniseringen har dermed mange steder forsterket urbaniseringen av det bosniske samfunnet (Dahlbäck 1999). En av følgene av dette er at den multietniske kulturen nærmest er forsvunnet og den urbane og pluralistiske levemåten er kraftig svekket.

Disse endringene har selvsagt hatt stor psykologisk innvirkning på Bosnias befolkning. Krigen og den vanskelige politiske og økonomiske situasjonen preger landets innbyggere og store deler av befolkningen er desillusjonert. I tillegg til det vi allerede har vært inne på, har det også oppstått nye stater og endrede grensdragninger. Hele samfunnet har også gjennomgått en drastisk avsekularisering. Religiøs fundamentalisme, sosial urettferdighet og etnisk tilhørighet, som i Titos Jugoslavia var ”ikke- temaer”, blir nå oppfattet som normale aspekter ved en rekke sosiale relasjoner. All denne omstruktureringen har skjedd i løpet av veldig kort tid. Endringene har påvirket alle, men de tilbakevendte ser ofte ut til å være en spesielt utsatt gruppe. Til og med de som var til stede under de store omveltningene kan ha vanskeligheter med å tilpasse seg nye forhold. Endringene oppleves som problematiske, kanskje spesielt for de tilbakevendte, ettersom de var fraværende mens denne omstruktureringen pågikk. En av våre informanter, som har vendt tilbake fra Tyskland, forteller følgende:

Jeg er både bitter og oppgitt. Hele samfunnet har reist femti år tilbake i tid. Samtidig lærer barna våre nå på skolen en helt ny historie. Hver etnisk gruppe har egne læreplaner, noe som fører til at de lærer tre ulike tolkninger av landets historie. Mine barn indoktrineres hver dag med religion og en nasjonalistisk ideologi, noe jeg i tretti år har fornektet... Det verste er at folk flest støtter dette. Når jeg sitter med gamle venner på kaféen, tier jeg vanligvis. De betrakter seg selv som liberale, men de ser ikke at de faktisk er nasjonalister.

Mange av dem vi snakket med ga uttrykk for at de savnet eksillandet – et savn som ligner på lengselen de tidligere hadde overfor hjemlandet. En av informantene oppsummerer denne følelsen av nostalgi og marginalitet, som han hevder har fulgt ham helt siden flukten, med følgende utsagn:

Der var jeg ingen, og her er jeg usynlig. Jeg hører ikke lenger til noen steder. Det ville kanskje vært best hvis jeg kunne være halve dagen i Norge og halve dagen her i Banja Luka.

Til forskjell fra befolkningen ellers har flyktninger i utlandet ikke vært til stede under den store omstruktureringen av samfunnet. De har heller ikke hatt mulighet til å tilpasse seg de strukturelle endringene eller internalisere landets rådende normer og verdier. En kan dermed si at tilbakevendingen for dem ofte innebærer at de må gå gjennom en reintegreringsprosess, der de må tilpasse seg både nye og gamle forhold. Forandringene som har skjedd i Bosnia-Hercegovina i løpet av og etter krigen begrenser seg ikke bare til

materielle ødeleggelser. Huset kan være intakt, kanskje hele byen, men ukjente mennesker befolker gatene og nye idealer, normer og verdier preger samfunnet (Dahlbäck 1999).

8.3.3 "Push" og "pull"- faktorer

Bosniske flyktninger hadde rett etter ankomsten til Norge blitt underlagt et helt nytt flyktningeregime: *midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag* (St. meld. nr. 17 (1995-1995), Brochmann 1995). Man besluttet også at den individuelle behandlingen av asylsøknader skulle legges på is i tre år. Med denne ordningen vektla myndighetene midlertidigheten ved flyktningenes opphold og signaliserte at tilbakevending ville finne sted så snart situasjonen lå til rette for det. I bunnen av denne ordningen lå også muligheten for bruk av tvang. Midlertidig beskyttelse innebar at personer som ikke lenger hadde beskyttelsesbehov måtte reise tilbake til hjemlandet (Brekke 2001). Etter underskrivingen av fredsavtalen for Bosnia-Hercegovina i 1995, ble tilbakevending og tilbakesending av bosniske flyktninger igjen et aktuelt tema. Men i november 1996 vedtok regjeringen at bosniske flyktninger som hadde kommet før november 1996 ikke skulle sendes tilbake til hjemlandet med tvang.

Denne fokuseringen på midlertidighet kunne vært en "push faktor" særlig i perioden etter Daytonavtalens underskriving og frem til amnestivedtaket. I løpet av denne perioden kan vi også se det største antallet tilbakevendinger til Bosnia-Hercegovina. Dette kan delvis forklares med optimismen som preget enkelte i kjølvannet av fredsavtalen og delvis med de bosniske foreningenes og myndighetenes fokusering på at tiden for tilbakevending var inne.

Enkelte påpeker at denne fokuseringen på tilbakevending, kombinert med målrettet satsing på tilbakevendingstiltak, har vært en medvirkende årsak til at så mange bosniere har vendt tilbake også etter amnestiet. I årene etter amnestiet var tilbakevendingen likevel drastisk redusert, dette til tross for at den individuelle tilbakevendingsstøtten i denne perioden ble hevet og den særskilte støtten innført. Selv om det er vanskelig å anslå hvor stor innvirkning den politiske retorikken hadde på bosniske flyktninger, er det ikke utenkelig at bosniere som reiste i perioden før amnestiet ble innført opplevde at de reiste under indirekte tvang. Dette bekreftes til en viss grad også av våre informanter:

Jeg hadde hele tiden tenkt å reise tilbake. Jeg savnet byen min og da fredsavtalen ble underskrevet håpet jeg å få tilbake både leiligheten og den gamle jobben... Jeg hadde ingen jobb i Norge, og ble satt tilbake på skolebenken... Samtidig snakket alle om at vi om ikke så lenge kom til å bli sendt tilbake til Bosnia. Dette var kanskje også en av grunnene til at jeg var så lite motivert for å lære norsk.

Jeg hadde også hørt at Tyskland allerede hadde begynt med å sende folk tilbake. Jeg tenkte at det var bedre å reise nå enn senere, når de likevel skulle sende oss tilbake. Hvis jeg reiste før alle andre, så var sjansen større for at jeg skulle få min gamle jobb og leilighet... Dette var i grunnen et ganske lett valg. Jeg savnet mitt gamle liv og samtidig tydet alt på at det ikke var noe framtid for oss i Norge. Jeg var ganske bitter da jeg hørte at de senere ga folk amnesti og økte tilbakevendingsstøtten...

Lignende holdninger blir også formidlet i tidligere undersøkelser av bosniske flyktninger (Utsigt 1998, Jonassen, Holm-Hansen og Tesli 2000, Brekke 2001). Men den norske politikken overfor bosniske flyktninger var ikke ensidig orientert i "push- retningen". Norske myndigheter valgte til å begynne med å satse også på integrasjon av bosniere, til forskjell fra for eksempel Danmark, som til å begynne med valgte bare å satse på isolasjon og tilbakevending. Bosniske flyktninger fikk blant annet tilbud om norskundervisning, midlertidig bosettingstillatelse og arbeidstillatelse. Dette førte til at de fleste med tiden har blitt mer og mer forankret i Norge. Det at de fleste bosniere som kom til Norge hadde utdanning som ble godkjent i Norge, kombinert med oppgangstider i norsk økonomi, bidro til at de fleste kom i arbeid relativt raskt. De fikk nye venner og tilegnet seg mye av norsk kultur. Barna begynte på skole, og de fleste familiene har etter hvert kjøpt seg bolig. Integrasjon kom gradvis i et motsetningsforhold til en eventuell tilbakevending. Denne tendensen ble forsterket i enda større grad etter amnestiet, da midlertidighetspremisset falt bort¹⁰⁴.

Fortellingen til en av våre informanter, som opprinnelig er fra Sarajevo, og som ble bosatt i en liten kommune i Nord-Norge kan illustrere dette:

Vi bodde først på et mottak i nærheten av Oslo. Der trivdes vi veldig godt. Oslo er en tilnærmet like stor by som Sarajevo og klimaet var ikke så verst... Da vi ble bosatt i Nord-Norge endret alt seg. Både klimaet og livet på bygda var helt ukjent for oss. Det var ingen kaféer, kinoer og andre ting vi var vant til. Bosniere som hadde bodd der siden de kom til Norge, trodde hele Norge var mer eller mindre slik. De var overrasket da vi fortalte at det finnes kaféer i Norge hvor en tidlig om formiddagen kunne kjøpe seg en ekte cappuccino... Vi følte oss som sendt til et fengsel. En visste om at det fantes bedre steder i Norge, men så ikke noen mulighet til å flytte dit...

¹⁰⁴ I følge Brekke (2001) virket premisset om tilbakevending i bosnieres tilfelle forstyrrende på den ellers antatte lineære sammenhengen mellom integrasjon og tid. Men midlertidighetspremisset kunne også føre til at de som ønsket å få bli i landet, økte sin integrasjonsinnsats for å få en sterkere forankring i Norge. De tenkte at sterkere forankring ville øke deres sjanser for å få bli i Norge.

Negative erfaringer med Norge førte til at enkelte prøvde å vende tilbake til hjemlandet eller flytte til et tredje land. Men for de fleste av informantene så det ut til at Norges posisjon som en velferdsstat langt på vei oppveide dette. Den relative forskjellen i levestandarden mellom de to landene er et faktum heller ikke flyktningene kan se bort fra, uansett hvor mye de lengter etter hjemlandet. En informant sa det slik:

Det ville rett og slett vært dumt å vende tilbake... Det var vanskelig å bestemme seg for å flytte fra Nord- Norge hit til Trondheim. En flytter fra noe trygt til noe ukjent. Men vi visste at vi flyttet til noe bedre... Jeg kan ikke se noen fordeler ved å vende tilbake... Det er jo ikke snakk om å vende tilbake til Frankrike, men til Bosnia...

Antakelsen om at alle flyktninger ønsker å vende tilbake og at det beste stedet for dem er deres hjemland, stemmer ofte ikke med de virkelige forhold (Al- Rasheed 1994, Aleinikoff 1995, Dahl-Jørgensen 1999, Slavnic 2002). Zoran Slavnic (2002) peker på misforholdet mellom myndighetenes retorikk og flyktningenes vurdering av situasjonen. Lengselen etter hjemlandet og følelsen av å være løsrevet fra det landet en naturlig hører til, er uten tvil en viktig del av eksiltilværelsen. Det er likevel ikke det eneste som har betydning for avgjørelsene om repatriering. I avveiningen av "push og pull" faktorer vil en prøve å velge det alternativet som en mener vil maksimere vedkommendes interesser. Påstanden om at flyktningene hører til i sine hjemland og at alle ville vendt tilbake hvis de fikk mulighet til det, gir derfor et forenklet virkelighetsbilde. Det er snarere slik at flyktninger (som de fleste andre) vil velge å leve der de tror de vil få det best – nå og i framtiden. Flyktninger er aktører med ulike forutsetninger, og deres avgjørelser og handlinger baseres på ulike virkelighetsoppfatninger og hensikter. Som Carla Dahl-Jørgensen (1999) understreker, deler ikke alle bosniere en felles erfaring med hensyn til flyktningsskap og repatriering.

8.3.4 "Stayers and movers"

Brekke (2001) skiller i sin undersøkelse av bosniske flyktninger i Norge mellom to grupper bosniske flyktninger: den ene, som ønsket å bli i Norge og som han kaller for "stayers" og den andre, som ønsket å reise tilbake, som han kaller for "movers". I følge Brekke vil "movergruppen" bli mindre ettersom tiden går og "stayersgruppen" vil øke tilsvarende. Det finnes med andre ord også de som til å begynne med ville reise tilbake, men som ikke kunne, og som nå kanskje kan, men er usikre på om de fremdeles ønsker å vende tilbake (Berg 1999).

Det store flertallet av våre informanter har en drøm om å reise tilbake en dag. Samtidig hadde de på intervju tidspunktet allerede bodd i Norge i snart ti år. De var i utgangspunktet

”movers”, i og med at de ønsket å reise. Men praksisen viser at de likevel ikke er det. Stefansson (1998) mener man må skille mellom drømmen om repatriering og intensjonen om repatriering, med andre ord tilbakevending som ideal versus praksis. I følge han fører ikke det første nødvendigvis til det andre. Ut fra våre intervjuer vil det være riktig å si at flyktingene nekter å oppgi drømmen om å vende tilbake. Det som kjennetegnet intervjuene er at de begynte med informantenes klare utsagn om at de skulle vende tilbake en dag (om kanskje 15 eller 20 år). Informantene var flinke i å analysere fordeler og ulemper ved tilbakevending, det å leve blant sine egne, tilhørighet og nære slektninger på den ene siden og alt det som har med å være utlending i Norge. En omfattende analyse av det negative i hjemlandet ble brukt som argumenter for å bli i Norge. I det ene øyeblikket sammenlignet de Bosnia med Norge og konkluderte med at det ville vært galskap å vende tilbake, mens i det andre holdt de fast på sine drømmer om en framtidig repatriering. Enkelte trakk i diskusjonen fram en del grunnleggende spørsmål ved egen tilværelse. En informant sa følgende:

Her i Norge har vi oppnådd, materielt og sosialt sett, mye mer en vi kunne drømme om... En har alt, men føler likevel som om en lever på feil sted, som om livet mitt går forbi uten at jeg lever i det...

De fleste av dem som ikke hadde vendt tilbake framsto som ”godt integrert” i Norge, med egen bolig, faste jobber og barn som betraktet Norge som ”hjemme”. Da de ble spurt om hva som må til for at de skulle vende tilbake, sa en familie følgende (en familie som åpenbart diskuterer temaet svært ofte):

Jeg ville aldri reist for godt, men bare for å prøve... Forutsetningen er at tilbaketrekningsmulighetene ikke forsvinner. Jeg ville ikke solgt huset mitt, men leid det ut og søkt om et års permisjon fra jobben. (kona skyter da inn) - Men hva med barna? De vil aldri klare å venne seg til det bosniske skolesystemet...(ektemannen svarer) - Kanskje når barna blir voksne vil vi vende tilbake, men når barna blir voksne, vil de kanskje ønske å bo her og mange av slektingene mine og foreldrene mine der nede vil kanskje være døde. Hvorfor skal jeg vende tilbake da? Det er så vanskelig... Kanskje å leve 6 mnd der nede og 6 mnd her. Det kunne vært fint.

Etter hvert som tida går, øker både den materielle og følelsesmessige tilknytningen til eksillandet. Lundberg (1989) hevder at tilbakevendingen er selve meningen med eksiltilværelsen, men at det som ofte skjer i praksis er en gradvis permanentering. Med andre ord gjør tiden og den medfølgende sterke forankringen i Norge at diskusjonen om ”hva som må til for at du skal reise tilbake”, blir forholdsvis irrelevant for mange. Til å begynne med sier de fleste av informantene det samme som familien over, at stabil

inntektskilde er det som må til. Så kommer barna inn i bildet og de innser enda en gang at tilbakevending er vanskelig. Familien over avslutter samtalen med å understreke følgende: *Vi sitter fast mellom to verdener og må fortsette å leve i begge.* Og dette er akkurat noe som mange prøver å gjøre. De kompenserer mangler ved eksiltilværelsen med å reise ofte til hjemlandet. En eldre informant viser oss et fotografi og sier følgende:

Men mitt hjerte er der nede. Jeg var hele sommeren i hagen min. Den krever mye stell, men det er en jobb jeg liker... Hadde jeg ikke reist til hjembyen min nå i sommer, ville jeg eksplodert.

Mange informanter bruker denne mestringsstrategien, og drømmer om å utvide denne. Drømmen om å vende tilbake kan med andre ord leve side om side med en gradvis permanentering (Berg 1999)¹⁰⁵. Men det fins også dem som vil bo i Norge for godt. De pleier verken å reise til hjemlandet på ferie eller har planer om å vende tilbake. Dette kan være alt fra at bosniere som har giftet seg norsk, til flyktninger som har vonde minner og har lovet seg selv aldri å sette foten sin i hjemlandet. Enkelte har både tanter, onkler og besteforeldre i Norge. De har med andre ord nærmest ingen tilknytning til hjemlandet og har forsonet seg med tanken på at deres hjem er i Norge.

8.3.5 De tilbakevendte flyktningene

Hvem er så de som har vendt tilbake? I vårt materiale er det et markant skille mellom eldre og yrkesaktive når det gjelder tilbakevending. For det første er andelen eldre som vender tilbake større enn de yrkesaktive. For det andre legger de to gruppene vekt på forskjellige ting når de vurderer tilbakevending - både når det gjelder situasjonen i Norge og situasjonen i hjemlandet. Da vi gjennomførte vår studie i 2002, viste UDIs tilbakevendingsstatistikk¹⁰⁶ at personer over 60 år utgjorde mer enn halvparten av alle bosniske flyktninger som vendte tilbake (Valenta og Berg 2003). Lignende tendenser er også registrert i andre nordiske land. For gruppa "eldre" er det med andre ord ikke en like klar sammenheng mellom tid i eksil og tilbakevending som det er for flyktninggruppa for øvrig. Dette er kanskje ikke så overraskende. Vi har allerede sett flere eksempler på at yrkesaktive flyktninger etter en tid i Norge har fått seg jobb og bolig og barna går på skole.

¹⁰⁵ Flere har for eksempel investert i eiendommer i hjemlandet, sommerhus ved kysten ol. Med disse kan en muligjøre den doble tilværelsen. Men bortsett fra den praktiske verdien, ser det ut til at huset også er et symbol på at en ikke har brent alle broer i forhold til hjemlandet. Huset kan da være et materielt bevis på tilknytningen til hjemlandet og at vedkommende en gang vil vende tilbake.

¹⁰⁶ UDIs tilbakevendingsstatistikk er basert på en registrering av alle som har mottatt statlig tilbakevendingsstøtte. Vilkaene for å få tilbakevendingsstøtte har endret seg over tid, og av ulike grunner er det også personer som har valgt å vende tilbake uten p søke om denne støtten. Dette gjør at tallene er unøyaktige. Statistikken viser heller ikke hvem som har gjeninnvandret. Tallmaterialet ble gjennomgått i forbindelse med evalueringen av tilbakevendingsordningen (Valenta og Berg 2003). Her konkluderte vi med at tilbakevendingsstøtten var på ca 12 prosent, men at det var betydelig usikkerhet knyttet til tallene.

Båndene som knytter dem til Norge er med andre ord blitt sterkere. For eldre flyktninger ser det ut til at til lengden på oppholdet i Norge har mindre betydning.

Informantene hadde ulike, og ofte sammensatte, begrunnelser for å vende tilbake. Samtlige av de eldre vi besøkte fortalte at de opplevde en enorm lengsel etter hjemlandet mens de var i Norge. Mange av dem vi snakket med kunne ikke peke på noen håndfaste grunner, men svarte bare at de hører til i Bosnia. *Her er min bolig og mitt hjemsted, og her ønsker jeg å graves.*

Blant de eldre flyktningene var det flere kronisk syke og funksjonshemmete. Til tross for sykdom og det faktum at helsevesenet i Bosnia-Hercegovina var i en elendig forfatning, reiste de altså tilbake. Når det gjaldt selve beslutningen om å reise tilbake, oppgir flere dårlig klima i Norge og lengsel etter venner og hjemlandet som den viktigste grunnen for tilbakevending. Mange begrunner også tilbakevendingen med ensomhet og manglende mulighet til å opprettholde levemåten fra hjemlandet. De fleste av våre eldre informanter, uansett hvor de var bosatt, savnet venner. Dette, kombinert med dårlige språkkunnskaper, førte til at de følte seg veldig isolert – eller som en sa: *som i husarrest*. Ord som *husarrest*, *innesperret*, *ensomhet* gjentas av flere informanter.

Vårt generelle inntrykk er at misnøye med ett aspekt ved tilværelsen kan smitte over på andre. For mange ble ønsket om tilbakevending forsterket av en misnøye med livet i Norge. Ifølge Slavnic (2002) styres eldre flyktninger mer av følelser og nostalgi enn rasjonelle kalkulasjoner. Ingen av informantene fra denne gruppa har imidlertid angret på at de har vendt tilbake. Dette gjelder også dem som hevdet at de trivdes i Norge. Derfor kan det ofte være vanskelig å skille mellom hva som er rasjonelt og hva som ikke er det. Det ser snarere ut til at eldres oppfatninger av hva som er viktig og hva som ikke er viktig, skiller seg fra prioriteringene til de yrkesaktive flyktninger. De eldres interesser er ikke lenger knyttet til penger og karriere, men til ikke-materielle verdier.

Alle informantene fra denne gruppa understreket at de er veldig takknemlige i forhold til Norge. Samtlige av dem som har mottatt tilbakevendingsstøtte har sagt at den var til stor hjelp. Den ble som regel brukt til gjenoppbygging av boligen og erstatning av stjålne møbler. Men samtlige hevder at de ville reist tilbake uansett. De oppgir at støtten ikke er en varig løsning, og med de pensjonene de får fra bosniske myndigheter, kan de ikke overleve. De ville aldri våget å reise uten at de visste at deres barn kom til å sende dem penger fra Norge. Enkelte av dem som har store omsorgs- og pleiebehov, får tilsendt opptil 3000-4000 kr per måned ettersom en må betale for slik oppfølging selv, hvis et slikt tilbud i det hele tatt finnes. Enkelte av de eldre plages derfor av dårlig samvittighet overfor sine barn. En informant forteller følgende:

Jeg sa til dattera mi: "Min kjære, vi kan ikke leve her, vi må dra tilbake"... Vi visste hva vårt valg innebar. Mens vi var i Norge var det den norske velferdsstaten som tok seg av oss, men nå må stakkars hun der oppe (datter som er i Norge) og hun her (datter som er i Bosnia) ta seg av oss. Vi trenger mye penger ettersom min mann er fullstendig avhengig av hjemmesykepleie. Her må en betale alt selv. Hadde det ikke vært for våre barn som gir oss 1000 KM hver måned, ville vi aldri klart oss... Hvis vi var i Norge, ville vi ikke blitt nødt til å belaste våre barn...

Samtlige mener at varig oppfølging i form av pensjoner, ca 500 KM¹⁰⁷ per måned, ville gitt dem et verdig liv. Informantene forteller at sikkerhet og trygghet er den viktigste forutsetningen for hjemreise, og de er overbevist om at ingen av de eldre som reiste tilbake, reiste uten å ha forsikret seg om at de hadde noen i Bosnia, Norge eller et annet sted som kunne støtte dem økonomisk.

Ingen kan betale alle regninger og leve av pensjonen som er 200 - 300 KM og som sjelden blir utbetalt. Alle her må ha noen som hjelper dem på en eller annen måte. Dette gjelder også for oss tilbakevendte. De som ikke har noen som kan hjelpe dem her eller sende dem penger fra utlandet, er fremdeles i Norge. Det er så trist, i og med at alle eldre ønsker å vende tilbake...

I løpet av feltarbeidet intervjuet vi også noen familier som vendte tilbake til Bosnia uten å ha "et ankerfeste" i Norge. Følgende eksempel illustrerer den vanskelige situasjonen denne gruppa befinner seg i:

Familien er fra Banja Luka. Om tiden i Norge forteller de at de hadde det bra materielt, men at da begge ble syke og var redde for nye anfall. De ville derfor dra hjem for å dø her. De vendte tilbake i september 1999. De bodde i Sarajevo mens de ventet på leiligheten i Banja Luka, men greide ikke å få tilbake leiligheten, selv om de ventet 1 ½ år. De måtte dra til Banja Luka hver uke for å presse på, og for å få pensjonen. Reiseutgiftene ble for store, derfor flyttet de til Banja Luka, og kom omsider inn i leiligheten sin. Men alt der var ødelagt, til og med lysbryterne. Alt måtte repareres av håndverkere, og det var dyrt. I Banja Luka har de 129 KM/mnd å leve av – de får utbetalt bare halvdelen av den pensjonen de har krav på, fordi det ikke finnes penger. Staten skylder dem halve pensjonen helt fra mai 2000. Bare boutgiftene er på 120KM i måneden. Det koster 5-6KM i måneden for den medisinen de trenger, og det er nesten umulig å betale husleie, strøm etc. De må

¹⁰⁷ Valutaen i Bosnia-Hercegovina heter konvertibel mark (KM). 1 KM=0,51 Euro (fast kurs). <http://www.norveska.ba/Norsk/?404=%2fNorsk%2fBosnia-Hercegovina%2ffakta%2f&done404=true> (lastet ned 12.12.09)

vente på pensjonen, det er ikke hver måned den kommer. De sier at det er vanskelig for pensjonistene. Det er umulig å få en jobb som kunne spe på inntekten. De kontaktet Flyktningerådet for et år siden, men de kunne heller ikke gi noen støtte. De skrev ikke ned navn og adresse heller, men ba dem ta kontakt med den norske ambassaden. Sekretæren der sa at det ikke var noe støtte å få der heller. De sier at om de var yngre, ville de returnert til Norge slik situasjonen er nå. (Valenta og Berg 2003, s 48-49)

Dette er helt i tråd med det NIBR fant i sin undersøkelse om tilbakevending og reintegrering av bosniske flyktninger (Jonassen m.fl. 2000). Tilsvarende erfaringer framkommer også i undersøkelser av bosnisk tilbakevending fra Danmark og Sverige (COWI 2002, Slavnic 2002). Det som går igjen i alle disse undersøkelsene er at manglende oppfølging etter tilbakevending og den tidsmessige begrensningen på tilbakevendingsstøtten er faktorer som hindrer repatriering. De konkluderer derfor med at hvis ordningen ble gjort mer permanent, ville flere eldre bestemme seg for å reise tilbake. Et spørsmål som diskuteres i rapportene er hvordan en slik permanent pengeoverføring ville oppfattes blant bosniere som ikke har vært i eksil. De fleste ser ut til å mene at dette sannsynligvis ville bli oppfattet som naturlig. Det henvises blant annet til at arbeidsinnvandrere i mange år har pleid å flytte tilbake med pensjoner fra utlandet. Dette hevdes også av informanter som ikke er pensjonister selv, både av "vanlige folk" og byråkrater på ulikt nivå som jobber med flyktninger. Enkelte hevder at en liten grad av misunnelse alltid vil eksistere, men som lederen for en lokal NGO sa: *Misunnelsen vil ikke føre til noe annet enn baksnakking, og baksnakking i en slik kontekst, der en prøver å dekke individets mest basale behov, er et luksusproblem.*

8.3.6 De yrkesaktive som har vendt tilbake

De eldre som vendte tilbake betraktet på mange måter oppholdet i Norge som en parentes i sine liv og hadde klare planer om å vende tilbake til hjemlandet. De færreste hadde tenkt at oppholdet i Norge skulle vare evig, og når de i tillegg opplevde både isolasjon og hjemlengsel, var valget ganske enkelt. Blant de yrkesaktive var det nok også dem som følte hjemlengsel, men hovedargumentene for tilbakevending var knyttet til yrkeskarriere, tilbakeføring av eiendom og forpliktelser til andre familiemedlemmer. Følgende eksempel illustrerer hvordan flyktningene kom fram til avgjørelsen, via grundige avveininger av framtidsutsikter i eksillandet og hjemlandet. Eksemplet handler om Milan som vendte tilbake til Mostar i 1996 sammen med familien. Konas foreldre var i Mostar, og alt hans familie hadde av eiendom var i Mostar. Konas foreldre var syke og hun hadde dårlig samvittighet fordi hun ikke var i nærheten av dem. De var også engstelig for at de ikke

skulle få tilbake sin eiendom. Han håpet også at han kunne få mulighet til å gjenoppta sin entreprenørvirksomhet. Om sin beslutning om å dra, sier han følgende:

Jeg hadde ingen jobb i Norge. Samtidig visste jeg at jeg kunne gjenopprette firmaet mitt hvis jeg kom tilbake. Broren min som var igjen i Mostar sa til meg at det var forholdsvis trygt og at jeg kunne jobbe. Slik var det. Det var vanskelige tider, men vi jobbet overalt. Kona mi kunne ikke få sin gamle arbeidsplass tilbake. Hun er sykepleier, og de prioriterte ikke de tilbakevendte ved ansettelser. Hun fikk jobb til slutt... Vi angrer ikke på at vi har vendt tilbake, ingen av oss... Men jeg vil fraråde alle som ikke har noe jobb og bolig å vende tilbake...

I følge Jose Alberto Diaz (1991) vil flyktningene velge å vende tilbake til hjemlandet eller bli i eksillandet, på grunnlag av en vurdering av integrasjonsmulighetene i hjemlandet og eksillandet. I følge ham er økonomisk integrasjon kanskje den enkeltfaktoren som har størst innvirkning på denne avgjørelsen (Diaz 1991). Etter få år i Norge hadde bosniere som gruppe oppnådd stor grad av økonomisk integrasjon (Djuve og Kavli 2000). Mange av dem hadde oppnådd en levestandard som de tidligere bare kunne drømme om. Samtidig hadde de, sammenlignet med mange andre flyktninggrupper, bodd forholdsvis kort tid i Norge da det ble mulig å vende tilbake. De hadde derfor ikke rukket å oppnå tilsvarende posisjoner som de hadde i hjemlandet. Noen av dem som hadde betydningsfulle posisjoner i Bosnia, hadde utdanning som av ulike grunner ikke var mye verdt i Norge¹⁰⁸. Da krigen var slutt fikk mange av disse tilbud om å vende tilbake til sine gamle jobber i Bosnia. For dem framsto tilbakevendingen derfor som det beste alternativet.

En annen informant som vendte tilbake i 1996 forteller at en kombinasjon av manglende karrieremuligheter i Norge og lengsel etter hjemlandet påvirket hennes avgjørelse om å vende tilbake.

Jeg følte meg akseptert av mange nordmenn, men samtidig måtte jeg gjennomgå mange ubehagelige episoder. De ble for eksempel overrasket da de oppdaget at jeg kan spille piano. Jeg som er fra Bosnia, og til og med muslimsk... Hvordan skal en fortsette å respektere en person som etter å ha kjent deg i nesten ett år kommer med slike utsagn... Jeg var en dag på kontoret til en lokal avis for å spørre om de hadde behov for meg. Jeg hospiterte i noen dager og oppdaget fort at de som jobbet der var rene dilletteranter. Da jeg kom med forslag til forbedringer, som ikke var noen avanserte greier, ble jeg overhørt og latterliggjort. Jeg følte fra dag en at jeg hele tiden måtte bevise at jeg ikke var en villmann... Jeg hadde

¹⁰⁸ Det kom f eks flere jurister til Norge som opplevde sin jussutdanning som lite verdt i det norske systemet. De fikk noe uttelling for å ha høyere utdanning, men de fikk ikke praktisere som jurister uten betydelig tilleggsutdanning i norsk juss. (Samtaler med bosniske jurister i Trondheim i perioden 1994-96)

*ingen jobbtilbud da jeg kom tilbake, men jeg visste at jeg var en bra journalist.
Etter hvert samlet jeg en gruppe journalister og vi startet egen radio...*

Intervjuene viser som vi ser at begrunnelsene for å vende tilbake er flere og sammensatte. Ubehaget med livet i eksil, mulighetene til gjenopprettelse av yrkesposisjoner og status i hjemlandet, og en opplevelse av manglende muligheter til det samme i Norge, er faktorer som ofte blir trukket fram. Ofte er det de ikke-materielle forholdene som blir trukket fram. Samtidig ser vi at bolig og jobb er nødvendige forutsetninger for en varig tilbakevending. I et samfunn med høy arbeidsledighet og hvor hus ofte er overtatt av andre mens flyktingen var i eksil, er det ingen selvfølge at disse basale behovene lar seg oppfylle.

8.3.7 Barn og unge

Om lag en tredel av bosnierne som kom til Norge var under 18 år. De har fått barndom og ungdomstid avbrutt av en krig som har ført dem i eksil. I forrige kapittel møtte vi noen av barna og de unge voksne. De var i gang med språkopplæring og skolegang, og de hadde etter vært funnet seg til rette i det som var blitt deres nye hjemland. Femåringen som kom til Norge i 1993, hadde i 1998 bodd like lenge i Norge som i Bosnia, og selv for 10-åringen som kom på samme tidspunkt ville mesteparten av hennes hukommelse være knyttet til livet i Norge.

Uansett hvilke valg barnefamiliene har tatt, understreker de at de har lagt vekt på hva de mener er best for deres barn. Flere av informantene har understreket at tidspunktet for tilbakevending må koordineres med barnas skolegang. Dette fører i mange tilfeller til at tilbakevendingen skyves inn i framtiden. De fleste av barnefamiliene som har blitt igjen i Norge, begrunner dette med hensynet til barna. De ser at barna har lært seg språket, fått norske venner og blitt vant til livet i Norge. De er samtidig redde for at en eventuell tilbakevending vil medføre et for stort brudd i barnas liv. Mange foreldre mener også at det ville vært uansvarlig å vende tilbake hvis dette kan skape problemer for barna.

Mange av de tilbakevendte opplevde det bosniske skolesystemet som mer krevende enn det norske. Dette ble bekreftet av barn og ungdommer som har gått på skole både i Norge og i Bosnia. Samtlige av ungdommene vi snakket med sa at de til å begynne med hadde problemer med å tilpasse seg kravene som ble stilt på skolen i hjemlandet. Flere sammenlignet den norske skolen med en barnehage. Til tross for dette så det ut til at de som var flinke elever i Norge har klart å opprettholde dette også i hjemlandet. Problemene var imidlertid større for de som strevde faglig eller sosialt. Men også familier som har valgt å vende tilbake, er opptatt av barnas situasjon. Etter å ha levd en periode i hjemlandet, vurderte enkelte å gjeninnvandre til Norge av hensyn til barna. De tilbakevendte ser

problemene som deres barn møter i hverdagen, og de innser at barna kunne hatt et mye bedre liv og bedre framtidsutsikter i Norge. Flere av de tilbakevendte gir uttrykk for dårlig samvittighet. De mener de har ofret barnas framtid til fordel for sin lengsel etter hjemlandet. Følgende eksempel illustrerer dette:

En enslig mor på 32 år vendte tilbake til Bosnia i 1995. Hun forklarer dette med at hun var ung og uten familie, samtidig fikk hun vite at hun ville få sin jobb tilbake. Hun understreker at jobben ikke var avgjørende og at hun ville vendt tilbake likevel. Til å begynne med bodde informant og sønnen hos hennes foreldre. Hun hadde ikke noen problemer med å få jobben tilbake. De fleste av hennes gamle kolleger jobbet fremdeles i bedriften, inklusive direktøren som respekterte henne. Men det var mange som baksnakket henne fordi hun var i Vest-Europa mens krigen pågikk i hjembyen. Hun får fremdeles slike bemerkninger, også fra sine slektninger:

En slektning sa for eksempel følgende en dag: "Sønnen din har nydelige tenner, uten ett eneste hull. Men det er ikke rart ettersom han ikke måtte spise hermetikk i to år som mine unger"... Slike bemerkninger gjør meg både trist og forbannet. De tror at livet i eksil er lett! Hvis jeg hadde det så fint, hvorfor vendte jeg da tilbake? Jeg vendte tilbake fordi jeg savnet min familie. Jeg var ung og det var det dumme jeg har gjort i hele mitt liv... At jeg kunne gjøre noe slikt mot mitt barn. Det var så uansvarlig å vende tilbake...

Kvinnen var skuffet over den økonomiske og sosiale situasjonen i hjemlandet og angret på at hun ikke dro tilbake til Norge før fristen gikk ut. Hun ønsket å gjøre det, men hevder at hun hadde ikke penger til flybilletten. Hun ønsket ikke at hennes barn skulle vokse opp og leve i et land som ikke kan gi hennes barn en framtid. Da vi intervjuet denne kvinnen ville hun prøve å få jobbsøker-visum og finne seg en jobb i Norge.

I en slik kontekst, der foreldrene er usikre på hvilke konsekvenser tilbakevendingen vil ha på barn, er det forståelig at "tilbaketrekningsmuligheter" for barn tillegges stor vekt. En informant hevder at det ville vært mye lettere å bestemme seg for tilbakevending hvis de visste at barna seinere, når de ble myndige, selv kunne bestemme hvor de skal bo. Han sa det slik:

Så vidt jeg vet eksisterer ikke en slik tilbakevendingsfrist for barn. Den eneste måten å forsikre seg om at barna vil få mulighet til å bestemme selv, er gjennom å få statsborgerskap, men da er det ikke lenger aktuelt å vende tilbake.

Forhold mellom tid og tilbakevending og integrering framstår for mange som et uløselig dilemma, der ingen av handlingsmulighetene er helt tilfredsstillende. Et eksempel på dette

er jenta som vendte tilbake i 1998, rett etter at hun ble ferdig med norsk videregående skole. Kort tid etter ankomsten begynte hun å studere økonomi i Sarajevo. Hun angrer ikke at hun vendte tilbake. Hovedgrunnen til at hun bestemte seg for å vende tilbake til hjemlandet var at hun ikke følte seg sosialt akseptert i Norge.

Jeg hadde ingen norske venner, bare tre bosniske. Det blir etter hvert litt kjedelig å ha bare to outsiders til venner. I løpet av hele videregående skole ble jeg invitert på en fest. Samtidig ble jeg av og til mobbet p.g.a. at jeg var utlending. Det var en gutt på skolen som syntes at det var tøft å være rasist. Da jeg begynte å studere i Sarajevo, var det til å begynne med vanskelig å tilpasse seg det nye utdanningssystemet, men jeg fikk mange venner. Jeg ble akseptert og begynte å leve igjen... Jeg mottar pensjon fra min avdøde far. Tilbakevendingspengene brukte jeg til å kjøpe en datamaskin, en sommerferie med venner og annet småteri. I min situasjon ville det vært flott hvis jeg kunne få en eller annen form for støtte slik norske studenter får. Hadde jeg ikke hatt pensjon fra min far, så ville jeg aldri klart å studere her og jeg ville aldri vendt tilbake... Angrefristen er bra. Hadde det vist seg at det var for vanskelig for meg å studere i Sarajevo, så ville jeg vendt tilbake. Uten en slik frist ville jeg kanskje aldri våget å reise...

Flere av de unge vi møtte fortalte at de hadde et ønske om å fortsette å studere, men for mange var det umulig. For det første fins det ingen offentlig studiefinansiering. De fleste ungdommer er dermed avhengige av foreldrenes inntekt, eller de må jobbe selv for å finansiere studiene. De fleste tilbakevendte foreldre har ikke økonomi til å kunne hjelpe ungdommene, og det er vanskelig for dem selv å finne jobber som kan kombineres med studier. For ungdommer som ønsker å studere, vil behovet være å få en eller annen studiefinansieringsordning. På denne måten, hevder flere av informantene, vil en gi en viss sikkerhet til både ungdom og foreldre. En ville gitt dem forsikringen om at tilbakevending ikke vil skade barnas utdanningskarriere, noe som kanskje vil lette avgjørelsen om å vende tilbake.

8.3.8 Gjeninnvandrede fortellinger

I mange familier skjer tilbakevendingen som en trinnvis prosess. Det har f.eks. vært ganske vanlig at ett familiemedlem i første omgang drar tilbake alene for å rekognosere. Når alt er på plass, kan familien følge etter. Å la bare en person vende tilbake mens resten er igjen i Norge, kan ha flere fordeler. Barnas skolegang forstyrres ikke, og familien i Norge kan forsørge "den utsendte" så lenge det er behov for det. I tillegg trenger en som pendler med familie i Norge ikke å tenke på gjeninnvandringsfristen. Den store ulempen er selvfølgelig at en i lengre perioder må bo atskilt fra sin familie. For en del har en slik delt tilpasning

fungert i mange år. Mange vurderer dette som en svært viktig modell som ivaretar sosiale og økonomiske aspekter både i hjemlandet og i Norge. Familiemedlemmene begge steder kan besøke hverandre og ha venner i begge landene. Disse mestringsstrategiene er også beskrevet i svenske undersøkelser som konkluderer med at tilbakevending snarere er en prosess enn en enkelt hendelse. I følge dem vil en *transnasjonal* løsning der en opprettholder kontakten med eksillandet være mer gunstig enn en fullstendig tilbakevending for mange (Olsson 2001).

I følge Slavnic (2002) baserer flyktningene avgjørelsen om å vende tilbake på en seriøs vurdering av materielle muligheter for tilbakevending. Selv om følelsen av tilhørighet til eget land, språk og kultur er viktig, betraktes dette av de fleste som mindre viktige for vurderingen om å vende tilbake. Dette finner vi også i vårt materiale. Selv om mange opplever en sterk hjemlengsel, er det de materielle vilkårene i hjemlandet som i de fleste tilfeller er utslagsgivende for selve beslutningen om å vende tilbake. Litt forenklet kan de tilbakevendte deles inn i to hovedgrupper: De som vendte tilbake uten at de hadde noen reell fast inntektskilde å vende tilbake til, og de som vendte tilbake på basis av jobbtilbud eller forsikringer om økonomisk støtte fra familiemedlemmer. Den første gruppa er ofte de som er "potensielle gjeninnvandrere". De klarer ikke å finne seg en jobb innen angrefristen eller før pengene fra den individuelle tilbakevendingsstøtten tar slutt. For de fleste blir da gjeninnvandring til Norge den eneste utveien, forutsatt at de har penger til flybilletten tilbake til Norge.

Det var selvsagt også en del som dro tilbake til Norge av andre grunner, for eksempel var det enkelte som etter tilbakevendingen til Bosnia som opplevde trakassering og overgrep. Som vi allerede har vært inne på er barnefamilier opptatt av spørsmålet om barnas muligheter til skolegang og framtidsutsikter, mens eldre må tenke på andre ting, som for eksempel helsetilbud ol. Avgjørelsen om å gjeninnvandre er dermed minst like sammensatt som avgjørelsen om å vende tilbake. Fast inntekt i hjemlandet er imidlertid noe som innvirker på begge avgjørelser. En dommer som vendte tilbake i 1998, gjeninnvandret til Norge bare noen måneder seinere. Han kunne ikke få jobb som dommer og følte seg utrygg. Han reiste tilbake for andre gang på egen hånd. Han kan fremdeles vende tilbake til Norge, men sier han ikke kommer til å gjøre det. Han har nå fått jobb som dommer og er både godt betalt og respektert. Familien hans bor fremdeles i Norge. Han tror at kona kommer til å vende tilbake, mens sønnen vil fortsette å bo i Norge.

Han er nå voksen, studerer der, og liker seg i Norge... Fra dag en ønsket jeg å vende tilbake. Av den grunn brukte jeg ikke så mye energi på å lære meg språket. Jeg er dommer, og det kan jeg ikke bli i Norge. Det eneste stedet hvor jeg kan jobbe som dommer er her... Dette er min by og jeg trives her. Samtidig er jeg godt betalt. De trenger min kompetanse, i tillegg til at de vil ha dommere med ulik

nasjonalitet. Så alt tilsier at det mest rasjonelle valget var å vende tilbake. Da jeg vendte tilbake andre gang, ventet dommerjobben på meg...

Tilbakevendingsstøtten er bra å få, men fungerer kun i en overgangsfase. Da jeg kom hit første gang, var jeg her så lenge jeg hadde tilbakevendingspenger, men da pengene var brukt opp, reiste jeg tilbake. Første gangen jeg vendte tilbake var dette kanskje en irrasjonell avgjørelse, men det er det ikke nå. For å kunne repatrieres må en ha noe å vende tilbake til, og dette er først og fremst bolig, jobb, trygghet og noen venner.

Det er med andre ord flere forhold som påvirker både spørsmålet om tilbakevending og gjeninnvandring. Økonomien er uten tvil en viktig faktor, men gjeninnvandringen kan også henge sammen med sosiale forhold eller en kombinasjon av vanskelige materielle forhold og skuffelse over situasjonen i hjemlandet. Gjensynet med hjemlandet kan være sjokkerende, og mange opplever tilbakevending som traumatisk (Gmelch 1980). Livet i eksil og flykntingtilværelsen fører ofte til at det skapes en idealisert forestilling av hjemlandet, og tilbakevendingen betraktes som løsningen på alle problemer (Stefansson 1998, Slavnic 2002). Gjensynet med hjemlandet kan oppleves som skuffende, fordi det verken samsvarer med det hjemlandet de kjente fra før eller med den idealiserte forestillingen av hjemlandet som en har konstruert i eksilet (Appadurai 1991, Ramirez 1990).

Det er flere informanter som har vært opptatt av å sikre seg gjeninnvandringsmuligheter i tilfelle det går galt med repatrieringen. Enkelte velger å vende tilbake utenom tilbakevendingsordningen. Andre kommer til Norge for å fornye oppholdstillatelsen, bli i en kort tid for å tjene litt ekstra og så vende tilbake til hjemlandet igjen. Det gir muligheter for framtidig tilbakevending, eller for å opprettholde en slags ”langpendlertilværelse”.

8.3.9 ”Når situasjonen gjør det mulig”

Formuleringen er hentet fra den politiske retorikken. Den uttrykker norske myndigheters svar på spørsmålet om bosniernes tilbakevending. Tatt ut av sin sammenheng får det karakter av *orakelsvar* – for hva betyr det egentlig? *Når situasjonen gjør det mulig*. Hvilken ”situasjon”? Og hva er ”mulig”?

De bosnierne vi snakket med ga ulike svar på spørsmålet. Svarene varierte med *når* de ble stilt, og de varierte med *hvor* og *av hvem* de ble stilt. Før Daytonavtalen ble undertegnet (november 1995), var svaret gjennomgående: *Når krigen er over*. Etter Daytonavtalen ble spørsmålet krig/fred mer utydlig. Avtalen hadde ikke skapt noen varig fred i Bosnia, men var det fortsatt krig? Mange begynte å omtale situasjonen som en ”ikke-fred”, en

betegnelse som fortsatt brukes av mange. Samtidig ble det mer og mer viktig å understreke de lokale forskjellene – og ikke minst – lokale variasjoner sett i sammenheng med bosniernes egen etniske bakgrunn. I stedet for å snakke om tilbakevending til *landet* Bosnia, ble det nødvedig å snakke konkret – om tilbakevending til bestemte områder eller *hjemsteder*. Kroater til kroatisk områder. Serbere til serbiske områder. Bosniaker til muslimske områder. For noen ble dette en ”løsning”. Men hva med alle blandingssekteskapene? Kroatisk mor, serbisk far? Muslimsk mor, kroatisk far?

Situasjonen hadde vært vanskelig før, og den ble ikke minst vanskelig nå. Mange beskrev Daytonavtalen som et ledd i den etniske rensingen. Å vende tilbake til områder der andre etniske grupper hadde kontrollen, ble av de fleste vurdert som uaktuelt. I tillegg ble det de fleste steder frarådet – både av lokale myndigheter og av FNs høykommissær. Alternativet kunne være å vende tilbake til et sted der ”dine” hadde kontrollen, selv om du selv ikke hadde tilknytning til stedet. For bosnierne vi snakket med, ble dette vurdert som helt uaktuelt. De fleste følte ingen tilhørighet til Bosnia-Hercegovina som land. Slik de så det var dette landet kun et produkt av oppløsningen av Jugoslavia. Deres tilhørighet var knyttet til lokalsamfunn – til byer eller landsbyer, til nærmiljøer og nabolag. Holdningen her var klar: Hvis det ikke var trygt å reise dit, fikk de heller vente.

Men noen *kunne* vende tilbake – og enkelte *ønsket* å dra. En del norske kommuner organiserte egne rekognoseringsreiser. Bosniere som vurderte tilbakevending, fikk anledning til å dra ned og vurdere situasjonen selv. Også i Danmark og Sverige ble det foretatt besøksreiser, selv om omfanget av disse organiserte reisene var mindre enn i Norge. Noe tall på hvor mange av disse som faktisk vendte tilbake fins imidlertid ikke (Valenta og Berg 2003).

Spørsmålet om tilbakevending handler ikke bare om situasjonen i hjemlandet, men også om forholdene i eksil. Graden av *integrering* kan stå som et stikkord, selv om det kan være vanskelig å si noe presist om hva som fungerer som ”push”-faktorer og hva som har en ”pull”-effekt. En del faktorer er tilsynelatende begge deler. Et eksempel kan være spørsmålet om arbeid. Tilknytning til arbeidsmarkedet blir av enkelte brukt som et argument for å *bli*, mens det av andre blir brukt som et argument for å *dra*. De første argumenterer med sikkerhet og begynnende tilhørighet, mens de andre er opptatt av at en kontinuerlig tilknytning til yrkeslivet vil gjøre det lettere å komme i jobb i hjemlandet. På lignende måte argumenteres det når det gjelder utdanning og sosialt liv. Ut fra dette er det nærliggende å konkludere med at ”velintegrerte mennesker tilpasser seg best – både her og der”, mens mennesker som føler at de mislykkes noen ganger vil bruke det som et argument for å vende hjem, mens andre absolutt ikke vil vise fram ”hvordan det har gått” til slekt og gamle venner i hjemlandet. Begge deler kan være riktig. Foreløpig har få vendt

tilbake, og i praksis er det få som har *kunnet* reise tilbake. Det er derfor for tidlig å si noe sikkert om hvordan integrasjonsprosessen har virket inn på den faktiske tilbakevendingen.

8.4 Tilbakevendning til Chile

Tilbakevendingsproblematikk har stått på dagsorden så lenge det har vært chilenske flyktninger i Norge. Chileneren med en ferdigpakket koffert under senga, klar for å vende tilbake, ble ofte brukt som bilde på flyktningsens ønske om snarest mulig å vende tilbake til hjemlandet (Berg 1982, Lundberg 1989, Myrvold 1992). UDIs tilbakevendingsstatistikk¹⁰⁹ forteller oss imidlertid at bare om lag ti prosent faktisk har vendt tilbake. Og – for de aller fleste som dro ble tilbakevendingen først en realitet etter mange år i eksil.

Mange av problemstillingene vi har drøftet med utgangspunkt i de bosniske flyktingene, var også sentrale i samtalene med chilenske tilbakevendte. Dette gjelder først og fremst de mer generelle refleksjonene knyttet til eksil og tilbakevendning, men det gjelder også en del erfaringer knyttet til bestemte *tema* og *grupper*. Tidsaspektet er eksempel på et tema vi har diskutert i forhold til bosniske flyktinger. I forhold til de chilenske flyktingene, er tidsaspektet også svært sentralt. Men for dem handler det ikke bare om antall år i eksil. For mange chilenerer handler det etter hvert også om en lang periode som tilbakevendte. De første dro tilbake til Chile allerede på midten av 1980-tallet.

I dette kapitlet skal vi møte familier og enkeltpersoner som har valgt å vende tilbake. For noen blir tilbakevendingen beskrevet som ”det eneste rette”. De er ”endelig hjemme igjen”. Andre beskriver tilbakevendingen som en stor skuffelse. Enkelte karakteriserer det til og med som sitt ”andre eksil”. Mellom disse ytterpunktene finner vi mange ulike historier. De fleste bekrefter imidlertid det vi tidligere har vært inne på – nemlig den dualismen som ligger innebygd i hele spørsmålet. Det er ikke bare snakk om antagonistiske følelser knyttet til selve beslutningen. Det handler også om motstridende følelser og erfaringer etter at tilbakevendingen faktisk har funnet sted. Men før vi går inn i de enkelte historiene, vil jeg si noe om den sosiale og politiske konteksten.

8.4.1 Et lite bakteppe

I det foregående kapitlet, der vi drøftet tilbakevendingen til Bosnia, la vi forholdsvis stor vekt på den kontekstuelle biten. Krigen i Bosnia er nær i tid, og situasjonen i landet er fortsatt sterkt preget av krigsskader – både materielt og sosialt. De etniske konfliktene som

¹⁰⁹Jfr kap.2. Om tallmaterialet: se fotnoe 11. tilbakevendingsstatistikk.

utløste krigen preger i stor grad samfunnet og vurderes som en svært viktig faktor når det er snakk om tilbakevending. Situasjonen i Chile er forskjellig. Landet har ikke vært i krig, men ble utsatt for et militærkupp. President Allende ble styrtet i 1973, og fram til langt ut på 1980-tallet var landet holdt i et militært jerngrep. Tusenvis ble fengslet, mange ”forsvant” og et stort antall såkalte opposisjonelle ble tatt av dage på den beryktede Stadion i Santiago. Et stort antall chilenerne ble nødt til å flykte. Noen kom seg ut av landet umiddelbart etter kuppet. Andre ble sendt i eksil etter først å ha vært fengslet. Først på slutten av 1980-tallet ble det mulig for de fleste eksilchilenerne å vende tilbake. Mange vurderte imidlertid situasjonen som svært usikker – både politisk, økonomisk og sosialt. Etter presidentvalget i 1990 ser vi imidlertid at et større antall chilenerne valgte å vende tilbake.

Siden slutten av 1980-tallet har det skjedd en gradvis demokratisering i Chile. Selv om de færreste beskriver Chile som et moderne demokrati, er det gjennomført reformer på en rekke områder. Det vurderes ikke lenger som noen politisk risiko å vende tilbake. Vi skal imidlertid se at situasjonen langt fra er enkel for mange av dem som har valgt å avslutte eksiltilværelsen. Selv om forholdene, rent ytre sett, ligger til rette for en ”vellykket retur”, fins det en rekke andre hindringer.

Den tidlige repatrieringen til Chile er godt dokumentert, blant annet gjennom evalueringen av det såkalte ”Chile-programmet” (KAD 1993). Bakgrunnen for etableringen av dette programmet beskrives slik:

Det gjeldende norske repatrieringsprogrammet må ses i lys av en begynnende utforming av repatrieringsprogram i andre vesteuropeiske land. Repatriering av flyktninger var fram til slutten av 1980-tallet lite aktuelt i Norge og resten av Skandinavia blant annet på grunn av den kalde krigen, og situasjonen i de land utenfor Europa hvor store flyktninggrupper kom fra... I Norge fikk en i stand et repatrieringsprogram da repatriering til Chile ble aktuelt høsten 1988. Det såkalte Chile-programmet ble fra 1992 utvidet til å gjelde for alle flyktninger i Norge som ønsket å repatriere. Sammensettingen av og politikken bak Chile-programmet har lagt premissene for gjeldende repatrieringsprogram. (ibid, s. 7)

En viktig forutsetning i både Chile-programmet og det generelle programmet som kom i 1992, var at *hjemvending skal være frivillig*. Hovedelementene i programmet var at personer som ønsket å vende tilbake skulle få *økonomisk støtte*. Programmet besto av to deler: Individuelle ytelser og spesielle tiltak i hjemlandet. Når det gjelder de spesielle tiltakene i hjemlandet, var det en uttalt målsetting i Chile-programmet at det skulle være en kobling mellom tilbakevending og bistand:

Når det gjelder Chile, har norske myndigheter sett på den generelle støtten til repatriering som en støtte til den pågående demokratiseringen. Ett av målene i denne bistandsdelen er at støtte til spesielle reintegreringstiltak for repatrierte samtidig skal komme lokalbefolkningen til gode. (ibid, s. 10)

Det er vanskelig å si noe sikkert om hvilken effekt dette programmet har hatt på tilbakevendingen. Rent tallmessig kan vi se en klar økning i antallet tilbakevendte i den perioden Chile-programmet eksisterte (1990-92). I denne perioden er det registrert 513 repatrierende chilenerne, noe som på det tidspunktet utgjorde ca 10 prosent av hele den chilenske flyktninggruppa i Norge. Hvor mye av tilbakevendingen som kan tilskrives programmet, er det imidlertid vanskelig å vurdere. I den samme perioden skjedde det også forbedringer når det gjelder forholdene i Chile – både politisk, økonomisk og sosialt. Dette antas å ha hatt stor betydning når det gjelder selve beslutningen om å dra.

8.4.2 Arbeidsmuligheter i hjemlandet

I løpet av vårt opphold i Chile møtte vi tilbakevendte flyktninger med svært variert bakgrunn. De fleste var yrkesaktive, selv om ikke alle hadde fått jobb som tilsvarer den bakgrunnen de har rent yrkesmessig. Noen få var arbeidsledige, mens et par var utenfor arbeidslivet pga sykdom. Veggen inn i arbeidslivet var for de fleste ganske vanskelig. Mange sammenligner situasjonen for tilbakevendte med den situasjonen de opplevde som nyankomne flyktninger i Norge. De havnet bakerst i køen. Grunnene til dette var flere. Generelt høy arbeidsledighet, ble framhevet som en viktig årsak. Offisielt er arbeidsledigheten i Chile på 13-14 prosent. Reelt er den, ifølge dem vi snakket med, mange ganger så høy. Ledighetsstatistikken baserer seg på hvem som er helt ledige. Hvis du har jobbet en time den siste måneden, regnes du ikke som arbeidsledig. På den måten kan de offisielle ledighetstallene holdes nede, selv om kanskje 40 prosent reelt sett er undersysselsatte (Valenta og Berg 2003).

I tillegg til den generelle arbeidsmarkedssituasjonen, har tilbakevendte flyktninger spesielle problemer - manglende kontaktnett, manglende jobberfaring fra Chile, og utdanning som ikke uten videre kan konverteres. Flere mener også at deres problemer på arbeidsmarkedet har politiske årsaker. Selv om Pinochet ikke lenger sitter ved makten, er det mange steder stor skepsis mot de som har levd i eksil. I en del byer har høyrepartiene fortsatt stor oppslutning, og blant arbeidsgivere er det fremdeles mange Pinochet-tilhengere. Politisk utestenging er nok derfor mer vanlig enn det som kommer fram i de offisielle framstillingene. Ytre sett framstår det kanskje ikke som yrkesforbud, men med ulike vikarierende argumenter sørger man for at ”uønskede personer” ikke slipper til.

Tidsaspektet ser ut til å ha ganske stor betydning for arbeidsmulighetene i eksil. Læreren som kom tilbake til Chile etter tre år, hadde f.eks. ingen problemer med å få lærerjobb igjen. Det hadde heller ikke spesialpedagogen, som i Norge hadde tatt videreutdanning og opparbeidet en kompetanse som det i Chile er etterspørsel etter. Læreryrket er imidlertid ganske dårlig betalt i Chile, så vi snakker med andre ord ikke om de mest attraktive jobbene.

Flere av dem vi intervjuet har etablert egen virksomhet. Vi møtte en lege med spesialistkompetanse som hadde etablert egen legepraksis. Han greide seg godt, hadde mange pasienter og følte han fikk utrettet noe meningsfylt i sitt gamle hjemland. Vi møtte en som hadde startet en radiatorfabrikk. Han hadde jobbet med noe lignende i Norge, og ved hjelp av etableringsstøtte¹¹⁰ hadde han greid å starte for seg selv. Han var glad for at det var mulig å få slik prosjektstøtte, men var skeptisk til de stramme tilbakebetalingsvilkårene. Da vi besøkte han, var han i ferd med å avvikle virksomheten pga problemer med å betjene lånene. Flere andre som hadde mottatt etableringsmidler uttrykte skepsis til ordningens utforming. Ordningen var for lite fleksibel, og støttebeløpene var for små til å få til lønnsom drift. En av dem som selv aldri fikk slik prosjektstøtte, mener pengene ofte ble gitt til personer som manglet forutsetninger for å drive prosjekter på egen hånd:

De mangler kompetanse til å drive egen virksomhet (om økonomi, marked osv), de mangler kjennskap til det chilenske samfunnet slik det fungerer nå, de mangler kontakter, og de har kanskje en faglig bakgrunn som ikke er helt tilpasset nåsituasjonen i Chile. Selv om du er en dyktig håndverker, er det ikke gitt at du er en dyktig privatpraktiserende eller forretningsdriver. Mange mangler de nødvendige forutsetningene.

Miguel var en av dem som har drevet egen virksomhet i mange år. Han er utdannet gullsmed fra Norge og har i dag et eget verksted i Santiago. Etter å ha solgt leiligheten i Norge, hadde han råd til å kjøpe lokaler og utstyr. Dette begynner å bli noen år siden. I dag ville han neppe ha klart det pga inflasjonen, mener han selv. Ytre sett representerer Miguel en av de vellykkede. Han har greid seg – både i eksil og som tilbakevendt flyktning i Chile. Men både Miguel og andre kan fortelle om ettervirkninger av fengselsopphold og tortur. Mange sliter psykisk og har behov for profesjonell hjelp til å takle den nye hverdagen.

Å etablere egen virksomhet framstår som en mulighet for en del av de tilbakevendte. Men langt fra alle har en bakgrunn som gir muligheter til dette, og selv om de kanskje har en relevant bakgrunn, er det mye som skal klaffe. Miguel har uten tvil et poeng når han påpeker behovet for tilleggskompetanse for å drive egen virksomhet. Flere understreker

¹¹⁰ Ordningen ble kalt PRAL og var en del av Chile-programmet.

også at man må være villig til å flytte på seg. Ikke alle kan regne med å få jobb i hjembyen. Og slett ikke alle vil greie kostnadsnivået i Santiago. En av familiene vi møtte hadde tatt konsekvensen av dette. De flyttet til et lite sted i Sør-Chile hvor de startet turistbyrå og internettkafe. Ingen av ektefellene kommer fra dette stedet, men de stortrives og greier seg godt – både økonomisk og sosialt.

Flere av dem med universitetsutdanning fra Norge, strevde med å få jobb i Chile. Noen valgte å studere videre – i håp om at de da ville få ”en fot innenfor”. Noen lyktes – andre opplevde stengte dører også etter fullførte studier i Chile. En sa det slik:

Når jeg setter opp en CV er det 15 år som mangler. Jeg var på et jobbintervju, men det var ikke så relevant hva som hadde skjedd i denne perioden – det var ikke noe verdt, tvert imot... Jeg ble intervjuet av en psykolog. Han mente jeg var gal som snakket om min politiske fortid.

Denne informanten har greid å få en jobb der han i alle fall kan bruke en del av sin utdanning. Jobben har han fått via en slektning. Uten hennes hjelp, hadde jobbsjansene vært små. To andre informanter, begge med IT-utdanning, har startet eget konsulentfirma. Da vi snakket med dem, var de optimistiske. De mente de hadde funnet en nisje i markedet. Men selv om du som fagperson kan dekke et behov, må det være noen som er villig til å betale for tjenestene. Med Chiles labile økonomiske situasjon, er det vanskelig å forutsi hvordan situasjonen vil være om noen måneder. En annen informant, som har bodd i Norge i over 20 år før hun vendte tilbake, er ganske pessimistisk:

Folk må være realistiske. De må ikke tro at Chile er det samme som før... De som betaler prisen er de unge. Her er de ikke akseptert. Her er det en helt annen mentalitet. Kvinnene har det meget, meget vanskelig. De kommer her med en god utdanning fra Norge, men de får ikke muligheten til å bruke den. Det er mye misunnelse. De får ikke jobb når de er over 40 år. De har ingenting i Chile å gjøre.

Flere har erfart at utdanning langt fra er noen garanti for jobb. Hernan på 50 har lærerutdanning fra Norge. Han kom tilbake til Chile i 1989. Han har hatt noen småjobber, men det meste av tida har han vært arbeidsledig:

Jeg er kommunist. Det er vanskelig å få jobb når du ikke tilhører regjeringen. Jeg begynte å jobbe som kunsthåndverker, men det var vanskelig å leve av det. En periode jobbet jeg som rørlegger, men de betalte nesten aldri. I to år jobbet jeg med unge kriminelle. Men det ble vanskelig på grunn av måten de jobbet på. Det er mye korrupsjon... Ingenting nådde fram til ungdommene... Jeg sluttet. Jeg har ingen

sjanse til å få arbeid igjen. Jeg har oppsøkt arbeidskontoret. De behandlet meg meget dårlig.

Hernan lever av småjobber. Det eksisterer ikke noe sosialt sikkerhetsnett. Selv bor han i lånt leilighet sammen med sin gamle mor. Han klager ikke over egen situasjon, men er opprørt over hvordan det såkalte demokratiet i Chile fungerer – over korrupsjonen, over mangelen på helsetjenester og over den høye arbeidsledigheten. Han ønsker seg likevel ikke tilbake til Norge:

De som ikke har vært i eksil, vet ikke hva det er. Mange ville heller dø framfor å leve i eksil. Jeg vil ikke tilbake til Norge. Jeg kjente mange flotte folk, men jeg hadde det vondt i Norge. Jeg var ikke glad. Jeg hadde det vondt inni meg selv. Det følte som jeg gikk med en ryggsekk...

Flere av dem vi snakket med beskriver eksiltilværelsen på en lignende måte. De er takknemlige over den hjelpen de har fått fra Norge, men har aldri følt seg helt hjemme der. Å vende tilbake er, som mange har sagt før dem, å komme *hjem*.

8.4.3 Når "hjemme" er borte – om utfordringer knyttet til barn og unge

Majoriteten av våre informanter var familier med barn, med en botid i Norge på 10-15 år. Selv om de fleste av barna var født før de flyktet, har de vokst opp i Norge. Mange beskriver seg som norske (uavhengig av om de har norsk statsborgerskap eller ikke). De har gått i norsk barnehage, spist matpakke, gått på ski, begynt på skolen som 7-åringer, gått på SFO osv. De snakker om tilbakevendingen til Chile som foreldrenes prosjekt. Pablo er en av dem som har erfart hvor vanskelig det er å vende "tilbake" som ungdom:

Vi skulle egentlig bare tilbake for å se. Kanskje være her i ett år. OK. Jeg visste jo at planen var å vende tilbake. Vi skulle ikke bo i Norge for bestandig – eksil er liksom noe midlertidig. Jeg har chilensk blod og snakker spansk... Jeg merket fort at jeg ikke var som de andre. Selv om jeg snakker spansk, snakker jeg ikke som dem. Da vi vendte tilbake, begynte jeg i 1. klasse på videregående. Jeg hadde ingen problemer faglig, men jeg var omringet av Pinochet-fans. Jeg ble mobbet. Jeg kunne ikke holde kjeft. Jeg hadde et sår inni meg. Jeg ble psykisk mobbet... Jeg hadde ikke mange venner det første året. Jeg hadde aldri greid meg uten støtten fra mor, kjæresten og rektor.

For Pablo var Chile et helt fremmed land. Selv om han hadde vært på besøk, var det ikke det han forbant med ”hjemme”. Følelsen av å være *fremmed fugl*, er noe som går igjen i ungdommenes beskrivelser. De snakker ikke språket slik det snakkes i gata, de kler seg annerledes, har annen humor og ikke minst – helt andre referanserammer. Noe av dette var Pablo og de andre forberedt på. Men helt forberedt er det ikke mulig å være. Det som imidlertid kom som et sjokk, var hvordan det oppleves å leve blant Pinochet-tilhengere:

Oppe i gata bor han som torturerte pappa i fengslet. Han drepte mange. Men jeg kan ikke gjøre noe... Vi går sammen på gata. Jeg kan ikke si noe. Det er ikke demokrati i Chile... Alt skriver seg tilbake fra da USA begynte å utarme Chile. Først var det kobber, så olje og deretter fisk... Politiske forandringer skjer sakte. De fleste her i byen er høyrefolk. De som er venstrefolk er passive. De er redde. Byen vår ble rammet veldig hardt etter kuppet. Mange er forsvunnet... Det er vanskelig å skjønne hvordan det er å leve her. Det trengs psykologiske forberedelser. Man burde sende folk fra Chile til Norge for å fortelle hvordan ting er her – både politisk og kulturelt... Det gjelder alt fra de store tingene til de små hverdagslige. Hvis du låner bort en CD, får du den aldri tilbake. Hvis du avtaler å møtes klokka fem, kommer folk klokka seks. Sånn er det bare. Å komme til Chile er som å komme til et helt nytt land. Jeg var på besøk her da jeg var 12, men det er forskjell på å være på besøk og å bo...

Ungdommene vi snakket med beskrev kontrastene mellom Norge og Chile på ulike måter. Pablo er opptatt av både det politiske, det kulturelle og det sosiale. Andre er mer fokusert på det økonomiske. Å vende tilbake innebærer for de fleste en betydelig reduksjon av levestandarden. Rosa på 15 snakket mye om alle klærne hun ønsket seg. Hun hadde ikke fått seg noe nytt på over fire år. For en ungdom som har vokst opp i Norge, kan dette oppleves dramatisk nok. For Rosa var det også en stor overgang å måtte bruke skoleuniform:

Det var helt forferdelig. Vi kjøpte uniform da vi kom til Santiago. Jeg hadde lyst til å gå med vanlige klær. Jeg synes det er ekkelt med uniform. Jeg synes det ennå...

Det var også vanskelig å bli en del av miljøet på skolen:

Til å begynne med var det veldig stas med oss fra Norge, men etter hvert trakk de seg tilbake. Nå har jeg bare to-tre venner. Lærerne prøvde også å være snille til å begynne med. Men så fikk jeg trøbbel med en av dem. Nå har jeg skiftet skole. De tror jeg er ei vanlig jente, men jeg er jo norsk. Jeg snakker norsk, tenker på norsk, og i drømmene mine er jeg i Norge – men med chilenske folk. Jeg sover ganske dårlig. Jeg hadde en lærer som trodde vi snakket engelsk i Norge. Han ble ganske

overrasket da mamma fortalte at vi snakket norsk... Spansklærerne tror jeg kan gjøre det samme som de andre. På en oppgave skulle vi f.eks. skrive opp hvor mange ord vi ikke forsto. Jeg skrev 70. De andre skrev kanskje åtte... Jeg har hatt mange problemer på skolen. Jeg er ganske bestemt. Gir meg ikke så lett. Lærerne sier jeg ikke respekterer dem. De tror de er bedre enn oss elever. Vi må smiske. Gi dem små gaver hvis vi har problemer. Så gir de oss bedre karakterer. Jeg liker det ikke...

Flere av ungdommene beskriver skolesystemet som fremmed. Særlig gjelder dette dem som har bodd lenge i Norge. De har problemer med å tilpasse seg andre pedagogiske idealer, større lærerautoritet, andre omgangsformer osv. Skoleuniformen blir for enkelte et symbol på dette. For andre virker skoleuniformen befriende. Den gir dem en pause fra motepress og klesfiksering.

Skole- og utdanningssystemet i Chile skiller seg fra det norske på flere måter. Den største utfordringen er å ha råd til å ta utdanning. Allerede fra barneskolen er det økonomien som avgjør hvilken skole du kan gå på. Høyere utdanning er dyrt, selv om det også her er stor forskjell på hva du betaler på ulike universiteter. Mange av ungdommene vi snakket med sier med ettertanke at de aldri hadde trodd de skulle gråte over manglende utdanningsmuligheter. Flere av de familiene vi snakket med var alvorlig bekymret for barnas utdanningsframtid. Uten en godt betalt jobb, er det vanskelig å finansiere høyere utdanning. Uten jobb i det hele tatt, er det helt umulig. Mange foreldre hadde søvnløse netter på grunn av dette. En alenemor vi snakket med hadde kveldsjobb i tillegg til en fulltidsstilling på dagtid. Dette gjorde hun for å kunne finansiere sønnens studier. Hun var sliten, og det bekymret henne at hun var så lite hjemme, men det var ikke noe alternativ hvis sønnen skulle få seg en utdanning.

Økonomiske problemer rammer selvsagt ikke bare tilbakevendte flyktninger. Også de som har bodd i Chile hele tida, berøres av høy arbeidsledighet, dårlig studiefinansiering osv. Når dette likevel oppleves som en spesiell utfordring for de tilbakevendte, skyldes det flere forhold. Det første handler om *forventninger*. For ungdom som har vokst opp i Norge, er f.eks. gratis utdanning en selvfølge. De er uforberedt på å måtte kjempe for dette. Nye klær, sportsutstyr, PC, mobiltelefon osv. kan også være vanskelig å forsake – særlig hvis du mangler tilhørighet til det chilenske ungdomsmiljøet og savner dine norske venner. Et annet forhold som forsterker problemene for tilbakevendte, er at de mangler kontakter og referanser i det chilenske samfunnet. Dette gjør det vanskeligere å få jobb, det gjøre det vanskeligere å skaffe bolig, og det gjør at alle praktiske ting i hverdagen blir tyngre enn for dem som har et sosialt nettverk. Mange sammenligner situasjonen med tida i eksil – da alt var nytt. Selv om det ikke blir helt det samme, er de denne gangen mindre forberedt på at de er ”nykommere”.

Flere av våre informanter er skuffet over familie og gamle venner i Chile. Selv om de ikke forventet at ”alt skulle bli som før”, var de uforberedt på det de beskriver som manglende inkludering. I de fleste tilfellene dreier det seg ikke om isolasjon og ekskludering, men om å ikke bli regnet med i hverdagen. Rosa sier det slik:

Til å begynne med var alt bra. Vi var sammen med tanter, onkler og søskenbarn. Nå sees vi bare en gang i måneden. Selv om vi er i slekt, er de fremmede.

Moren til Rosa forteller flere episoder som bekrefter dette. Slekt og venner har sine nettverk, sine innarbeidede sosiale ritualer. De som har vært lenge i Norge passer ikke helt inn. De er annerledes. Selv om slektskap betyr mye i Chile, har alle årene i eksil skapt en avstand. Noen ganger beskrives det som mangel på felles ”bølgelengde”. Andre ganger gir det seg utslag i forventninger om at de som har bodd i ”det rike Norge” kan bidra økonomisk. En del av de tilbakevendte forteller at de den første tiden prøvde å leve opp til disse forventningene. Pengene fra Norge var mye verdt – og de delte gladelig. Etter en stund opplevde de at det var vanskeligere å få jobb enn de hadde forventet. Og – levekostnadene i Chile er slett ikke så lave som de først trodde. For mange ble dette en skikkelig nedtur. Selv om de fleste etter hvert kom i arbeid, var vegen tilbake til et normalt liv både lang og vanskelig.

Carmen og familien har vendt tilbake til sin hjemby i Chile. Deres naboer er både deres venner og deres tidligere fiender. Nede i gata bor han som sørget for å få Carmens mann fengslet. Litt lenger ned i gata bor en av ”torturistene”. Det krever enorme menneskelige ressurser å leve oppi dette til daglig.

8.4.4 Når hjemme er både her og der

Vi skal nå møte Paula og hennes familie. Jeg traff Paula første gang i 1981 og holdt kontakt med henne de første årene hun og familien bodde i Norge. I 1992 bestemte familien seg for å vende tilbake til Chile. Amnestiet som ble innført noen år tidligere innebar at flyktninger kunne vende tilbake uten å risikere represalier. For flyktninger over hele verden var dette det de hadde drømt om og ventet på. Endelig kunne de vende tilbake til sitt hjemland. Paula og Marco var blant de første som forlot Trondheim. Seinere har flere reist, selv om de aller fleste valgte å bli igjen i Norge¹¹¹. Mange år i Norge har gjort at

¹¹¹ I den perioden det eksisterte egne repatrieringsprogrammer for chilenske flyktninger ble det utarbeidet årlige statistikker over hvor mange som vendte tilbake. De siste årene er imidlertid statistikken mer usikker. Fram til 2002 hadde om lag ti prosent av alle chilenske flyktninger vendt tilbake. Hvor mange av disse som har reinnvandret, fins det ikke pålitelige tall over. Hvis du kommer tilbake ette at den såkalte angrefirsten på

de også har fått bånd til sitt nye hjemland. Barna har vokst opp her, de har jobb, hus og et sosialt nettverk. Å dra hjem, er samtidig å bryte opp fra et annet hjem. Mange familier var splittet. Barna ønsket å bli igjen i Norge, foreldrene ønsket å dra. For Paulas familie var beslutningen enkel:

Vi var enige. Vi tvilte aldri. Vi sa opp jobbene våre og solgte alt... Jeg hadde akseptert situasjonen – å bo i eksil i Norge. Men da det ble mulig å reise, måtte vi bare bort herfra... Men vi skjønnte at det ville bli tøft. Hva skulle vi leve av i Chile? Selv om vi har slektninger her, kunne vi jo ikke basere oss på at de skulle forsørge oss... Vi var foreberedt på at ting ville bli vanskelig den første tiden, men samtidig var det en stor lettelse endelig å kunne vende tilbake til hjemlandet.

Paula er ordknapp når hun beskriver den første tiden tilbake i Chile. Hun sier kort og godt: *Det var veldig hardt.* De første månedene bodde de hos svigerforeldrene. Etter et halvår fikk de mulighet til å flytte til en egen bolig i utkanten av Santiago. Det var en lettelse for alle... Marco hadde en del småjobber på denne tiden, men han var mye syk. Allerede før familien flyttet fra Norge, hadde Marco vært alvorlig syk og vært gjennom store operasjoner. Tilbake i Chile forverret situasjonen seg. Paula valgte å være hjemmeværende for å ta seg av barna, som hadde det vanskelig. På skolen slet de med språkproblemer, i tillegg til at de generelt kjente seg ”utenfor”. Deres referanseramme var Norge. Chile var deres foreldres hjemland, ikke deres.

Men Chile var forandret. De elleve årene i eksil hadde gjort noe med både landet og dem selv. Arbeidsmulighetene var begrenset, familie og tidligere venner hadde nok med sitt. Barna vantrivdes. Først dro den eldste tilbake, så den andre. Familien var igjen splittet. Marcos helsetilstand forverret seg. I et samfunn der helsevesen og velferdsordninger i stor grad er basert på private forsikringer, ville familien stille bakerst i køen (Myrvold 1992, Valenta og Berg 2003). Paula jobbet allerede lange dager. Med en busstur på mer enn en time hver vei og mannen på sykehus, besto livet snart bare av å jobbe og sove. Bekymringene sto i kø. Hva om Marco ble pleietrengende? Hvem skulle da ta seg av han? Paula kunne ikke være to steder samtidig. Og hva med døtrene i Norge? Ville hun noen gang få råd til å treffe dem igjen?

Høsten 2002 besøkte jeg familien i Santiago. Jeg hadde ikke snakket med Paula på mange år. For henne var jeg sosialarbeideren som tok imot dem som flyktninger og som seinere ble ”La jefita”¹¹² på Flyktningtjenesten. Jeg var sammen med dem i

to år har utløpt, regnes du ikke elnger som flyktning og faller dermed ut av statistikken. Opplysninger fra UDI tyder imidlertid ikke på at antallet tilbakvendte har vært særlig stort i perioden fra 2002 og fram til i dag.

¹¹² ”La jefita” – den lille kvinnelige sjefen – ble brukt som et kallenavn på meg i det latinamerikanske miljøet. Mange syntes det var rart (men også litt tøft) at ei ”ung jente” kunne være sjef for et kontor der de fleste var eldre og noen dessuten menn!

”Latinamerikaprojektet” – et prosjekt om forebygging av psykososiale problemer blant latinamerikanske flyktninger i Trondheim¹¹³. Et års tid hadde vi mye kontakt. Så ble vi opptatt på hver vår kant – med jobb, familie og alt det som tilhører hverdagslivet. Jeg visst at Paula og familien var blant de første som dro tilbake til Chile, men jeg hadde altså ikke sett henne på lenge.

Besøket hos Paula og Marco i Chile ble veldig spesielt. Jeg kom for å intervjuer henne om tilbakevending – om hvorfor de hadde valgt å dra fra Norge og om hvordan det var å komme tilbake. Det som møtte oss var en familie som var i ferd med å gi opp livet i Chile og gjeninnvandre til Norge... Jeg kom med vanlig rutebuss fra sentrum i Santiago. Bussen manglet både støtdempere og rutetider, men omtrent en time forsinket greide vi å finne huset der familien bodde. Huset lå i en ”population” i utkanten av Santiago. På veien fra sentrum hadde vi passert både fabrikkområder og ”boligområder” der blikktakene sto tett i tett og husene lignet mer på skur enn bolighus. Bebyggelsen endret seg flere ganger på denne bussturen, selv om vi hele tida befant oss langt unna luksusstrøkene på den andre siden av byen. Klaseskillene var tydelige over alt. De rike bor bak høye gjerder.

Paula og familien bodde i et lite forstadshus. På hageflekken utenfor huset sto bilen parkert. Der hadde den stått siden Marco ble syk. Inne var det møbler og ting over alt. Det meste hadde tilhørt Paulas tante. Økonomien tillot ikke å kjøpe nytt. Andreas satt med leksene. Paula serverte kveldsmat, og mens vi spiste fortalte hun bruddstykker fra de siste ti årene. Hun var frustrert. Livet i Chile var vanskelig. Mannen lå på sykehuset, døtrene hadde flyttet tilbake til Norge, mens sønnen betraktet Chile som hjemme. Han forsto fortsatt norsk, men snakket ikke lenger språket. Paula følte seg dratt i alle retninger. Hun var sykmeldt. Det hadde hun egentlig ikke råd til, men kroppen sa stopp. Hun visste ikke helt hva som feilte henne – bare at hun hadde vondt over alt og var forferdelig sliten. Samtalen som egentlig skulle handle om tilbakevending, ble ganske snart en samtale om gjeninnvandring. Det var ikke jeg som intervjuet henne, men hun som intervjuet meg - om mulighetene for å komme tilbake til Norge. Hun visste ikke om Marco ville greie den lange flyturen, men hun håpet ... Hun bekymret seg også for Andreas. Ville han greie overgangen? Etter mange vanskelige år behersket han nå språket, det gikk bra på skolen, han hadde venner. Å flytte til Norge ville bety å bryte opp enda en gang – og starte på nytt. Paula ville vite om mulighetene til å studere musikk i Trondheim. Han spilte klassisk gitar (selvlært) og var flink, veldig flink. I Chile ville det være utenkelig å leve av musikken, men kanskje i Norge?

¹¹³ Prosjektet ble gjennomført i 1983-84 og var et tilbud til alle latinamerikanere i Trondheim. Et viktig siktemål med prosjektet var å jobbe individuelt og i gruppe med opplevelser og erfaringer knyttet til forfølgelse, fengselsopphold, flukt og eksil. Prosjektet la også stor vekt på sosiale aktiviteter (fester, hytteturer, temakvelder), i tillegg til at det ble etablert en egen kvinnegruppe som blant annet samlet inn penger til motstandsarbeid i Chile (Berg og Schøller 1984).

Besøket i Santiago ble annerledes enn vi hadde tenkt. Vi fikk med oss spørsmål tilbake som vi ikke hadde gode svar på. Vi undersøkte så godt vi kunne. Før vi forlot Chile, besøkte vi familien igjen. Denne gangen var Marco også hjemme. Han var skrevet ut fra sykehuset og rakk akkurat hjem for å feire fødselsdagen sin. Han var langt fra frisk, men han prøvde å være optimistisk. Familien hadde snakket mye sammen de siste dagene. De ville tilbake til Norge.

Så kom de altså tilbake til Norge – like før jul. De lander på Værnes, det er kaldt, og de mangler vinterklær. De er ikke like tomhendte som i 1981, men også denne gangen har de brent broer. De vet ikke om de kommer tilbake til Chile. Politisk er det trygt, men vil de orke, og vil de greie det økonomisk? Det er godt å møte døtrene. De har savnet å være sammen. De møter barnebarnet sitt for første gang. Det kjennes også godt.

Det ble drøye ti år i Norge og tilsvarende tilbake i Chile. Nå er hun altså tilbake i Norge igjen. Hun tenker tilbake på alt som har vært og på drømmene om hvordan det skulle bli. At ikke alt blir som man tror, er ikke noe å forundres over. Sånn er det vel med de fleste liv. Det er heller ikke så uvanlig at familier spres eller splittes, eller at de i perioder har det trangt økonomisk, rammes av sykdom eller bare rett og slett ikke har det så bra. Å være flyktning betyr ikke at du slipper unna alt dette ”hverdagslige”. Noen ganger kan det nesten være tvert i mot. Å være flyktning innebærer at du har vært utsatt for forfølgelse, du har levd i frykt, mange har også vært fengslet og torturert. Alt dette representerer store påkjenninger. Å leve i eksil innebærer nye utfordringer. Du må på mange måter starte på nytt – lære et nytt språk, forholde deg til ny kultur og nye levemåter. Å vende tilbake innebærer å bli konfrontert med fortida – og alle drømmene om framtida. Mange føler seg fremmede i sitt eget hjemland. Noen går så langt som til å beskrive det som sitt andre eksil. Alt dette krever styrke. Utfordringer kan gjøre deg sterk, men det kan også tappe krefter. For Paula og hennes familie har det vært begge deler. Tre ganger har de brutt opp: Første gang var i 1980, da den politiske situasjonen tvang dem på flukt. Så i 1992, da de bestemte seg for å vende tilbake til Chile etter at det var innført amnesti. Ti år seinere, etter en lang periode med sykdom, trang økonomi og en splittet familie, selger de alt og vender tilbake til Norge.

Det er gått fire år siden de kom tilbake. Oppi alt sammen var de ”heldige”. Alle var norske statsborgere. Uten statsborgerskapet i orden, ville norske grenser ha vært stengt. Det ville ikke hjulpet om to av barna var født her og at familien bodde her i mer enn ti år. Andre chilenerne har prøvd – og måttet gi opp. Innvandringspolitikken er skjærpet og klimaet er blitt kaldere. I dag er det ikke solidaritet og ”hjelp til mennesker i nød” som står øverst på dagsorden, men heller hvordan Norge kan unngå å gjøre seg for attraktive for potensielle flyktninger. Myndighetene er stolte over at antallet asylsøkere har gått ned ... I en slik

situasjon er det kanskje ikke å undres over at hjelpeapparatet ikke står parat når flyktninger gjeninnvandrer. Eksil skal være midlertidig... Paula synes dette er vanskelig.

Hvor er hjemme? Det er ingen steder... Vi eier ingenting i hele verden. Vi har ikke engang arvet noe som vi kan ha som minne. Vi er ikke der – vi hører ikke til familien lenger. Vi søkte et kompromiss... Vi valgte å gjøre det som var best for barna. Vi har god kontakt med dem, og vi har veldig god kontakt med mine søstre.

Paula har tre søstre og to brødre. Alle unntatt én kom til Norge som flyktninger. I dag er de spredd rundt i hele verden: Chile, Spania, England og Norge. Som Paula sier:

Flyktningtilværelsen gjør folk hjemløse ... Camila er den eldste av barna. Hun er født i Chile, men flyktet sammen med familien da hun var to. Etter et år i Brasil, kom de til Norge. Camila husker ikke så mye fra den første tiden, og hun har vegret seg mot å spørre så mye.

Jeg tør ikke å spørre. Jeg har hørt så mange skrekkehistorier. Jeg er ikke så mye oppi det der... Det er broren min som er veldig interessert i politikk og sånn. Jeg vet jo hva som skjedde, men hva som skjedde med foreldrene mine har jeg ikke spurt om. Kanskje jeg kommer til å gjøre det i framtida... Jeg vet den generelle historien, men ikke noe konkret. Jeg vet at pappa var en av lederne i en organisasjon, men ikke noe mer. Jeg er nysgjerrig, men tør ikke spørre. Kanskje det er vanskelig for dem.

Camila fikk en søster like etter at familien var kommet til Norge, tre år seinere ble Andreas født. Hun husker ikke så mye fra barndommen i Norge. Hun har noen få minner fra 6-7-årsalderen. Resten er borte. Eller som hun selv sier – *fortrengt*.

Jeg var veldig deprimert i hele barndommen. Først etter at vi flyttet tilbake til Chile, begynte jeg å blomstre. Men det tok tid, det gjorde det... Jeg følte meg liksom ikke chilensk heller. Jeg følte jeg ikke hørte til noe sted. Da vi bodde i Norge, var jeg bare en liten unge. Jeg filosoferte liksom ikke så mye over hvor jeg kom fra og sånt. Da jeg kom til Chile, begynte jeg å tenke mer på hvor jeg kommer fra, hva som er kulturen min, hva jeg har lyst til å gjøre, hvor jeg har lyst til å bo og alt sånt... Jeg følte meg ikke chilensk. Jeg følte at jeg var på ferie. Jeg slet på skolen. I Norge hadde vi ikke hatt så mye spansk på skolen. Da jeg kom til Chile, kunne jeg verken språket eller historien. Jeg kunne tenkt meg å være her i hele ungdomstida mi, da kunne jeg tilpasset meg én kultur i stedet for å være fram og tilbake.

Camila blir sett på som annerledes både i Chile og i Norge, men hun kjenner seg mer norsk enn chilensk. Hun valgte å flytte tilbake til Norge som 19-åring. Hun har norske venner,

norsk samboer og en datter som hun ønsker å oppdra i Norge. Chile kan hun tenke seg å dra til på ferie, men aldri flytte tilbake. For som hun sier:

Man må være styrtrik for å ha en framtid der... Da vi kom fra Norge, hadde vi masse penger. Vi var nesten som konger. Så gikk det en tid, pengene ble brukt opp og vi måtte flytte. Da ble det krise. Hele livsstilen vår forandret seg. Vi var vant til å ha alt. Så ble vi plutselig fattige. Foreldrene mine måtte jobbe seg i hjel for å tjene nok til at vi greide oss. Det er ikke et liv, ikke et liv jeg har lyst på, nei. Jeg føler meg tryggere her.

Men selv om Camila har klare preferanser mht hvor hun vil bo, beskriver hun seg likevel som ”splittet”:

Det er helt snålt – det går liksom helt i surr. Jeg vil ikke prøve å analysere meg... Jeg er veldig splitta, altså. Jeg er ikke sikker på hvor jeg kommer fra eller hvilken kultur jeg tilhører, eller hva min mening om ting er. Jeg kan skifte mening. Jeg er en veldig snål person!

Å føle seg splittet, er noe mange flyktninger beskriver. Noen sier de føler seg hjemløse og fremmede både i hjemlandet og i Norge, mens andre sier som Camila – at dette veksler. I eksillitteraturen beskrives dette ofte som en *dualisme* som er innebygd i selve eksiltilværelsen. Noen ganger føler du at du er ”både-og”, andre ganger er du ”verken-eller”. Følelsene er motstridende, og de veksler. Camila beskriver seg selv som splittet. Chile-Norge tur-retur to ganger i løpet av 19 år, sette spor. Å stille spørsmål om hvem du er og hvor du kommer fra, virker helt normalt. Det motsatte ville kanskje være vel så bekymringsfullt. Men selv om flyktningtilværelsen definitivt har påvirket livet til Camila, tenker hun ikke på seg selv som flyktning.

Nei – det tenker jeg ikke på i det hele tatt. Det føles som jeg ikke har noe med den saken å gjøre. Jeg bare var med. Jeg føler meg ikke som flyktning, det har jeg aldri gjort. Jeg tror heller ikke foreldrene mine tenker på seg selv som flyktninger lenger. Utlendinger, ja, men ikke flyktninger. Men jeg ser ikke på dem som utlendinger. Jeg ser på dem som mamma og pappa.

Camila savner ikke hjemlandet. Hun lever i Norge, og her ønsker hun å oppdra sin datter. Hun ser at hun har tapt noe ved at familien flyktet, men alt i alt er hun mest takknemlig. Camila beskriver seg selv som en *survivor* – en overlever. Hun er sterk, og hun vil greie seg. Hun ser mye av seg selv i datteren – temperamentet og viljen. *Vi er et godt team*, sier Camila og smiler. Camila beskriver datteren som den viktigste personen i livet sitt. Men hun har tette relasjoner til resten av familien også, særlig til broren og faren.

Det er liksom jeg, broren min og faren min som har den tetteste kontakten. Jeg og broren min er ganske like, på en måte. Søsteren min ligner mer på mamma – på måten å være på, interesser... Med broren min og pappa snakker jeg om dype ting – politikk og historie og sånt. Vi ordner verden hver gang vi møtes, vi tre. Vi konstruerer hele verden!

Andreas er seks år yngre enn Camila. Etter at familien flyttet tilbake fra Chile, har de i perioder bodd sammen alle sammen. Selv om Camila og datteren nå har fått egen leilighet, ligger den rett i nærheten av der moren, faren og Andreas bor – i en kommunal treroms leilighet like utenfor sentrum. Det er trangt når alle sammen er hjemme, men ingen klager. De er glad de fikk sjansen til å leie, for huskjøp er utenfor enhver rekkevidde når du for tredje gang har måttet starte helt på nytt. Andreas har ingen planer om å flytte ut. Der han kommer fra har ikke ungdom det travelt med å forlate familien.

8.4.5 Å vende tilbake – tilbake til hva?

Andreas var sju år da familien flyttet tilbake til Chile. Han beskriver det som en stor nedtur da familien bestemte seg for ”å vende tilbake”. For han var det å komme til et totalt fremmed land. Han var født og oppvokst i Norge... Det tok mange år å komme seg ovenpå igjen – lære så snakke spansk sånn som de andre i gata, skjønne hva som var rett og galt i Chile. Da livet begynte å bli bra, bestemte familien seg for å flytte tilbake til Norge igjen.

For meg var det ganske kjipt, for jeg hadde bodd der i ti år, alle vennene mine, hele mitt liv var der. Jeg kunne ikke norsk lenger. Det var ganske kjipt å si ”ha det” til alle sammen.

Andreas har ikke sett vennene sine på nesten tre år. Han har veldig lyst, men mangler penger. Den eneste måten å holde kontakten på nå, er gjennom internett. Han har kjøpt webkamera og mikrofon så de kan snakke sammen. De beste vennene snakker han med hver dag. På spørsmål om han har norske venner, svarer han at: *Ja, selvfølgelig!* Men vennene bor ikke i nærheten av der han bor. De fleste er venner fra skolen – mange minoritetsspråklige, men også noen norske. Han synes det er lettest å bli kjent med jentene. De har mest å snakke om... Før familien flyttet til Chile, hadde han en bestekompis i Trondheim, Kristian:

Jeg husker bare Kristian. Ingen andre. Jeg har truffet han igjen etter at vi flyttet tilbake. Jeg fikk tak i telefonnummeret hans og avtalte å møtes. Vi snakket masse

den ene dagen, men jeg har ikke truffet han igjen etterpå. Det er litt rart... det har gått så mange år.

Andreas kjenner seg mest som chilener, selv om han er født i Norge. Eller som han selv sier det:

Siden jeg er født i Norge, men har bodd så mange år i Chile, så er jeg "delt". I Chile var jeg ikke hundre prosent chilensk. Av og til ble jeg sett på som en raring. Her i Norge er jeg en utlending. Folk ser på meg som det... Jeg vet ikke, men jeg prøver å ta det beste ut av de to kulturene og leve med det. For mamma og pappa var det annerledes. De kunne språket. Jeg hadde glemt det. De greide å sosialisere seg, de fikk jobb, de kjente mye folk her, de kjente systemet. Jeg kjente ingen.

Da de dro tilbake til Chile ti år tidligere, var det også de voksne som greide deg best. Andreas husker ikke så mye fra den tiden, men han forteller om sitt første inntrykk av Chile i bilen fra flyplassen. De kjørte gjennom byen, gjennom strøk med løshunder og mye fattigdom. Han beskriver det som sjokkerende – og trist. Men som han sier:

Faren min var kjempeglad, for han trivdes ikke så bra i Norge. Det var bra for mamma og pappa, for de fikk se igjen alle vennene sine. Han begynte å gå ut, han følte seg hjemme. Han var annerledes da enn han er i Norge. Men for meg og søstrene mine var det forferdelig vanskelig.

Søstrene til Andreas ble med tilbake til Chile, men flyttet til Norge igjen etter at de var blitt voksne. De hadde levd mesteparten av livet sitt i Norge og hadde lagt igjen mye av seg selv der. Andreas var for ung til å reise på egen hånd. Han opplevde flyttingen tilbake til Chile som vanskelig, samtidig som han visste hvorfor det ble slik. Han klandrer ikke foreldrene. Tvert imot beskriver han forholdet til foreldrene som godt – særlig forholdet til faren:

Jeg har snakket mye med pappa om det som skjedde i Chile. Han har forklart hva han mener om forskjellige ting. Derfor er jeg blitt involvert i politikk. Jeg liker å høre på nyheter om hva som skjer i verden, og jeg skjønner hva kommunisme, kapitalisme, anarkisme og sånn er. Jeg synes det er interessant.

Andreas snakker ikke med moren om politikk, ikke med søstrene heller. Han tror ikke de er så interessert... Moren beskriver han som veldig sosial – og godt integrert. Hun er flink til å snakke norsk, har norske venner og som Andreas sier det – *jeg tror det er lenge siden hun følte seg som flyktning.*

Andreas er opptatt av kultur og kulturforskjeller. Han har mange norske venner, men han synes det er vanskelig å snakke med nordmenn om private ting. Det er vanskelig å vite hva som kanskje er tabu i en annen kultur.

På barneskolen ble jeg mobbet ganske mye, fordi jeg var usikker. Kulturen i Chile er sånn at man skal tøffe seg. Jeg forsvarte meg ikke. De kalte meg for homofil og sånn... Da jeg begynte på videregående fikk jeg mer selvtillit. Da skjønte jeg at jeg ikke skal bry meg om hva folk sier. Skal de fornærme meg, skal jeg fornærme dem. Da begynte jeg å trives, ble mer sosial og fikk venner. Til slutt var jeg den mest populære gutten på skolen pga at jeg spilte gitar og spilte i band. Så ble jeg kjent for det, og nesten alle på skolen ville bli venner med meg.

Og så flyttet dere... (han ler litt før han svarer):

Ja, nemlig. Jeg hadde liksom endelig fått et godt liv i Chile, jeg hadde oppnådd noe. Så måtte jeg flytte. Det var kjempetrist for meg.

Andreas beskriver den chilenske og norske kulturen som både lik og forskjellig:

Selv om mange chilenerer sier at Norge er dårlig og sånn og sånn, har Norge og Chile ganske lik kultur. Jeg har for eksempel ingen religion, jeg tror ikke på noe. Her er det helt OK, mens kommer du fra et arabisk land, muslimer og sånn, er Norge litt rart for dem. For meg er Norge som Chile, men uten sensur. I Chile har jeg aldri sett to jenter kysse hverandre. Her skjer det. I Chile skjer det også, men ingen ser det... I Chile er det ikke så mange som mister kontroll. Det er mer et fellesskap. I Norge, hvis du skal på vorspiel, kjøper du din egen øl og drikker din egen øl. I Chile sier vi bare: Hvor mye penger har du? Noen har hundre pesos, andre har fem hundre pesos. Så legger vi alt i en hånd og går og kjøper øl til alle sammen. Så drikker vi sammen. Det er mer greit, det er skikkelig greit.

Nordmenn involverer seg ikke så mye, mener Andreas. De spør f eks aldri om hans flyktningbakgrunn:

Nei, nordmenn spør ikke. Man spør ikke en utlending om hvorfor han er her. Det kan være en voldsom og trist historie, så det er best å ikke spørre. Men når vi blir bedre kjent, begynner jeg å fortelle hva jeg gjorde i Chile. Da begynner de å spørre, men ikke så mye... De er ikke så interessert i andre kulturer. De vet hvor Chile er og tenker: "hvorfor skal vi bry oss om et land som er så langt unna?" Det er kanskje logisk, men de kunne godt ha gjort det siden jeg er kompisen deres. De kunne brydd seg litt om meg, hvor jeg kommer fra og måten jeg er på...

Andreas er verken bitter eller frustrert når han forteller dette. Han konstaterer at det er som det er. Samtidig savner han de dype samtale med vennene hjemme:

I Chile tenkte jeg mye og diskuterte mye om dype tema og abstrakte ting. Her i Norge er jeg blitt mer overflatisk. Jeg vil bli igjen det jeg var før, bli mer interessert i det øyet ikke kan se... Egentlig prøver jeg å finne ut hvem jeg er, hva som er blitt av meg siden reisen. Da jeg var i Chile, visste jeg hvem jeg var og hadde alle vennene mine. Nå er jeg i Norge og vet ikke lenger.

De som betyr aller mest for Andreas er bestekompisen og kjæresten i Chile – og faren:

Mange ganger i livet har faren min vært bestevennen min. Jeg vet at faren min kommer til å dø ganske snart, med alle sykdommene han har. Men det er på en måte greit for meg... Så lenge jeg har levd, har han vært syk. Han kommer til å dø, men jeg er forberedt. Han røyker mye, han spiser usunt. Jeg kan ikke gjøre noe med det. Jeg vet at han har lite tid her på jorda, så han må nyte det han vil. Faren min er kjempesterk – så mange år, og enda er han her. Det er imponerende.

Samtalen med Andreas fant sted sommeren 2004. Familien var gjennom både opp- og nedturer i året som fulgte. Marcos sykdom forverret seg, for så igjen å stabilisere seg. Like før jul besøkte jeg familien. Da hadde Marco nattopp hatt en lengre sykehusopphold. Han så dårlig ut. To uker seinere døde han.

Noen dager etter bisettelsen sto det en nekrolog i avisa, skrevet av en av Marcos beste venner. Her beskrives Marco som både politisk leder, familiefar – og ikke minst – som venn. Nekrologen innledes med en beskrivelse av situasjonen i Chile etter kuppet i 1973:

Militæret slo hardt ned på protester og demonstrasjoner. (Marco) måtte forlate landet for å berge livet. En frisk ungdom i sin beste alder måtte starte et nytt liv som flyktning. Han holdt et flagg for frihet, rettferdighet og respekt for mennesker og meninger. Hans kamp var for demokrati i Chile og det var det eneste han krevde.

Som mange nekrologer inneholder også denne minner og hverdagshistorier. Her nevnes Marcos store interesse for biler, og det fortelles små anekdoter. Men det som fremfor alt fremheves er Marcos lengsel etter Chile, og han takkes som venn og kamerat.

Marco døde som chilener. Han var norsk statsborger og hadde bodd i Norge i store deler av sitt voksne liv, men han var chilener i sitt hjerte. Det var en viktig del av hans identitet.

Også Andreas ser på seg selv som chilener – i alle fall når han er i Norge. Han hadde faren som et forbilde – men som han selv sa: *Jeg vil bli som han – bare enda mer!*

8.4.6 Splittede familier, pendling og gjeninnvandring

Flyktningtilværelsen innebærer mange brudd og fører ofte til at ulike familiemedlemmer blir boende langt fra hverandre – i forskjellige land, kanskje også på forskjellige kontinenter. Blant våre informanter var dette tilfellet for de aller fleste. En vanlig situasjon er at voksne barn blir boende igjen når foreldre og yngre søsken vender tilbake til hjemlandet. ”Barna” som blir igjen føler seg norske, de har norske venner og føler en tilhørighet til det norske samfunnet. De er i en alder hvor løsrivelse fra foreldrehjem uansett ville vært naturlig. Selv om de unge selv gir uttrykk for at det var hardt å bli igjen da foreldrene dro, viser statistikken at dette er mer vanlig enn uvanlig. Et eksempel er familien til Carmen og Luis. Deres eldste datter ble igjen i Norge da resten av familien vendte tilbake til Chile. Hennes situasjon er slettes ikke utypisk: Hun var ferdig med utdanning og hadde fått en bra jobb, hun hadde norsk samboer og et stort nettverk i det som hadde vært hennes hjemland i over 20 år.

At voksne barn ikke lenger bor sammen med sine foreldre, er i og for seg ingen dramatisk situasjon. Men – den store geografiske avstanden mellom Norge og Chile umuliggjør hyppig kontakt. Telefon og e-post blir en slags erstatning. Det er dyrt å ringe fra Chile, men for de fleste er det overkommelig fra Norge. Telefonkontakt eller ”elektroniske samtaler” blir likevel ikke det samme som å bo i nærheten. Rosa, den yngste av døtrene, savner sin storesøster hver dag. Hun sier hun vil flytte tilbake til Norge når hun blir 18 år. Også storesøster savner familien sin i Chile. Juleferier og andre høytider er spesielt vanskelige å komme igjennom. For henne er det ikke noen aktuell problemstilling å flytte til Chile. Hun innser derfor at familien i framtida kommer til å være splittet.

Eksemplet over er som sagt ikke unikt. Det er heller ikke eksemplene på familier der barna først har blitt med til Chile, for deretter å flytte tilbake til Norge. Noen ganger har dette vært planen hele tida. I andre tilfeller er gjeninnvandringen et resultat av at de voksne barna ikke finner seg til rette i foreldrenes hjemland. Dette forsterkes av at det for mange kan være vanskelig å få råd til utdanning og at mange strever med å få jobb etter endt utdanning. Tilbakevendte unge møter mange av de samme problemene som nyankomne flyktninger møter i Norge. Selv om de slipper å lære et helt nytt språk, er det stor forskjell på å kunne spansk – fordi du har snakket det ved middagsbordet hjemme og det å kunne bruke et språk i alle typer situasjoner. Rosa illustrerte dette ganske godt da hun beskrev sine språkproblemer på skolen. Mens de andre elevene strevde med et og annet

fremmedord, hadde hun problemer med å forstå store deler av en fagtekst på videregående nivå. I tillegg til språkproblemene nevner flere av ungdommene vi snakket med at mentaliteten i Chile er forskjellig fra den norske. De bruker selv dette begrepet. Dette hindrer dem i å komme på innsiden av det chilenske samfunnet. De føler seg utenfor i sosiale sammenhenger. For enkelte blir det da en løsning å flytte tilbake til Norge. Noen ser for seg at en slik flytting skal bli midlertidig. Andre innser at de alltid vil være ”på besøk” i Chile.

Men ikke alle kan flytte. Med chilensk statsborgerskap stenges dørene til Norge etter to år. Skal du tilbake etter dette, må du søke om ny bosettingstillatelse, noe som forutsetter at du har jobbtilbud eller studieplass i Norge. Selv med en liberalisering av reglene for arbeidsinnvandring, er det for mange nesten umulig å oppnå ny bosettingstillatelse. Vi har snakket med ungdommer som er dypt frustrert over at de ikke lenger har noen rettigheter i Norge. De har vokst opp her, snakker flytende norsk (og dårlig spansk), men er likevel ikke velkomne til å bo her. De føler seg som ofre for beslutninger de ikke har hatt noen innflytelse over. Deres foreldre måtte flykte, og barna ble selvsagt med. Så vender foreldrene tilbake. De færreste tenker da på at dørene til Norge stenges etter to år – ikke bare for dem selv, men også for deres etter hvert voksne barn. Norsk statsborgerskap kan ”redde” mange slike situasjoner. Men samtidig: Et norsk statsborgerskap kan fungere som en barriere i Chile. Noen ganske få har dobbelt statsborgerskap. Praksis fra norske myndigheter er imidlertid at det ikke gis anledning til dobbelt statsborgerskap annet enn i unntakstilfeller (Einarsen 1999, 2008).

Mange familier føler de blir stilt overfor et nesten umulig valg. Uansett hva de gjør, så er det noe som blir galt. Dette kjenner vi også igjen i forhold til andre flyktninggrupper. Forhandlingene om tilbakevending splitter mange familier. De eldste vil gjerne tilbake. Barn og unge vil ofte bli igjen. Selv om det fins unntak, er tendensen klar. Noen vil kanskje si at dette er et luksusproblem og at tilbakevending må være det normale når situasjonen i hjemlandet gjør det mulig å vende tilbake. Da chilenerne kom på 1970- og 1980-tallet, var det imidlertid lite snakk om at eksilet skulle være midlertidig. Mange chilenerne var selv opptatt av å komme fortrest mulig tilbake for å fortsette kampen, men fra norske myndigheters side var det lite fokus på det. Tvert imot var det mange flyktningarbeidere rundt om i kommunene som jobbet aktivt for å få chilenerne til å pakke opp kofferten, lære norsk og starte integreringsprosessen.¹¹⁴

Familier som splittes er en av flere mulige tilpasninger etter en tilbakevending. En måte å unngå dette på, kan være det mange omtaler som ”pendling”. Selv om avstanden mellom

¹¹⁴ Da jeg jobbet som sosialarbeider for flyktninger på 1970- og 1980-tallet, så vi det som en oppgave å ”realitetsorientere” flyktninger på at de måtte innstille seg på å bli lenge i Norge. I praksis kan vi godt si at dette jo viste seg å bli realiteten. Samtidig er det liten tvil om at fraværet av en tilbakevendingstenking gjorde mange familier ganske uforberedt på de utfordringene de ville møte hvis de dro tilbake.

Norge og Chile gjør det vanskelig med hyppige reiser, er det ikke uvanlig at familier bor både i Norge og Chile. Med hus i Chile og jobb i Norge, er det mulig å bo deler av året på hvert sted. Noen velger å jobbe mye når de er her, for så å ta ”lang ferie” når de er i Chile. Det er vanskelig å få oversikt over omfanget av slik pendling. Mitt inntrykk er at dette er en tilpasning de færreste har planlagt. Det bare blir sånn over tid. Et eksempel er familien som vendte tilbake til Chile på begynnelsen av 1990-tallet. De hadde hus og familie, men de merket snart at mange dører var stengt i det landet de forlot mer enn ti år tidligere. Det var vanskelig å få jobb, barnas utdanning kostet mye, og sosialt måtte de starte på nytt. Barna, som var blitt ungdommer, følte seg utenfor på skolen. De ble utsatt for mobbing og utestenging. Etter en stund velger familien å bryte opp. Først kommer det ene barnet, deretter kommer resten av familien. I Norge må de starte helt på nytt. De må skaffe et sted å bo, kjøpe møbler, finne jobber, søke studieplass for barna. Men som de sier: *Vi hadde ikke noe valg*. Denne familien er en av flere som tilbringer deler av året i Chile. Luksus, vil noen si. Møtet med familien forteller en helt annen historie. I snart 30 år har familien levd i en form for unntakstilstand. Først politisk forfølgelse og fengsling, deretter mange års eksil, så en ”mislykket tilbakevending”. Både foreldrene og barna har lidd mye – og strevd. Nå har de skapt en tilværelse som gjør at de får noe av det beste fra to land.

Paula og Marco gjeninnvandret til Norge etter mer enn ti år i Chile. Alle i familien er norske statsborgere. Uten statsborgerskapet ville gjeninnvandring vært umulig. De hadde aldri tenkt å komme tilbake, men på grunn av alvorlig sykdom i familien ser de ingen annen utvei. For mennesker som har levd store deler av sitt voksenliv i eksil, eksisterer det knapt noe sikkerhetsnett hvis du blir syk. Chile har et offentlig helsevesen som holder et høyt medisinsk nivå. Men landet mangler offentlige velferdsordninger som gjør det mulig å greie seg hvis du blir pleietrengende. Det fins forsikringsordninger, men de koster mye. Når du først har blitt syk, er det for seint. På en inntekt kan du forsørge en familie, men du kan ikke både være forsørger og ha ansvaret for daglig pleie av en syk ektefelle. For Paula og Marco var det ikke noe valg. De solgte alt de eide og brøt opp – for tredje gang: først eksil, så tilbakevending, deretter gjeninnvandring. Ingen av dem ønsket en slik situasjon. Men når situasjonen først oppsto, var de heldige som hadde norsk statsborgerskap. Dette ga dem et alternativ.

Syke, gamle og arbeidsuføre sliter hardt – uavhengig av om de har vært i eksil eller ikke. Det som forsterker problemer for de tilbakevendte er at de verken har opparbeidet pensjonsrettigheter i hjemlandet, er del av noe forsikringssystem eller har et sosialt nettverk som de kan støtte seg til når det oppstår en vanskelig situasjon.

8.4.7 Psykologisk hjelp – en forutsetning for å komme videre

Seinvirkninger av flukt, fengselsopphold og tortur har vært et sentralt tema i arbeidet med chilenske flyktninger. Blant de første flyktingene som kom til Norge på midten av 1970-tallet, var det mange som kom rett fra tøffe fengselsopphold – der tortur mer var regel enn unntak. Soningsforholdene for politiske fanger var ille. Mange var totalt isolert, en situasjon som beskrives som psykisk tortur. Andre delte overfylte celler (ofte opptil 10 personer på 5-6 kvadratmeter).

Den enkeltes forutsetninger for å tåle slike påkjenninger, er selvsagt også forskjellig. Det er imidlertid neppe noen tilfeldighet at det i en rekke land ble fokusert spesielt på de psykososiale aspektene knyttet til flyktingtilværelsen. Det ble satt i gang behandlingstilbud for torturofre i flere land. Rehabiliteringssenteret for torturofre i København (RCT) ble av mange betraktet som pionerer på feltet. Etter hvert ble det etablert behandlingstilbud i både Sverige og Norge – først på prosjektbasis, etter hvert som en del av virksomheten til Psykososialt senter og de regionale psykososiale teamene. Det ble gjennomført en rekke prosjekter for å forebygge seinvirkninger.

Det er vanskelig å si noe nøyaktig om omfanget av seinvirkninger blant de chilenske flyktingene. Det er grunn til å anta at en stor andel av dem som kom på 1970-tallet har vært utsatt for tortur, mens en del av dem som kom på slutten av 1980-tallet i mindre grad har gjennomlevd slike påkjenninger. Det er imidlertid farlig å generalisere. Noen av dem som kom på 1980-tallet kan ha vært i eksil i andre land tidligere. Noen har levd i skjul, og andre igjen kan av ulike årsaker ha blitt løslatt fra fengsel seinere enn de som ble satt rett på flyet i 1978-79. Det er i tillegg viktig å understreke at også eksiltilværelsen kan være en stor påkjenning. Hvem som til slutt trenger profesjonell hjelp for å takle tilværelsen kan det derfor være vanskelig å forutsi. Det vi imidlertid vet, er at mange har trengt hjelp – mange flere enn de som fikk tilbud om det. Det vi også vet, er at seinvirkninger kan opptre lang tid etter en hendelse. Noen har kanskje greid seg rimelig bra i Norge, men får en reaksjon etter at de er kommet tilbake til Chile.

Alle vi snakket med var opptatt av de tilbakevendtes psykiske helse. Mange var forbausende åpne omkring egen situasjon, og på spørsmål om hva som er viktige tiltak i forbindelse med tilbakevending, nevnes psykologhjelp av nær sagt alle. Psykologen vi snakket med sa det slik:

Å vende tilbake er nesten som et nytt eksil. Du møter et nytt språk, en ny mentalitet, nye lukter, nye ansikter. Dette er du ikke på noen måte forberedt på. Du møter et

samfunn som er helt fremmed. Mange tenker å reise tilbake til sitt første eksil. Hvis jeg ikke hadde hatt barnebarna her, ville jeg dratt tilbake til Norge...

Å gjeninnvandre til Norge kan være en ”løsning” for noen, men de fleste velger å bli. For noen er det et reelt valg. For andre handler det om at angrefristen (på 2 år) har gått ut. Noen av dem vi snakket med har norsk statsborgerskap. For dem er gjeninnvandring en mulighet, selv om det også har sin pris.

8.5 Tilbakevendings dilemmaer

I dette kapitlet har vi sett på hvordan to flyktninggrupper har håndtert spørsmålet tilbakevending. I begge tilfeller har det dreid seg om frivillig tilbakevending etter mange år i Norge. Vi har valgt bosniske og chilenske flyktninger som eksempler – dels fordi de representerer de største gruppene frivillig tilbakevendte, dels fordi de både rent tidsmessig og flyktningpolitisk representerer en kontrast. Chilenske flyktninger kom til Norge på 1970- og 1980-tallet. Mange ble hentet ut av chilenske fengsler og hadde en aktiv politisk fortid bak seg. Bosniske flyktninger kom til Norge på begynnelsen av 1990-tallet. De var offer for en etnisk konflikt og fikk midlertidig beskyttelse på kollektivt grunnlag. Selv om det blant de bosniske flyktningene også var politiske aktivister, var et flertall av flyktningene det som mange omtaler som ”krigsflyktninger”. Det er med andre ord klare forskjeller mellom gruppene. Spørsmålet er om disse forskjellene har vært avgjørende for deres tilbakevendingshistorie. Møter disse gruppene forskjellige utfordringer og har de ulike behov, eller handler tilbakevending grunnleggende sett om ganske like problemstillinger?

8.5.1 Ulike kontekster, men like problemstillinger

Presentasjonen av feltarbeidene i henholdsvis Bosnia og Chile viser både forskjeller og likheter. Forskjellene handler i første rekke om de kontekstuelle forholdene. Mens bosniske flyktninger forlot et land i krig og vendte tilbake til et land med til dels store fysiske ødeleggelser, opplevde chilenske flyktninger i første rekke de store psykiske påkjenningene. Politisk forfølgelse, fengsling og tortur setter andre typer spor enn bomber og granater. Sporene er mindre synlige, men minst like vanskelige å lege. Der bosniske flyktninger trenger hjelp til gjenoppbygging av hus, trenger chilenske flyktninger hjelp til å takle de psykiske seinvirkningene. Selv om det selvsagt også er behov for materiell bistand i Chile og helserelevante tiltak i Bosnia, går det et hovedskille her. På de fleste andre

områder formidles det behov som er gjennomgående. Barn og unge, syke og gamle er grupper som nevnes særkilt.

Spørsmålet om tilbakevending reiser en rekke problemstillinger av både personlig og relasjonell art. Det berører deg som individ, som familiemedlem, som arbeidskollega og som nabo. Men – disse menneskelige aspektene påvirkes også av strukturelle forhold: Av den aktuelle situasjonen i hjemlandet, av internasjonal politikk, av nasjonal politikk og av lokale forhold i hvert enkelt vertsland. Tilbakevending forutsetter en trygg situasjon i hjemlandet, men hva er trygt, og hvem skal vurdere når en tilbakevending er forsvarlig eller tilrådelig? Og – hvem skal vurdere om den er ønskelig? Det internasjonale samfunn? Hjemlandet eller vertslandets myndigheter? Eller er valget ditt? Spørsmål av denne typen kan ikke besvares på noen enkel og entydig måte. De er avhengig av tid, sted og lokal kontekst. Det eneste som er sikkert er at spørsmålet om tilbakevending sjelden oppleves som et *valg* (i ordets egentlige betydning) for den enkelte flyktning. Hele flyktningslivværelsen er påført utenfra, eller som Stig Dagerman skriver i et dikt - *flukten valde oss*. Jeg tror mange kjenner seg igjen i en slik beskrivelse.

Dette spenningsforholdet mellom tilpasningen til vertslandet og drømmen om å vende tilbake ligger innebygd i selve eksilsituasjonen. Svante Lundberg (1989) snakker om tilbakevendingen som eksilets punktum. Samtidig beskriver han hva som ofte skjer i praksis som *en gradvis permanentering*, der tidsfaktoren spiller en sentral rolle. Det som var tenkt som et midlertidig opphold, blir mer og mer langvarig – og til slutt blir det permanent. Al-Rasheed (1994) omtaler dette som *'the myth of return'*. Du ønsker deg tilbake, men av mange grunner forblir det en urealisert drøm. Disse grunnene utgjør et komplekst bilde hvor det kan være vanskelig å skille de ulike faktorene fra hverandre. Faktorer knyttet til situasjonen i hjemlandet er vevd sammen med forhold i det nye vertslandet.

8.5.2 Barn og unge – identitetsarbeid

Eksiltilværelsen stiller barn og unge overfor doble utfordringer. På den ene siden står de midt oppi egen identitetsutvikling og løsrivingsprosess. De er i ferd med å formes som individer, og de er i gang med å plassere seg selv i forhold til foreldre og omgivelser. På den andre siden kastes de inn i en flyktningslivværelse som snur opp ned på det meste. Roller endres, omgivelsene er ikke lenger forutsigbare, og noen løsrivingsprosess i vanlig forstand står definitivt ikke på dagsorden i en situasjon preget av oppløsning og midlertidighet. Barna opplever kanskje for første gang at de voksne ikke har kontroll. De opplever foreldre som mangler svar på alle de spørsmålene de selv stiller seg når tilværelsen plutselig snus på hodet. De opplever voksne som gråter og foreldre som ikke

greier å være foreldre – fordi ting er for vanskelige. I en situasjon da barna trenger de voksne aller mest, er det minst å hente (Åberg-Eik 1996, Dyregrov og Raundalen 1997, Lauritsen 1998).

Barns reaksjoner på store påkjenninger varierer. Noen får synlige fysiske og ikke minst psykiske reaksjoner. Mange får problemer med å sove. De våkner med mareritt eller greier rett og slett ikke å falle til ro om kvelden. Femåringen begynner kanskje ”å tisse i buksa igjen” – etter å ha vært tørr i både to og tre år. Noen blir hyperaktive eller aggressive. Andre blir innadvendte og passive. De færreste er i stand til å sette ord på det som plager dem, selv om symptomene er klare nok – hos mange. Men hva med de andre? De som ikke har disse synlige tegnene på at noe er galt? Forskerne som fulgte opp noen barnefamilier over tid, advarer mot ”å la seg lure” av de tilsynelatende velfungerende barna. Mange har blitt bråvoksne gjennom de påkjenningene de har vært igjennom. Store søsken er blitt ”reserveforeldre” for mindre søsken. De har forsøkt å gi den omsorgen foreldrene ikke selv har greid å gi. På den måten har de skånet de minste – og de har skånet foreldrene for bekymringer de kanskje ellers ville hatt. Men hva med dem selv? Noen har kanskje vokst på det. Andre har vokst *fra* noen ting det er vanskelig å ta igjen.

Igjen er det vanskelig å generalisere. Det er lett å undervurdere de belastningene barn og unge utsettes for. Samtidig er det viktig å advare mot svartmalinger. Fornøyde barn må ikke mistenkes for å slite med massive problemer. Poenget er at det må det eksistere en beredskap i forhold til barn og foreldre som ikke mestrer en vanskelig eksiltilværelse – ikke å gjøre alle flyktningebarn til behandlingstrengende klienter.

Hva så med de unge? Hva vet vi om deres reaksjoner og erfaringer? Mye av reaksjonsmønstrene til barna finner vi også igjen hos ungdommene. Noen reagerer med å bli innadvendte, andre med å bli utagerende og ”vanskelige”. Mange reagerer med å bli ekstremt ansvarsbevisste - som ”små voksne”. Også her er altså reaksjonsmønstrene forskjellige. Én ting går imidlertid igjen i mange av samtalene med ungdommene: De er sinte og aggressive på det de kaller ”de voksnes krig”. Krigene oppleves som totalt meningsløs. Selv har de vokst opp i et land der etnisitet ikke har spilt noen rolle. Serbere, kroater og muslimer har vært både klassekamerater og nære venner. Plutselig er det krig, og etnisitet er blitt det som skiller venn fra fiende. Når ungdommene snakker om dette, er det med en blanding av sorg og sinne. Sinnet retter seg i første rekke mot ”de som startet krigene”. Men det rammer også voksne generelt – foreldre, besteforeldre, lærere og andre som oppdro dem til å bli ”fredstenkende jugoslaver”, men som nå har valgt side i en etnisk krig. Mange av ungdommene sier: ”Dette er ikke vår krig.”

Ungdomsopprør og eksilreaksjoner kan være vanskelig å skille. For ungdom er det her og nå ungdomstida utspiller seg. Og er det noe som kjennetegner ungdom, er det at de

engasjerer seg (Lauritsen 1998). Unge flyktningers kamp for å etablere "et normalt liv" i Norge, kan stå som et symbol på de ambivalente holdningene vi møtte i mange flyktningfamilier. Mens de unge strever for å gjøre her og nåsituasjonen til det normale, lever fortsatt drømmen om en framtid i fortida videre hos mange av de eldre. Men kanskje er ikke forskjellene så store likevel?

Spenningsfeltet mellom det midlertidige og det permanente er en del av selve eksiltilværelsen. Når det gjelder integrasjonens betydning for tilbakevendingen, er det lite som tyder på at integrasjon fungerer som en hindring. Tvert i mot viser flere studier at "det å lykkes" i eksil bidrar til å fremme repatriering. En forklaring på dette er at man har noe å komme hjem med - økonomisk, kunnskapsmessig eller statusmessig. Å være integrert blir derfor et slags mål på at man har greid seg bra og at man fungerer sosialt. Det bør ikke forundre noen at "de vellykkede og veltilpassede" også greier seg godt når de vender tilbake. At noen av "de veltilpassede" ønsker å bli, bør heller ikke overraske.

8.5.3 "The myth of return"

Drømmen om å vende tilbake fører ikke nødvendigvis til at man faktisk repatrierer. Det er ikke en gang sikkert at man innerst inne *tror* at man skal tilbake. Når Al-Rasheed (1994) snakker om "the myth of return", snakker han egentlig om en dualisme som ligger innebygd i hele problemstillingen: Først vil man, men kan ikke. Så kan man, men vet ikke om man vil.

Flere forskere har forsøkt å si noe om hva som påvirker en eventuell retur. Det man er enige om er at det ikke er mulig å trekke fram en enkelt faktor, men at vi her står overfor en rekke ulike betingelser på flere nivåer. Warner (1994) og Al-Rasheed (1994) er opptatt av dette som (blant annet) et spørsmål om identitet. Eitinger (1981) understreker betydningen av den enkelte flyktnings motivasjon.

Det som er felles for disse forklaringene er at de tar utgangspunkt i egenskaper ved den enkelte. Andre forskere har i større grad sett på forholdet mellom individ og samfunn - hvordan strukturelle forhold og individuelle forutsetninger gjensidig påvirker hverandre (Piore 1979, Lundberg 1989, Ramirez 1990, Olsson 2001, 2008). Piore beskriver eksiltilværelsen som en gradvis "permanteringsprosess". Det som var tenkt som et midlertidig opphold, blir mer og mer permanent. For de fleste blir hverdagslivet i eksil etter hvert *mer* hverdag og *mindre* eksil. Spørsmålet er da om de også slutter å tenke på seg selv som flyktninger? Det betyr ikke nødvendigvis at du slutter å tenke på deg selv som flyktning, men det betyr at tanken på tilbakevending kjennes fjernere og fjernere.

Beskrivelsen av eksilet som noe dobbelt, går igjen i mye av litteraturen. Svante Lundberg snakker om eksilet som en *dobbelteksponering*, Gustavo Ramirez omtaler eksiltilværelsen som *antagonistisk*, mens Aleksandra Ålund er opptatt av dualismen *brudd – kontinuitet*. Og som jeg har understreket flere ganger, så er *tidsfaktoren* sentral for å forstå eksilprosessen. Flyktingene vi har møtt på eksilets ulike stoppesteder bekrefter langt på vei det doble ved eksiltilværelsen. Livet leves her og nå, samtidig som fortiden er en viktig del av deres identitet. I de fleste fortellingene er det med andre ord mye ”både og”. Det fokuseres på fortid, men også på nåtid og framtid. Flyktingene er opptatt av hjemlandet, men snakker vel så mye om det nye vertslandet og livet i eksil. De beskriver sin egen integreringsprosess, men drømmer samtidig om å vende tilbake til hjemlandet. Noen beskriver dette som motsetningsfylt, men i de aller fleste fortellingene framstår dette doble som noe naturlig og nesten selvsagt.

Forfatteren Mario Benedetti beskriver eksiltilværelsen som en kamp mellom sju plager: pessimismen, dafaitismen, mislykketheten, likegyldigheten, tvilen, motløsheten og mistilpasningen (Ramirez 1990). Vi finner igjen denne typen beskrivelser i mange av flyktingenes egne fortellinger, men pessimismen lever som regel side om side med optimismen – og tilsvarende for de andre seks ”plagene”. Ting er med andre ord ikke så entydig. Det som først og fremst kjennetegner beskrivelsene av eksilet, er *kompleksitet*. Hva som avgjør om det er pessimismen eller optimismen som får overtaket, handler om både individuelle ressurser og strukturelle forhold. Og – det handler om sosiale nettverk. Marko Valenta sier det ganske treffende i sin avhandling: Det som har betydning er *Finding friends after resettlement* (Valenta 2008). Det handler om å skape kontinuitet, det handler om å etablere sosiale bånd, og det handler om å bygge broer. I det siste kapitlet skal vi se nærmere på denne brobyggingsprosessen.

9. Eksil og livsløp

9.1 Flyktningprosessen

I denne avhandlingen har vi møtt flyktninger i ulike faser av sin flyktningprosess. Vi har møtt dem på asylmottaket, som bosatte i kommunen og som vanlige (eller uvanlig) norske borgere og verdensborgere. Vi har også møtt noen av dem som har vendt tilbake til sine opprinnelsesland. Vi har beveget oss langt - både tidsmessig, kulturelt og geografisk. Vi har vært på besøk i Vietnam, Bosnia og Chile, men framfor alt har vi vært på kryss og tvers av Norge over en tidsperiode på tre tiår. I denne perioden har min rolle skiftet. Jeg startet som flyktningarbeideren i Flyktningerådet, fortsatte som forsker og er nå en del av et offentlig utvalg som skal vurdere rammebetingelser og organisering av tilbudet til flyktninger og asylsøkere i Norge. I alle rollene har jeg møtt flyktninger om nylig har kommet til Norge. Det aller siste møtet var på Tanum transittmottak i Bærum, 16. desember 2009. Vinteren var nettopp komme til Østlandet. Det var kaldt, og enten vi var født i Norge eller nettopp var kommet frøs vi. Det gjorde også de afghanske unge guttene som to dager tidligere hadde krabbet ut av en container ved en norsk grenseovergang. Turen fra Afghanistan til Norge hadde tatt mange måneder. Siste etappe var som blindpassasjerer på en av de mange trailerne som tilbakelegger hundrevis av mil på motorvegene gjennom Europa. De var som Frida Nome beskriver dem i boka "Langs smuglerruta" (Nome 2005): Forkomne, forfrosne og redde - men også lettet og fylt med håp om et bedre liv i et av verdens rikeste land.

Fra asylmottaket har vi beveget oss videre – både i tid og rom. Et hovedspørsmål underveis har vært hva som påvirker eksilprosessen. Hvilken betydning har eksilet for den enkeltes identitetsutvikling og integreringsprosess? Eksilet innebærer å forlate noe, men også å møte noe nytt - nye levesett, normer, verdier, språk, klima osv. Hva påvirker disse møtene? Og – hva skal til for at det skapes en vellykket integreringsprosess? Og i forlengelsen av dette: Hva innebærer "en vellykket integreringsprosess". Jeg har også sett på hvordan situasjonen i hjemlandet påvirker den enkeltes hverdagsliv og hvordan arbeidstilknytning og sosiale nettverk i eksil virker inn på beslutningen om en eventuell tilbakevending til hjemlandet. Et tema som ligger under flere av spørsmålene over er: *Hvor lenge er du flyktning?* Hvor lenge er flyktningbegrepet relevant som identifikasjon? Hva tenker flyktninger selv, og hvordan håndteres dette av omgivelsene? Jeg har også vært opptatt av hvilken betydning *transnasjonale nettverk* har for flyktnings opplevelse av tilhørighet – både til opprinnelseslandet og det nye vertslandet. Og – hva er egentlig *hjemme* etter år i eksil?

9.2 Eksilets stoppesteder

Jeg har brukt begrepet ”stoppested” for å markere eksilets ulike vendepunkter. Stoppestedet representerer både et sted og en fase, men siden fasebegrepet ofte assosieres med den psykologisk prosessen flyktninger gjennomgår i eksil, har jeg valgt å finne et begrep som gir assosiasjoner ut over det rent psykologiske. Og som jeg har vært inne på tidligere: Faseteorier er omdiskutert, blant annet fordi de oppfattes som statiske og gir inntrykk av en form for lovmessighet (Eitinger 1981, Grodås og Johansen 1989, Rajendram 1994, Sveaass 2001)¹¹⁵. De sosiale dimensjonene ved eksilet er mer flertydige enn de lineære modellene faseteoriene ofte er basert på (Myklebust 1996).

Stoppestedet som metafor gir ulike assosiasjoner. Den første assosiasjonen er at det handler om å reise. Du beveger deg fra et sted til et annet, men hvor og hvor lenge du stopper vil variere. De fleste som legger ut på en reise har et klart mål – og de aller fleste når fram til målet. For flyktninger består reisen av ulike etapper, men mange (kanskje de fleste) kommer aldri fram til det endelige bestemmelsesstedet. I kapitlet om asylmottaket (kapittel 6) møtte vi asylsøkere som venter på svar på sin søknad om asyl i Norge. De siste årene har om lag halvparten fått avslag. Det betyr at deres reise får en brå slutt – de må returnere. Vi har også hørt historien til Suong som kom som båtflyktning fra Vietnam i 1980. Hun greide det på andre forsøket - etter et mislykket fluktforsøk, et fengselsopphold og en ny strabasiøs båtflukt. Ifølge tall fra FN omkom minst halvparten av de som forlot Vietnam om bord i de overfylte fiskebåtene (Roll-Hansen og Østbye 1996, Berg, Fladstad og Lauritsen 2006). Deres reise sluttet før de hadde fullført den første etappen. Vi har også møtt chilenske overføringsflyktninger og bosniere med kollektiv beskyttelse. For dem var det mest farefulle tilbakelagt da de fikk sin FN-status. Ved ankomsten til Norge var de klare for sin andre etappe.

Noen blir værende lenge på de ulike stoppestedene. Andre haster videre nesten med det samme. For flyktninger som har fått varig oppholdstillatelse i Norge, kan myndighetenes begreper ”bosetting” og ”integrering” brukes som en illustrasjon på dette. For enkelte oppleves møtet med en ny bosettingskommune som en liten parentes. De finner seg raskt til rette i egen bolig, lærer norsk, kommer i arbeid og får nye venner. For de aller fleste er møtet med hverdagen i en norsk kommune langt mer komplisert. Det tar tid å lære språket, du møter barrierer på arbeidsmarkedet, og det er slett ikke så lett å bli ordentlig kjent med dine norske naboer. Også de som føler de har lyktes ganske bra og som opplever seg som ”godt integrert”, har problemer med å bli ordentlig kjent med nordmenn. De etterlyser en felles referanseramme, eller som Huong sier, *en felles tone*. Huong setter ord på et savn mange har beskrevet. Selv om hun har en interessant jobb, gode naboer og barn som greier

¹¹⁵ Se kapittel 4.5 om eksilet som psykologisk prosess.

seg godt i det norske samfunnet, er hun opptatt av de store kultur- og mentalitetsforskjellene. Også den bosniske familien som var på flyttefot til en kommune der det ventet godt betalte jobber, stort hus og barnehageplass, syntes innimellom det var vanskelig å føle fellesskap med nordmenn. Når norske naboer og kolleger klaget over småting i hverdagen, ble kontrastene til deres eget liv store. Og i takt med det – også den mentale avstanden.

9.3 Hukommelse og forglemmelse

Samtalene med flyktningene har for en stor del dreid seg om hendelser i fortiden. Slike hendelser kan bare sees i bakspeilet. Dette gjør at vurderinger og refleksjoner blir basert på *minner*. Det gjør noe med perspektivet. Noen minner blir forsterket med tiden, mens andre blekner. Innen feministisk forskning er minnearbeid brukt for å analysere kvinners hverdagsliv og sosialisering (Haug 1987, Widerberg 1995, Forseth 2001), og innenfor migrasjonsforskningen er minnearbeid brukt som metode for bearbeiding av erfaringer og refleksjon rundt krig, flukt og eksil (Berg og Lauritsen 2002, Berg, Fladstad og Lauritsen 2006). Karin Widerberg (1995) er opptatt av at minnearbeid kan brukes til å bygge bro mellom teori og hverdagsliv og at man gjennom tolkning og refortolkning av minner kan skape ny innsikt. Skjønnlitteraturen inneholder også mange eksempler på minnearbeid. Den kroatisk eksilforfatteren Dubravka Ugresic har skrevet en roman om sin eksiltilværelse – om hukommelse og forglemmelse, kjærlighet og svik, eksil og tap (Ugresic 2003, Berg og Lauritsen 2009). Her er det mange paralleller til de beretningene flyktningene i mitt materiale formidler. De beskriver hvordan de strever med å lime sammen igjen en tilværelse som er slått i stykker og hvordan de forsøker å gjenskape en slags kontinuitet:

De følelsene av vemod som mange av historiene formidler, handler blant annet om det tapte, de tingene som mangler. Det er gjerne også det som fortelles og vektlegges. Hva det fortelles om, handler dels om tilfeldigheter, dels om bevisste valg av hva man vil formidle, og hvilke minner man vil ha for seg selv. Noe løftes fram, andre ting gjemmes. Det gjelder våre informanternes historier så vel som forfatterens formidling (...) Men slik er det med minner, og slik er det med formidling av minner. De er sosiale konstruksjoner skapt av en forteller for en bestemt lytter i en bestemt kontekst. I en annen situasjon, til en annen lytter, kunne andre momenter vært vektlagt. (Berg og Lauritsen 2009, s 13)

I mange av familiene jeg har møtt har fotoalbumet vært et viktig hjelpemiddel når minner skal gjenkalles og formidles. Å bla i gamle album er med på å vekke til live erfaringer og

konkrete hendelser. Men som vi vet – de fleste fotoalbum ”lyver”. De forteller mer om festdagene enn om hverdagene. De triste hendelsene er sjelden fotografert – og langt mindre limt inn i album. Og selv om festdagene er aldri så reelle (og sanne), blir det samlede bildet ofte både snillere og mer optimistisk enn det var ”i virkeligheten”. Tidspdimensjonen spiller oss derfor noen puss når minner skal aktiveres. Vi tar ikke bilder av svik, sorg og utestenging. Dette kan nok også forklare at forbausende få av flyktingene forteller om arbeidsledighet, språkproblemer, diskriminering og utestenging. Det nevnes, men i de fleste fortellingene har dette en lite sentral plass.

En måte å forstå dette på, er at hendelsene er tilbakelagt – kanskje også fortengt. Etter mange år i Norge, er ikke språkproblemene for tjue år siden noe stort tema. Og hvis du fortsatt strever med språket, har du lært deg å leve med det – eller kanskje resignert. I stedet for å fokusere på egne problemer på arbeidsmarkedet, forteller du med stolthet om hvordan barna har greid seg på skolen, om videre studier og om karrieremuligheter framover. Karin Sveen bruker begrepet klassereiser om den utdanningsrevolusjonen som har foregått i mange miljøer (Sveen 2002), og det er liten tvil om at det i mange av eksilmiljøene har foregått en slik klassereise. For foreldre som har slitt med å tilpasse seg et nytt samfunn, er det hyggeligere å snakke om barnas suksess på skolen eller i arbeidslivet. Dette gjør at foreldregenerasjonens strev med å tilpasse seg et nytt samfunn, blir skjøvet til side for de hyggeligere bildene. Og de bildene fins både i album og i stort format på stueveggene. Gjennom bildene skaper de seg selv og blir derfor et levende eksempel på det Goffman beskriver i *The Presentation of Self in Everyday Life* (Goffman 1959).

Bilder og fotoalbum er eksempler på selvpresentasjon. De formidler hvordan vi ønsker å framstå, de viser fram de gode minnene, og de skaper en form for forsoning. Men ikke alltid. Fotoalbumet kan også minne deg om steder, mennesker og ting du savner. Når Gricelda trekker fram esken med gulnede papirer fra Chile, vekkes det både gode og vonde følelser. Hun minnes en tid da hun og kjæresten så optimistisk på framtida, med Allende som president og sosialistisk reformpolitikk som en selvsagt del av tilværelsen. En generasjon seinere er hun enke. Hun bor i en liten blokkleilighet i Norge, mens Chile strever med å gjenninnføre et demokratisk styresett etter mange års diktatur. Men igjen blir bildet for enkelt. Gricelda framstår ikke som et offer. Da jeg traff henne nylig, var hun optimistisk og glad. Hun hadde nettopp fått fast jobb - etter mange år som deltidsarbeidende og midlertidig ansatt. Hun gledet seg til å feire jul med barn og barnebarn, og hun så fram til å møte søstrene sine, som er spredt rundt i halve verden. Gricelda er en overlever. Livet ble ikke som hun hadde tenkt, men mange liv kan være gode.

Griceldas lille pappeske er som Carmens ”minnevegg”. Den inneholder bilder og gjenstander som på ulike måter er betydningsfulle. Det kan være et eksamenspapir, en bryllupsinvitasjon eller bilder av personer som er viktige for deg. På kjøkkenveggen hos Carmen, hjemme i Chile, henger det bilder av Che Guevara, Kong Olav, en stavkirke, barna og barnebarna. Når jeg ber Carmen fortelle hvorfor akkurat dette henger der, ser hun litt rart på meg. Det er vel ikke så vanskelig å forstå. Dette minner henne om ting som er viktige i livet. Steven Vertovec (2009) gir i boka ”Transnationalism” en rekke lignende eksempler på *transnasjonale praksiser*, som han omtaler som sosiale bånd og samhandlingspraksiser som knytter mennesker og institusjoner på tvers av nasjonalstatlige grenser (ibid). Carmens ”minnevegg” knytter henne til Norge, samtidig som Che Guevara og Kong Olav side om side skaper en sammenheng mellom hennes latinamerikanske revolusjonshelt og den norske folkekongen.

På lignende måte har det vært i de andre hjemmene jeg har besøkt opp gjennom årene. Gjennom å gjenskape fortiden, skapes det en kontinuitet. Den bosniske asylsøkeren som viste meg fluebinding, er enda et eksempel. Han sa ikke så mye da jeg intervjuet han, men da han kunne vise meg noe som var viktig for han, fant han ordene. Hans historie forteller også mye om hvordan minner kan være så såre at de ikke kan gjenkalles. Savnet av faren gjorde at han ikke orket å gå på fisketur sammen med andre bosniere på mottaket. Fikseturer minnet han for sterkt om det han og faren hadde hatt sammen – før krigen. Først da han fikk vite at faren var i god behold, orket han å bli med på fisketur igjen.

For noen har livet i eksil vært så vanskelig at det er *eksiltilværelsen* de helst vil glemme. I hjemlandet *var* de noe: de hadde status, de hadde innflytelse, de spilte en aktiv rolle i samfunnet. En chilener jeg har kjent siden han kom til Norge på 1970-tallet har fremdeles veggen full av bilder fra Chile før kuppet i 1973. Han har arkivmapper som viser avisutklipp, løpesedler, bilder av president Allende og notater fra tida før han måtte flykte. Selv hadde han vært sikkerhetsvakt for presidenten. I Norge følte ha seg verken anerkjent eller vedsatt. Tilværelsen hans nå beskrev han som trist. Han har ikke vært i jobb på mange år, han har vært alvorlig syk og lever på minstepensjon. Hans livsoppgave var å fortelle verden om den uretten som var begått mot det chilenske folket. Da han i desember 1998 fikk anledning til å fortelle sin historie til medisinerstudenter i Trondheim, representerte dette et vendepunkt. Endelig fikk han mulighet til å framføre sitt vitneprov – et løfte han hadde gitt den avsatte presidenten. Da jeg møtte han siste gang i 2007, viste han meg takkebrevet fra professor Steinar Westin. Hans beretning hadde gjort sterkt inntrykk på medisinerstudentene.¹¹⁶ På mange måter representerte denne flyktningens vitneprov et

¹¹⁶ Denne informanten har fortalt sin historie til flere medier. Det ble blant annet sendt et 45 minutters intervju med han i NRK P2 (24. oktober 1999), og han er utgangspunkt for en legebuleteng (kommentarartikkel) av H Sundby i Tidsskrift for den norske legeförening nr 10/20. april 2000 under overskriften: ”Et slag om verdighet”.

slags punktum – ikke for eksilet eller livet, men en form for ”mission completed”. Nå hadde han gjort det som var viktig for han i livet. Oppdraget var utført.

9.4 Brudd, kontinuitet og brobygging

I et større Forskningsrådsprosjekt på midten av 1990-tallet studerte vi utfordringer knyttet til flyktningers integreringsprosess. Datamaterialet i dette integreringsprosjektet besto av surveydata og dybdeintervjuer med flyktninger som hadde bodd i Norge i fem år eller mer (såkalt ”lang botid”). Et av hovedfunnene i prosjektet var at arbeidstilknytning og gode norskkunnskaper er de enkeltfaktorene som har størst betydning for integreringsprosessen (Berg og Svarva 1994, Berg og Thorseth 1995). Også i dag framstår dette som sentrale faktorer, men jeg ser samtidig at fokuset må utvides. Flykntingtilværelsen handler selvsagt om å skape et materielt grunnlag for livet som skal leves i eksil, og norskkunnskaper er utvilsomt en viktig forutsetning for deltakelse på arbeidsmarkedet, men integrering handler om mye mer. Flyktingene vi har møtt på eksilets ulike stoppesteder er opptatt av en rekke ulike forhold når de beskriver både eksiltilværelsen og sin egen integreringsprosess. De snakker om hvor viktig det er å være i aktivitet og unngå en passiv klienttilværelse, men de snakker like mye om betydningen av vennskap og sosiale relasjoner, om anerkjennelse og verdighet, og de understreker betydningen av helhet, sammenheng og brobygging.

Hvis jeg skal prøve å fange dette i ett begrep, handler det om *kontinuitet*. En slik kontinuitet kan skapes på ulike måter. For noen betyr kontinuitet å ha muligheten til å praktisere et yrke du er utdannet i. Helsearbeiderne på et av asylmottakene vi besøkte, skapte en slik kontinuitet gjennom å bruke sin helsefaglige kompetanse på mottaket. Mange av kvinnene opplevde noe lignende gjennom å kunne videreføre funksjoner som omsorgsytere og hovedansvarlige for å holde hus og hjem i orden. De gjenskapte på denne måten noe av det Jonathan Schwartz (1998) beskriver som *et normalt liv*. Fraværet av denne typen funksjoner blir av alle beskrevet som en stor frustrasjonskilde – enten det skjer på et asylmottak, etter bosetting i kommunene, eller blir en del av en vedvarende prosess.

For andre skapes kontinuiteten gjennom å bygge bro mellom hjemlandet og tilværelsen i eksil. *Diasporabegrepet* fanger noe av dette, med sin vektlegging av hjemlandsorienteringen internt i innvandremiljøene. Som beskrevet tidligere defineres begrepet diaspora på litt ulike måter (jfr. kapittel 4.6), men en fellesnevner er at medlemmene av en diaspora ser på dette som en tilværelse som er påtvunget og ment å være midlertidig. Medlemmene av en diaspora er, som Clifford (1994) uttrykker det, *not here to stay*. Med en slik forståelse knyttes begrepet tett opp til *eksilbegrepet* som også representerer en midlertidighet inntil situasjonen i hjemlandet gjør det trygt å vende tilbake. Flyktingene i mitt materiale passer bare delvis inn i disse beskrivelsene. På den

ene siden definerer mange av dem seg som miljøer med en sterk hjemlandsorientering. Dette gjelder f.eks. det vietnamesiske eksilmiljøet. Med sine markeringer av vietnamesiske merkedager, aktive nasjonalforeninger og stor grad av sosialt fellesskap internt i miljøet, oppfyller de kravet til hjemlandsorientering. Hvis vi derimot vektlegger dette med midlertidighet, er det vel få miljøer som passer dårligere enn det vietnamesiske. Selv om flere vietnamesiske flyktninger drar til hjemlandet på besøk, er det svært få som har vendt tilbake på permanent basis. Og i motsetning til i en del andre eksilmiljøer, er det også svært få som snakker om at de skal hjem når de blir gamle. Det er heller slik at gamle foreldre i hjemlandet kommer til Norge gjennom familieforening. På den måten oppstår det på sett og vis en ny type kontinuitet. Familier gjenforenes i eksil.

De andre to eksilmiljøene vi har beskrevet mer inngående, det chilenske og det bosniske, passer også bare delvis inn i en streng definisjon av diasporabegrepet. Selv om begge kan beskrives som miljøer med en hjemlandsorientering, håndteres denne på andre måter enn gjennom å etablere en sterk felleskultur i eksil. I en tidlig fase av eksiltilværelsen var det chilenske miljøet opptatt av å videreføre sitt politiske engasjement. Sammen med norske aktivister etablerte de organisasjoner som Chilekomiteen, Chileaksjonen og Latinamerikagruppene, og gjennom disse ble det drevet solidaritetsarbeid og arbeid for å påvirke den vestlige opinionen. I dag er denne typen aktivitet mindre synlig. Også i det bosniske eksilmiljøet var det under krigen i Bosnia-Hercegovina både kulturell og politisk aktivitet som samlet i alle fall deler av miljøet. I dag skjer dette i liten grad. Det som derimot kjennetegner det bosniske miljøet er de hyppige reisene til hjemlandet. Bosnia ligger for de fleste bare en liten flyreise unna. For en overkommelig pris er det mulig for en hel familie å besøke slekt og venner i hjemlandet. Store deler av året koster flybilletten mindre enn en flyreise fra Oslo til Tromsø. For chilenske flyktninger koster det mer å reise til hjemlandet, men også chilenerne drar på besøk til hjemlandet. Reisene blir gjerne sjeldnere, men til gjengjeld blir de ofte mer langvarige. I en del familier er det også slik at noen i familien (gjerne de eldste) velger å bo deler av året i Chile, og at resten av familien kommer "hjem" på besøk. Hva som defineres som "hjemme", kan imidlertid variere. For barn og unge som kanskje knapt har bodd i Chile (i Bosnia eller Vietnam), defineres ofte opprinnelseslandet som "foreldrenes hjemland". De er hjemme når de er i Norge.

Mens diasporabegrepet bare delvis fanger virkeligheten i de norske eksilmiljøene, er begrepet *transnasjonale nettverk* mer treffende. Slik Øyvind Fuglerud (2004) definerer begrepet, handler det om ulike måter å opprettholde kontakten mellom opprinnelseslandet og de sosiale nettverkene de har flyttet fra – uten at det er knyttet verken tvang eller midlertidig til det. Denne kontakten kan opprettholdes på ulike måter. Fuglerud nevner blant annet det å sende penger hjem, besøk i hjemlandet eller telefonisk kontakt og eksilpolitisk aktivitet. I de foregående kapitlene har vi sett eksempler på alt dette. I tillegg er det mange som understreker betydningen av kulturelle aktiviteter, ivaretagelse av

hjemlandets mattradisjoner, feiring av nasjonale og religiøse merkedager, vedlikehold av morsmålet, samt formidling av hjemlandets normer og verdier til neste generasjon. Selv om mye av dette siste er aktiviteter som foregår i eksil (ikke transnasjonalt) er det ofte en forutsetning for å opprettholde transnasjonale nettverk. Det å beherske morsmålet er f.eks. en forutsetning for å kunne vedlikeholde kontakt med slekt og venner i hjemlandet (eller i eksilmiljøet i andre deler av verden). Chattegruppene som Lien beskriver (kapittel 7.4.3) viser at de transnasjonale nettverkene kan omfatte eksilmiljøer i mange land. Forutsetningen for å delta i denne typen aktiviteter er imidlertid at du fortsatt behersker morsmålet. For førstegenerasjons flyktninger er dette sjelden noe problem, men for barn og unge som har vokst opp i Norge, kan dette skape større utfordringer.

Muligheten til å opprettholde kontakt med hjemlandet har vært et viktig argument for å beholde morsmålsundervisningen for barn med minoritetsbakgrunn. I flere kommuner er denne fjernet – dels med en begrunnelse om at dette ikke er et offentlig ansvar, dels med å henvise til at morsmålsopplæring kun skal tilbys elever som et ledd i den generelle språkinnlæringen (Valenta og Berg 2008). Mange har pekt på de negative konsekvensene dette på sikt kan få for relasjonen til hjemlandet. Redusert morsmålsopplæring kan derfor stå som et eksempel på hvordan politikkområdene på minoritetsfeltet griper inn i hverandre – og noen ganger også er på kollisjonskurs. I dette tilfellet kan bortfall av morsmålsopplæring oppleves som en bremsekloss i forhold til en uttalt politisk ambisjon om å opprettholde hjemlandets kultur og betydningen av kontakt mellom opprinnelsesland og vertsland.

9.5 Integreringsprosessen

Flyktningene vi har møtt har i varierende grad vært opptatt av *det å være flyktning*. For noen er identiteten som flyktning det som nærmest overskygger alt, mens det for andre er en lite sentral del av tilværelsen. Tidsfaktoren er selvsagt en viktig faktor. Som asylsøker er det *dette* det meste dreier seg om – det preger hverdagen, det forstyrrer nattesøvn og det dominerer opplevelsen av hvem du er og hvem du blir oppfattet som. Du både får, tar og blir tildelt en identitet som flyktning. For de aller fleste endrer dette seg etter hvert som den formelle statusen er avklart. Overgangen fra asylmotak til kommune representerer et slikt endringspunkt. Fra å bo sammen med mennesker som hver eneste dag minner deg om hvem du er (flyktningen, asylsøkeren), opplever de fleste at tilværelsen gradvis normaliseres. Du får tildelt bolig, du begynner på norskurs, og du møter mennesker rundt deg som er opptatt av andre ting enn svaret på asylsøknaden. Selv om bosettingsfasen også representerer mye nytt og du den første tida risikerer å bli sett på som ”flyktningen” av dine nye naboer, avtar dette etter hvert – i alle fall for de fleste.

Hvis vi ser dette i et tidsperspektiv, er det rimelig å anta at likhetstrekkene er størst i en tidlig fase, men at tidsfaktoren vil bidra til at forskjellene øker. Når du befinner deg i livsfare, spiller det liten rolle om du er ung eller gammel, høyt utdannet eller analfabet. Men hvis vi fokuserer på eksiltilværelsen, kan forskjellen på de to være stor – i alle fall hvis vi tenker på integreringsmessige muligheter. Over tid vil mange oppleve at det flyktningrelaterte blir overskygget av hverdagen i det nye vertslandet. Din identitet går gradvis over fra å være ”flyktning” til å være mor, ektefelle, arbeidskollega eller nabo. Mange opplever imidlertid at omgivelsene fortsatt tenker på dem som ”flyktningen”. Det oppstår dermed et misforhold mellom hvordan du opplever deg selv og hvordan omgivelsene kategoriserer, oppfatter og behandler deg – et misforhold mellom *den tilskrevne* og den *selvtilskrevne* identiteten (Freire 1999, Knudsen 1990, Akman 1993, Valenta 2008).

Men alt følger ikke nødvendigvis en slik lineær utvikling. For dem som ikke kommer videre med livene sine på grunn av bekymringer knyttet til egen eller andres flyktningssituasjon, kan det være vanskelig å skape en normalisert tilværelse. Det kan være flyktningen som etter mange år fortsatt ikke vet hvordan det har gått med venner og familie som ble igjen i hjemlandet. Det kan være familiefaren som prøver å bli gjenforent med kone og barn, men som ikke får innvilget familiegjenforening fordi han ikke kan oppfylle ”underholdskravet”¹¹⁷. Andre ganger kan tilværelsen stoppe opp fordi du ikke greier å skape en tilhørighet til det nye landet. Både språk, kultur og klima er eksempler på forhold som krever både innsats og tilvenning. Mange nevner lys om sommeren og mørket om vinteren som noe det er vanskelig å venne seg til. Mens vi som er født og oppvokst her kan glede oss over lyse sommernetter og synes det er koselig med de tidlige kveldene om vinteren, virker alt dette fremmed på de som har levd på helt andre breddegrader. Selv om de fleste både venner seg til vinteren og lyset, kan forskjeller knyttet til vær og klima bli en tilleggsutfordring for andre. Og hvis du i tillegg strever på andre områder, kan summen til slutt bli for stor. Det skapes fort en negativ spiral, der marginalisering og ”utenforskap” blir resultatet.

Blant flyktningene vi er blitt kjent med, var det ikke så mange som beskrev en slik marginalisert tilværelse. Det var likevel ganske mange som i perioder hadde opplevd problemer med å få innpass på arbeidsmarkedet, eller som strevde med å få godkjent sin utdanning og yrkeserfaring fra hjemlandet. Arbeidsledighetsstatistikken viser at et yrkesmessig ”utenforskap” er 3-4 ganger så vanlig blant flyktninger som i befolkningen for øvrig (SSB 2009). Og selv om arbeid alene ikke bestemmer din integrasjonsgrad, regnes arbeidstilknytning likevel som en viktig faktor for integreringsprosessen. Mange beskrev

¹¹⁷ For å få innvilget familiegjenforening må innvandrere eller personer med opphold på humanitært grunnlag dokumentere at de har tilstrekkelig inntekt til å forsørge den gjenforente.

også store utfordringer knyttet til å lære norsk, noe som igjen skapte barrierer i forhold til sosial kontakt med nordmenn. Men også denne typen integreringsutfordringer ser ut til å avta med tida. Dette er også i tråd med det Svein Blom fant i sin studie (Blom 2004): *Flyktninger må ta tiden til hjelp*. Hans studie viser at andelen i arbeid øker med økende botid. Selv om kurven flater ut etter noen år, er tidsfaktoren helt tydelig de første fem årene. Her er det imidlertid til dels store forskjeller mellom ulike flyktninggrupper. I Bloms materiale er det særlig bosniske flyktninger som skiller seg positivt ut, noe Blom forklarer slik:

Det er grunn til å anta at krigsflyktninger fra den tidlige fasen i borgerkrigen i Jugoslavia kan ha møtt større velvilje og tilretteleggelse enn mange andre flyktninggrupper. Blant annet oppfordret myndighetene kommunene til "nasjonal dugnad" i forbindelse med bosettingsarbeidet. (Samfunnsspeilet 2, 2004 Statistisk sentralbyrå)

Dette viser at integreringsprosessen ikke bare påvirkes av egenskaper og kvalifikasjoner knyttet til den enkelte flyktning, men også har sammenheng med holdningsmessig klima og andre samfunnsmessige forhold. Ulike flyktninggrupper møtes med ulik grad av inkludering, noe som kan få konsekvenser både for den yrkesmessige og sosiale integreringen. Vi ser også at den generelle debatten i samfunnet påvirker integreringsgrad og inkludering. Mange av dem vi har snakket med har fokusert på hvordan skepsisen til flyktninger og innvandrere økte merkbart etter 11. september. Andre har trukket fram den negative fokuseringen på asylsøkere som en faktor som hindrer integreringsprosessen. De mener også at politikere og medias gjentatte påstand om at integreringen av flyktninger har mislyktes, bidrar til å forverre situasjonen ytterligere. Flyktningbegrepet blir koblet sammen med en rekke forhold som både hver for seg og i sum bidrar til å skape et bilde av en gruppe mennesker som er avhengig av velferdsordninger og som i liten grad er bidragsytere i det norske samfunnet.

Unni Wikan (1995) beskriver flyktninger som en ny norsk underklasse – og mener det er velferdsordningene som har gjort dem til det. Bildet som tegnes av flyktningene i mitt materiale viser et noe annet bilde. Det er riktignok slik at mange de første årene er utenfor arbeidsmarkedet. Spørsmålet er om det er velferdssystemet som holder dem utenfor, eller om det er arbeidsliv og storsamfunn som ikke slipper dem til. Intervjuene med flyktninger som har bodd her lenger tyder på det i første rekke handler om det siste. Det faktum at flyktninger som har kommet hit under høykonjunktur har hatt en relativt høy sysselsettingsgrad, viser at flyktninger ønsker å jobbe – dersom de får sjansen. Vietnamesere og chilenerne som kom til Norge på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet kan stå som eksempler. Så lenge det var bruk for dem som ufaglært arbeidskraft, var de ønsket velkommen inn i arbeidslivet. Da industriportene på bedrifter

som Nobø og Friogrill stengte noen år seinere, ble de arbeidsledige. Og som vi beskrev innledningsvis: Etter mange års arbeid ”med øreklokker” og liten språktrening, havnet de bakerst i ledighetskøen da det ble kamp om jobbene.

Som arbeidsledig 50-åring med lite skolegang og dårlige norskkunnskaper, valgte mange å resignere – i alle fall for egen del. Innsatsen ble i stedet lagt på å stimulere og motivere barna til å ta utdanning. Og som vi har sett: Her lyktes de over all forventning (Henriksen 2008, Pettersen (red) 2009). For andre grupper, der utdanning og yrkesbakgrunn i større grad matchet norske behov og forventninger, har også førstegenerasjons flyktninger greid å skape en kontinuitet rent yrkesmessig. Bildet av flyktningen som en marginalisert sosialhjelpsmottaker, er derfor en kraftig forenkling av en kompleks virkelighet. Kompleksiteten handler om både individuelle forhold og samfunnsmessige betingelser, men framfor alt handler den om ”å ta tiden til hjelp”, som Svein Blom uttrykker det.

9.6 Transnasjonale liv

Et sentralt poeng i forskningen på eksil og flyktningsskap, er ”drømmen om tilbakevending”. Eksilet skal få sin avslutning ved at flyktninger vender hjem. I tråd med dette beskriver Svante Lundberg (1989) tilbakevendingen som ”eksilets punktum”, men understreker samtidig at dette ikke nødvendigvis skjer i praksis. Tidsfaktoren spiller en viktig rolle. Etter mange år i eksil, er forholdet til hjemlandet ofte mer preget av en litt udefinert lengsel enn en konkret plan om å vende tilbake. Al-Rasheed (1994) omtaler dette som ”the myth of return”. Du lever med en slags forventning om å vende tilbake, men det blir en drøm – ikke en intensjon (Stefansson 1998, Slavnic 2002).

I våre flyktningintervjuer er det mye som bekrefter disse forestillingene. Flyktninger som har fått asyl i Norge, blir boende – med noen få unntak. Og de som har vendt tilbake, beskriver utfordringene. De beskriver ambivalensen før beslutningen ble tatt, de beskriver diskusjonene (og konfliktene) innad i familien, og de beskriver vanskene med å tilpasse seg et hjemland som de knapt føler seg hjemme i etter år i eksil. Men det er noe i fortellingene som ikke stemmer med det bildet som ofte tegnes. Mens ”myteforståelsen” etterlater et inntrykk av flyktninger som urealistiske, ureflekterte og nostalgiske, framstår flyktningene vi har snakket med som både reflekterte og realistiske. De peker på reelle dilemmaer og åpenbare utfordringer knyttet til en eventuell retur. På den ene siden ønsker de å komme *hjem*, men hvor er *hjemme* etter mange år i eksil? For de voksne er det kanskje fortsatt i opprinnelseslandet, men for de fleste barna er hjemme *i Norge*. Foreldrenes opprinnelsesland er *foreldrenes hjemland* – ikke deres. Når foreldregenerasjonen velger å

bli boende i Norge, betyr ikke dette at drømmen om hjemlandet er borte, men de ser at andre hensyn veier tyngre.

Resonnementene rundt å bli eller vende tilbake, kan variere – og løsningene de velger er, som vi har sett, forskjellige. I noen familier velger noen å vende tilbake, mens andre blir boende i Norge. Blant en del bosniske flyktninger var dette, som vi så i forrige kapittel, en ganske vanlig tilpasning i en tidlig tilbakevendingsfase. Det ga en økonomisk trygghet for de som prøvde å gjenskape et normalt liv i hjemlandet, samtidig som det sikret retrettmuligheten til Norge. Andre valgte en form for ”pendlertilværelse”: Noen måneder i hjemlandet, noen måneder i Norge. Lave levekostnader i hjemlandet gjorde dette mulig, selv om arbeidsmulighetene var begrenset. Både blant chilenerne og bosniere så vi eksempler på dette. Noen beskrev dette som en midlertidig ordning inntil bolig- og jobbsituasjonen i hjemlandet var kommet i orden. Andre så for seg at en slik pendlertilværelse kunne bli en mer permanent tilpasning. Særlig gjaldt dette de eldste, som på mange måter valgte å gjøre som mange norske pensjonister: å bo det ene halvåret i Sør- eller Mellom-Europa, det andre halvåret i Norge. Begrunnelsen for valget er forskjellig, men selve tilpasningen har likhetstrekk.

Valget mellom tilbakevending til hjemlandet og et fortsatt eksil framstår med andre ord ikke nødvendigvis som et enten-eller. Det er mulig å bo både her og der. Også de som velger å bli boende i Norge, kan ha tette relasjoner til hjemlandet, hjemlandskulturen og eksilmiljøer rundt i hele verden. De er aktive medlemmer av ulike *transnasjonale nettverk*. Den vietnamesiske kvinnen som daglig ”snakker” med sine vietnamesiske venninner i Frankrike, Australia og Canada, er bosatt i en middels stor norsk by. Hun har norske naboer og tidligere arbeidskolleger, men hennes nærmeste venner møter hun på nettet. For andre familier blir kontakten med eksilmiljøer andre steder vedlikeholdt gjennom lange ferieturer der f eks vietnamesere i Norge tilbringer flere uker på besøk hos vietnamesiske venner i Mellom-Europa.

De fleste store flyktninggruppene har eksilmiljøer som bidrar til å opprettholde kontakten med hjemlandet. I det chilenske miljøet var mye av ”limet” den eksilpolitiske aktiviteten. Solidaritetsarbeid for Chile (og andre latinamerikanske land), var i mange år en viktig del av hverdagen til chilenerne. I dag er det ikke i første rekke den politiske aktiviteten som samler, men feiring av nasjonaldagen, markering av årsdagen for kuppet 11. september 1973 og ulike kulturelle aktiviteter. De årlige latinofestivalene rundt om i landet, der ulike latinamerikanske dansearter og musikkuttrykk er i fokus, kan stå som et eksempel på en annen form for hjemlandsorientering. Men i motsetning til de vietnamesiske chattegrupper er disse festivalene like mye rettet mot etniske nordmenn som mot eksilchilenerne. På den måten fungerer de som en form for brobygging – mellom fortiden i Chile og nåtiden i Norge.

9.7 Eksilets punktum

Vi har sett forskjellige måter å leve videre på i eksil, og vi har sett ulike tilpasninger i forhold til hjemlandet. Innledningsvis stilte jeg spørsmålet: *Hvor lenge varer eksilet?* Og i forlengelsen av dette: *Hvor lenge er du flyktning? Avsluttes eksilet bare ved en eventuell tilbakevendning?* Det fins ikke et enkelt og entydig svar på dette, men vi nærmer oss kanskje et slags svar ved å understreke at eksilprosessen kan ta ulike former – og også avsluttes på ulike måter. Prosessen kan oppleves god eller mindre god, men den vil uansett ha noen fellestrekk:

- Den påvirkes av både individuelle forutsetninger og ytre betingelser
- Den påvirkes både av situasjonen i eksil og i hjemlandet
- Den påvirkes både av din egen innstilling og omgivelsenes vilje og evne til å gi deg innpass og muligheter
- Den påvirkes av tidsfaktoren

Når Paulo Freire (1999) beskriver eksilet som en læringsprosess, snakker han om hvor viktig det er ikke å gå inn i offerrollen. Aleksandra Ålund (1991, 1998) er inne på det samme når hun snakker om eksilet som en brobyggingsprosess. Også blant dem som har vært opptatt av de psykologiske aspektene ved flyktningssituasjonen, understrekes det at flyktninger er overleverere (survivors) – ikke ofre (Eitinger 1981, Sveaass 2001, Varvin 2008). Svante Lundbergs (1989) begrep ”dobbeleksponering” fanger mye av dette. Det handler om ikke å bli sittende fast i fortiden, men om å bruke erfaringene, lære av dem - og gå videre. Selv om erfaringen inneholder både tap, svik og sorg, handler det om overlevelse. Ellers som det blir uttrykt i et gammelt kinesisk ordtak: *Du kan ikke hindre sorgens fugler i å fly over ditt hode, men du kan hindre dem i å bygge rede i ditt hår.*

I dette ligger det ingen undervurdering av de påkjenningene flyktninger kan ha gjennomlevd, men en understreking av at overlevelse handler om å bygge opp motstandskraft mot å utvikle psykiske problemer, ofte omtalt som *resiliens*. Begrepet blir i første rekke brukt om barn som håndterer kriser og andre påkjenninger på en positiv måte. De klarer å fungere normalt under unormale forhold og er i stand til å utvikle mestringsevne til tross for store påkjenninger (Waaktaar og Christie 2000, Borge 2003).

Barn og unge har en sentral plass i beskrivelsene av flyktingers livsløp. Heller ikke her er fortellingene like, men de aller fleste snakker om Norge som sitt nye hjemland selv om deres etniske bakgrunn fortsatt er en del av deres identitet. De skaper ny kontinuitet gjennom å forene en orientering mot opprinnelseslandet med en sterk forankring i det norske. Denne dobbeltheten handler ikke om ambivalens eller ubesluttsomhet, men om en evne til å ha to tanker i hodet samtidig. ”Bindestreknsordmenn” er et begrep som ofte blir

brukt om innvandrere som greier å forene de to sidene. Å ta ”det beste fra hver”, er noe mange forklarer som sin strategi for å tilpasse seg livet i Norge. Det er kanskje det nærmeste vi kommer en beskrivelse av integrering i praksis. Det handler om å ta vare på det du opplever som verdifullt fra opprinnelseslandet og kombinere dette med det som kreves, forventes og gis av muligheter i det nye vertslandet. En slik tilpasning handler ikke om noe midlertidig. Flyktninger som har bodd i Norge i snart en generasjon, har kommet for å bli - they are *here to stay*. I en rapport fra Organisasjonen mot offentlig diskriminering (OMOD) i forbindelse med deres 10-årsjubileum, advarer de likevel mot å undervurdere de utfordringene det norske samfunnet står overfor:

Norges største utfordring de neste 10 til 20 år er å ikke fremmedgjøre den nye generasjonen Masala nordmenn. Det vil være en meget uheldig utvikling for det norske samfunnet. Jeg vet at den nye generasjonen har mye på hjertet og mye å gi. Disse ungdommer er pionerer. De staker ut en kurs, de møter nye utfordringer, og de må få lov til å finne sin egen plass i Fridtjof Nansens land. (OMOD 2003, s 3)

Barn og unge som vokser opp i Norge er definitivt ”here to stay”. For dem er ikke foreldrenes hjemland noe alternativ. Samtidig understreker mange at de vil beholde en fot i hjemlandskulturen. Som lederen i den vietnamesiske foreningen i Trondheim sier:

Foreldrene mine er veldig glad for at jeg er med der (i den vietnamesiske foreningen). Jeg synes også selv det er en fordel å beholde en fot i den vietnamesiske tradisjonen. (”Mor og far har jobbet for oss”, Gemini nr 13/2009)

Foreldrene er opptatt av at barn og unge benytter de mulighetene som fins, for på den måten å få en lysere framtid enn de selv hadde. Men de er glad for at ungdommene også er opptatt av å ta vare på det vietnamesiske. De ser med andre ord ikke noen motsetning mellom integrering i Norge og deltakelse i ulike transnasjonale nettverk. For mange kan dette ”både og” nettopp være det som gjør integrering mulig. Dette er helt i tråd med det også Steven Vertovec understreker:

Many immigrants cross borders several times, negotiating identities and involvements in both the ‘old’ and ‘new’ countries continuously (Vertovec 2009, s 79)

Mine møter med flyktninger som har bodd i Norge i 20 – 30 år, gjør meg overbevist om at de ikke lenger betrakter Norge som et eksil. Det fins nok unntak – som f eks den chilenske sikkerhetetsvakten til Allende hvor mye av tilværelsen fortsatt dreier seg om Chile på 1970-tallet. Men for de aller fleste preges livet av tilværelsen her og nå. Dette betyr ikke at fortiden er visket bort eller at savnet av hjemlandet ikke er der lenger, men det har fått en

mindre sentral plass i hverdagen. De har gått videre. Noen har avsluttet sitt eksil ved å vende tilbake til hjemlandet, men de aller fleste har funnet tilpasninger der hjemlandet lever videre gjennom ulike former for transnasjonale nettverk. Da de kom til Norge som asylsøkere eller overføringsflykninger, var det for å redde livet. I dag er begrunnelsen for å være her forandret. De er en del av ”det nye Norge”, der ulik etnisitet, språkbakgrunn og religion er viktige deler av mangfoldet.

Når jeg spør min kollega Marko om han oppfatter seg som flyktning, ser han bare rart på meg. Han kom til Norge i 1993, som ung student. Han flyktet fra krigen på Balkan og fikk asyl i Norge. Årene gikk, og som de fleste unge studenter, ble han ferdig med studiene, etablerte seg med familie og valgte å bosette seg der det var jobbmuligheter. Sånn er det med de fleste – også flykninger. Sommerferien og juleferien tilbringes i hjemlandet. Det er da det er mulig å besøke familie og venner, samtidig som det gir en mulighet til å møte gamle kjente som også er på besøk i hjemlandet. På denne måten bidrar disse ferieturene til å opprettholde et større transnasjonalt nettverk. Når ferien i hjemlandet er over, reiser du *hjem*.

Referanser

- Aleinikoff, Thomas Alexander (1995): "State-centred Refugee Law: from Resettlement to Containment" in: E.Valentine Daniel & John Christian Knudsen: *Mistrusting refugees*. Berkeley: University of California Press
- Amdahl, Eva (2002): *Å gjøre gruppeintervjue – å skape grupper*. Trondheim: Senter for teknologi og samfunn
- Acker, Joan (2006): *Class Questions- Feminist Answers*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers, Inc
- Adams, Kristina M., Lorin D Gardiner & Nassim Assefi (2004): "Healthcare challenges from the developing world: post-immigration refugee medicine". *BMJ*; 328:1548-1552
- Akman, Haci (1993): *Landflyktighet. En etnologisk undersøkelse av vietnamesiske flyktninger i eksil*. Bergen: Forlaget Folkekultur
- Alghasi, Sharam, Katrine Fangen & Ivar Frønes (red.) (2006): *Mellom to kulturer*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Al-Rasheed, Madawi (1994): "The myth of Home and Return. Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London", paper to the 4th International Research and Advisory Panel, Oxford 5-9 January 1994
- Altamirano, Aina Tollefsen (1998): *En ny flyktningpolitikk i Norden? Midlertidig beskyttelse på 1990-tallet*. København: TemaNord
- Amy Tan (1989): *Lykke og glede*. Oslo: Pax forlag
- Antonovsky, Aaron (1987): *Unraveling the mystery of health. How people manage stress and stay well*. San Francisco: Jossey Bass
- Appadurai, Arjun (1991): "Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology," in Richard G. Fox (ed): *Recapturing Anthropology*, Santa Fe, N.M.: School of American Research.
- Arbeids- og inkluderingsdepartementet (2006): *Medfølgende barn i mottak. Rapport frå en tverrdepartemental arbeidsgruppe*. AiD, 28. september 2006
- Augustsson, Gunnar (1996): *Etniska relationer i arbetslivet: teknikk, arbeidsorganisation och etnisk diskriminering i svensk bilindustri*. Umeå universitet.
- Barker, Martin (1981): *The new racism : conservatives and the ideology of the tribe* Frederick, Md. : University Publications of America
- Barth, Fredrik (1994): "Nye og evige tema i studiet av etnisitet" i: Fredrik Barth: *Manifestasjon og prosess*. Oslo: Universitetsforlaget
- Barth, Fredrik (ed)(1998): *Ethnic groups and boundaries : the social organization of culture difference*. Prospect Heights, Ill.: Waveland Press
- Bateson, Gregory (2000): *Steps to an ecology of mind*. Chicago: University of Chicago Press
- Berg, Berit (red) (1990): *Velkommen, nye landsmenn*. Oslo: Kommuneforlaget

- Berg, Berit (1990): *Asylmottak – et sted å være eller et sted å lære?* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit (1992): *Bakerst i køen. Flyktningers deltakelse på arbeidsmarkedet.*
Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit (1996): *Innvandrere på arbeidsmarkedet. Høy terskel, lavt under taket!*
Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit (1996): "Det kommunale flyktningarbeidet – i spenningsfeltet mellom politikk og forvaltning". i: *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr, 4/1996
- Berg, Berit (red) (1998): *Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktninger i Norden.* København: Nordisk Ministerråd
- Berg, Berit (1998): *Innvandrere på arbeidsmarkedet.* Temahefte 3. Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit (1999): *Når situasjonen gjør det mulig... Om bosniske flyktninger og tilbakevending.* Trondheim. SINTEF IFIM.
- Berg, Berit (2000): *Mangfold. Om rekruttering og integrering av innvandrere i statlige virksomheter.* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit (2001): "Kvalifiseringsprogrammer for innvandrere: integreringshjelp eller oppbevaringstiltak?" i: *Norsk tidsskrift for migrasjonsforskning*, 2/2001, s 29-47
- Berg, Berit (2006): "Jeg glemmer å være trist". *Evaluering av et gruppebehandlingsprosjekt for barn og foreldre.* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit (2009): "Et liv på vent" i: *Kontur nr 15/2009*
- Berg, Berit, Trine Annfelt og Camilla Vedi (1999): *Ny vev i gammel renning. Samarbeid om kvalifisering for flyktninger og innvandrere.* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit, Lise Dalby og Torunn Fladstad (2002): *Jeg kom for å redde livet. Om mottak og integrering av overføringsflyktninger.* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit og Tove Håpnes (2001): *Mellom likhet og forskjellighet. Mangfoldsstrategier i arbeidslivet.* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit og Tove Håpnes (2002): *Små skritt. Evaluering av Handlingsplan mot rasisme og diskriminering.* Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit, Torunn Fladstad og Kirsten Lauritsen (2006): *Kvinneliv i eksil.* Oslo: Gyldendal Akademisk
- Berg, Berit og Kirsten Lauritsen (2009): *Eksil og livsløp.* Oslo: Universitetsforlaget
- Berg, Berit og Erling Schøller (1984): *Forebyggende arbeid blant chilenske flyktninger.*
Trondheim kommune
- Berg, Berit og Carl-Ulrik Schierup (red) (1999): *Integration - retorik, politik, praktik.*
København: TemaNord
- Berg, Berit og Arne Svarva (1994): *Den vanskelige integreringsprosessen. Om arbeidstilknytning og sosial kontakt blant vietnamesiske flyktninger i Moss.*
Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit og Nora Sveaass m fl (2005): "Det hainnle om å leve..." - tiltak for å bedre psykisk helse for beboere i asylmottak. Trondheim: SINTEF

- Berg, Berit og May Thorseth (1995): *Kommunalt flyktningarbeid i endring*. Trondheim: SINTEF
- Berg, Berit og Marko Valenta (2008): *Flukt, eksil og flyktningers sosiale integrasjon*. Oslo: Norges forskningsråd
- Berg, Berit og Camilla Vedi (red) (1994): *Kvalifisering for norsk arbeidsliv*. Trondheim: SINTEF IFIM
- Berger, Peter L. & Thomas Luckmann (1988): *Social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Irvington
- Bjerrum-Nielsen, Harriet (1994): "Forførende tekster med alvorlige hensikter" i: *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 2/94, s. 190-214
- Bjerrum-Nielsen, Harriet (2009): *Skoletid. Jenter og gutter fra 1. til 10. klasse*. Oslo: Universitetsforlaget
- Björk, Sverker (1997): *Invandrapolitisk diskurs. Blick och överblick på svensk invandrapolitisk debatt under tre decennier*. Umeå: MERGE
- Bjørnås, Bente Mari (1990): "Tolketjenesten – en brubygger mellom språk o kulturer" i: Berit berg (red.): *Velkommen, nye landsmenn? Erfaringer med kommunalt flyktningarbeid*. Oslo: Kommuneforlaget
- Blom, Svein (2004): *Integrering og flyktningkohorter: Må "ta tiden til hjelp"*. Oslo: SSB
- Blom, Svein (2008): *Flyktninger og helse*. Oslo: SSB
- Borge, Anne I. Helmen (2003): *Resiliens. Risiko og sunn utvikling*. Gyldendal Norsk Forlag
- Bredal, Anja (1994): "Annerledes på en annen måte. Kampen om innvandrerskapets kategorier" i: *Sosiologi i dag*, 2-1994
- Brekke, Jan-Paul (1998): *Et nytt flyktningregime? Om midlertidig beskyttelse i Norge*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Brekke, Jan-Paul (2001). *Velkommen og farvel? Om midlertidig beskyttelse for flyktninger i Norge* Oslo: Unipax Forlag
- Brekke, Jan-Paul (2004): *While we are waiting. Uncertainty and empowerment among asylum-seekers in Sweden*. Oslo: Institute of Social Research
- Brekke, Jan-Paul og Monika Five Aarset (2009): *Why Norway? Understanding Asylum Destinations*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Borchgrevink, Tordis (1996): *Kultur møter i arbeidslivet. En litteraturstudie*. Oslo. Institutt for samfunnsforskning
- Borgå, Per (1993): *Studies of long-term functional psychosis in three different areas of Stockholm county*. Umeå University.
- Brochmann, Grete (1995): *Bosniske flyktninger i Norden. Tre veier til beskyttelse*. Oslo: Nordiske komparative studier om mottak av flyktninger, Rapport 1.
- Brochmann, Grete og Jon Rogstad (1996): "Om Wikan, underklasse og marginalisering – noen refleksjoner omkring dagens innvandringsdebatt" i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 4/96

- Broomé, Per (1996): *Varför sitter "brassen" på bänken? Eller varför har invandrarna så svårt att få jobb?* Stockholm: SNS förlag
- Brox, Ottar (1991): *"Jeg er ikke rasist, men...": Hvordan får vi våre meninger om innvandrere og innvandring?* Oslo: Gyldendal
- Brox, Ottar (red) (1998): *De liker oss ikke - Den norske rasismens ytringsformer.* Tano Aschehoug
- Brox, Ottar, Tore Lindbekk og Sigurd Skirbekk (red) ((2003): *Gode formål- gale følger? Kritisk blick på norsk innvandringspolitikk.* Oslo: Cappelen akademisk forlag
- Brubaker, Rogers & Frederick Coopers (2000): "Beyond 'identity'". *Theory and Society* 29:1, pp 1-47
- Bruner, Edward M.(1986): "Ethnography as Narrative" in: Victor W. Turner & Edward M. Bruner (eds.): *The Anthropology of Experience*, University of Illinois Press
- Bruner, Jerome (1990): *Acts of meaning.* Harvard University Press
- Bø, Bente Puntervold (1984): *Naboholdninger til innvandrere.* Oslo
- Bø, Bente Puntervold (1987): *Innvandring eller utestenging? Om arbeidsinnvandringen til Norge og norsk innvandringspolitikk.* Oslo: Tano
- Bø, Bente Puntervold (2002): *Immigration control, law and morality. Visa policies towards visitors and asylum seekers. An evaluation of the Norwegian visa policies within a legal and moral frame of reference.* Oslo: Unipub
- Castles, Steven (2008): 'The politics of exclusion: Asylum and the global order' *Metropolis World Bulletin*, Volume 8, October 2008, 3-6
- Clifford, James (1994): "Diasporas", *Cultural Anthropology*, 9, 3:302-338
- COWI (2002): *Evaluering av repatrieringsloven.* København: COWI
- Craig, Ronald (2001): *Subjective Experiences of Discrimination as an Indicator of Ethnic Discrimination.* Upublisert paper
- Craig, Ronald L (2007): *Systemic discrimination in employment and the promotion of ethnic equality.* Leiden Boston: Martinus Nijhoff
- Crapanzano, Vincen (1980): *Tuhami. Portrait of a Moroccan.* The University of Chicago Press
- Crenshaw, Kimberle (1989): "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics". *University of Legal Forum*
- Dahl-Jørgensen, Carla (1999): *"Det blir aldri det samme igjen": Refleksjoner om tilbakevending.* København: Nordisk Ministerråd.
- Dahlbäck, Cecilia (1999): "A paradise regained. Återvändande och återförening i Sarajevo" i: Jonathan Schwartz (red): *Et midlertidig liv.* København: TemaNord
- de los Reyes, Paulina, Irene Molina & Diana Mulinari (red) (2002): *Maktens (o)lika förklädnader: kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige : en festskrift till Wuokko Knocke.* Stockholm: Atlas

- de los Reyes, Paulina & Diana Mulinari (red) (2005): *Interseksjonalitet: Kritiske refleksjoner over (o)jämlikhetens landskap*. Stockholm: Liber
- de los Reyes, Paulina & Lena Martinsson (red): *Olikhetens paradigme : interseksjonelle perspektiv på (o)jämlikhetsskapande*. Lund: Stundetlitteratur
- Diaz, José Alberto (1991): *Return Migration or Integration of Political Immigrants*. Paper to 8. International Research Seminary. Esbo: Nordisk Ministerråd
- Djuve, Anne Britt og Kåre Hagen (1995): "*Skaff meg en jobb!*" *Levekår blant flyktninger i Oslo*. Oslo: Fafo
- Djuve, Anne Britt, Hanne Cecilie Kavli, Monika Lund og Tina Østberg (2001): *Fra sosialhjelp til lønnet kvalifisering. Resultater fra forsøk med heldags introduksjonsprogram for flyktninger*. Oslo: Fafo
- Djuve, Anne Britt & Hanne Cecilie Kavli (2000): *Styring over eget liv. Levekår og flytteaktivitet blant flyktninger i lys av myndighetenes bosettingsarbeid*. Oslo: Fafo.
- Djuve, Anne Britt og Hanne Kavli (2005): "*De vil nok det samme*". *Samarbeid mellom flyktningstjenesten og Aetat lokal om introduksjonsordning for nyankomne innvandrere*. Oslo: Fafo
- Djuve, Anne Britt og Hanne Cecilie Pettersen (1997): *Virker tvang? Erfaringer ved bruk av økonomiske sanksjoner i integreringsprogrammer for flyktninger*. Oslo: Fafo
- Douglas, Mary (1966): *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & Kegan Paul
- Dyregrov, Atle (2003): *Barn og traumer: en håndbok for foreldre og hjelpere*. Bergen: Fagbokforlaget
- Dyregrov, Atle & Magne Raundalen (1997): *Hvordan kommunisere hjemvendingsspørsmålet i den bosniske familien? Fokus på barn og unges rolle*. Bergen: Senter for krisepsykologi
- Eastmond, Marita (1989): *The dilemmas of exile chilean refugees in the USA*. Göteborgs universitet
- Eide, Ketil (2000): *Barn i bevegelse. Om oppvekst og levekår for enslige mindreårige flyktninger*. Porsgrunn: Høgskolen i Telemark
- Einarsen, Terje (1999): *Individuelt asyl for bosniske flyktninger med kollektiv beskyttelse i Norge*. Nordiske komparative studier om flyktninger i et tilbakevendingsperspektiv. Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet
- Einarsen, Terje (2008): *Utlendingsloven med kommentarer*. Oslo: Fagbokforlaget
- Eitinger, Leo (1981): *Fremmed i Norge*. Oslo: Cappelen
- Engebreetsen, Eivind (2006): *Barnevernet som tekst. Nærlesing av 15 utvalgte journaler fra 1950- og 1980-tallet*. Universitetet i Oslo: Acta humaniora Unipubavhandlingar
- Eriksen, Thomas Hylland (1994): *Kulturelle veikryss: Essays om kreolisering*. Oslo: Universitetsforlaget
- Eriksen, Thomas Hylland (red) (2001): *Flerkulturell forståelse*. Oslo: Universitetsforlaget

- Eriksen, Thomas Hylland (2004): *Røtter og føtter: identitet i en omskiftelig tid*. Oslo: Aschehoug
- Eriksen, Thomas Hylland (2007): "Mangfold versus forskjellighet" i: Øyvind Fuglerud og Thomas Hylland Eriksen (red): *Grenser for kultur. Perspektiver fra norsk minoritetsforskning*. Oslo: Pax
- Fazel, Mina & Alan Stein (2002): "The mental health of refugee children" *Archives of Diseases in Childhood* 87, 366-70.
- Fink, Hans (1991): "Om identiteters identiteter" i: Hans Fink & Hans Hauge: *Identiteter i forandring*. Århus Universitet
- Fladstad, Torunn (1993): *Mestring og mening. Unge vietnameseres historier om sine liv*. Bergen: IMER-programmet, UiB
- Fladstad, Torunn (1994): *Hvis jeg hadde vært en fugl. Asylsøker- og flyktningebarn i statlige mottak*. Bergen: IMER-programmet, UiB
- Fladstad, Torunn (1998): *Eksilets stoppesteder. Asylsøker- og flyktningebarn fra statlig mottak til kommune*. Bergen: IMER-programmet, UiB
- Fladstad, Torunn & Berit Berg (2008): "Gi meg en sjanse!" *Minoritetsfamilier med funksjonshemmete barn i Bydel Bjerke*. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning
- Flatebø, Roar (1990): *Norske kommuners møte med enslige mindreårige flyktninger og asylsøkere*. Oslo: Kommunaldepartementet
- Forseth, Ulla (2001): *Boundless Work – Emotional Labour and Emotional Exhaustion in Interactive Service Work*. PhD-avhandling. Trondheim: NTNU
- Freire, Paulo (1999): *De undertryktes pedagogikk*. Oslo: Ad notam Gyldendal
- Fuglerud, Øyvind (red) (2004): *Andre bilder av "de andre"*. *Transnasjonale liv i Norge*, Oslo: PAX forlag
- Gerhardsen, Rune (1991): *Snillisme på norsk*. Oslo: Schibsted
- Gilroy, Paul (1987): *"There ain't no black in the Union Jack" : the cultural politics of race and nation*. London: Houtchinson
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch & Christina Blanc-Szanton (eds) (1992): *Towards a transnational perspective on migration : race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences
- Gmelch, George (1980): "Return Migration", *Annual Review of Anthropology*, nr. 9
- Goffman, Erving (1959): *The presentation of self in everyday life*. Garden City, N.Y.: Doubleday
- Goffman, Erving (1961): *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Penguin Books
- Granovetter, Mark (1973): 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, (78): 1360-80
- Grodås, Sissel & Siv Johansen (1989): *Barn av chilenske flyktningere i Norge: Lever de i eksil? Psykososial situasjon sett i forhold til remigrasjon. En intervju-undersøkelse av chilenske familier i Norge*. Universitetet i Oslo

- Grønseth, Anne Sigfrid (2006): *Lost selves and lonely persons: experiences of illness and well-being among Tamil refugees in Norway*. Trondheim: NTNU
- Gullestad, Marianne (2002): *Det norske sett med nye øyne: kritisk analyse av norsk innvandringsdebatt*. Oslo: Universitetsforlaget
- Gullestad, Marianne (2006): *Plausible prejudice: everyday experiences and social images of nation, culture and race*. Oslo: Universitetsforlaget
- Haug, Frigga (1987): *Female sexualization. A collective work of memory*. London: Verso
- Haugen, Inger Altern (1987): *Kulturelle utfordringer*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Henriksen, Kristin (2007): *Fakta om 18 innvandringsgrupper i Norge*. Oslo: SSB, Rapport 2007/29
- Henriksen, Kristin (2008): *Overkvalifiserte innvandrere: Leger på lager*. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Hertzberg, Fredrik (2006): Diana Mulinari & Nora Räthzel (red): "Aleksandra Ålund och den anti-kulturella vändingen i svensk IMER-forskning" i: *Bortom etnicitet. Festskrift till Aleksandra Ålund*. Umeå: Boréa Bokförlag
- Hjelde, Karin Harsløf og Elin Stenerud (1999): *Kultur, slekt og mestring – en evaluering av arbeidet med enslige mindreårige flyktninger i Oslo*. Oslo kommune: Barne- og familieetaten
- Husband, Charles (1982): *Race" in Britain: Continuity and change*. London: Hutchinson
- Haagensen, Eva (red.) (1999): *Midlertidig beskyttelse og tilbakevending. Bosniske flyktninger i Norden*. København: TemaNord
- Håpnnes, Tove og Anne Iversen (2000): "Jeg fant, jeg fant..." . *Gode strategier i flerkulturelle bedrifter*. Trondheim: SINTEF
- Håpnnes, Tove, Anne Iversen og Berit Berg (1999): *Mellom planoptimisme og hverdagsrealisme. Evaluering av Handlingsplan for bedre bruk av innvandrernes kompetanse*. Trondheim: SINTEF
- Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (2007): *Integreringskart 2007. Arbeidsinnvandring – en kunnskapsstatus*. Oslo: IMDi-rapport 9-2007
- Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (2008): *Bruk av tolk i barnevernet*. Oslo: IMDi-Rapport 5-2008
- Jahoda, Marie, Paul F. Lazarsfeld & Hans Zeisel (1997): *De arbeidsledige i Marienthal. En sosiologisk undersøkelse av virkningene av langtidsarbeidsledighet*. Oslo: Tano Aschehoug
- Janoff-Bulman, Ronnie (1992). *Shattered Assumptions. Towards a New Psychology of Trauma*. New York: The Free Press
- Jonassen, Wenche, Jørn Holm-Hansen, J. og Arne Tesli (2000): *Tilbake etter landflyktighet. Tilbakevending og reintegrering av bosniske flyktninger*. Oslo: NIBR

- Järvinen, Margaretha, Jørgen El, Larsen & Nils mortensen (red) (2005): *Det magtfulde mode mellem system og klient*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Kale (2006): "Vi tar det vi har". *Om bruk av tolk i helsevesenet i Oslo: en spørreundersøkelse*. Oslo: Nasjonal kompetanseenhet for minoritetshelse, NAKMIs skriftserie om minoriteter og helse2006:2
- Kavli, Hanne, Anniken Hagelund og Magen Bråthen (2007): *Med rett til å lære og plikt til å delta. En evaluering av introduksjonsordningen for nyankomne flyktninger og innvandrere*. Oslo: Fafo
- Khemiri, Jonas Hassen (2005): *Et øye rødt*. Oslo: Gyldendal
- Knudsen, John Christian (1985): *Den vietnamesiske familien i Vietnam og Norge*. Oslo: Statens flyktingesekretariat
- Knudsen, John Christian (1984): *Vårt samfunn og flyktningene. Møte mellom flyktninger, hjelpeapparat og nordmenn*. Oslo: Statens Flyktingesekretariat
- Knudsen, John Christian (1986): *Flyktninger og livsløp*. Oslo: Statens Flyktingesekretariat
- Knudsen, John Christian (1990): *De trodde jeg var fattig. Om asylsøkerbarn i Norge*. Bergen: Mico Forlag
- Knudsen, John Christian (1990): "Cognitive models in life histories". I: *Anthropological Quarterly*, Vol. 63, nr. 3, s. 122 – 133
- Knudsen, John Christian (2005): *Capricious worlds: Vietnamese life journeys*. Münster: LIT
- Kokot, Waltraud & Khachig Tölöylan and Carolin Alfons (2004): *Diaspora, Identity and Religion. New directions in theory and research*. London: Routledge
- Kommunaldepartementet (1992): *En helhetlig flyktingpolitikk*. Rapport fra en arbeidsgruppe
- Kommunal- og arbeidsdepartementet (1993): *Handlingsplan for bedre bruk av innvandrernes kompetanse*
- Kommunal- og regionaldepartementet (2005). *Psykisk helse for barn i asylmottak. Anbefalinger fra en interdepartemental arbeidsgruppe*
- Kuhn, Thomas (1997): *Vitenskapelige revolusjoners struktur*. Oslo: Spartacus
- Kumsa, Martha Kuwee (2006): 'No! I'm Not a Refugee!' The Poetics of Be-Longing among Young Oromos in Toronto. *Journal of Refugee Studies* 2006 19(2):230-255;
- Kundera, Milan (1991): *Latterens og glemselens bok*. Oslo: Gyldendal norsk forlag
- Kvale, Steinar (2007): *Doing interviews*. The SAGE qualitative research kit. Los Angeles: Sage
- Langness, Lewis L. & Gelya Frank (1991): *Lives. An Anthropological Approach to Biography*. Chandler & Sharp Publishers, Inc.
- Larsen, John Aggegaard (1998): "Integrationen af bosniske krigsflygtninge i det danske fællesskab" i: Berg, Berit (red)(1998): *Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktningar i Norden*. København: Nordisk Ministerråd

- Lauritsen, Kirsten (1998): "B". Symbolspråk og forhandlinger om identitet mellom nokre bosniske ungdommar i eksil. i: Aleksandra Ålund (red): *Mot ett normalt liv: Bosniska flyktingar i Norden*. København: TemaNord
- Lauritsen, Kirsten og Anne-Jorunn Berg i samarbeid med Trine Annfelt, Berit Berg og Brita Bungum (1999): *Feministisk teori og multikulturalisme - forståelser av forskjellighet og likhet*. Trondheim: SINTEF
- Lauritsen, Kirsten og Anne-Jorunn Berg (2002): *Italesetting av hvithet - feministisk erfaringsarbeid som metode*. Trondheim: SINTEF
- Lauritsen, Kirsten og Berit Berg (1999): *Mellom håp og lengsel - å leve i asylmottak*. Trondheim: SINTEF
- Lauritsen, Kirsten, Berit Berg og Lise Dalby (2002): *Enslige flyktinger - kollektive utfordringer. Kommunenes arbeid med enslige mindreårige flyktinger*. Trondheim: SINTEF
- Lavik, Nils Johan, Mette Nygård, Nora Sveaass og Eva Fannemel (1994): *Pain and Survival. Human Rights Violations and Mental Health*. Oslo, Copenhagen, Stockholm: Scandinavian University Press
- Lien, Inger-Lise (1997): *Ordet som stempler djevlene : holdninger blant pakistanere og nordmenn*. Oslo: Aventura
- Long Litt Woon (1992): *Felleskap til besvær: Om nyere innvandring til Norge*. Oslo: Universitetsforlaget
- Longva, Anh Nga (1987): *Coping with refugeeeness: intra-ethnic backstage and the management of self-image among the Vietnamese*. Magisteravhandling, Universitetet i Oslo
- Loona, Sunil (1989): "Å segregere dissens". I: *Invandrare & minoriteter 2/89*
- Lund, Monica (2003): *Kvalifisering for alle. Utfordringer ved obligatorisk introduksjonsordning for nyankomne flyktinger*. Oslo: Fafo
- Lund, Monica (2006): *Gode grep i introduksjonsprogram for å gjøre overgangen til ordinært arbeid lettere. En gjennomgang av prosjekterfaringer 2003-2005*. Oslo: Fafo
- Lundberg, Svante (1989): *Flyktingskap. Chilensk exil i Sverige*. Lund: Studentlitteratur
- Lunde, Henrik, Line Kristiansen og Inger Aguilar (2003): *Hva gjør vi nå? : en rapport om lokalmiljøers tiltak mot rasisme 2003*. Oslo: Antirasistisk senter
- Malkki, L (1995): Refugees and Exile: From "Refugee Studies" to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology* 1995; 24: 495-523
- Malterud, Kirsti (2003): *Kvalitative metoder i medisinsk forskning. En innføring*. Oslo: Universitetsforlaget
- Meyer, Melinda Ashley (1995). *Stress Prevention in Refugee Reception Centres*. In: Culture and Health, UNESCO Report

- Meyer, Melinda Ashley (1997). Når livet vender tilbake. Uttrykksterapi i gruppe med traumatiserte flyktninger. I: Nora Sveaass & Edvard Hauff (red): *Flukt og fremtid: psykososialt arbeid og terapi med flyktninger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal
- Myerhoff, Barbara (1982): "Life history among the elderly: Performance, visibility, and remembering" I: Ruby, Jay (ed.). *A Crack in the Mirror. Reflexive Perspectives in Anthropology*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia
- Myklebust, Kjersti (1996): *Opplevelse og mestring av eksiltilværelsen*. Trondheim: SINTEF
- Myrvold, Hanne Marie (1992): *Chile, endelig! Repatriering av chilenske flyktninger fra Skandinavia*. Hovedoppgave i sosialantropologi, Universitetet i Bergen
- Mønnesland, Svein (1995): *Før Jugoslavia, og etter*. Oslo: Sypress forlag
- Mørck, Yvonne (1998): *Bindestregs-Danskere. Fortællinger om køn, generasjoner og etnicitet*. København: Forlaget Sociologi
- Nadje Al-Ali and Khalid Koser (ed 2002): *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*. London: Routledge
- Nilsen, Frode (1993): *På post i Latin-Amerika*. Oslo: Gyldendal
- Nome, Frida (2005): *Langs smuglerruta. En reise blant flyktninger, lykkejegere og menneskesmuglere*. Oslo: Cappelen
- Norsk organisasjon for asylsøkere (1999-2008): *Årsmeldinger*. Oslo: NOAS
- NOU 1986:8 *Flyktingers tilpasning til det norske samfunnet*
- NOU 2002:12 *Rettslig vern mot etnisk diskriminering*
- Näringsdepartementet (2000): *Alla lika olika – expertbilagor*. Stockholm, Ds 2000:69
- Olsson, Erik (2001): *Händelse eller process? Om återmigration som frivillig återvandring*. Norrköping: Centre for Ethnic and Urban Studies
- Olsson, Erik (2008): "I skuggan av ett beslut: hur migration representeras i statens återvandringspraktik". I: Anders Gustavsson, Sonja Olin Lauritzen & Per-Johan Ödman (red): *Främlingskap och tolkning – en vänbok till Charles Westin*. Stockholm: Stockholms universitets förlag
- OMOD (2002): *Rapport i forbindelse med OMODs 10-årsjubileum*. Oslo: Organisasjonen mot offentlig diskriminering
- Ot.prp. nr. 33 (2004-2005): *Om lov om forbud mot diskriminering på grunn av etnisitet, religion mv. (diskrimineringsloven)*
- Peters, Bernhard (2003): "Collective Identity, Cultural Difference and the Developmental Trajectories of Immigrant Groups" in: Rosemary Sackmann, Bernhard Peters and Thomas Faist (eds): *Identity and Integration. Migrants in Western Europe*. Aldershot: Ashgate
- Pettersen, Silje Vatne (red) (2009): *Innvandrere i norske kommuner. Demografi, levekår og deltakelse i arbeidsstyrken*. Rapport 2009/36. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Piore, Michael (1979): *Birds of passage. Migrant labor and industrial societies*. Cambridge: Cambridge University Press

- Prieur, Annick (2004): *Balansekunstnere. Betydningen av innvandrerbakgrunn i Norge*. Oslo: PAX
- Procacci, Giovanna (1994): *On the social status of poverty in liberal democracies*. Rapport nr 25/1994, Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster
- Rajendram, Rannveig (1994): *Fra eksil til eksil? Eksilerfaringer og repatrieringsønsker hos flyktninger i Bergen*. Universitetet i Bergen
- Ramirez, Gustavo (1990): "Återvändandet: En dröm för eller mot livet?" i: Tor Birkeland m fl: *Asyl i Norden*. København: Dansk Flygtningehjælp
- Redd Barna (1997): *Barn og unge som kommer alene. Dokumentasjon og anbefalinger om enslige mindreårige asylsøkere og flyktninger i Norge*. Rapport 1/97. Oslo: Redd Barna
- Rex, John (1986): *Race and ethnicity*. Milton Keynes : Open University Press
- Rex, John (1988): *The ghetto and the underclass : essays on race and social policy*. Aldershot: Avebury
- Rex, John (1996): *Ethnic minorities in the modern nation state: Studies in the theory of multiculturalism and political integration*. New York: St. Martin's Press
- Rogstad, Jon (2001): *Mellom faktiske og forestilte forskjeller. Synlige minoriteter på arbeidsmarkedet*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Rogstad, Jon (2006): *Usaklige hindringer for ikke-vestlige minoriteter på arbeidsmarkedet i Norge*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning
- Rogstad, Jon og Julia Orupabo (2007), "Vennligst vent, du rykker stadig fram til start". *Søkelys på arbeidslivet* 1/2007, årgang 24, 33–42
- Roll-Hansen, Hege og Eva Helene Østbye (1996): *Hjelp og beskyttelse. Flyktningerådet 1946-1996*. Oslo: Leseselskapet
- Røkenes, Odd Harald (1995): "Bruk av tolk i psykologisk arbeid med flyktninger og fremmedspråklige" i: *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 1995:32
- Raaum, Oddbjørn og Jørn Ivar Hamre (1996): *Innvandrerungdom i og ut av videregående opplæring*. Bergen: SNF
- Safran, William (2004): "Deconstructing and Comparing Diasporas" in: Waltraud **Kokot**, Khachig Tölölyan & Carolin Alfonso (eds.): *Diaspora, Identity and Religion. New directions in theory and research*. Routledge Research in Transnationalism.
- Schierup, Carl-Ulrik (1993): *På kulturens slagmark: Mindretal og størretal taler om Danmark*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag
- Schwartz, Jonathan Matthew (1989): *In defence of homesickness. Nine Essays on Identity and Locality*. København: Kultursociologiske Skrifter nr. 26/ Akademisk forlag

- Schwartz, Jonathan Matthew (1993): "A century in Exile: Social Sciences as Witness" i: *Rescue – 43. Xenophobia and Exile*. Articles from the Conference at the University of Copenhagen 3-5 October 1993
- Schwartz, Jonathan (red.) (1998): *Et midlertidig liv: Bosniske flyktninge i de nordiske lande*. København: TemaNord
- Seeberg, Marie Louise (2004): "Eksil eller diaspora? Hjem eller hjemland? Vietnamesiske tilhørigheter" i: Fuglerud, Øivind (red, 2004): *Andre bilder av "de andre"*. *Transnasjonale liv i Norge*, Oslo: PAX forlag
- Seeberg, Marie Louise og Rannveig Dahle (2005): *"Det er kunnskapenemine dere trenger, ikke språket", etnisitet, kjønn og klasse ved to arbeidsplasser i helse- og omsorgssektoren*. Oslo: NOVA
- Senter mot etnisk diskriminering (1999-2005): *Underveis mot et bedre vern*. Oslo: SMED
- Silove, Derrick (2000). Policies of Deterrence and the Mental Health of Asylum Seekers. *The Journal of the American Medical Association* 284 (5); 604-621
- Silove, Derrick (2005). The Global Challenge of Asylum. I J.P. Wilson & Drozdek, B. (red.), *Broken Spirits. The treatment of Traumatized Asylum Seekers, Refugees, War and Torture Victims*. New York, Hove: Brunner-Routledge
- Similä, Matti (1992): *Det lokala flyktningmottagandet: Konflikter och roller*. Stockholm: CEIFO
- Skagen, Rune (1998): *Mestring og mottaksliv. Om mestringsstrategier for enslige mindreårige asylsøkere i flyktningemottak*. Trondheim: Høgskolen i Sør-Trøndelag
- Skreslett, Arve (2002): "Hvordan opplever flyktning- og asylsøkerforeldre sine barn? Samstemmer deres oppfatninger med våre faglige vurderinger?" i *Linjer* nr. 2/2002
- Skutnabb-Kangas, Tove (1981): *Tvåspråkighet*. Lund: Liber
- Skutnabb-Kangas, Tove (1986): *Minoritet, språk och racism*. Stockholm: Liber
- Slavnic, Zoran (2000): *Existens och temporalitet. Om det samtida flyktningsskapets kompleksitet*. Umeå University
- Slavnic, Zoran (2002): *Å leva både här og där. Återvandingsprosess bland Bosnier i Sverige*. Campus Norrköping/ Linköpings universitet.
- Solberg, Atle (1997): *Enslige mindreårige flyktninger og asylsøkere i flyktningemottak*. Trondheim: Høgskolen i Sør-Trøndelag
- Solheim, Jorunn (1990). *"Her har du ditt liv": asylsøkeremottaket som sosialt system*. (Rapport 9/90). Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet
- Stefansson, Anders Holm (1998): *"Lighed eller værdighed? Integration af bosniske flygtninge i et dansk lokalsamfund"*. i: Berg, Berit (1998): *Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktninger i Norden*. København: TemaNord
- Statistisk sentralbyrå (2009): *Ukens statistikk (befolkningstatistikk, sysselsetting, ledighet)*. Oslo: SSB

- Storhaug, Hege (1998): *Hellig tvang: Unge norske muslimer om kjærlighet og ekteskap*. Oslo: Aschehoug
- Storhaug, Hege (2007): *Tilslørt, avslørt: Et oppgjør med norsk naivisme*. Oslo: Kagge forlag
- St. meld. nr. 11 (1951-52) *Norges hjelp til flyktninger*
- St. meld. nr. 81 (1967-68) *Om Norges deltakelse i flyktningarbeidet siden 1945*
- St. meld. nr. 84 (1978-79) *Om Norges hjelp til flyktninger*
- St. meld. nr. 74 (1979-80) *Om innvandrere i Norge*
- St. meld. nr. 39 (1987-88) *Om innvandringspolitikken*
- St. meld. nr. 61 (1989-90) *Bosetting og integrering av flyktninger og personer med opphold på humanitært grunnlag – organisering, ressursbruk og finansieringsordninger*
- St. meld. nr. 17 (1994-95) *Om flyktningpolitikken*
- St. meld. nr. 17 (1996-97) *Om innvandrere og det flerkulturelle Norge*
- St. meld. nr. 17 (2000-2001) *Asyl- og flyktningpolitikken*
- St.meld. nr. 49 (2003-2004) *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse. Ansvar og frihet*
- Støren, Liv Anne (2004): *Arbeidsledighet og overkvalifisering blant ikke-vestlige innvandrere med høy utdanning. Analyser av Kandidatundersøkelsen 2002*. NIFU skriftserie. 7/2004. Oslo: NIFU
- Sveen, Karin (2000): *Klassereise. Et livshistorisk essay*. Oslo: Oktober forlag
- Svenska Kommunförbundet (1992): *Bättre blandad än särbehandlad: Om kommunernas framtidiga invandrarpolitik*. Älvsjö : Kommentus
- Sveaass, Nora (2001): *Restructuring meaning after uprooting and violence. Psychosocial interventions in refugee receiving and in post-conflict societies*. Dissertation for the degree of Dr. Psychol. Faculty of Social Science. University of Oslo. Oslo
- Sveaass, Nora (2002): "Den Vanskelige forsoningen: Gjenoppbygging av tillit og forsoning etter krig og konflikt" i: Enver Djuliman & Lillian Hjort: *Den Vanskelige forsoningen: Gjenoppbygging av tillit og forsoning etter krig og konflikt*. Oslo: Den norske helseforskningskomité
- Sveaass, Nora & Edvard Hauff (1997). *Flukt og fremtid. Psykososialt arbeid med flyktninger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Sveaass, Nora & Nils Johan Lavik (2005). *Politisk psykologi*. Oslo: Pax forlag
- Sørheim, Torunn Arntsen (2000): *Innvandrere med funksjonshemmete barn i møte med tjenesteapparatet*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Thorbjørnsrud, Berit (2008): "Kritikk av relativismekritikken" i: *Samtiden* 1/2008, s 96-104
- Tjelmeland, Hallvard og Grete Brochmann (2003): *I globaliseringens tid 1940-2000*. (Bind 3 av *Norsk innvandringshistorie*). Oslo: PAX forlag
- Ugresic, Dubravka (2003): *Museum for betingelsesløs overgivelse. "Bare det som fins i albumet, fins i virkeligheten"*. Oslo: Gyldendal

- Utlendingsdirektoratet (1988-2008): Årsrapporter. Oslo: UDI
- Utlendingsdirektoratet (2000): *Flerkulturelle arbeidsplasser*. Oslo: UDI
- Utsigt, Susanne (1998): "Vi bor egentlig ikke her". I: Jonathan Schwartz: *Et midlertidigt liv: Bosniske flyktninge i de nordiske lande*. København: Nordisk Ministerråd
- Valenta, Marko (2008): *Finding friends after resettlement. A study of the social integration of immigrants and refugees, their personal networks and self-work in everyday life*. NTNU. PhD dissertation. Trondheim.
- Valenta, Marko og Berit Berg (2003): *Tilbakevendning? Evaluering av tilbakevendingsordningen for flyktninger*. Trondheim: SINTEF
- Valenta, Marko og Berit Berg (2008): *Fra tospråklig lærerassistent til tospråklig faglærer*. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning
- Varvin, Sverre (2008): *Flyktningpasienten: Behandling, rehabilitering og utvikling*. Oslo: Universitetsforlaget
- Vedi, Camilla (1993): *Når kommunikasjonen bryter sammen*. Trondheim: SINTEF
- Vedi, Camilla (1996): *Nasjonal dugnadsånd. En vurdering av bosettingen av flyktninger i 1994*. Trondheim: SINTEF
- Veer, Guus van der (1994). *Rådgivning og terapi med flyktninger. Psykologiske problemer hos ofre for krig, tortur og undertrykkelse*. Oslo: Ad Notam Gyldendal
- Vertovec, Steven (2009): *Transnationalism*. London and New York: Routledge
- Waaktaar og Christie (2000): *Styrke svake sider. Håndbok i resiliencebyggende grupper for barn med psykososiale belastninger*. Oslo: Kommuneforlaget
- Walter, Joachim and Julia Bala (2004): "Where Meanings, Sorrow and Hope Have a Resident Permit: Treatment of Families and Children" in John P. Wilson & Boris Droždek (eds.), *Broken Spirits. The treatment of Traumatized Asylum Seekers, Refugees, War and Torture*. New York, Hove: Brunner-Routledge.
- Warner, Daniel (1994): "Voluntary Repatriation and the Meaning of Return to Home: A Critique of Liberal Mathematics" in: *Journal of Refugee Studies* 1994 7(2-3):160-174
- Widerberg, Karin (1995): *Kunnskapens kjønn. Minner, refleksjoner og teori*. Oslo: Pax Forlag AS
- Widerberg, Karin (2001): *Historien om et kvalitativt forskningsprosjekt. En alternativ lærebok*. Oslo: Universitetsforlaget
- Wikan, Unni (1995): *Mot en ny norsk underklasse. Innvandrere, kultur og integrasjon*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Wikan, Unni (2002): *Generous Betrayal. Politics of Culture in the New Europe*. Chicago: University of Chicago Press
- Wilson, John P. & Boris Droždek (eds) (2004): *Broken spirits : the treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims*. New York : Brunner-Routledge

- Wise, Lois R. & Tschirhart, Mary (2000). "Examining empirical evidence on diversity effects: How useful is diversity research for public sector managers?" *Public Administration Review*, 60(5), 386-395
- Wrench, John (1998): *The EU, Ethnic Minorities and migrants at the Workplace*. European Dossier Series. London: Kogan Page
- Wrench, John (2000): "Skiftningar i Europa" i: *Invandrare & minoriteter* 6/2000
- Wrench, John (2007): *Diversity Management and Discrimination*. Aldershot: Ashgate
- Wrench, John & Paul Taylor (1993): *A research manual on the Evaluation of Anti-Discrimination Training Activities*. Geneva: International Labour Office
- Young, Iris Marion (1990): *Justice and the politics of difference*. Princeton: Princeton University Press
- Åberg-Eik (1996): "Det viktigaste är att du är människa" – identitet och generationsrelationer bland bosnier i norsk exil. Trondheim: SINTEF
- Ålund, Aleksandra (1991): *Lilla ljuger: etnicitet, familj och kvinnliga nätverk i kulturbrytningars tid*. Stockholm: Carlssons
- Ålund, Aleksandra (1991): "The power of definitions. Immigrant women and problem ideologies" in: Ålund, Aleksandra & Carl-Ulrik Schierup: *Paradoxes of multiculturalism*. Aldershot: Avebury
- Ålund, Aleksandra (red) (1998): *Mot ett normalt liv. Bosniska flyktingar i Norden*. København. TemaNord
- Ålund, Aleksandra (1999): "Feminism, Multiculturalism, Essentialism" in: Pnina Werbner & Nira Yuval-Davis (red): *Women, Citizenship and Difference*. London, New York: Zed Books
- Ålund, Aleksandra (2002): *The spectre of ethnicity*. Linköping: MERGE
- Ålund, Aleksandra & Schierup, Carl-Ulrik (1991): *Paradoxes of Multiculturalism*. Aldershot: Avebury